

MASS MEDIE PROBLEM

*Mediestudiets
formering*

MATS HYVÖNEN, PELLE SNICKARS
& PER VESTERLUND (RED.)
MEDIEHISTORISKT ARKIV NR 30

MASS MEDIE PROBLEM

*Mediestudiets
formering*

MATS HYVÖNEN, PELLE SNICKARS
& PER VESTERLUND (RED.)
MEDIEHISTORISKT ARKIV NR 30

MASS MEDIE PROBLEM

*Mediestudiets
formering*

MATS HYVÖNEN, PELLE SNICKARS
& PER VESTERLUND (RED.)
MEDIEHISTORISKT ARKIV NR 30

MASS MEDIE PROBLEM

*Mediestudiets
formering*

MATS HYVÖNEN, PELLE SNICKARS
& PER VESTERLUND (RED.)
MEDIEHISTORISKT ARKIV NR 30

MASS MEDIE PROBLEM

*Mediestudiets
formering*

MATS HYVÖNEN, PELLE SNICKARS
& PER VESTERLUND (RED.)
MEDIEHISTORISKT ARKIV NR 30

MASS MEDIE PROBLEM

MATS HYVÖNEN, PELLE SNICKARS
& PER VESTERLUND (RED.)
MEDIEHISTORISKT ARKIV NR 30

MASS MEDIE PROBLEM

*Mediestudiets
formering*

MATS HYVÖNEN, PELLE SNICKARS
& PER VESTERLUND (RED.)
MEDIEHISTORISKT ARKIV NR 30

MASS MEDIE PROBLEM

*Mediestudiets
formering*

MATS HYVÖNEN, PELLE SNICKARS
& PER VESTERLUND (RED.)
MEDIEHISTORISKT ARKIV NR 30

MASS MEDIE PROBLEM

*Mediestudiets
formering*

MASS MEDIE PROBLEM

*Mediestudiets
formering*

MATS HYVÖNEN, PELLE SNICKARS
& PER VESTERLUND (RED.)

MEDIEHISTORISKT ARKIV NR 30

MEDIEHISTORISKT ARKIV publicerar antologier, monografier – inklusive avhandlingar – och källsamlingar på både svenska och engelska. För att säkerställa seriens vetenskapliga kvalitet underkastas insända manus som regel dubbelblind granskning av oberoende sakkunniga.

Redaktionskommittén består av Marie Cronqvist (Lunds universitet), Anna Dahlgren (Stockholms universitet), Johan Jarlbrink (Umeå universitet), Solveig Jülich (Uppsala universitet), Mats Jönsson (Lunds universitet), Pelle Snickars (Umeå universitet) och Ulrika Torell (Nordiska museet).

Redaktör: Patrik Lundell (Lunds universitet)

I digital form är Mediehistoriskt arkiv en CC-licensierad bokserie – erkännande, icke-kommersiell, inga bearbetningar 3.o. Böckerna kan fritt laddas ned i PDF-format från www.mediehistorisktarkiv.se. Vi ser gärna att de används och sprids.

Fysiska böcker kan beställas via nätbokhandlare eller Lunds universitet: www.ht.lu.se/serie/mediehistorisktarkiv/.

E-post: skriftserier@ht.lu.se

Utgivare: Mediehistoria, Lunds universitet

MEDIEHISTORISKT ARKIV NR 30

Utgivningen har möjliggjorts genom generösa bidrag från Eva Fischer.

Grafisk form och omslag: Johan Laserna

Tryck: Sudio RBB, Riga 2015

ISSN 1654-6601

ISBN 978-91-981961-4-6 (tryck)

ISBN 978-91-981967-4-0 (pdf)

Innehåll

Förord	9
--------	---

INTRODUKTION

Mediestudiets formering. En introduktion	13
MATS HYVÖNEN, PELLE SNICKARS & PER VESTERLUND	

INSTITUTIONER

Mediestudiets infrastruktur. Om etableringen av Arkivet för ljud och bild	55
PELLE SNICKARS	
Tillbaka till framtiden. Om publiken som public service-problem	105
ANNA EDIN	

MEDIE- OCH KOMMUNIKATIONS- VETENSKAPENS TILLBLIVELSE

Medieämnets etablering i Sverige	125
LENNART WEIBULL	
Informationslinjen i Sundsvall. Några minnen	165
HÅKAN LINDHOFF	

Medie- och kommunikationsvetenskap. Som tvärvetenskap och/eller disciplin	191
ANNIKA EGAN SJÖLANDER	

ANDRA PERSPEKTIV

Egocentrisk betraktelse över tillkomsten av ett universitetsämne	215
LEIF FURHAMMAR	

Historievetenskapens mediehantering	225
JOHAN JARLBRINK	

Gränsdragningar och korsbefruktningar. Kultur och massmedia i 1970-talets nya kulturpolitik	249
MY KLOCKAR LINDER	

Datorer som nya massmedier. I skarven mellan 1970- och 1980-tal	269
MATS BJÖRKIN	

MEDIEFORSKNING I OFFENTLIGHETEN

Mediekritik i pocketformat. Massmedieproblem i debattböcker 1965 till 1975	287
MATS HYVÖNEN	

Schein som "mediamänniska". Att försöka definiera massmedia, och att definieras av dem	331
LOUISE WALLENBERG	

Samhället i medierna?	
Harry Schein och medieforskningen	349
PER VESTERLUND	

Massmedieforskning möter mediepolitik	375
LARS NORD	

EFTERORD

Efterord	397
MATS HYVÖNEN, PELLE SNICKARS	
& PER VESTERLUND	

<i>Litteratur</i>	407
<i>Medverkande</i>	427
<i>Index</i>	431

Förord

Under 1960-talet blir begreppet *massmedia* ett nytt modeord i svenskt samhällsliv. Aldrig förr hade så många plattformar baserade på så många olika medietekniker tävlat om människornas tid och uppmärksamhet. Med televisionens intåg i landet som nytt medium bredvid press och radio, med populärkulturens uppsving, och med de häftiga debatter som fördes runt filmpolitiken, fanns behov för ett språk som beskrev den moderna svenska välfärdsstatens mångskiftande medielandskap. Massmediebegreppet var naturligtvis inte svenskt – och inte heller nytt. Men det fyllde en viktig funktion när nya frågor skulle formuleras, både inom offentlig debatt och inom vetenskap och politik.

Den här boken är resultatet av ett workshopbetonat forskningsprojekt där humanistiska och samhällsvetenskapliga forskare under ett års tid diskuterat olika slags ”massmedieproblem” inom de skiftande samhälleliga ramverk (mediebransch, akademi och politik) där studiet av medier tar form i Sverige mellan ungefär 1960 och 1980. Den nationella medieforskningens historia är ett forskningsområde som tidigare ägnats påfallande lite uppmärksamhet. I så måtto fyller denna bok en viktig kunskapslucka. Projektet har varit ett samarbete mellan Kungliga biblioteket, Högskolan i Gävle, Mittuniversitetet och Umeå universitet.

Under den studerade perioden framträder konturerna av ett medialt expertsamhälle. Den terminologi som tidens experter upprättar för att lösa medieproblem utgör så småningom stommen till nya vetenskaper: massmedieforskning, filmvetenskap, medie- och kommunikationsvetenskap. Sådana experter – som exempelvis Harry Schein – var i högsta grad involverade i formuleringen av det gemensamma språk nödvändigt för att konceptualisera, beskriva och analysera de alltmer framträdande medierna, ömsom separerade från varandra, ömsom ingående i en övergripande kultur- och mediepolitik. Mediemogulen Schein intar därför på flera sätt en särställning i efterkrigstidens medieoffentlighet; han uppträder som

frekvent persona i de olika mediernas strålkastarljus, han är en inflytelserik mediepolitisk beslutsfattare, och han är den intellektuelle medieanalytikern med betydande insatser kring formeringen av olika nationella mediestudier.

Harry Schein återkommer därför på flera ställen i denna bok. En anledning är att bokprojektets förhistoria är kopplat till honom på helt andra sätt – inte minst genom Kungliga bibliotekets tidigare forskningsavdelning (numera nedlagd). Här finns inte utrymme att rekapitulera tidigare turer, men vi vill framföra ett lika varmt som speciellt tack till Eva Fischer som finansiellt mycket frikostigt stöttat detta projekt, vilket resulterat i en bok som vi tror skulle ha uppskattats av Harry Schein.

Tomas Ehrnborg
Kungliga biblioteket

Pelle Snickars
Umeå universitet

INTRODUKTION

Mediestudiets formering

En introduktion

MATS HYVÖNEN, PELLE SNICKARS

& PER VESTERLUND

Våren 1962 publicerades en studie som väckte viss uppmärksamhet i svenska dagstidningar. Den bar titeln *Svensk Populärpress 1931–1961* och var författad av Göran Albinsson. Han var nationalekonom, anställd på Industriens utredningsinstitut, och filosofie licentiat vid Stockholms universitet.¹ Hans bok framstår idag inte som någon särskilt ovanlig undersökning. Genom mätningar av upplagor, omfång och innehåll, och genom analyser av tidningspriser och förlagens ekonomiska resultat (vilka relaterades till läsekretsens socioekonomiska status), kunde Albinsson visa hur läsningen av veckotidningar successivt hade ökat under den undersökta trettioårsperioden. De sista två sista åren (1960 och 1961) visade dock en skönjbar nedgång – som Albinsson visste att relatera till utbyggnaden av tevenätet. Studier med liknande metodologi hade gjorts i framför allt USA. Albinsson hänvisade bland annat till tevebolaget NBC:s olika publicerade mätningar och analyser, och han refererade dessutom i mer allmänna termer till ”amerikanska undersökningar av massmedias möjligheter att påverka åsikter, värderingar och beteenden”. Inte minst framhölls J. T. Klappers nyligen utkomna *The Effects of Mass Communications* som en ”mycket uttömmande sammanställning”.²

Vid sidan av själva innehållet – som äger intresse för att Albinssons studie är relativt tidig i Sverige av sitt slag, och dessutom relaterade olika medier till varandra – finns ett par andra skäl att stanna vid skriften *Svensk Populärpress 1931–1961*. Dels kan noteras vilket intryck den gjorde i den svenska offentligheten.³ Dels hade undersökningen gjorts på uppdrag av bland andra Åhlén & Åkerlunds förlag, vid den tiden den största utgivaren av veckopress i landet. Detta var nu inget som påtalades i termer av

särskild kritik i pressanmälningarna. Lika självklart som att massmedier studerades, tycks det ha varit att medieföretagen själva kunde ansvara för att undersökningarna av deras verksamhet utfördes. Att en rapport som Albinssons uppmärksammades var del i ett samtida intresse för veckopress i allmänhet och för massmedier i synnerhet. Proportionerna kan tyckas bakvända; oftast brukar snarare det mer specifika vara av intresse. Men i det tidiga 1960-talets Sverige var det inte alltid så. Debatter rasade ständigt i offentligheten kring massmedier, kring deras påverkan på publiken, kring deras frihet och ekonomi, och kring deras relationer till varandra. Man angrep eller (kanske) berömde mediernas innehåll, kommenterade vid enstaka tillfällen formfrågor. Frågorna var likartade – men medierna som var föremål för dem syns närmast ha varit utbytbara.⁴ Emellertid diskuterades televisionens betydelse ovanligt flitigt, och då inte sällan i negativa ordalag: minskade biografbesök, föreningslivets kris eller att färre böcker lästes – allt var teves fel.

I en debattartikel om veckopressen kunde exempelvis författaren Arnold Rörling 1961 skriva: "Veckopressen är en av länkarna i en livsfarlig halskedja – massmediernas klavbindelse. Men ordet massmedium är redan så nött att det inte säger oss något. Vi hör det uttalas men det ger oss inga associationer – allra minst varslar det om *fara*. Två olika massmedier vänder sig ibland mot varandra likt två solbelysta drabanter. Det är som om deras gravitationskraft vore bunden till en och samma källa."⁵ Rörlings artikel är primärt inte intressant utifrån hans person och ämne – en relativt välkänd arbetarförfattare och tidningsman i den svenska folkbildningstraditionen publicerar en välskriven essä om förkastlig masskultur. Det var en publicistisk genre i tidens anda. Men den är inte bara symptomatisk för den intellektuella jordmån som också Göran Albinssons studie om veckopressen publicerades i, den citerade passagen ger dessutom intäkt för ett par andra iakttagelser av vikt. Dels att begreppet *massmedium* redan var så väl brukat att en högst ordinär svensk kulturskribent kunde uttrycka leda vid det, dels att de olika mediernas symbiotiska beroende av varandra, en slags mediekonvergens *avant la lettre*, var en fullt rimlig tanke att hålla för självklar redan 1961. De olika och många massmedierna var så väl sammanbundna att de bäst kunde fångas i den agrara metaforikens allra strängaste bild, klavbandet som tjudrade boskapen – samhället, medborgarna eller publiken – på ett lika bestämt som plågsamt sätt.

I Albinssons studie *Svensk Populärpress 1931–1961* var det framför allt televisionen och bilismen som korades till "populärpressens svåraste

medtävlare om konsumenternas gunst”.⁶ En slutsats som *Arbetets* anmälare Erland Törngren valde att formulera om, medtävlarna blev istället till ”substitut”.⁷ Där Albinssons rapport var saklig – och enligt flera av anmälarna väl så lojal med uppdragsgivaren – lät Törngren den i sin artikel utgöra underlag för djupare kulturkritik. Redan rubriken, ”I fördömnings tjänst”, talar sitt tydliga språk. Samtidigt anspelade den på Albinssons uppdrag för Åhlén & Åkerlunds och på själva veckotidningarna. Albinssons definition av kvalitet – en fråga om produktens anpassning till konsumenternas önskemål – och fyrkantiga handhavande med innehållet i tidningarna (som kategoriserades enligt strikt kvantitativa principer), blev föremål för flera anmälares löje. Samtidigt gavs studiens systematik också beröm, men framför allt tog anmälare den som utgångspunkt för egna reflektioner om (mass)kulturens tillstånd.⁸

Massmedier som problem

Om ordet massmedium redan kring 1960 var uttjatat (eller inte) ska vara osagt. Att begreppet då etablerats som en sorts modeord i offentligheten står dock bortom allt tvivel.⁹ Så här i efterhand syns orsakerna varit högst manifesta. Aldrig förr hade så många plattformar, baserade på så många olika medietekniker, tävlat om människornas tid och uppmärksamhet. Där fanns ett uppenbart behov av ett språk som beskrev den moderna välfärdsstatens mångskiftande medielandskap – liksom av metoder genom vilka det bäst kunde studeras. En ny terminologi kom inte minst till användning i alla de häftiga debatter som fördes kring medierna; metoderna skulle i sin tur ge tillförlitligt underlag till politiker där mediepolitiska åtgärder föreföll behövas. De ledde – naturligtvis – i sin tur till ständigt nya debatter. Etermediemonopolet, presstödet och filmpolitiken hörde exempelvis till sakfrågor runt vilka osäkerheten kring det nya medielandskapet kretsade. Men i bakgrunden fanns också principfrågor av mer tidlöst slag – frågor kring demokrati, moral, frihet, konstnärliga värden, kvalitet eller jämlikhet – liksom ett högst tidsbundet maktspel om utrymmet i offentligheten.

Mediesamhällets politik tenderade ofta att ta fasta på kommunikationens formativa funktioner. Kultur och medier kunde ”föra människan utöver de gränser hennes värderingar och erfarenheter tidigare satt”, som det hette på tidstypiskt manér i en offentlig utredning om ny kulturpolitik 1972.¹⁰ Om konst, film eller litteratur kunde fungera som instrument

för förändring av individers och grupperns åsikter och attityder, så var det massmediernas sak att förmedla dessa instrument på ett rättvist och effektivt sätt. Dessutom hade de till uppgift att förse medborgarna med den kunskap de behövde. Men massmedierna kunde också väcka och skapa opinion, i förlängningen rent av *påverka* hela samhällets utformning. De utgjorde därför ofta problem. Om de förmedlade fel kulturella instrument, eller fördelade kunskapen ojämnt bland befolkningen fanns också ständigt *potentiella* problem – för samhället, för kulturen eller för demokratin; rentav för människan själv. Ställvis innebar de olika medierna till och med problem för varandra; de konkurrerade ju *per definition* om medborgarnas uppmärksamhet. I en offentlig utredning från 1977 – där den svenska massmedieforskningen inventerades, *Forskning om massmedier* – konstaterades just hur ”massmedieproblemen varit föremål för en allt större uppmärksamhet.” Faktum är att ordet ”problem” förekommer på nästan hälften av sidorna i denna utredning. ”De problem som fått största uppmärksamheten har gällt mediernas innehåll och användning”, eller: ”Statens engagemang inom massmediesektorn har blivit omfattande. Detta har lett till att en lång rad utredningar har tillsatts för att behandla olika massmedieproblem.” Som utredningen konstaterade skrivs det ”mycket om olika massmedier och olika massmedieproblem” – men det handlade alltför ofta om löst tyckande. För att lösa problemen behövdes vetenskapliga undersökningar.¹¹

Massmedieproblemen definierade såtillvida den dåtida forskningen – men definierades inte av den. Den gradvisa framväxten av forskning om medier är snarare tätt sammanbunden med såväl politisk praktik som med mediebranschen i vid bemärkelse – framförallt med tidningarna och med etermediemonopolet. Undersökningarna var initialt sällan fria i klassisk akademisk bemärkelse; de hade inte sin egen agenda, och styrdes näppeligen av ett fritt sökande efter ny kunskap som följde sin egna logik. Mediestudier var snarare något som beställdes. De kanaliserades efterhand i olika riktningar där medieforskningen över tid formerades i högst skilda sammanhang, framför allt i samhällseliga skärningspunkter mellan offentlighet, mediebransch, akademi och politik. I korthet framträder det kvalificerade studiet av medier i Sverige – och i förlängningen akademisk medieforskning – ur ett samhällseligt (och sociokulturellt) behov av att förstå de sinsemellan olika (men ofta relaterade) massmedieproblemen som präglade dåtiden. Den nationella medieforskningens formering mellan 1960 och 1980 kan faktiskt delvis ses som en ren *effekt* av att politik

och mediebransch ville ha bättre underlag vad gällde frågor kring exempelvis mediepåverkan, pressens ägarstrukturer eller mediepublikers sammansättning. Under denna period fanns inte minst en betydande tilltro till *mediepolitiska instrument* för att åstadkomma förändring i en önskvärd riktning.

En central och återkommande tanke (och hypotes) i denna bok är därför att det akademiska mediestudiet uppstår i ett tämligen diffust gränsland mellan bransch, politik och akademi. Som påtalats i bokens förord är den nationella medieforskningens historia emellertid ett forskningsområde som ägnats förvånansvärt lite uppmärksamhet. I den här boken, *Massmedieproblem – mediestudiets formering*, avser vi därför att låta olika generationers medieforskare se tillbaka på några formativa skeenden för svensk medieforskning under 1960- och 1970-talen. Grundtanken med projektet är mediehistorisk; det handlar om att kartlägga medieforskningens bakgrund, som kanske inte är okänd men knappast karterats på ett mer fullständigt sätt och därför riskerar att glömmas bort. Dessutom ger en sådan mediehistorisk genomgång ökad förståelse av varför den samtida medieforskningen ser ut som den gör – och kanske i vilken riktning den borde förändras.

Under senare år har bristen på medievetenskaplig historisering påtalats från flera håll.¹² Genom åren har det också förekommit en del nationella tillbakablickar. Många av dessa har (naturligt nog) utgått från disciplinen medie- och kommunikationsvetenskaps interna ämnesutveckling, och i första hand hållit sig på ett slags inomakademiskt plan.¹³ Medieforskningens konsolidering i Sverige under 1960- och 1970-talen är dock långt ifrån någon inom-akademisk historia. Tvärtom. Som den här boken visar är bilden långt mer komplicerad – och fascinerande. Att reducera mediestudiets formering till en fråga om medie- och kommunikationsvetenskapens framväxt (eller filmvetenskapens för den delen) är därför att missa poängen med denna bok. De centrala frågorna handlar *inte* om hur universitetsämnen och forskningsdiscipliner etableras (även om vi givetvis också ägnar dessa uppmärksamhet), utan framför allt hur ett *medielandskap i förändring* uppstår en bred samhällelig och diskursiv aktivitet – inom myndigheter, i politiken, i mediebransch och i den offentliga debatten, samt på universiteten. Som vi redaktörer skriver i bokens efterord är kopplingen till vårt eget samtida medielandskap bara alltför uppenbar.

Det är därför relevant att i lika hög grad betrakta forskningen och diskussionen kring medier som *del av mediernas nationella historia* – som att

se den som en del av akademins. Denna typ av mediehistoriska studier – med dess bredare utblick på tangerande och överlappande fält, institutioner och aktörer – syftar till att komplicera och problematisera utvecklingen snarare än att beskriva den i enkla, linjära termer. Att medieundersökningar initialt inte sällan beställdes av en rad större eller mindre institutioner (utanför universiteten) – som departement, arkiv, försvarsmakt, medieföretag eller opinionsinstitut – ligger just i linje med ett sådant synsätt. Den snabba medieutvecklingen och studiet av densamma var helt enkelt olika sidor av samma mynt. Adderar man att mediasituationen samtidigt kontinuerligt diskuteras i offentligheten av landets intellektuella, då framträder en än mer komplex mediehistoria där akademien inte sällan befann sig på marginalen. De citerade och refererade anmälningarna av Göran Albinssons studie om svensk populärpress utgör bara ett axplock av synnerligen initierade inlägg i den dåtida offentliga mediediskussionen.

Massmedieproblemen var dock lika genomgående som återkommande. Att man i medierna på ett ofta ganska självupptaget sätt diskuterade de offentliga kanaler man uppträdde i är kanske inte förvånande; att man ideligen gjorde det på ett nästintill självspåkande sätt framstår som mer överraskande. I kulturlivet innebar skvalradion eller populärpressen problem för konsten och litteraturen vars attraktivitet hotades. Televisionen innebar i sin tur problem för folkbildningen, vars deltagare försvann och förvandlades till en (påstådd) passiv mediepublik. Och i politiken blev pressens problem partiernas problem – deras språkrör hotades. Här hade den nya medieforskningen en uppgift. Den skulle lösa dessa medieproblem. Frågan är emellertid vad den dåtida medieforskningen definierade som sina studieobjekt – det vill säga, som *medier* – samt vad som definierades som forskning. Om det fanns högst olika uppfattningar. Och nästan lika många svar.

Masskommunikation – i seminarierum och spalter

När Kjell Nowak 1963 publicerade översikten *Masskommunikationsforskning i Sverige* var den inledningsvis nämnda Göran Albinssons *Svensk Populärpress 1931–1961* en av de många titlar som listades. Precis som Albinsson sorterade Nowak sitt material enligt kategoriserande principer. Albinssons egen bok indexerades följaktligen under kategorin 1.29, där ettan

stod för strukturella förhållanden, tvåan för kategorin ”kanal” (i detta fall veckopress) och nian för ”övrigt”. Klassificeringssystemet hade som en utgångspunkt ”den numera klassiska modell över kommunikationsprocessen” med leden kommunikator, meddelande, kanal och mottagare som framgångsrikt hade använts av amerikanska forskare.¹⁴ Ovanför de fyra kategorier som de fyra leden fick bilda hos Nowak, formerades en tvådelad huvudgruppering i ”Strukturella förhållanden” respektive ”Kommunikationsprocessen och dess effekter”. Under de fyra kategorierna gjordes sedan ytterligare grupperingar utifrån ”det insamlade materialets” – det vill säga forskningens – karaktär. Här återfanns rubriker som ”strukturdata om medias innehåll” (under ”Strukturella förhållanden”, ”Kanal”), ”allmänna data om mottagargrupper” (under ”Strukturella förhållanden”, ”Mottagare”), ”generella effekter av olika media” (under ”Kommunikationsprocessen och dess effekter”, ”Kanal”), ”meddelandets tekniska utformning” (under ”Kommunikationsprocessen och dess effekter”, ”Meddelande”) eller ”reaktioner för speciellt slags mediainnehåll” (under ”Kommunikationsprocessen och dess effekter”, ”Mottagare”, ”Effektstudier”).¹⁵

Det hela var kanske inte alltför överskådligt. Men totalt kunde Nowak i sin undersökning ändå konstruera 37 olika rubriker av detta slag att sortera in den svenska forskningen under. Nowaks studie byggde på en enkät – på flera sätt stilbildande för denna typ av medieforskning – som hade sänts till ett sextiototal institutioner av olika slag. Dels sådana som sorterade under akademien, företrädesvis institutioner för företagsekonomi, pedagogik, sociologi och statsvetenskap vid universiteten, men också från akademien fristående institut. Exempel på det senare var just Industriens utredningsinstitut där Albinsson verkade, liksom Sveriges Radio och Militärpsykologiska Institutet. Där fanns också mindre, fristående aktörer som opinionsbyrån Mediaforskning i Norrviken eller Inter-test Marketing AB i Solna. En offentlig utredning som 1960 års radioutredning kunde få plats, liksom Personaladministrativa rådets eller Kooperativa förbundets verksamheter.

Vad som är mer anmärkningsvärt är att Nowak definierade masskommunikationsforskning från en tämligen strikt *beteendevetenskaplig* föreställningsram. Således exkluderades ur översikten i explicita ordalag forskning om massmedias historiska, politiska, sociala samt tekniska och ekonomiska förhållanden, liksom ämnen som journalistik, pressetik, censurförhållanden och tryckfrihetsfrågor.¹⁶ Att estetiskt inriktad forskning

om massmedier, inom exempelvis ämnen som konsthistoria, litteraturvetenskap eller teatervetenskap, inte var aktuella i sammanhanget tycks därtill varit så självklart att det inte ens behövdes nämnas eller för den delen preciseras. Vad gällde mediet film återfanns därför bara ett par av blivande professor Leif Furhammars tidiga seminarietexter om filmåskådandets effekter från Uppsala universitets pedagogiska institution – men inga skrifter publicerade av andra blivande professorer i ämnet, som de vid tiden ytterst produktiva filmhistorikerna Rune Waldekranz och Gösta Werner. Inte heller listade Nowak annan filmlitteratur av estetisk eller historiskt slag. Det framstår som förvånande, inte minst eftersom filmen var ett medium som ingående studerats under mycket lång tid i landet.

Som en konsekvens av ovanstående påtalade Nowak forskningsfältets ringa resurser; på de granskade institutionerna hade masskommunikationsforskningen oftast en sidoställning. Undantagen var forskning kring politisk opinionsbildning som utfördes på den statsvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet samt vid Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar. Ändå framstår masskommunikationsforskningen vid denna tidpunkt som relativt livaktig, detta trots Nowaks snäva definition och den korta tidsperiod som var föremål för undersökningen. I den annoterade bibliografin finns faktiskt drygt 200 olika projekt, undersökningar eller publikationer listade.¹⁷ Det rör sig om inventeringar och opinionsundersökningar, men också om experimentell grundforskning och vetenskapliga översikter med internationella utblickar. Att Nowak använt sig av framför allt amerikanska förebilder för sin översikt var uppenbart, likaså tycks de forskningstraditioner som de svenska forskarna arbetade i ha varit i huvudsak amerikanska. Att Nowaks handledare, ekonomen Karl-Erik Wärneryd, samma år publicerade *Amerikansk masskommunikationsforskning: Några intryck från en studieresa* framstår som ett tecken i tiden.¹⁸

Vid forskningsinstituterna och på de statsvetenskapliga, pedagogiska, psykologiska, sociologiska och företagsekonomiska institutionerna undersöktes alltså antingen *masskommunikationens strukturella förhållanden* – det vill säga ”studier vilka behandlar de enskilda komponenterna i kommunikationsprocessen *var för sig* utan anknytning till en given kommunikationsprocess” – eller själva *kommunikationsprocessen*.¹⁹ I alla fall enligt den strikta kategoriseringen i Kjell Nowaks digra översikt. Här föreligger en diskrepans som är helt central för det nationella mediastudiets tillblivelse,

för i tidskrifternas essäer, på kultur- och ledarsidor, var man mest intresserad av att diskutera just sådana aspekter av masskommunikationen som *inte* räknades till kommunikationsområdets vetenskapliga bas. Det vill säga massmediernas historiska, politiska, sociala samt tekniska och ekonomiska förhållanden, liksom ämnen som journalistik, pressetik, censurförhållanden och tryckfrihetsfrågor. Massmedier var långt ifrån den enda företeelse som kom att hanteras i den samhällsvetenskapliga forskningsvind som på gott och ont svepte in över Sverige på 1960-talet. Nowak var bara en av många forskare för vilka detta samhällsvetenskapliga raster var den självklara förståelseramen för forskning om vilka samhällsfenomen det än kunde gälla. De pålitliga undersökningstekniker och metoder som traditionellt kännetecknat naturvetenskap, medicin eller teknik nådde nu inflytande i helt nya sammanhang, och det moderna samhällets planering krävde ju säker kunskap även inom sådana fält som likväl skulle kunnat tillhöra den humanistiska bildningstraditionens sfär. I det skarpa ljus som ständigt föll på mediefrågorna i debatt och dagskritik flockades dock intellektuella från akademi och parnass. Tankarna om massmediernas faror och lockelser kunde säkert prövas med nya rationella metoder, men de var minst lika tacksamma att växla in i olika kulturkritiska eller ideologiska analystraditioner. Det var som om den forskning som då etablerats och pågick om masskommunikation och den allmänna kritiska diskursen om masskultur och mediasamhälle kom att utgöra två skilda fält – eller åtminstone strävade åt två olika håll. Fälten kunde delvis ha samma deltagare men dess riktningar var av diametralt motsatt art.

Om inte annat är detta ett faktum som tydligt går att utläsa ur alla de debattböcker om massmedier som kommer i en strid ström från ungefär 1960 och framåt. Och det går att iaktta ännu tydligare i den än stridare samtida strömmen av debatt- och kulturartiklar i dagstidningar och tidskrifter. Det var emellertid täta skott mellan seminarierummen och spalterna. När *Expressens* Carl-Adam Nycop i november 1960 till exempel diskuterade de krav som ställdes på teve som "masskommunikationsmedel" vad gällde formfrågor – det vill säga den utstrålning och det bildspråk som den lilla rutan krävde – fanns ingen masskommunikationsforskning i ämnet att hänvisa till.²⁰ I mängder av andra artiklar om liknande innehållsrelaterade mediefrågor, och om andra perspektiv som etiska eller sociala mediefrågor, lyste hänvisningarna till kommunikationsforskningen också ofta med sin frånvaro. Däremot kunde intellektuella och forskare skolade i *andra fält* än den gryende kommunikationsforskningen

flitigt uttala sig om medieinnehåll, samt om de samhälleliga förändringsprocesser som massmedierna var en så central del av.

När en skolskjutning i Västsverige blev en riksnyhet i mars 1961, och dådet hänfördes till gärningsmannens beundran för teves westernfilmer, borde masskommunikationsforskning ha funnits att hänvisa till.²¹ Rubriker i Nowaks sammanställning som "Motivationella personlighetsvariabler", eller de fyra underkategorierna till "Effektstudier", ger i alla fall vid handen att så kunde ha varit fallet. Men den forskningen var helt osynlig i det tjugotal ledarartiklar som på olika sätt diskuterade frågan om teves – och westerngenrens – farlighet.²² Däremot utbröt i dyningarna av tragedin en smärre debatt mellan sakkunniga sociologer och psykologer, där Ulf Himmelstrand angrep de röster som mot bakgrund av forskning om barn och teve ville friskriva *Bröderna Cartwright* och liknande program från skuld i det inträffade. Om en undersökning inte lyckades finna belägg för att våld i teve hade inverkan, fanns enligt Himmelstrand två möjliga tolkningar – antingen att den förmodade effekten inte fanns, eller att undersökningens metoder inte varit tillräckligt känsliga för att avläsa effekten. Och den första tolkningen var alldeles för oförsiktig. Dessutom menade Himmelstrand att även om ingen omedelbar påverkan på beteenden från teve kunnat spåras, fanns forskning som visade att mediet likväl kunde "forma tittarnas verklighetsbild".²³ Frågan var bara hur den här typen av forskning skulle tolkas och användas. Emellertid kunde härvidlag *behovet* av ytterligare forskning påtalas. "Vi måste helt enkelt veta mer om massmediesamhället"; det behövdes "experter som vet något om hur människor reagerar inför bilder och ljud", menade exempelvis Gunnar Hallingberg på *Expressens* kultursida.²⁴ Andra, som Sven Stolpe, tyckte sig dock redan veta fullt tillräckligt: "när massmedierna började spela med sin förföriska suggestionsapparat, ryckte i tomrummet in alla dessa bilder av skjutande, misshandlande och brutal manlighet".²⁵

Citatskärvorna ur mediedebatten kring denna skolskjutning våren 1961 är symptomatiska. Att massmediers effekter var ett angeläget ämne var helt uppenbart. Att tycka och tänka om mediers påverkan med utgångspunkt i moral, etik eller smak var emellertid en gammal verksamhet. Diskussioner kring Nick Carter-litteratur och biografeländet är två exempel på närmast identiska frågeställningar om *mediepåverkan* som turnerades i offentligheten redan ett halvt sekel tidigare. Stolpes aversion mot massmediernas "förföriska suggestionsapparat" var i så måtto bara en variant på den "vita diskurs" som präglade offentlighetens syn på medier

kring 1900.²⁶ Det nya var möjligen de anspråk på systematiserat kun-
nande som stundtals syntes i 1960-talets mediedebatt. Samt *klyftan* mellan
de med kommunikationsvetenskapliga ambitioner och den bildade skri-
bentkretsen.

Detta är nu inte någon hisnande upptäckt – detta att deltagare i en
offentlig kultur- och samhällsdebatt gärna värderar, analyserar och tolkar
efter eget skön, utan att hänvisa till auktoriserad forskning. Det in-
tressanta är att massmediefrågorna visst diskuterades av forskare i den
svenska offentligheten. Men att det uppenbarligen tycktes gå lika bra –
om inte bättre – att diskutera samma frågor utan att besitta kommunika-
tionsvetenskaplig kompetens (utan snarare annan akademisk dito). Som
i fallet Albinsson kunde de bildade mediekritikerna visserligen gärna
tänka sig att använda en studie som underlag, därtill var dess saklighet
optimal. Men exemplet Albinsson tycks ganska ensamt, dessutom använ-
des hans siffror mest för egna resonemang. Och när det gällde mediernas
föregivna farlighet var kanske, som en ledare om ”våldsprogrammen” i
teve i *Skånska dagbladet* 1962 föreslog, opinionsbildning från ”de kultur-
medvetna intellektuella” effektivare mot ”utväxterna i TV-programmen”
än ”den ’vetenskapliga’ statistiken”. Den senare skulle sannolikt viftas
bort av teve-ledningen som ”gamla tiders förmyndaranda”.²⁷

Man kan fundera över varför den masskommunikationsforskning som
man med utgångspunkt i Nowaks sammanställning kan förutsätta ändå
existerade i det tidiga 1960-talet inte synliggjordes mer i offentligheten
– samt hur den påverkade de sätt som mediestudiet formerades framöver
i Sverige. Var den marginaliserad inom de olika institutionella sam-
manhang där den bedrevs? Eller låg den metodologiskt för långt från
opinionsbildarnas och de resonerande essäisternas diskursiva praktik?
Eller var den forskning som fanns helt enkelt irrelevant för de frågor som
intresserade offentlighetens mediedebattörer? De kulturmedvetna intel-
lektuella var ju långt ifrån någon homogen skara, det visar flera av de
debatter som pågick om medier under det tidiga 1960-talet. Där kunde
de olika sidorna i en diskussion om monopol eller konkurrens i etern
bägge bygga sina resonemang på värdeprinciper och räkna in deltagare
som den unge Uppsalafilosofen Armas Lappalainen.²⁸ Där kunde konst-
historikern Nils-Gunnar Hökby i *Gefle Dagblad* i en sammanfattande kri-
tisk recension av några aktuella böcker om tevepolitik se hur ”aktuella
TV-problem” kunde diskuteras med såväl sociologisk ambition som med
kulturpolitisk blick.²⁹ Där kunde mäktiga tidningsmän som statsvetaren

Lennart Weibull uppmärksammar oss redaktörer på att den kanske vanligaste kritiken mot samhällsvetenskapliga medieforskare var deras triviala slutsatser. I andra utgåvan av boken *Press, radio, tv: En bok om massmedia i dagens samhälle* från 1973 citerade Stig Hadenius och Lennart Weibull lite självironiskt en dagsvers av Alf Henrikssons i *Dagens Nyheter* 29/5 1970.

Herbert Tingsten, litteraturvetaren Olof Lagercranz eller filosofen Gunnar Fredriksson regelbundet diskutera sina respektive tidningars affärer såväl som pressfrågor i gemen. Debatterna präglades långt ifrån av någon samsyn, och – värt att notera i sammanhanget – de präglades lika lite av den masskommunikationsforskning som så sakteliga höll på att etableras. Snarare drev man rent av ibland gäck med en ny forskning vars resultat mest tycktes belysa självklarheter.

Just detta faktum fick forskarna Olof Hultén och Dan Lundberg vid Handelshögskolans Ekonomiska forskningsinstitut att sommaren 1966 gå till angrepp på den alltmer frekventa mediekritiken. Deras exempel var

Barbro Backbergers nyutkomna bok, *Det förkrympta kvinnoidealet*, men den tjänstgjorde mest som exempel på de ”svepande generaliseringarna om hur massmedia [...] påverkar sina konsumenterna” som hade blivit allt vanligare.³⁰ Problemet med Backbergers analys var enligt Hultén och Lundberg metoden. Hon – och en rad andra mediekritiska författare – utgick från en *tolkande innehållsanalys* och drog därifrån slutsatser om mediernas effekter, alltmedan medieforskningen så tydligt visat att ”föreställningen om den passive mottagaren [...] inte visat sig hållbar”.³¹ Innehållsanalys kunde i vissa fall ha berättigande enligt Hultén och Lundberg – exempelvis för att påvisa brister i litterär standard – men för att undersöka hur massmedia fungerade i det moderna samhället var det *publikundersökningar* som var den adekvata metoden.

När tidningen *Arbetsbladet* ett år tidigare, i januari 1965, lät rubriken ”Massmedieforskare som vill vara profet” toppa sin kultursida handlade det emellertid inte alls om massmedieforskning som noggrant undersökte publikerna. Artikeln var skriven av bibliotekarien Hans-Olof Olsson och beskrev en forskning som sökte ”bortse från det som [medierna] förmedlar, och nå fram till varje mediums specifika *form*, och se hur den påverkar samhället och människorna”.³² Artikeln var en lång anmälan av Marshall McLuhans, *Understanding Media: The Extensions of Man* som kommit ut året innan. Olsson beskrev McLuhans (numer välkända, men den gången nya) vision om den globala byn som ”en science fiction-dröm”, men fann trots alla hugskott åtskilliga stimulerande tankar att ta fasta på. När Olsson ett par år senare i samma tidning återkom till McLuhan i en anmälan av den lättsammare uppföljaren *The Medium is the Massage* (1967), kunde han se tillbaka på hur den bok han varit först i landets dagspress om att anmäla numer citerades ”så snart massmedia debatterades”.³³

Medieforskning – i utredningar och humaniora

Den offentliga diskussionen om medier handlade ofta om deras *effekter* – detsamma gällde hos McLuhan såväl som i den anglosaxiska forskartradition som Nowaks översikt definierade som masskommunikationsforskning. Men McLuhan arbetade i en akademisk tradition med helt andra ideal än de (förment) precisa och statsvetenskapligt influerade undersökningarna. I korthet var McLuhans grundfrågor långt mer kongruenta med och snarlika dem som debatterades i offentligheten (samt förstås

inom den slags humanistiska medievetenskap han själv tillhörde): Vad innebar nya medier för de kulturer de springer upp i? Hur påverkade medier varandra? Hur stod ett nytt medium i samklang med människans perception? Med hennes kropp? Med hennes föreställningsvärld? Följer man McLuhan framstod det som om medierna genererade vad som var *tänkbart* i olika historiska situationer. Inte främst så att mediernas innehåll påverkade våra åsikter och attityder i specifika ämnen, utan snarare att olika mediala apparaturer och teknologier utgjorde förutsättningar för *hur* människan tänkte om och uppfattade världen.

Den amerikanska effektforskningens influenser var såtillvida alls inte självklara i tänkandet kring och studiet av medier. De må ha lagt grunden för en viss inriktning av mediestudier i Sverige – men långt ifrån alla. McLuhans svepande och impressionistiska historieskrivning tycktes exempelvis slå an långt mer i den kulturella offentligheten än de mer instrumentella metoder med vilka exempelvis politiska opinioner mättes. Med andra ord framstår det redan här i skarven mellan 1960- och 1970-tal som uppenbart att medier kunde studeras på åtminstone två högst olika sätt, schablonmässigt uppdelat i en deskriptiv (och kvantifierbar) samhällsvetenskaplig tradition samt i en mer spekulativ och idébaserad humanistisk forskningstradition. Denna dubbelhet kom framöver att prägla mediestudiets formering i Sverige – på gott och ont. Den gjorde att samhällsvetenskapligt orienterade medieforskare och humanister intresserade av medier kunde uppfatta det som att de var verksamma inom skilda världar. Ställvis var det samma medier som studerades med snarlika frågeställningar, men filmvetare utbildade på litteraturvetenskapliga institutioner under 1970-talet hade inte mycket gemensamt med masskommunikationsforskare på statsvetenskapliga institutioner. Vice versa gällde förstås också.

Kjell Nowaks *Masskommunikationsforskning i Sverige* kan i så måtto både betraktas som ett medievetenskapligt pionjärbete, liksom en lika tydlig som tidig exponent för den mer samhällsvetenskapliga varianten av mediestudier. Tar man fasta på hypotesen att mediestudier i Sverige uppstår i skärningspunkten mellan mediebranschen och dess offentligheter, medie- och kulturpolitikens behov filtrerat genom utredningsväsendet, samt akademins nymornade intresse för medier på såväl samhällsvetenskapliga som humanistiska fakulteter (en uppdelning som härrör från mitten av 1960-talet), så innehöll denna färgglada triptyk förstås en rad olika ideal och skiftande förhållningssätt till massmediesamhället. I den

här boken återkommer till exempel en mängd offentliga utredningar som mediehistoriskt referensmaterial. Tvivelsutan utgör dåtidens medierelaterade SOU:er – och de var i sanning många utredningar, vilka publicerade en veritabel flod av rapporter och delbetänkanden³⁴ – den tydligaste exponenten för hur medier beskrevs, studerades, behandlades och (möjligen) borde regleras inom den realpolitiska sfären under perioden mellan 1960 och 1980. Som flera av kapitlen i boken visar kom den offentliga utredningsverksamheten att bli en närmast högoktanig motor för utvecklingen och institutionaliseringen av den nationella medieforskningen.³⁵ Materialet är dock för omfattande för att beskrivas i denna introduktion (varför vi på nästa uppslag snarare *visar* fram bredden på utredningar).

Pressutredningen 1963 var vid sidan av 1960 års radioutredning den första av fler än femtio offentliga utredningar om massmedier (som delvis politiska problem) vilka statsmakterna tillsatte under de två decennier som följde. De resulterade i två betänkanden som publicerades precis efter varandra, *Radion och televisionens framtid i Sverige* SOU 1965:20/21, och *Dagstidningarnas ekonomiska villkor* SOU 1965:22.³⁶ De handlade bägge om massmedier, men var sinsemellan mycket olika och refererade bara ställvis till andra medier än de som utreddes. Pressutredningen frågade sig bland annat vilken roll ”dagstidningarna har för den politiska åsiktsbildningen. Ibland framföres sålunda uppfattningen, att denna betydelse är ringa och att andra media, främst televisionen, är avgörande för opinionsbildningen.”³⁷ Men i övrigt stod där inte speciellt mycket om teve.

I begynnelsen var snarare *tidningsdöden* – vilket var den direkta orsaken till pressutredningen – och tillkomsten av den är därför speciellt intressant, inte minst eftersom den visar på den intrikata relationen som förelåg mellan medieoffentligheten och den politiska maktapparaten. Pressutredningen 1963 framstår i så måtto som ett viktigt incitament till *det upplevda behovet av kunskap om massmedier*, samt till uppvärderingen av journalistikens betydelse i ett demokratiskt samhälle – allt grundlagt i den förskräckelsens insikt som de massiva nedläggningarna av dagstidningar i det tidiga 1960-talet förde med sig. Att journalistiken uppfyllde viktiga samhällsfunktioner framstod redan då som en allmän sanning. Till skillnad från veckopressen, skvalradion och skräplitteraturen var dagspressen ingen av de farligare länkarna i massmediernas klavband.

Det var framför allt nedläggningen av göteborgska *Ny Tid* hösten 1963 som var en vattendelare i rapporteringen av ”tidningsdöden” (som den upprepade företeelsen av nedlagda tidningar då började kallas). Dittills

Medierelaterade SOU:er publicerade mellan 1960 och 1980 (sammanlagt 57 stycken, här ovan i kronologisk ordning). I den här boken återkommer en mängd offentliga utredningar som mediehistoriskt referensmaterial. De många medierelaterade utredningarna utgjorde, som flera av kapitlen i boken visar, en motor för utvecklingen och institutionaliseringen av den nationella medieforskningen.

hade det främst varit små landsortstidningar som gått under, och de tankar på offentligt ekonomiskt stöd till tidningar som börjat ventileras framställdes oftast som en ogörlig reform. ”Hur skulle tidningar som är beroende av statliga subventioner kunna utföra sin samhällskritiska uppgift”, frågade sig exempelvis *Östergötlands Dagblads* anonyme ledarskribent hösten 1962.³⁸ Men med den drastiska avvecklingen av *Ny Tid*, vilken aviserades i november 1963 och raskt kommenterades på ledarplats i flertalet svenska tidningar, togs frågan mer på allvar.³⁹ Dels från socialdemokratisk press – där nedläggningen av denna västsvenska tidning, som varit en av arbetarrörelsens största, ledde till kritik av LO:s prioriteringar, men också till försiktiga röster för offentliga stödåtgärder.⁴⁰ Dels från liberalt håll där exempelvis en röst som *Upsala Nya Tidning* på ledarplats visserligen kunde se det olyckliga i att ett så betydelsefullt ”språkrör” lades ned, men samtidigt såg det som orimligt att bristerna i LO:s tidningspolitik skulle lösas med statliga stödåtgärder.⁴¹ I *Expressen* formulerade man sig på ledarplats mer drastiskt: ”I en ny tid med nya kommunikationer och nya media är det inte orimligt att även pressens struktur påverkas. Vi lever i en förändringens värld. Ett evigt liv för varje tidning är inte inskrivet i naturens ordning.”⁴²

Det dröjde faktiskt inte längre än en vecka efter att nedläggningen av *Ny Tid* aviserats innan statsminister Tage Erlander lät meddela att en utredning för att undersöka huruvida staten borde ”vidtaga åtgärder för att främja en fri opinionsbildning” skulle tillsättas. Redan i slutet av november 1963 kunde därför en rad tidningar på ledarplats kommentera nyheten. *Norrländska Socialdemokraten* (NSD) pekade på hur motståndet mot presstöd bottnande i en samfällad publicistisk ”onyanserad känsla av att varje slags beroende till staten skulle binda det fria ordet”. Men man framhöll också vilket stöd pressen var för staten – till exempel under beredskapsåren – när det gällde kungörelser och allmän samhällsinformation.⁴³ Man behövde alltså inte hemfalla åt ideella hänvisningar till behovet av fri demokratisk pressdebatt som motiv till offentligt stöd till pressen från statens sida. Men främst stod pressen nu inför en ”hård strukturuomvandling”, det fanns i landet fler tidningar än vad ”marknaden orkade bära”.⁴⁴ NSD:s argument är symptomatiska. I den liberala pressen tycks den ”onyanserade” publicistiska känslan ha dominerat; mer eller mindre skarp kritik mot Erlanders utredningsinitiativ kunde iaktas överlag. I A-pressen syntes en mer försiktigt positiv förhoppning på ett statsstöd utformat med hänsyn till publicistiken. Med *Arbetets* ledarskribents ord: ”De eventuella

åtgärder som en utredning kan komma att rekommendera måste således baseras på att de inte på något vis träder tidningarnas frihet att tycka och tänka vad de vill för när.”⁴⁵

Initiativet till pressutredningen 1963 framstår i ljuset av den offentliga debatten om nedläggningen av *Ny Tid* ha varit lika mycket politiskt som publicistiskt genererat. Kanske var det helt enkelt så att Erlander hade större möjligheter att tillsätta utredningar – än att påverka LO eller Apressens ledning. Under alla förhållanden kom slutbetänkanden från både pressutredningen 1963 och 1960 års radioutredning att bli centrala dokument för mediestudiets formering i Sverige (vilket är uppenbart i flera av kapitlen i denna bok). Vid sidan av de offentliga utredningarnas sakliga, men inte sällan intrikat resonerande prosa, fanns när det gällde synen på medier under 1960-talet en återkommande dragkamp mellan den nowakska beteendeforskningens ideal och den ideologiskritiska vänsteropinionen, vilken mot decenniets slut alltmer präglade och satte agendan i offentligheten. Därtill förekom också mer estetiskt färgade studieideal där vissa medier, framför allt film, i ökande omfattning började att betraktas som (uttryck för) både konst och ideologi. För att göra bilden kring mediestudiets nationella formering mer fullödig måste Nowaks genomgång och det offentliga utredningsväsendets syn på medier därför kompletteras med den mer humanistiskt färgade medieforskning – med mycket olika karaktär (och inte sällan kombinerande estetiska och ideologiska frågeställningar) – som från mitten av 1960-talet och under 1970-talet utvecklades inom delar av litteraturvetenskapen, filmvetenskapen, musik- och konstvetenskapen (som fram till 1970 hade ämnesbeteckningen konsthistoria). För att göra framställningen än mer komplex kom denna tradition ofta att hämta näring ur olika mer eller mindre ideologiskritiska sätt att betrakta medieinnehåll och mediekulturer – det vill säga, ungefär samma inspirationskällor som präglade delar av den offentliga mediediskussionen. Idéutbytet var betydande, och bekräftar åtminstone delvis den här bokens hypotes. I den ideologiskt färgade antiamerikanska tidsandan fanns dessutom europeiska rötter att anamma och knyta an till (snarare än strikt amerikanska).

I boken *Politik och film* satte sig exempelvis Leif Furhammar och Folke Isaksson för att filmhistoriskt gå igenom en rad propagandistiska filmer. Att boken publiceras 1968 är symptomatiskt; ambitionen var att studera hur filmmediet och biografen hade använts som medel för politisk påverkan under 1900-talet. Den blev en framgång och hyllades i dagspressen

som en av de främsta filmböcker som någonsin publicerats i Sverige. I den samtida vänstervågen föreföll all film avspegla stämningar och strömningar i samhället. Filmen levde inte i något ”upphöjt och subliment oskuldstillstånd”, påtalade författarna. All film hade ”en politisk innebörd, medveten eller omedveten, uppenbar eller fördold”. I de framsynta slutorden lanserades därtill en träffande beskrivning av den politikens medialisering *avant les mots*, som det nya teve-mediet föreföll ge upphov till i samtiden. Politiken utspelade sig inte längre främst på filmduken, menade författarna; genom en medial uppgradering var det istället i teve-apparaten hemmavid som politiken blivit ”en föreställning att regissera – i tv-rutan och i väljarnas huvuden.” Televisionen, skrev Furhammar och Isaksson

har befäst sin ställning som den politiska informationens kanal framför andra. Politikerna har fått chansen att föra ut ideologierna via ett medium som förenar intimitet med massverkan. De primitiva politiska föreställningarnas tid borde vara förbi och följas av saklighetens era. Men mediet formar budskapet – somliga säger att det är budskapet – och med tv har kravet blivit starkare än någonsin att politiken ska vara dramatisk, ungdomlig, charmig, fotogénique. Idéerna måste göras bildmässiga: tv-bild – skenbild. [...] Den politiska ritualismen flyttar från biograferna in i tv.⁴⁶

Furhammar och Isaksson anspelade här inte bara på McLuhans välkända devis. Begreppet ”skenbild” hämtades från Daniel J. Boorstins studie om samhälleliga ”pseudobilder” som översatts till svenska samma år. *Politik och film* kan därför betraktas som en del i ett ökat diskursivt och estetiskt intresse för de moderna massmediernas relation till ideologi och politik – men från andra utgångspunkter än de stats- och beteendevetenskapliga. Här var det snarare estetiskt-historiska frågeställningar som stod i fokus. Genom teve var det dessutom uppenbart att filmen framstod som ett historiskt medium; *Politik och film* gav därför upphov till ett antal historiska studier om filmpolitik. 1971 publicerade exempelvis Erik Skoglund en historisk genomgång av den svenska filmcensuren. Den följdes några år senare, 1976, av Arne Svenssons avhandling, *Den politiska saxen*, som studerade biografbyråns tillämpning av den utrikespolitiska censurnormen under framför allt andra världskriget.⁴⁷

Dessa böcker om film behandlade detta medium utifrån politiska perspektiv vilka ämnesmässigt egentligen inte var så olika de studier inom

effekt- eller opinionsforskning som medieintresserade samhällsvetare ägnade sig åt. Ändå framstår de som väsensskilda. Eftersom ett flertal kapitel i denna bok ägnar sig åt medie- och kommunikationsvetenskapens bakgrund, finns det skäl att explicit påminna om att mediestudiets formering i Sverige även inbegriper helt andra mediala synsätt och vetenskapsområden. Framför allt filmvetenskapens etablering framstår som centralt, inte minst eftersom det (om man bortser från litteratur- och konsthistoria) var den första massmedierelaterade forskningsdisciplinen som institutionaliserades i Sverige.⁴⁸

Här finns dock inte utrymme för (eller intresse av) att gå igenom denna mer humanistiska forskningstradition i detalj, men om man schematiskt listar *medieforskningens nationella noder*, så framträder vid sidan av de masskommunikationsvetenskapliga universitetsnoderna *också* ett tämligen omfattande nätverk av humanistiskt medierelaterade akademiska forskningsmiljöer och institutioner (se illustration i Lennart Weibulls kapitel).

Redan 1965 skapade litteraturvetaren Ingvar Holm ämnesdisciplinen Drama-Teater-Film vid Lunds universitet, och 1970 tilldelades Rune Waldekrantz landets första professur i filmvetenskap vid Stockholms universitet. På dessa lärosäten var det humanistiskt färgade mediestudier som satte dagordningen; i korthet handlade det om ”en historisk-estetisk-filosofisk forskningsinriktning”.⁴⁹ Till denna inriktning bör man också räkna den lundensiska pressvetenskapen, vilken var utpräglad historiskt orienterad och även den hade rötter i 1960-talet som en underavdelning till litteraturvetenskapen i Lund.

Vid sidan av film- och pressvetenskapen fanns det också inom den svenska konstvetenskapen under 1970-talet ett visst intresse för bilden som massmedium. Rune Hassners studie (och utställning), *Bilder för miljoner: Pressfotografi och bildreportage under 100 år från 1977* är ett exempel, konstvetenskapen vid Uppsala universitet ett annat. I den miljön fanns en strävan efter att vidga det konstvetenskapliga studiet i en sorts medieriktning, mot helt andra former av bildvetenskap. Thomas Hård af Segerstads disputerade exempelvis 1974 på avhandlingen *Dagspressens bildbruk: En funktionsanalys av bildbruket i svenska dagstidningar 1900–1970*, och framför allt Lena Johannessons arbeten etablerade där framöver explicit mediehistoriska synsätt på bildsamhällets framväxt. Boken *Den massproducerade bilden: Ur bildindustriellens historia* från 1978 behandlade exempelvis, med såväl mediehistoriska som kulturanthropologiska perspektiv, det moderna bildsamhällets tillkomst under 1800-talet – något som Johan-

nesson också skrev om i avhandlingen *Xylografi och pressbild: Bidrag till trägravvyrens och den svenska bildjournalistikens historia* (1982).⁵⁰ Man kan därtill notera att vid Göteborgs universitet, vars statsvetenskapliga institution som påtalats under 1970-talet var ledande inom den samhällsvetenskapliga grenen av den tidiga medieforskningen,⁵¹ så var det långt ifrån bara statsvetare som ägnade sig åt massmedier. Litteraturvetaren – och massmediedebattören – Gunnar Hallingberg skrev redan 1965 en bok om radioteatern, disputerade 1967 på avhandlingen *Radiodramat: Svensk hörspelsdiktning – bakgrund, utveckling och formvärld*, och författade 1973 läroboken *Massmediekunskap*.⁵² Musikvetenskapen vid samma universitet utmärkte sig dessutom under 1970- och tidigt 1980-tal för sitt återkommande intresse för musikmedier samt medieformer där musik framstod som centralt. Philip Tagg disputerade bland annat på avhandlingen *"Kojak" – 50 seconds of television music* (1979). Det var framför allt under professor Jan Lings överinseende som musikvetenskapen öppnade upp för populärmusikens genrer och för musiksociologiska perspektiv, vilka bäge aktualiserade medieaspekter på musik. Alf Björnbergs arbeten var exempelvis tidigt centrerade kring populärmusik och televisuell musikunderhållning, som den samförfattade boken *Schlagerns mystik* (1980) och avhandlingen *En liten sång som alla andra: Melodifestivalen 1959–1983* (1987). Att den sedermera nationellt tongivande medie- och kulturvetaren Johan Fornäs disputerade i musikvetenskap i Göteborg 1985 framstår som symptomatiskt.⁵³

A- och B-forskning

Vid sidan av de stora medierna press, radio och teve, fanns alltså en massproduktion av film, bild och musik värd att studera. Den var medieövergripande, och kunde iaktas över olika plattformar och teknologier. Nu kunde stundom den samhällsvetenskapliga vinden skönjas även i de humanistiska disciplinerna, de traditionellt historiska disciplinerna teoretiserades och metodologiserades. När konsthistoria blev konstvetenskap, och litteraturhistoria blev litteraturvetenskap, gavs plats även för studiet av estetik och ideologi i det nya medielandskapet. Men om den nya masskommunikationsforskningen hämtade sin näring från nordamerikanskt håll, vände sig den nya humanistiska mediekritiken hellre till kontinentens tänkare, inte minst till de tyska. Några av Frankfurtskolans tänkare (samt närbesläktade idéer) hade introducerats för en svensk läse-

krets under sextiotalet; från Hans Magnus Enzensbergers medieessäer i *Avantgardets dilemma* (1964) till Bo Cavefors bokförlags urval av Walter Benjamins medierelaterade artiklar (från 1930-talet) i samlingsvolymen *Bild och dialektik* (1969).⁵⁴ Året före kom därtill Herbert Marcuses *Den endimensionella människan*, i vilken frågan ställdes om man verkligen kunde "skilja mellan massmedier som instrument för information och underhållning och som medel för manipulation och indoktrinering".⁵⁵ Flertalet av dessa studier passade som hand i handske för den ideologikritiska vänsteropinionen, men man kan också, för det första, betrakta delar av Frankfurtskolans publikationer som ett slags *förvetenskapliga* alster kring massmediesamhället effekter på människor. I jämförelse framstår de emellertid som väsensskilda från den amerikanska effektforskningen (även om delar av Frankfurtskolan emigrerade före andra världskriget och *påverkade* den senare forskningstraditionen). I en genomgång av den tyska medievetenskapens historia har Rainer Leschke just betonat denna sortens "vorwissenschaftliche Auseinandersetzung" som en central aspekt av hur medie- *respektive* kommunikationsvetenskap i Tyskland utvecklats åt två helt olika håll.⁵⁶

För det andra gav Frankfurtskolans tänkare implicita impulser till att betrakta massmediesamhället i sin *helhet* och inte hemfalla åt studier av enbart enskilda medieformer. Redan i sin programmatiska artikel "Traditionelle und kritische Theorie" från 1937 hade Max Horkheimer påtalat att kritisk teori (till skillnad från så kallad borgerlig teori) syftade till att ge en *helhetsbild* av samhället.⁵⁷ Den tanken var ständigt återkommande inom den kritiska medieteorin, vilken generellt syftade till att analysera hur en mängd olika medieformer satte medborgarna under ett slags samhälleligt och social tryck – om så i kapitalistiskt hänseende som konsumenter, eller i propagandistisk avseende (som efter *Gleichschaltung* i Nazityskland). I korthet, hävdade den kritiska medieteorin att dåtidens massmedier (dagspress, fotografi, illustrerad press, radio och film) med tilltagande intensitet under mellankrigstiden åstadkom en unison mediedynamik – ett *Medienverbund* – i form av en dominerande (och manipulativ) kulturindustri och samhällslogik som styrde medborgarna, antingen kommersiellt eller ideologiskt.

Från en svensk horisont finns det skäl att dröja något vid detta europeiskt förvetenskapliga mediestudium, dels eftersom den här typen av idéer fick en renässans i skarven mellan 1960- och 1970-tal⁵⁸, dels eftersom det på ett snarlikt sätt i Sverige vid denna tidpunkt ofta fanns en

ambition att ta ett samlat grepp om *alla* massmedier. En sammanhållen medieforskning med övergripande perspektiv var faktiskt en återkommande retorisk figur i ett flertal sammanhang. "Att sträva efter en forskning som berör samtliga medier och inte endast endera press, eller radio och tv", hette det exempelvis i en skrivelse från Massmedieforskningsutredningen (MMFU) 1976: "Konstlade gränser inom området hindrar [ofta] den nödvändiga jämförelsen mellan medier."⁵⁹ Viljan att inkludera flera (och olika) medier i komparativ bemärkelse var inte minst ett återkommande drag i flera av tidens offentliga medieutredningar; det gällde såväl 1960 års radioutredning, som 1972 års pressutredning och 1974 års radioutredning. Där beklagades till exempel att forskningen koncentrerats till etermedieområdet och till de stora tidningarna.

Frågan togs även upp i den för den här boken centrala Massmedieforskningsutredningen, som påbörjade sitt arbete i mitten av 1970-talet under ledning av Stig Hadenius. I betänkandet, *Forskning om massmedier* som publicerades 1977, framhölls just i avsnittet om utredningens bakgrund att tidigare rapporter och utredningar beklagat att medieforskningen "i allt för hög grad [varit] koncentrerad till enskilda 'kanaler' som tv, radio eller press trots att det i allmänhet var mest fruktbart att studera massmediesituationen i dess helhet. Ett annat problem var – enligt pressutredningen [1974] – att institutionsuppdelningen inom universiteten inte var ägnad att gynna en allsidig massmedieforskning. De problem som behöver lösas kräver i allmänhet en flerämnesgrundad behandling och tvärvetenskaplig metodik som är svår att praktisera i nuvarande system."⁶⁰

Det var just systemet som föreföll orsaka dessa problem; och då inte bara inom universitetssektorn. Samma stuprörstänkande präglade också utredningsväsendet som sådant, dikterat som det var av Regeringskansliet och rådande departementsstruktur. Om medieforskningen föreföll splittad – hade det alltså också andra orsaker. Här räcker det med att erinra sig ett PM som utbildningsdepartementets dåvarande medieexpert Harry Schein skickade till utbildningsminister Ingvar Carlsson 1971: "Det finns en filmutredning, en litteraturutredning, en massmediautredning, pressstödsutredning, etc. Dessutom håller jag på med kabel-tv. Är det riktigt att på detta sätt isolera frågorna från varandra? Krävs det inte en sammanhängande informations- och kommunikationspolitik?"⁶¹

Massmedieforskningsutredningen pläderade i olika sammanhang vältagligt för en samlad medieforskning (om än med vissa restriktioner). Den

ger i retrospektiv inte bara en auktoriserad översikt som få andra forskningsämnen var förunnad. Den visar också det gryende ämnets samhällsliga status. I takt med att ”behovet av en mera omfattande och bättre organiserad massmedieforskning visat sig allt starkare”, inte minst i samband med andra offentliga utredningar om exempelvis press eller etermedier, hade beslut alltså fattats av regeringen om att inte bara utreda själva mediernas och deras organisation – utan också granska vilken forskning som bedrevs om medierna och hur den var organiserad.⁶² Av de totalt 1 533 betänkanden som lades fram som statens offentliga utredningar under 1960- och 1970-talen rörde faktiskt bara tio stycken *särskilda forskningsfält* – det var forskning kring lantbrukets och skogsbrukets respektive områden, näringslära, farmaceutisk forskning, pedagogik, beteendevetenskaplig arbetslivsforskning, kriminologisk forskning, energiforskning, försvarets forskning – och medieforskning.

Kontexten ger vid handen att det kanske inte främst var medieforskningens *inomakademiska dignitet* som forskningsfält vilket gjorde det intressant för statsmakterna. Följer man Jürgen Habermas tredelade modell över vetenskaperna är det uppenbart att det var de empiriskt-analytiska vetenskaperna, och framför allt handlingsvetenskaperna som gavs egna utredningar.⁶³ Det tredje av Habermas fält – de historisk-hermeneutiska vetenskaperna – är helt frånvarande inom de forskningsfält som utreddes under perioden i Sverige, medan forskning som sökte efter lagbundenheter (särskilt lagbundenhet som stöd för ett administrativt eller tekniskt ingripande i samhället) dominerade listan. Hos Habermas var de tre vetenskapliga fälten parallella med tre samhällsliga sfärer – arbete, makt och språk. Arbetet och makten gick i hand med empiriskt-analytiska vetenskaper och handlingsvetenskaper, medan språket och de historiskt-empiriska vetenskaperna delade sfär. Det är kanske inte så överraskande att finna makt och arbete i det allmänna utredningsväsendets intressesfär – men det är lika svårt att bortse från tanken hur forskningen samtidigt skulle anpassas till administrationen. Alla de utredda områdena hörde till de samhällsnyttiga, inget till de klassiska vetenskapliga disciplinerna. Således stärks ytterligare hypotesen om det nationella mediestudiets formering i skärningspunkten av politikens, samhällsförvaltningens och mediebranschens respektive sfärer.

I den här introduktionen till boken *Massmedieproblem* har denna hypotes varit en central nod i beskrivningen av hur mediestudiet i Sverige gradvis formerats. En annan genomgående tanke är hur gränsen mellan

Minnesanteckningar från sammanträde den 28 januari 1976
med företrädare för statsvetenskapliga institutionen vid
Göteborgs universitet

Närvarande: Jörgen Westerståhl (JW) Statsvetenskapl. inst.
Lennart Weibull (LW) -"
Claes-Olof Olson (COO) -"
Rutger Lindahl (RL) -"
Ulla Carlsson (UC) -"
Stig Hadenius (SH) MMFU
Bengt Nordström (BN) -"
Kaj Kronvall (KK) -"

SH informerade om utredningsarbetets uppläggning och redogjorde kort om innehållet i PM 1/1976.

JW föreslog ett enkelt klassificeringssystem för massmedieforskningen.

- I. A-forskning = huvudsakligen massmedieforskning.
B-forskning = delvis massmedieforskning

- II. 1. Vem = källa
2. Innehåll forskningen klassifieras
Kanal här i termer av beroende
3. Auditorium variabler
Effekt

SH tog upp behovsinventeringen och påpekade att utredningen måste beakta tre grupper av intressenter.

1. Forskarna själva
2. Medierna (tidningar, tidskrifter, radio, tv)
3. Övriga avnämare (institutioner, olika slags grupper i samhället, skolor, enskilda)

Minnesanteckning från Massmedieforskningsutredningens första möte vid Göteborgs universitet. Jörgen Westerståhl föreslog ett "enkelt klassificeringssystem för massmedieforskningen".

en samhällsvetenskaplig och en humanistisk studietradition i denna grad-visa process skiftat karaktär, hur den ibland syntts vara en suddig chimär för att i nästa stund framstå som en skarp skiljelinje. Givet skrivningen – och önskemålet – i utredningen, *Forskning om massmedier om en fler-ämnesgrundad medieforskning*, som potentiellt kunde överbrygga skillnaden mellan den samhällsvetenskapliga och humanistiska medieforskningen, är därför ett par avslutande iakttagelser gällande MMFU:s utredningsprotokoll på sin plats för att söka skönja huruvida en sådan *eftersträvansvärd* medieforskning ens var möjlig. Protokollen ger vid handen att det rådde delade meningar om den saken. Å den ena sidan är det svårt att i MMFU:s utredningsprotokoll se tydliga markörer för sådana heterogena forskningsperspektiv, snarare höll de sinsemellan olika medieforskare som kom till tals i diverse *hearings* gärna fast vid sina egna utgångspunkter. Men å den andra sidan, eftersom de för ordförande Hadenius var önskvärda, återkom ständiga propåer för just sammanhållna flermediala, liksom multidisciplinära, forskningsperspektiv. Hadenius framhöll exempelvis på MMFU:s första möte med sin ”expertgrupp” i mars 1976 att ”sällan har samspelet mellan medier studerats. Här föreligger vita fält i forskningen. För statsmakterna som har att fatta beslut som syftar till eller förutsätter ett samspel mellan olika medier måste forskningen ses som högst otillräcklig.”⁶⁴

Men när utredningens första protokollförda möte hölls två månader tidigare på den statsvetenskapliga institutionen på Göteborgs universitet, föreslog Jörgen Westerståhl ett närmast försåtligt ”enkelt klassificeringssystem för massmedieforskningen. [...] A-forskning = huvudsakligen massmedieforskning. B-forskning = delvis massmedieforskning”. Det var en klassificering som knappast gynnade en allsidig massmedieforskning. Snarare delades den upp i ett tydligt A- och B-lag.

Och om det inte var nog så framgick av samma protokoll att Westerståhl även påpekade, beträffande den ”institutionsenkät” som MMFU tänkte sig att skicka ut för att inventera landets medieforskning – och det precis efter att Hadenius påtalat att ”flera historiker sysslar med direkta massmediefrågor” – att ”den humanistiska och den historiska massmedieforskningen [inte borde] tas med i analysen”. Eventuella kommande förslag om finansiering av medieforskning skulle bara komma samhällsvetarna till del, kan man tänka sig – ”den humanistiska forskningen har andra forskningsfonder att gå till”.⁶⁵ Med dagens akademiska Sverige som fond kan detta nog lätt tolkas in i den samhällsvetenskapliga dominansen

över humaniora, men under 1970-talet kunde samhällsvetenskapen fortfarande erfaras som ett nyare – och i vissa avseenden svagare – fält. Visserligen med kraftig vind i seglen, men ändå i kraft av traditionen i visst underläge mot en ännu stark humanistisk forskning.

Att åstadkomma en sammanhållen medieforskning visade sig med andra ord vara svårt; A skulle alltid komma att föregå B. Ur MMFU-protokollen kan utläsas att mycken möda ägnades åt att definiera vad som egentligen var "massmedieforskning", och inte minst att definiera bort sådant som inte var det. Om Kjell Nowak femton år tidigare avgränsat masskommunikationsforskning utifrån en tämligen strikt beteendevetenskaplig föreställningsram, var synsätten nu kanske vidare – men definitionsvärn kvarstod.⁶⁶ Svaren växlade emellertid, och berodde faktiskt helt på vem MMFU talade med. När utredningskommittén gästade PUB på Sveriges Radio påpekade exempelvis Cecilia von Feilitzen (som då var verksam som forskare där) att "forskning rörande grammofonskivor och böcker" borde tas med i utredningens forskningsinventering. När det framkom att så inte var fallet, menade hon kritiskt att "avgränsningen av forskningens inriktning var både underlig och felaktig".⁶⁷ Men när MMFU besökte Handelshögskolan och Ekonomiska forskningsinstitutet var förhållandet det motsatta; Karl-Erik Wärneryd framhöll där med enfaset att den estetiska medieforskningen borde tas "bort liksom viss teknisk forskning".⁶⁸ Allt medan Stig Hadenius, som ju visserligen önskade sig en sammanhållen och flerämnesgrundad medieforskning, inte ville inkludera "film-, teater- och litteraturforskning" – för då kunde allt "till slut bli massmedieforskning". I det färdiga betänkandet från 1977 skulle massmedieforskning visserligen på relativt öppet manér komma att definieras som "ett sökande efter kunskap och idéer på vetenskaplig nivå med massmedier som studieobjekt".⁶⁹ Men i argumentationen bakom definitionen framstår dock perspektiven som snävare. Dels genom bestämningen av de studerade medierna – att massmedieforskning primärt handlade om press, radio och teve hade redan utredningens direktiv slagit fast – och dels genom forskningens innehåll och kvalitet.⁷⁰ Visserligen kunde andra medier än de tre primära massmedierna omfattas, men då skulle forskningen avse mediala aspekter. Som exempel anfördes hur forskning om litteratur för att klassas som massmedieforskning skulle avse frågor om spridning och konsumtion av böcker. Följaktligen kunde analyser av pressens, radions eller televisionens innehåll klassas som massmedieforskning, men inte analyser av massproducerade och masskonsumerade

böckers eller filmers innehåll. Ett slirigt mediebegrepp lurade här – som fortsatt att gäcka medieforskningen. Samtidigt var det inte tu tal om att det i betänkandet givetvis måste ”anges vad vi vill, hur vi definierar massmedieforskning, så att det står helt klart vad det är för typ av forskning man önskar stödja”.⁷¹ Frågan är dock om det blev ett av utredningens resultat.

Om boken

Det skulle dröja mer än ett decennium innan en forskningsdisciplin och ett universitetsämne med massmedier i fokus till fullo hade etablerats i landet. Hadenius utredning var bara ett av många steg på vägen. Denna ämnesetablering ligger också utanför denna boks undersökningsområde. Snarare utgör MKV-ämnets förhistoria – som ju MMFU är en del av – en av många aspekter på 1960- och 1970-talens intensiva upptagenhet med att undersöka och problematisera det samtida medielandskapet. Som framgått i det föregående, och som framgår framgent av bokens kommande tretton kapitel, är denna upptagenhet allt annat än entydig. Visst finns tydliga mönster att skönja – som frekvensen av olika offentliga och enskilda uppdragsgivares önskemål om ökat mediekunnande, eller som den ställvisa akademiska dragkampen mellan samhällsvetenskap och humaniora vad gällde metoderna för att nå detta kunnande. Dessa övergripande mönster får dock inte skymma att mediestudiets landskap var lika heterogent och mångfacetterat som själva (mass)medielandskapet. Det kunde exempelvis vara alltför lätt att se alla de olika forskare som städslades i Sveriges Radios publikforskningsavdelning, eller inom alla olika medieutredningar, som styrda teknokrater eller som experter med lojalitet mot uppdragsgivaren som ledstjärna snarare än kritiskt tänkande eller fritt kunskapssökande. Detta var naturligtvis långt ifrån fallet. Lika gärna kunde även alla de beställda undersökningarna färgas av såväl den mediekritiska offentlighetens radikalitet som av akademins omutbarhet. Snarare tar alltså dessa kontextuella mönster formen av ett raster inom vilket en rad aktörer sökte förstå och hantera ett lika krångligt, smutsigt och rörigt mediasystem som dagens. Lika svåröverblickbart – men på ett annat sätt. Var tid har sina mediasystem, sammanflätade av teknologier, geografiska kommunikationer, vardagsvanor och den administrativa maktens rutiner och verktyg. Om de två här undersökta decennierna präglas av den parallella samexistensen av många olika massmedier, torde

medie- och kommunikationsvetenskapen lika skarpt präglas av den kontext där ämnet föds.

Den slags mediehistoria som förmedlas i denna bok har därför ambitionen att ge en bred utblick över tangerande och överlappande fält, institutioner och aktörer runt mediastudiets formering i Sverige. Det gemensamma studieobjektet som kunskapsproduktionen kring medier utgör kan förstås belysas med många olika utgångspunkter och från många olika perspektiv – vilket också återspeglas i den bredd och mångfald som bokens olika bidrag rymmer. Tillsammans ger också bokens kapitel en mångfacetterad bild av de komplexa processer som rubriken "mediastudiets formering" försöker fånga.

Boken arbetar med fyra olika perspektiv på mediastudiets formering och dessa har också fått bilda bokens fyra delar: "Institutioner", "Medie- och kommunikationsforskningens tillblivelse", "Andra perspektiv" samt "Medieforskning i offentligheten". Dispositionen är inte bara en lämplig kategorisering av hur de medverkande i denna bok tagit sig an uppgiften att studera massmedieproblemen och mediastudiets formering i den händelserika perioden från 1960 till 1980. Den korresponderar dessutom med det av Westerståhl föreslagna klassificeringssystemet för massmedieforskningen från 1976. Följaktligen kan de olika delarna, vid sidan av den som särskilt fokuserar institutionella perspektiv inte bara betecknas som "A-forskning" respektive "B-forskning" – utan kanske också som "C-forskning".

Bokens inledande del har alltså fått namnet "Institutioner". Dess två bidrag behandlar två för den framväxande medieforskningen högst centrala institutioner. I sitt kapitel om mediastudiets infrastruktur studerar Pelle Snickars upprinnelsen till Arkivet för ljud och bild – en viktig pusselbit i forskningens infrastruktur kring det nationella mediastudiets framväxt. Fokus ligger på förhistorien kring, diskussionen om och själva etableringen av arkivet. Anna Edin gör i sitt bidrag en tillbakablick på hur man inom ramen för en stark svensk public service-tradition betraktade och studerade den problematiska etermediepubliken. Edin resonerar kring den centrala frågan vilken slags publikforskning som bedrevs inom den egna public service-verksamheten, det vill säga inom SR/PUB – en av de mest centrala och kontinuerliga institutionerna i den tidigaste svenska medieforskningens historia.

Bokens andra del, "Medie- och kommunikationsforskningens tillblivelse", rymmer tre bidrag som på mer inomvetenskapligt manér behandlar

forskning och utbildning inom det tidiga medievetenskapliga området. Denna "A-forskning" – för att återknyta till Westerståhl – närmar sig frågan om MKV-ämnets utveckling på olika sätt. Lennart Weibull ger inledningsvis en fyllig belysning av vägen mot ett fält med egen ämnesidentitet. Här beskrivs och diskuteras kampen för att etablera masskommunikation, och senare medie- och kommunikationsvetenskap, liksom journalistik, som acceptabla och normala fält för utbildning och forskning – med professurer, forskarutbildning och grundutbildning. I en personligt hållen betraktelse över informationslinjens framväxt i Sundsvall ger Håkan Lindhoff en mångfacetterad bild av hur ett kunskapsområde kunde växa fram och definieras inte bara genom forskning och teoriutveckling, utan också av yrkesmässig praxis och av grundutbildning för dem som vill in i yrket. Frågan för Annika Egan Sjölanders bidrag är på vilket sätt medie- och kommunikationsvetenskapen har formerats som en tvärvetenskaplig disciplin – samt vilka innebörder begreppet har givits över tid. I en fallstudie går Egan Sjölander igenom ämnesöversikter där MKV definieras och diskuteras, samt gör en närläsning av ett antal tjänstetillsättningsprocedurer inom MKV vid Umeå universitet.

Bokens tredje del, "Andra perspektiv", rymmer sådana förhållningssätt som går utanför medie- och kommunikationsvetenskapen. Denna "B-forskning" (med Westerståhl) riktar blicken mot andra fält där massmedieproblemen också aktualiserades eller där andra typer av mediestudier formerades. I Leif Furhammars bidrag görs ett försök att rekonstruera vad det var som hände under de händelserika åren på 1960-talet då det akademiska filmstudiet började ta form i Sverige. Kapitlet är en personlig, vad Furhammar själv benämner "egocentrisk", betraktelse över tillblivelsen av filmvetenskapen som universitetsämne. Därefter undersöker Johan Jarlbrink i sitt kapitel ett bokstavligt massmedieproblem, nämligen diskussioner bland såväl historiker som statsvetare om hur man metodologiskt skulle hantera den stora mängden pressmaterial i empiriska studier. Jarlbrink frågar sig också vilka konsekvenser centrala aktörers teori- och metoddiskussioner, samt hanteringen av pressmaterial, fick för forskningen. My Klockar Linder studerar i sin tur relationen mellan begreppen kultur och massmedia i 1970-talets nya kulturpolitik. Hon diskuterar hur massmedierna förhandlades och begreppslogiserades som en del av ett kulturpolitiskt område och vidare hur detta medverkade till områdets utformning. Och i det avslutande kapitlet i denna del tar Mats Björkin upp 1970- och det tidiga 1980-talets datordebatt och dator-

forskning i syfte att kartlägga några aspekter av de närmast profetiska förutsättningarna för datoranvändning i mediala sammanhang. Fokus ligger på datorn som samhällsfråga och på det faktum att datorn – nästan – fördes in i den dåtida svenska mediediskussionen och forskningen.

I den fjärde och sista delen av boken följer så fyra bidrag som på olika sätt studerar medieforskningen i offentligheten och i politiken. Om vi drar Westerståhls klassificeringssystem till sin spets kan denna del, vars bidrag inte riktigt passar in i varken den samhällsvetenskapligt influerade medieforskningen eller i den mer humanistiska, beskrivas som en sorts ”C-forskning” i gränssnitt mellan akademi och offentlighet. Mats Hyvönen presenterar i sitt bidrag en studie av den mediekritik som formulerades i debattböcker mellan åren 1965 och 1975. I denna period utgjorde fackboken i pocketformat ett viktigt medium för den växande mediekritiken och Hyvönen presenterar och diskuterar ett axplock av dessa med utgångspunkt i vilka problem som formuleras samt vilka lösningar på problemen som presenteras. I centrum för Louise Wallenbergs kapitel finns Harry Schein – en central person både som aktör och som objekt för de svenska massmediernas utveckling. Här är det emellertid Scheins paradoxala roll som celebritet – offentlig person eller kändis, som mediekritiker och medieexpert – som diskuteras. Även i Per Vesterlunds bidrag är Harry Schein central. Här diskuteras dock inte celebriteten Schein utan mottagandet av och debatten kring Scheins många olika utspel i mediedebatten som mediepolitiker och medieutredare. I bokens avslutande kapitel belyser Lars Nord hur förhållandet mellan politik och medieforskning förändras i perioden mellan 1960 och 1980. Särskild uppmärksamhet ägnas hur det politiska systemets syn på massmediestudiet och medieforskningen i Sverige förändrades.

Noter

1. Göran Albinsson (född 1927) skulle senare under decenniet bli verkställande direktör för Studieförbundet Näringsliv och Samhälle (SNS) innan han 1974, nu under namnet Göran Albinsson Bruhner, tillträdde som redaktör på *Svenska Dagbladets* debattsida Brännpunkt. Sent doktorerade han vid Göteborgs universitet med avhandlingen *Dagspressens politiska ekonomi* (1998), och har till dags dato publicerat fyrtiofem titlar som samhällsdebattör och forskare. I och med sina olika positioner i akademins, näringslivets och publicistikens skilda sfärer utgör han i sig ett slående exempel på den svenska medieforskningens lika gränsöverskridande karaktär.

2. Göran Albinsson, *Svensk populärpress 1931–1961* (Stockholm: Industriens utbildningsinstitut, 1962), 44.
3. Omfattande anmälningar var införda i bland annat *Arbetaren* 14/6, *Kvällsposten* 17/6, *Stockholms-Tidningen* 5/7 och *Expressen* 24/7 – alla från år 1962.
4. Se exempelvis Tommy Gustafsson & Klara Arnberg, *Moralpanik och lågkultur: Genus- och mediehistoriska analyser 1900–2012* (Stockholm: Atlas, 2013), 36f.
5. Arnold Röring, ”Vad speglar veckopressen?”, *Norrländska socialdemokraten* 16/11 1961. Artikeln trycktes också i *Västerbottens Folkblad* 11/11 1961, i *Smålands Folkblad* 2/12 1961, och i *Ny Tid* 8/5 1962.
6. Albinsson, 94.
7. Erland Törngren, ”I fördumningens tjänst”, *Arbetet* 14/6 1962.
8. Se även Anders Hallström, ”Har vi obegränsad aptit på veckopress eller inträffade en vändpunkt 1960”, *Kvällsposten* 17/6 1962.
9. En sökning på begreppet ”massmedier” i Kungliga bibliotekets databas av digitaliserad svensk dagspress bekräftar bilden. Före 1960 figurerar enbart ett fåtal träffar – efter desto fler. Kring 1968 fullkomligen exploderar diskussionen om massmedier i dagspressen; bara det året återfinns fler än 270 artiklar bland de tio-talet dagstidningar som KB till dags dato digitaliserat. Se vidare – <http://tidningar.kb.se/?q=massmedier> (senast kontrollerad 15/8 2015). Noterbart är att den internationella diskussionen är snarlik; massmedier är ett efterkrigstidsbegrepp – även om man bör förlägga ett alltmer frekvent bruk av termen ”mass media” cirka två årtionden tidigare än i en svensk kontext. Gör man exempelvis en enkel sökning på ”mass media” i Google Ngram Viewer – som listar ordfrekvens i de miljoner böcker som Google digitaliserat – så stiger kurvan brant från och med mitten på 1940-talet till cirka 1975 för att sedan plana ut. Se vidare – <https://books.google.com/ngrams> (senast kontrollerad 15/8 2015).
10. SOU 1972:66, *Kulturrådet: Ny kulturpolitik, Nuläge och förslag*, 180.
11. SOU 1977:11, *Forskning om massmedier: Betänkande av massmedieforskningsutredningen*, 17, 12, 17, 21.
12. Ett av de främsta exemplen är en antologi där medievetenskapens historia belyses ur både kritiska perspektiv och genom minnester: *The history of media and communication research: Contested memories*, red. David W. Park & Jefferson Pooley (New York: Peter Lang, 2008). I Sverige har Lars Lundgren lyft perspektivet i en utvidgad anmälan av Park och Pooleys antologi. Lars Lundgren, ”’You know nothing of my work!’ Tankar om medie- och kommunikationsvetenskapens historia”, *Nordicom-information*, nr 3, 2011, 75–81.
13. Ett exempel är antologin *Mångfald i medieforskningen* utgiven i samband med Föreningen för svensk medie- och kommunikationsforsknings 25-års jubileum 2002, där flera texter har tillbakablickande perspektiv, *Mångfald i medieforskningen*, red. Ulla Carlsson (Göteborg: Nordicom, 2003). Ett annat exempel är Göran Bolins och Michael Forsmans översiktsartikel, som tar ett brett grepp på ämnets utveckling vad gäller såväl forskning som grundutbildning. Fokus ligger dock i hög grad på

perioden efter 1980. Göran Bolin & Michael Forsman, "Medien- und Kommunikationswissenschaft in Schweden: Zergliederung oder Ko-Existenz?", *Montage*, nr 1, 2000.

14. Kjell Nowak, *Masskommunikationsforskning i Sverige* (Stockholm: Företags-ekonomiska forskningsinstitutet, 1963), 14.

15. Ibid., 48f.

16. Ibid., 13.

17. Undersökningen avsåg främst material från 1957 och framåt. Att nämna en exakt siffra för antalet undersökningar är svårt. Nowak själv kvantifierar inte materialet, och dess karaktär är av så varierande slag – här finns olika tittarundersökningar hos Sveriges Radio, seminarieuppsatser av doktorander och trebetygsuppsatser från universiteten sida vid sida med opinionsundersökningar och tidsningsstatistik – att en kvantifiering inte syns särskilt meningsfull. Summan av antalet poster utgör under del 1 ("Masskommunikationens strukturella förhållanden") 118 poster, och under del 2 ("Kommunikationsprocessen") 106 poster.

18. Nowak, 20ff. Karl-Erik Wärneryd, *Amerikansk masskommunikationsforskning: Några intryck från en studieresa* (Stockholm: Handelshögskolan i Stockholm, 1963).

19. Nowak, 15ff.

20. Carl-Adam Nycop, "Närbilderna tv:s styrka", *Expressen* 6/11 1960.

21. Se exempelvis artiklar om händelsen i *Aftonbladet* den 5/3, 6/3, 7/3 och 8/3 1961.

22. Se exempelvis *Arbetarbladet* 8/3 1961, *Dagen* 8/3 1961, *Kvällsposten* 6/3 1961, *Ny Dag* 8/3 1961, *NSD* 8/3 1961 eller *Svenska Dagbladet* 9/3 1961. Oavsett om ledarskribenterna som i *Kvällsposten* inte alls såg "anledning att kommentera ur generell synvinkel"; som i *Dagen*, såg "verkan av, att en ungdom kunde påverkas till ett svårt brott"; eller som i *Arbetarbladet* menade att generella utsagor om mediers inflytande visserligen inte gick att göra men att "landets ungdomsorganisationer och ideella sammanslutningar borde samla sig [...] för att skapa en mer medveten opinion om stil, smak och idealbildning", var resonemangen fria från anspråk på kunnande om medier. Resonemangen följde snarare (som detta urval av citat tydligt exemplifierar) med självklarhet ideologiska ställningstaganden inför de eventuella massmedieproblemen.

23. Ulf Himmelstrand, "Våld i tv", *Stockholms-Tidningen* 13/3 1960.

24. Gunnar Hallingberg, "Bevisen saknas – vi behöver tv-forskning", *Expressen* 9/3 1961.

25. Sven Stolpe, "Tankar om Kungälv", *Göteborgs-Posten* 18/3 1961.

26. Inom ramen för en övergripande receptionshistorisk forskning om film i svensk dagspress har Jan Olsson lanserat begreppet "den vita diskursen" som beteckning på det officiella mottagandet av tidig film. Här förelåg en distinkt boskillnad mellan uppskattandet av den icke-fiktiva filmen, verklighetsbilderna som var filmmediets sanna mission, och ett pejorativt nedvärderade av spelfilmen med dess underhållningsorienterade syndfullhet. För en diskussion, se Jan Olsson, "Svart på

vitt: Film, makt och censur” *Aura*, nr 1, 1995. Standardverket om den låga detektivlitteraturen är Ulf Boethius, *När Nick Carter drevs på flykten: Kampen mot ”smuts-litteraturen” i Sverige 1908–1909* (Stockholm: Gidlund, 1989).

27. Osignerad ledare, ”Våldsprogrammen i tv”, *Skånska Dagbladet* 1/5 1962

28. Armas Lappalainen, ”Television och kultur”, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 9/8 1962. Debatten fördes i flera tidningar sensommaren och hösten 1962 och ställde företrädevis liberaler mot en sinsemellan heterogen skara av socialdemokrater, kulturkonservativa och frikyrkliga. Andra namn att nämna från deltagande debattörer var Per Ahlmark och Paul Lindblom.

29. N-G Hökby, ”Fakta och debatt om tv”, *Gefle Dagblad* 17/11 1962.

30. Olof Hultén och Dan Lundberg, ”Massmedia som maktfaktor”, *Svenska Dagbladet* 23/7 1966.

31. Ibid.

32. Hans-Olof Olsson, ”Medieforskare som vill vara profet”, *Arbetsbladet* 26/1 1965.

33. Hans-Olof Olsson, ”Massmedias hårda bandage”, *Arbetsbladet* 10/5 1967. Nästa anmälan av *Understanding Media* kom först den 1/4 1966 i *Dagens Nyheter*, ”Gutenberg av Gorillorna” av Lars-Olof Franzén.

34. På Nordicoms webbsida över medierelaterade sou:er (som digitaliserats av Kungliga biblioteket) finns hela 55 stycken som publicerades under 1960- och 1970-talen. Se – http://www.nordicom.gu.se/sites/default/files/Dokument/Mediefakta/Mediereglering/medierelaterade_souer_1924-_se.pdf (senast kontrollerad 15/8 2015).

35. En annan motor var utbildningar. Hösten 1962 startar den första statliga journalistutbildningen i landet i Stockholm. Det kan tyckas paradoxalt att det är i en krissituation för tidningsmediet som de första formaliserade statliga journalistutbildningarna startar i landet, men det är också ett samhälleligt tecken på att det i massmedierna fanns ett behov att bemanna dessa med en professionellt utbildad yrkeskategori. För en vidare diskussion, se Elin Gardeström, *Att fostra journalister: Journalistutbildningens formering i Sverige 1944–1970* (Göteborg: Daidalos, 2011). Pressen var dock inte ensamt medium om att få en specifik yrkesutbildning i det tidiga 1960-talet. Även för filmare skapades då en utbildning, närmare bestämt 1964, för vilken en förutsättning var den filmreform som året innan sett dagens ljus. Filmskolan drevs genom Svenska Filminstitutet, och var den första formaliserade utbildningen för filmarbetare, främst för regissörer men också med kurser för producenter och fotografer. Kanske kan det ses som en statusmarkering i kampen mot det nya mediet television, som ett symptom på massmedieproblemen medelst en hierarkisering medierna emellan.

36. SOU 1965:20/21, *Radion och televisionens framtid i Sverige*; SOU 1965:22, *Dagstidningarnas ekonomiska villkor*.

37. SOU 1965:22, 89.

38. ”Statspress (s)”, *Östergötlands Dagblad* 31/10 1962.

39. I Statsvetenskapliga institutionens klipparkiv, Uppsala universitet, förvarat på Uppsala universitetsbibliotek finns 24 ledarartiklar från den 12 november 1963 som har nedläggningen av *Ny Tid* som tema, samt 14 stycken från den 13 november. Då arkivet omfattade 33 svenska dagstidningar torde denna frekvens visa att frågan möttes med massivt intresse från publicistiskt håll.

40. Se exempelvis "Press med samhällsstöd?", sign. H F-m, *Östergötlands Folkblad* 15/11, "Statligt presstöds", ledare i *Arbetarbladet* 16/11. Det bör dock poängteras att de socialdemokratiska rösterna för presstöds tycks ha kommit från politiskt håll snarare än från publicistiskt. I arbetarrörelsens press kommenterades i högre grad LO:s prioritering av Stockholmstidningen och de konkurrerande Göteborgstidningarnas (framförallt familjen Hjörnes och *Göteborgs-Postens*) osolidariska prispolitik vad gällde annonser och prenumerationspriser, än statens eventuella ansvar i frågan.

41. Osignerad ledare, "Fallet Ny Tid", *Upsala Nya Tidning* 13/11 1963. Liknande argument fördes fram i ledare i *Gefle Dagblad* 15/11 1963, "Regeringen har fått en 'tankeställare'", och i *Eskilstunakuriren* 14/11 1963, "Kryckor åt pressen".

42. Osignerad ledare, "Statligt monopol på det fria ordet", *Expressen* 14/11 1963.

43. Osignerad ledare, "Kan staten hjälpa?", *Norrländska Socialdemokraten* 22/11 1963.

44. Ibid.

45. Osignerad ledare, "Tidningsproblem utreds", *Arbetet* 22/11 1963.

46. Leif Furhammar & Folke Isaksson, *Politik och film* (Stockholm: Norstedts, 1971), 341, 342.

47. För en diskussion, se Daniel J. Boorstin, *Skenbilden. Vad som hänt med drömmen om Amerika* (1961; Stockholm: Norstedts, 1968); Erik Skoglund, *Filmcensuren* (Stockholm: Norstedts, 1971); Arne Svensson, *Den politiska saxen: En studie i statens biografbyrås tillämpning av den utrikespolitiska censurnormen sedan 1914* (Stockholm: Stockholms universitet, 1976).

48. Noterbart är att även på Svenska Filminstitutet bedrevs forskning. En central fråga i tiden var exempelvis filmcensuren vara eller inte vara. På samma sätt bedrev den andra stora audiovisuella institutionen i landet, Sveriges Radio, egen publikforskning, detta inom ramen för sin Publik- och programforskningsavdelning (PUB). Samtidigt byggde bägge institutionerna upp arkiv för filmer respektive etermediesändningar. Forskningen inom SFI och på SR ägnade sig dock *inte* åt utbudet *per se*, det vill säga film, radio- eller teveprogram – den var närmast helt fokuserad på dessa mediers publik. Det kan förefalla paradoxalt, att de institutioner som var de enda som hanterade audiovisuellt material inte beforskade det samma. Men det framstår också som en logisk konsekvens av synen på *användbar* medieforskning: de frågor som var intressanta att ställa för massmediesamhället experter besvarades inte främst genom att analysera mediala artefakter.

49. Relationen och spänningarna mellan olika akademiska förhållningssätt till mediestudier under 1900-talets sista decennier kan tydliggöras med hänvisning till några artiklar publicerade under åren 1996 till 1998 av Michael Forsman och

Göran Bolin, bäge då verksam som forskare och lärare i MKV vid JMK vid Stockholms universitet, om just den svenska filmforskningens historia och tillstånd – samt en svarsartikel från professor Jan Olsson, verksam vid Institutionen för filmvetenskap vid samma universitet. I sin första artikel, "Ett kritiskt tillstånd: Det svenska filmvetandets framväxt och formationer" i *Filmhäftet*, nr 96, 1996, gjorde Bolin och Forsman en historisk genomgång av hur filmmediet hanterats av – och i – svensk akademi och offentligt liv under 1900-talet. Efter en historisk tillbakablick över filmmediets nationella institutionalisering i framför allt förvaltning (som censurmyndigheter och Svenska Filminstitutet) och medial offentlighet, beskrev författarna själva universitetsämnets institutionalisering under 1970-talet. Den nationella filmvetenskapens – det vill säga, institutionen vid Stockholms universitet – förändringsprocesser såg de som en rörelse från socio-kulturella förklaringsmodeller, över strukturalistisk, semiotisk och psykoanalytisk teoribildning (under 1980-talet), till en allt mer historiografisk och estetisk inriktning under 1990-talet. Bolin och Forsman betraktade å ena sidan denna filmhistoriska och estetiska inriktning som en nödvändig profilering gentemot den egna institutionen JMK, där "populärkulturforskning och medieetnografi" utgjorde en "stark gren". Men å andra sidan beklagade de hur ständigt prioriterade historiska och estetiska perspektiv i 1990-talets filmvetenskap hotade att göra ämnet till "ett reservat för esoterisk och arkivarisk forskning" där "smakmönster och estetiska värdemallar naturaliseras". Artikeln publicerades samtidigt också i en något tillspetsad version i brittiska *Screen* ("Film studies in Sweden: Cinema arts and back again?", *Screen*, nr 3, 1996), som ändade i befarandet att den trånga forskningsfokus som svensk filmvetenskap började kännetecknas av skulle utvecklas till "further estrangement from other disciplines, and lead to a short-sighted elitism where alternative theories and fertile academic crossovers are suppressed". (s. 302) I sitt svar till Bolin och Forsman, "Remapping: Another look at cinema studies in Sweden" (publicerat i *Screen*, nr 2, 1997) genmålde Olsson att den bild av den svenska filmvetenskapen som de två författarna gav inte överensstämde med hans egen erfarenhet av sakernas tillstånd. Om vi bortser från den för detta sammanhang mindre intressanta värderingen av den institutionella verksamhetens livlighet, (om vilken författarna tycks oense och som upptar en stor del av svaret), var en poäng i Olssons artikel att den begränsande slutenhet som Bolin och Forsman funnit i de tolkande, historiserande och estetiska perspektiven för honom framstod som främmande. Tvärtom fann Olsson just där "a variety of perspectives and theoretical inspiration" (s. 195). Ur meningsutbytet kan därför två förhållningssätt till studiet av medier skönjas (som just turneras i denna introduktion). Å ena sidan en orientering där tolkande, historiska och estetiska perspektiv mycket väl kan ses som öppna, inkluderande och korsdisciplinära, å andra sidan en syn på samma slags perspektiv som begränsande och disciplinärt slutna. Att Bolin och Forsman företrädde den mer humanistiskt orienterade delen av MKV-ämnet (med rötter i *Cultural studies*-traditionen) är speciellt intressant. Fokus på textuella aspekter hade

ju kritiserats redan 1966 i Olof Hulténs och Dan Lundbergs granskning av den samtida mediekritiken (se ovan i denna introduktion, samt not 30) – men då ur ett betydligt mer entydigt samhällsvetenskapligt perspektiv än det Bolin och Forsman skrev utifrån. I bägge fall syns ändå en tydlig benägenhet att i mediastudiet föredra en uttalad samtidighet (kanske rentav *ahistorisk*) och en fokusering på medieanvändande snarare än på mediernas produkter (ord, bild, film, etcetera) eller på dess historiska kontext. Där fanns också den uppenbara strategin att polemisera mot föregivet textcenterade analysstrategier även när de återfanns utanför det egna forskningsfältets praktik. Bolins och Forsmans text om filmvetenskapen skulle i olika snarlika varianter publiceras ytterligare två gånger. Dels under samma svenska titel i *Filmhäftet* nr 99–100, 1997, dels med titeln ”Från filantropi till akademi: Det svenska filmvetandets framväxt och formationer” i *Nordicom Information*, nr 1–2, 1998.

50. Rune Hassner, *Bilder för miljoner: Pressfotografi och bildreportage under 100 år* (Malmö: Malmö konsthall, 1977); Thomas Hård af Segerstad, *Dagspressens bildbruk: En funktionsanalys av bildbruket i svenska dagstidningar 1900–1970* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1974); Lena Johannesson, *Den massproducerade bilden: Ur bildindustrialismens historia* (Stockholm: AWE/Geber, 1978); Lena Johannesson, *Xylografi och pressbild: Bidrag till trägravvyrens och den svenska bildjournalistikens historia* (Stockholm: Nordiska museet, 1982).

51. En mer anekdotisk bevisföring för detta påstående är att Massmedieforskningsutredningens första protokollförda möte i januari 1976 just hölls på den statsvetenskapliga institutionen på Göteborgs universitet. Det framstår som mer än en tillfällighet.

52. Gunnar Hallingberg, *Radioteater i 40 år* (Stockholm: Sveriges Radio, 1965); Gunnar Hallingberg, *Radiodramat: Svensk hörspelsdiktning – bakgrund, utveckling och formvärld* (Stockholm: Sveriges Radio, 1967); Gunnar Hallingberg, *Massmediekunskap* (Lund: Gleerup, 1973). Den sistnämnda ingick i en växande skara introduktionsböcker till medieområdet. Den första svenska läroboken med masskommunikation som huvudämne skrevs av sociologiprofessorn vid Stockholms universitet, Gunnar Boalt, *Masskommunikation: Forskningsmetoder och resultat* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1965). Vid denna tid utkom också introduktionsböcker till såväl medieområdet som helhet, som till dagspressen och senare även till radio och teve, se Anders Yngve Pers, *Den svenska pressen* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1964); Lars Furhoff & Hans Hederberg, *Dagspressen i Sverige* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1965); Ingemar Lindblad, *Etermediernas värld: Radio och tv: Arbetsformer, program, publik* (Stockholm: Bonnier, 1970). De nya strömningarna – den så kallade vänstervågen – innebar att mycket av äldre synsätt och värderingar ifrågasattes och debatter om mediernas sätt att fungera pågick såväl inom akademien som i offentligheten. Inte minst ifrågasattes den världsbild som medierna förmedlade. Bland läroböckerna utgör Jan Ekecrantz, *Makten och informationen* (Lund: Studentlitteratur, 1975) ett viktigt exempel på nyare, ideologikritiska, perspektiv på

medier, kommunikation och, inte minst, samhällsinformation. Boken är en kritisk uppgörelse med den statliga satsningen på samhällsinformation som i Ekecrantz perspektiv snarare skulle betecknas som propaganda än information.

53. Philip Tagg, "*Kojak*" – 50 seconds of television music (Göteborg: Musikvetenskapliga institutionen, 1979); Jan Ling, "Samhällsinriktad musikvetenskap. Förnyelse eller återvändsgränd?" *Humanistisk Forskning*, nr 2, 1976; Anders Carlsson och Jan Ling (red.), *Nordisk musik och musikvetenskap under 1970-talet: En kongressrapport* (Göteborg: Musikvetenskapliga institutionen, 1980); *Tvårspel – trettioen artiklar om musik: Festskrift till Jan Ling* (Göteborg: Musikvetenskapliga institutionen, 1984); Alf Björnberg & Lars Lilliestam, *Schlagerns mystik: En analys av musiken i den svenska Eurovisionsschlageruttagningen 1980* (Göteborg: Musikvetenskapliga institutionen, 1980); Alf Björnberg, *En liten sång som alla andra: Melodifestivalen 1959–1983* (Göteborg: Musikvetenskapliga institutionen, 1987); Johan Fornäs, *Tältprojektet: Musikteater som manifestation* (Stockholm: Symposion, 1985).

54. Hans Magnus Enzensberger, *Avantgardets dilemma* (Stockholm: Bonniers, 1964); Walter Benjamin, *Bild och dialektik* (Staffanstorps: Bo Cavefors bokförlag, 1969).

55. Herbert Marcuse, *Den endimensionella människan: Studier i det avancerade industrisamhällets ideologi* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1968), 30.

56. Rainer Leschke, "Medienwissenschaften und ihre Geschichte", *Handbuch Mediewissenschaft*, red. Jens Schröter (Stuttgart: Metzler Verlag, 2014), 21.

57. Max Horkheimer, *Traditionelle und kritische Theorie* (1937; Stuttgart: Fischer, 1992).

58. Det gällde naturligtvis inte bara i Sverige. En annan forskningstradition som senare, framför allt på 1980-talet skulle influera den nationella medieforskningen – kulturstudier (efter den brittiska *cultural studies*), med sitt återkommande fokus på kontextuellt situerad *medieanvändning* och hur mediernas innehåll och budskap uppfattas – var även det en teoribildning som i allra högsta grad inspirerades av Frankfurtskolan. "Cultural studies would not have occurred, and certainly would not have survived the 1970s, without the enormous program of translation of European work undertaken in the late '60s and '70s by [the journal] *New Left Review*", skrev exempelvis Stuart Hall i en tillbakablick 1990. "For the first time it brought us, in English, the major works of the Frankfurt School, then of Benjamin, and then of Gramsci. Without those 'Ur-texts,' which no one was reading inside the [British] academy, cultural studies could not have developed its project: it could not have survived; it could not have become a field of work in its own right." För en diskussion, se Stuart Hall, "The emergence of cultural studies and the crisis of the humanities", *October*, vol 53, 1990.

59. Obetitlad skrivelse av Stig Hadenius och Lars Nord – som representerar för Massmediaforskningsutredningen (MMFU) – till utbildningsdepartementet 22/6 1976. Riksarkivet Massmediaforskningsutredningens arkiv, vol. 1. Det bör noteras att medieprofessor Lars Nord vid Mittuniversitetet (som medverkar i denna bok) inte är densamme Nord som arbetade med MMFU.

60. SOU 1977:11, 10–11.

61. Harry Schein, ”Lösa stolpar kring tråd-TV”, utkast till PM (till Ingvar Carlsson), Harry Scheins personarkiv, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek. Volym 4:51, Handlingar rörande utbildningsdepartementet 1971–1978.

62. SOU 1977:11, 17.

63. För en diskussion, se Jürgen Habermas, *Erkenntnis und Interesse* – initialt publicerad 1968 och sedermera översatt till engelska som, *Knowledge and human interests* (Cambridge: Polity, 1987).

64. Massmediaforskningsutredningen protokoll nr 7, 10/3 1976. Riksarkivet Massmediaforskningsutredningens arkiv, vol. 1.

65. Massmediaforskningsutredningen protokoll nr 1, 2/2 1976. Riksarkivet Massmediaforskningsutredningens arkiv, vol. 1.

66. Vad gäller Kjell Nowak bör kanske bilden av hans roll i samhällsforskningsparadigmet nyanseras något. Genom Centrum för masskommunikationsforskning vid Stockholms universitet var han till exempel en av de första att skapa en forskargrupp på tvärs mellan humaniora och samhällsvetenskap. Se Bolin & Forsman (2000), 194f.

67. Massmediaforskningsutredningen protokoll nr 2, 6/2 1976. Riksarkivet Massmediaforskningsutredningens arkiv, vol. 1.

68. Massmediaforskningsutredningen protokoll nr 5, 9/3 1976. Riksarkivet Massmediaforskningsutredningens arkiv, vol. 1.

69. SOU 1977:11, 21.

70. Ibid., 20f.

71. Massmediaforskningsutredningen protokoll nr 7, 10/3 1976. Riksarkivet Massmediaforskningsutredningens arkiv, vol. 1.

INSTITUTIONER

Mediestudiets infrastruktur

*Om etableringen
av Arkivet för ljud och bild*

PELLE SNICKARS

Strax före midsommar 1976 skickade Massmedieforskningsutredningen (MMFU) en skrivelse till dåvarande utbildningsminister Bertil Zachrisson. Utredaren Stig Hadenius och forskningssekreteraren Lars Nord ville i skrivelsen fästa uppmärksamhet på "två omständigheter" vilka bägge hade betydelse för MMFU:s fortsatta utredningsarbete kring hur den nationella massmedieforskningen borde organiseras. En förutsättning för en "allsidig och effektiv forskning om våra massmedier", påtalade Hadenius och Nord, var att det fanns "tillgång till forskningsmaterial". Det var närmast en självklarhet i sammanhanget – och heller ingen nyhet. Statsmakterna hade i en rad avslutade och pågående utredningar uppmärksammat de brister som förelåg inom "arkivering av såväl ljud och bild som tidningar". Det var inte bara "den historiska massmedieforskningen utan även annan väsentlig forskning om massmedierna" som var beroende av att medieutbudet fanns tillgängligt i efterhand. De kartläggningar som MMFU ägnat sig åt under första halvan av 1976 hade emellertid visat att det fanns en hel del missnöje bland forskare när det gällde tillgång till mediematerial. Bristfällig access till relevanta källor var just ett av de stora hindren, enligt Hadenius och Nord, för "en vital och allsidig etermedieforskning".

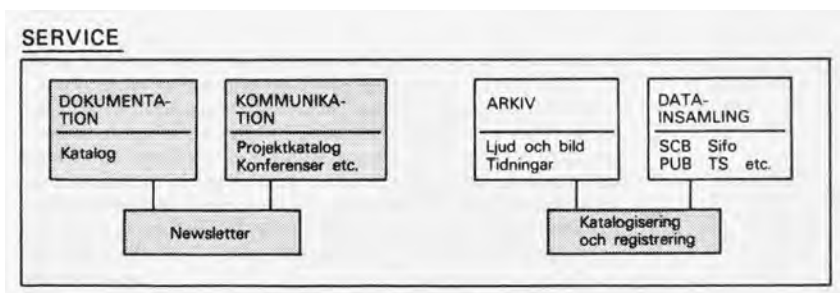
Det hade sommaren 1976 kommit till MMFUS kännedom att mediala arkivfrågor var under beredning inom utbildningsdepartementet. Därför hade skrivelsen författats. För det första, poängterade Hadenius och Nord, var det av "synnerlig vikt att frågan om bevarandet av radio- och tv-program löses snabbt". De anspelade här på utredningen, *Bevara ljud och bild* (SOU 1974:94), vilken den så kallade Dataarkiveringskommittén

(DAK) arbetat med under flera år och vars remissrunda avslutats precis ett år tidigare. Sedan dess hade det varit stiltje på utbildningsdepartementet.¹ Skrivelsen vittnade därför om en viss irritation över att ingenting hade hänt på ett år: "den förstörelse av värdefullt material som nu pågår är utomordentligt olycklig inte bara ur forskningens synvinkel utan också av allmänna kulturhistoriska skäl". Hadenius och Nord underströk dessutom att det var "ett rimligt forskarkrav" att det audiovisuella material som eventuellt skulle samlas in blir mera "lättillgängligt än vad som nu är fallet".

Den andra omständigheten som Massmedieforskningsutredningen ville fästa uppmärksamhet på när det gällde det eventuella "skapandet av ett massmediarkiv" var forsknings- och arkivpolitiskt mer betydande. Den handlade nämligen om *vilka* medier som borde inkluderas i detta nya arkiv. Från ett forskningsperspektiv var det knappast optimalt att medier skulle särskiljas beroende på format eller innehåll. Det var inte bara en fråga om "service till forskare", utan snarare ett större arkivariskt spörsmål av såväl principiell som nationell betydelse. Om böcker fanns på bibliotek och dokument på arkiv – vart hörde då "moderna medier"² hemma? Därtill aktualiserade frågan hur statsmakterna tänkte sig att kommande och helt *nya medier* framöver skulle hanteras inom arkiv- och bibliotekssektorn. På MMFU:s konstituerande möte i februari 1976 hade Jörgen Westerståhl exempelvis fäst uppmärksamheten på den snabba tekniska utvecklingen på mediaområdet – "nya medier kommer till och dessa bör följas av forskningen".³

Som en effekt av den typen av perspektiv menade Hadenius och Nord att det vore värt att undersöka om det gick att "nä en samlad lösning av de aktuella arkivfrågorna: ljud, bild, tidningar". Hadenius var historiker och hade tidigare arbetat med olika typer av källmaterial. I skrivelsen framhölls det därför som centralt att "sträva efter en forskning som berör samtliga medier och inte endast endera press, eller radio och tv. Konstlade gränser inom området hindrar [ofta] den nödvändiga jämförelsen mellan medier." Avslutningsvis påpekade Hadenius och Nord att det ur "MMFU:s synvinkel" fanns många skäl som talade för att "frågan om arkiv för ljud och bild samt tidningar behandlades i ett sammanhang och ges en samlad lösning".⁴

Från dagens forskningshorisont kan det te sig självklart att en ny mediemyndighet med arkivansvar borde tilldelats mandat att ansvara för samtliga medietyper. Men från departementshåll kom man inte att

För den framtida massmedieforskningens organisation var arkiv ett central servicefunktion – gärna med både ljud, bild och tidningar. Del av figur 6.1 ur betänkandet, *Forskning om massmedier* (SOU 1977:11).

hörsamma och följa de för medieforskningen förutseende förslag som Hadenius och Nord lanserade. Något agg uppstod visserligen inte. Massmedieforskningsutredningen gav framöver stöd åt etableringen av ett framtida mediearkiv. För det låg givetvis i sakens natur att lyfta fram att den nationella medieforskningen behövde en infrastruktur för att fungera någorlunda väl. Som framgår av den schematiska skissen ovan (i MMFU:s slutbetänkande SOU 1977:11) över vilken service som massmedieforskningen framgent borde förfoga över, var både "Arkiv" och "Data-insamling" centrala komponenter.

Därtill diskuterades mediearkivfrågor redan på MMFU:s nämnda första möte. Hadenius redogjorde där för betänkandet *Bevara ljud och bild* – och uppenbarligen tänkte han sig att man på ett sådant framtida (och hypotetiskt) mediearkiv nog skulle kunna "placera ett antal massmedieforskare".⁵

Faktum är att även skrivelsen till utbildningsminister Zachrisson tog sin utgångspunkt i en arkivdiskussion. På ett möte i början av juni 1976 resonerade MMFU under punkten "Arkivfrågor" ingående kring såväl mikrofilmande av dagspress som varför Dataarkiveringskommitténs betänkande tog så förfärligt lång tid att beredas på departementet. Ur en minnesanteckning framgår att det senare arbetet försvårades av oklara förhållanden inom samhällssektorer som "tangerar kommitténs verksamhetsfält. Således kommer den nya utformningen av upphovsrättsbestämmelserna, liksom problemen kring videogrammens framtida roll i samhället, att påverka arkiveringsfrågorna." Det hindrade inte att MMFU utförligt resonerade kring hur en "helhetslösning" på de mediearkivariska problemen borde se ut. Ur mötesdiskussionen framgick bland annat att

man från ett forskningsperspektiv borde betrakta all mediearkivering ”i ett sammanhang”. Beslut togs därpå att sätta samman den skrivelse som skickades till utbildningsdepartementet, samt att i denna ”understryka vikten av att arkiveringsproblemen inom masmedieområdet inte ses [som] isolerade från varandra”.⁶

Som framgår av ovanstående ingress var mediearkivfrågor på flera sätt centrala för etableringen av massmedieforskning i Sverige. Att de framöver letade sig in i MMFU:s betänkande, *Forskning om massmedier* (SOU 1977:11) är därför inte ägnat att förvåna. Där framhölls att ”det finns önskemål om ett massmediearkiv för att *dels* garantera att både material från etermedier och tryckta medier bevaras, *dels* försäkra forskningen tillgång till material”.⁷ Om upprinnelsen till detta mediearkiv – ett tänkt Riksmedietek – som emellertid framöver fick det mer profana (och lätt missvisande) namnet Arkivet för ljud och bild, handlar detta långa kapitel. Fokus ligger på förhistorien kring, diskussionen om och själva etableringen av Arkivet för ljud och bild – inte detta mediearkivs faktiska verksamhet. Mitt kapitel avslutas i princip när arkivet öppnade 1979. Genom en grundlig och omfattande mediehistorisk rundmålning redogör jag både för detta statliga mediearkivs långa förhistoria, om forskningsinitiativ och arkivariska debatter, om DAK:s omfattande utredningsarbete, liksom om mediearkivariska och organisatoriska konfliktytor visavi Sveriges Radio, skiftande lagringsmässiga synsätt på moderna medier, samt om remissrundor, fyllda av intensiv diskussion kring vad medieforskning egentligen var för något – vilka alla sammantagna låg bakom ALB:s tillkomst.

Givet den här bokens tema är det övergripande syftet med mitt kapitel att beskriva och diskutera en pusselbit i forskningens infrastruktur kring det nationella mediestudiets framväxt. Men kapitlet har också en arkivpolitisk dimension, vilken ger en samtidshistorisk relief åt en fortsatt aktuell arkivproblematik i Sverige. Det gäller dels den komplicerade organisatoriska struktur som gradvis etablerades under 1960-talet när det handlade om att bevara och tillgängliggöra moderna medier, dels hur denna förändrades när det så småningom stod klart att en ny arkivmyndighet skulle sprängas in mellan Kungliga biblioteket, Svenska filminstitutet och Sveriges Radio. Från ett forskningsperspektiv var det att föredra att alla moderna medier som radio, teve, fonogram, film, mikrofilmad dagspress, nya databärare etcetera skulle samlas i *ett mediearkiv*. Medierna borde som sagt inte betraktas som ”isolerade från varandra” – och här

föreföll dessutom den tekniska utvecklingen peka i en sådan konvergerande riktning. Redan kring 1970 var det uppenbart för åtminstone somliga att också massmedier skulle påverkas av strukturförändrande dator- och tele-tekniska processer i såväl produktions, distributions- som konsumtionshänseende. Om medierna framgent nu skulle konvergera i digitala gränssnitt, insåg dåtidens arkivexperter att det sannolikt även borde ske i mediearkivariskt hänseende. Frågan var bara hur. Kapitlet resonerar därför både om olika nationella institutioners mediala arkivsamarbete, men framför allt hur de tog spjörn emot varandra för att behålla verksamheter de ansåg centrala – en mediearkivarisk konfliktyta som dröjt kvar tills idag.

I arkivet – moderna medier

Relationen och det ömsesidiga utbytet mellan medier och modernitet under första halvan av svenskt 1900-tal är närmast omöjlig att redogöra för – detta eftersom så lite mediematerial har bevarats (dagspressen undantagen). I återkommande undersökningar har det exempelvis hävdats att bara tio till tjugo procent av den samlade stumfilmen sparats för eftervärlden.⁸ Massproducerat audiovisuellt mediematerial som stereo- och skioptikonbilder, stumfilm, fonografrullar, grammofonskivor och tidig radio ansågs i offentligheten inte ha något större kulturellt eller konstnärligt värde. Tryckta medier samlades (genom pliktexemplarslagens försorg) på Kungliga biblioteket i Stockholm, men andra medieformer betraktades mest som kommersiell kuriositet; sådana attraktioner ägnades föga officiell uppmärksamhet – med undantag för fotograferingskonsten. Inom ramen för Svenska turistföreningens publika verksamhet byggdes därför fotosamlingar upp. Foto- och fonografiska medier fick också en viss dokumenterande roll inom antropologin eller röntgenvetenskapen. På Nordiska museet började man i etnologiskt syfte att kring 1900 använda den fotografiska apparaturen som ett empiriskt forskningsinstrument – därefter filmmediet. På museet etablerades framöver en kulturhistorisk filmverksamhet och gradvis etablerades ett omfattande filmarkiv.

Även Tekniska museet är en central aktör i sammanhanget då Svenska Filmsamfundet – en sammanslutning av branschfolk, regissörer och filmkritiker med uppgift att främja filmen – hade sina "Filmhistoriska samlingar" med bild- text- och filmarkiv deponerade där från sent 1930-tal till 1963. De konstnärliga framgångarna för Victor Sjöström och Mauritz

Nationalfonoteket 1958–1968

**En klingande utställning i Kungl. biblioteket
2-29 september 1968**

**Utställningen öppnas måndagen den 2 september
kl. 15 av Statsrådet Olof Palme
Inbjudan**

Riksbibliotekarie Uno Willers skapelse, Nationalfonoteket, byggde på gratis levererans av grammofonskivor – en överenskommelse (snarare än lagstiftning) han sedermera (något naivt) menade kunde ligga till grund för ett nytt nationellt mediearkiv.

Stiller hade gjort filmen till konst att bevara, och mediets kulturella och samhälleliga relevans ökade därtill genom ljudfilmen kring 1930. Ljud och röster hade då också sedan en tid sparats på det nystartade Radiotjänst där ett grammofonarkiv byggts upp. Den tidiga rundradion direktsände sina program, och först under det sena 1930-talet började Radiotjänst att spara sina utsändningar på lackskivor.

Inrättandet av någon form av statligt eller kommunalt medicarkiv debatterades med viss regelbundenhet i den svenska dagspressen både före första världskriget och under mellankrigstiden. De initiativ som togs var i regel av privat och semi-kommersiell natur, exempelvis det filmarkiv som Svensk Filmindustri byggde upp inom ramen för sin skolfilmsverksamhet under 1920-talet. Den traditionella arkiv- och bibliotekssektorn var länge kallsinnig, och först under 1950-talet framförde riksbibliotekarie Uno Willers tanken att inrätta ett nationellt ljudarkiv. Flera skivproducenter visade sig vara villiga att gratis leverera exemplar av varje producerad grammofonskiva. 1958 etablerades därför Nationalfonoteket – ett nationellt ljud- och musikarkiv – med Kungliga biblioteket som huvudman.

Nationalfonoteket och expansionen av ett antal andra medicarkiv kring 1960 – som exempelvis Sveriges Radios olika medicarkiv och Svenska Filminstitutets (SFI) filmarkiv – vittnar om en komplex och sammanflätad medicarkivarisk situation i Sverige. Bransch, stiftelser, public service och statliga myndigheter skulle dels samla in och förteckna ett snarlikt mediematerial, dels försöka att samarbeta och effektivisera dessa arkivverksamheter. Det var omständigheter som under lång tid kom att prägla såväl praktiker som föreställningar kring hur audiovisuella medier bäst skulle bevaras och tillgängliggöras. Den medicarkivariska situationen var inte bara svår att överblicka, institutionella särintressen tog lätt överhanden. Det gällde exempelvis access till det samlade mediematerialet; tillgängligheten för externa medieforskare till arkiven var under 1960-talet starkt begränsad på såväl SR som på SFI. Det var nu inte förvånande. Filminstitutet hade visserligen tillsatt en filmforskningsgrupp, men som stiftelse var man utan egentligt forskningsuppdrag. Detsamma gällde Sveriges Radio. Där bedrevs förvisso intern forskning inom ramen för Publik- och programforskningsavdelning (PUB), men programarkiven på SR var främst ämnade att stödja framtida programproduktion. 1964, samma år som Svenska Filmsamfundet filmhistoriska samlingar kom att inkorporeras i det nystartade Svenska Filminstitutet, köpte Sveriges Radio till

exempel Svensk Filmindustris så kallade SF-arkiv med mer än 5 500 kort- och journalfilmer. Köpet ska betraktas i ljuset av filmmediets centrala roll för televisionen som en sorts basmaterial för produktion, men dåvarande SF-direktören Kenne Fant såg det också som ”ett betydande samhällsintresse att det här filmmaterialet kommer i händer som kan utnyttja det efter förtjänst”.⁹ Möjligen hade han forskning i åtanke. Men generellt präglades landets mediearkivariska situation vid mitten av 1960-talet av att en rad aktörer på fältet hade olika slags arkivuppdrag och egna institutionella skäl till vad som prioriterades i bevarandesyfte. Det paradoxala är att dessa organisationer samtidigt var centrerade kring snarlika typer av medier – material som i fallet med SF-arkivet dessutom materiellt migrerade mellan organisationerna ifråga. Forskarna hölls dock på arm-längds avstånd.

I 1960 års radioutredning, *Radions och Televisionens framtid i Sverige*, kunde man läsa att radion ”i fyrtio år obestriddligen utgjort en faktor i svensk opinionsbildning och i svensk kultur”. Det var visserligen svårt att ”med kvantitativa metoder i efterhand bestämma dess inflytande”, men det var trots allt möjligt att ge exakta uppgifter om programutbud och ”vad man haft att erbjuda allmänheten. Otvivelaktigt kommer en klarare bild av detta att tillföra all samtidshistorisk forskning värdefulla data.”¹⁰ Som det påpekats i olika sammanhang i denna bok om mediestudiets formering i Sverige, började humanistiska och samhällsvetenskapligt orienterade forskare att kring 1960 på bredare front intressera sig för moderna medier. Denna forskning tog sig en rad olika uttryck – från Kjell Nowaks översikt, *Masskommunikationsforskning i Sverige* (1963) till Leif Furhammars debattbok, *Filmpåverkan* (1965).¹¹ Pressforskningen hade visserligen redan då vissa anor, och tillika en infrastruktur som stöd. Dagstidningar och tidskrifter hade med stöd i pliktexemplarslagen alltsedan 1800-talet kontinuerligt samlats in av Kungliga biblioteket.¹² I forskarsyfte hade KB i början av 1950-talet också börjat att köpa in mikrofilmade dagstidningar. Det var företaget Rekolid/Cefab (Centrala filmarkivet AB) som skötte det praktiska mikrofilmandet, och sammantaget kopierades för forskningsbruk cirka 360 dagstidningar kontinuerligt fram till 1970-talet. I en rapport från Statskontoret 1969 framgick exempelvis att mellan 1850 till 1950 hade ungefär 30 procent av alla tidningssidor mikrofilmats.¹³ Pressmaterialet fanns med andra ord att tillgå för forskning på KB, liksom (i urval) på en rad av landets universitetsbibliotek. Värre var det med forskaraccess till audiovisuella medier som film, radio

och teve. Det är därför talande att i 1960 års radioutrednings andra delbetänkande, *Radions och Televisionens framtid i Sverige* (SOU 1965:21) så figurerade "Forskningsfrågor" som en av två undertitlar. Mer än femtio sidor i denna utredning ägnades åt medieforskning – och frågan om forskarnas *arkivaccess* utgjorde faktiskt ett huvudnummer bland utredningens förslag.

Såväl Nowak som Furhammar hade tidsenligt ägnat sig åt ett slags medievetenskaplig effektforskning, och det var även sådana studier som regeringen efterlyst då man tillsatte 1960 års radioutredning. Uppdraget innehöll en rad formuleringar kring "televisionens inverkan på människor och samhälle [med] en ökad kännedom om arten och graden av televisionens liksom ljudradions inverkan", både gällande programplaneringen på SR liksom för "statsmakternas framtida ställningstaganden i frågor rörande dessa medier". Den här typen av forskning betecknades som "föga utvecklad i vårt land". Det var därför angeläget att inrikta framtida forskning på etermediernas effekt och verkan, gärna med fokus på "forskning av främst samhällsvetenskaplig och psykologisk art".¹⁴

Så långt redovisningen av själva utredningsuppdraget. Faktum är dock att 1960 års radioutredning självantagande påpekade att den här typen av uppdragsforskning kring moderna mediers effekter knappast var den enda forskning som kunde (eller borde) utföras.

[Etermedia] erbjuder ett material som också bör angripas från andra utgångspunkter [...] Ehuru denna [effekt]forskning i snävare mening och på kort sikt kan synas särskilt angelägen [kan det] rentav ifrågasättas, om en sådan forskning i det långa loppet framgångsrikt låter sig genomföras utan komplement i form av vetenskaplig analys av programformer, institutionella förutsättningar och problem med anknytning till samtidshistoria.¹⁵

För att genomföra sådana bredare humanistiska eller samhällsvetenskapligt orienterade studier behövde medieforskare givetvis få se eller höra det etermaterial som tidigare sänts av SR. För att lösa uppgifter inom "radio-tv-forskningen krävs tillgång till arkivmaterial samt praktiska och tekniska möjligheter att utnyttja detta", slog utredningen fast. Det enda arkiv som bevarade den här typen av forskningsmaterial i mitten av 1960-talet var Sveriges Radio. Men SR:s arkiv var, som utredningen framhöll, naturligtvis först och främst inriktat på att arkivera program som framtida stöd

för den löpande verksamheten. Paradoxen låg därför i att även om SR inte hade ”några förpliktelser att bevara för forskningen värdefullt material”, så hade det ändå blivit till något av ”en princip inom företaget att också samla material av radiohistoriskt intresse, politiskt-historiskt material, samhälls- och kulturhistoriska inspelningar, folklore etc”.¹⁶

En återkommande problersten var därför hur detta material skulle tillgängliggöras för forskning. Här fanns å den ena sidan juridiska och framför allt upphovsrättsliga problem om forskare ens kunde förbehålla sig rätten att utnyttja exempelvis inspelat arkivmaterial. Å den andra sidan figurerade en rädsla bland forskare att SR:s gallringspolitik var så vidlyftig att intressant material riskerade att försvinna. För SR hade vare sig intresse eller resurser att spara allt. I utredningen förekom därför diskussioner om SR överhuvud taget skulle ansvara för sitt eget arkivmaterial – ett latent omyndigförklarande som skulle kasta långa skuggor framåt i tiden. Det har ”ifrågasatts, huruvida de hos Sveriges Radio arkiverade inspelningarna som helhet skall förvaras inom företaget eller om vissa delar skulle kunna införlivas med utomstående institutioner, kanske ett centralt statsarkiv”.¹⁷

Det konkreta förslag som lanserades av 1960 års radioutredning när det gällde arkivfrågan på SR tog emellertid fasta på att det inom institutionen redan fanns ”erfarenhet av en viss forskaraktivitet”. Utredningen menade förvisso att det var svårt att beräkna forskningsintresset och ”dess frekvens under de närmaste åren, men att den kommer att öka står utom varje tvivel”. Om radioarkivet framöver skulle fungera som offentlig arkivinstitution borde det finnas någon slags forskarservice som gjorde det naturligt för intresserade forskare att vända sig dit. Förslag till en framtida forskarservice sammanfattades därför i tre punkter: ”(1) Tre forskarrum avsätts i anslutning till arkivet. [- - -] (2) Det bör redan nu finnas underlag för att vid arkivet motivera en amanuensbefattning med särskild inriktning på forskarservice [...] (3) Beträffande alla former av inspelat material gäller, att det fordras särskilda resurser för att man skall kunna utnyttja det. [- - -] [SR kommer] att vara den enda institution som äger erforderliga tekniska resurser för vissa projekt. Forskarna blir därför beroende av radioföretagets assistans.”¹⁸

Det var ambitiösa förslag – vilka i ett slag hade gjort SR till ett forskningsarkiv. Det säger sig självt att de knappast kan ha varit fullt förankrade hos SR, som hade en annan syn på vad radio- och tv-arkivet *de facto* hade för funktion. Som den interna verksamheten inom PUB antyder,

med sina omfattande studier av radio- och tv-publiken, var SR alls inte någon forskningsfientlig organisation. Men att förändra det egna och interna mediearkivet till ett öppet forskningsarkiv var det aldrig tal om. Följaktligen kom dessa förslag inte att beaktas. Dels hade SR på det stora hela inget intresse av dem – och heller inte resurser (även om man framgent äskade medel för forskarservice i mindre skala). Dels var kringliggande tillgänglighetsfrågor i juridiskt hänseende alltför komplicerade för att lösas inom ramen för 1960 års radioutredning. Mer utredande skulle därför följa. Men det hindrar inte att de förslag som presenterades 1965 i allt väsentligt kom att uppfyllas femton år senare – men då inom ramen för en helt ny statlig arkivmyndighet.

Utanför arkivet – missnöjda forskare

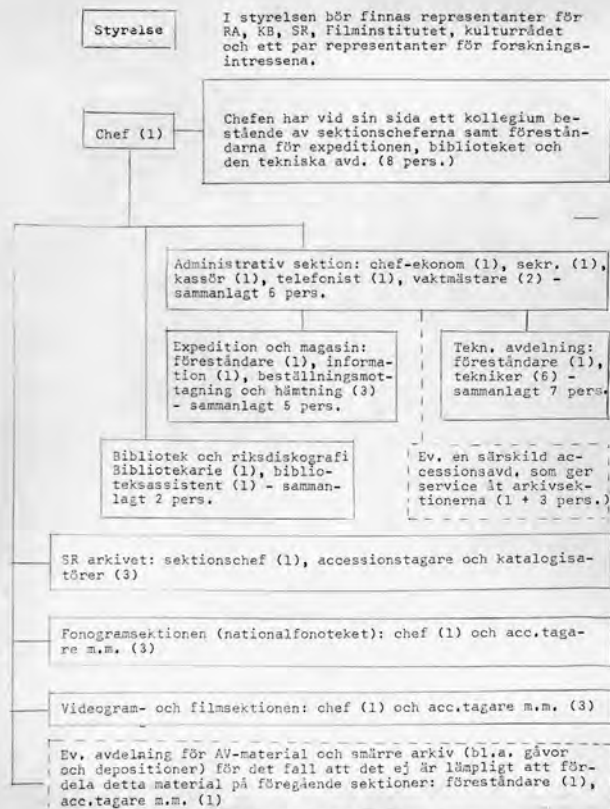
Mellan Massmedieforskningsutredningens verksamhet under andra halvan av 1970-talet – och dess ”önskemål om ett massmediearkiv” – och 1960 års radioutredning under tidigt 1960-tal – med idén om ”ett centralt statsarkiv” – ligger en tidsrymd på nästan tjugo år. Att det svenska utredningsväsendet emellanåt arbetar långsamt är välbekant. Men i fallet kring medieforskningens infrastruktur tog det statsmakterna besvärande lång tid att bestämma sig, och detta under en period då medieforskning och medieutbildningar snabbt ökade i volym (vilket den här boken ger besked om). Det fanns ett konkret arkivförslag, men det behövdes en ny utredning – och ett nytt snarlikt förslag – innan ett beslut kunde fattas. Skälet var med all sannolikhet inte pengar. Att etablera någon form av forskarservice på SR eller rentav ett nytt nationellt mediearkiv hade givetvis kostat. Men det framgår av 1960 års radioutredning att summorna inte var astronomiska. Snarare var problemet av organisatorisk och juridisk art. Att placera in en ny mediemyndighet i skärningspunkten mellan mediebransch, SR, SFI och KB var helt enkelt institutionellt komplicerat.

Att forskarsamhället under denna period av mediearkivariskt stillestånd var irriterat och understundom rentav förargat är därför inte konstigt. ”Hur fungerar radioarkivet?”, frågade sig exempelvis Uppsala-docenten Germund Michanek i en debattartikel i *Dagens Nyheter* i februari 1968. Kommer framtida forskare ”att förgäves söka i radioarkivet efter en politisk intervju, en moraldebatt, en diskussion mellan författare och konstnärer?” Som tidigare verksam producent på SR hade Michanek viss inblick i den interna arkiv-verksamheten. Länge trodde han att det

DAK jan 1974
PM nr 119
Cnatchingius
Haverling

Idéskiss av riksmåstetets
organisation.

Personalens antal: 33-35

Ett hypotetiskt Riksmåstet – idéskiss ur DAKs samlade arkivmaterial.
PM 119, januari 1974. Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. B2:2.

mesta sparades. För det borde material göras enligt SR:s arkiveringsprinciper. Men så var inte fallet. Problemet, framhöll Michanek, var att redaktionerna inte följde gängse bevarandeprinciper. "Ännu i nådens år 1968 avmagnetiseras alla program, såvida man inte kan finna ett särdeles övertygande skäl för att bevara det." För SR fanns nämligen inga speciella skäl att spara program som man inte hade rätten att återanvända. Enligt Michanek var det därför frustrerande att SR saknade förmåga att bevara den bild av "dagens Kultur-Sverige som företaget själv skapar".

Framtida forskare skulle därför inte göra sig några illusioner, avslutade han syrligt. Bäst resultat framgent var förmodligen att "göra efterlysningar i pressen i hopp om att det skall finnas privata bandupptagningar av de tusentals program som Sveriges Radio har förstört".¹⁹

Det var elakt – och en tid senare skärpte faktiskt Robert W. Rönström kritiken av SR. Att SR enbart sparade material ur programsynpunkt var en styggelse. Detta "monopol" hade, enligt Rönström, inte rätt att mot kommande generationer "handskas så vårdslöst med kulturmaterial". Rönström – mest bekant i arkivkretsar för att ha initierat "Operation Stenkaka" där folk uppmanades att skänka sina gamla stenkakor till Nationalfontoteket istället för att kasta dem (vilket resulterade i 40 000 inlämnade skivor) – menade därför att arkivproblemen var så pass angeläget att det borde tas upp i riksdagen för lagbeslut. Mot samtidens "oförstånd i Radiohuset" manade han till ett arkivariskt upprop.²⁰

Michanek och Rönström fick några veckor senare svar på tal av Folke Lindberg, dåvarande chef för biblioteks- och arkiveringsavdelningen på SR. Han avfärdade en del av Michaneks och Rönströms påståenden, men tillstod samtidigt att "arkiveringsproblemen beträffande ljudradio och TV-inspelningar ... är verkligen utomordentligt svåra och komplicerade." Att som forskare misstänkliggöra SR:s "mycket omfattande arkiveringsverksamhet" var emellertid inte rätt väg framåt. Snarare vill Lindberg uppmärksamma att om forskningen krävde "en mer eller mindre total arkivering av inspelningar", ja då "hör till bilden de juridiska problemen, frågan om en organisation för att ta hand om detta väldiga material (katalogisering, lokaler, maskiner), beständighetsfrågan m.m. Vidare borde inte bara Sveriges Radio höra till bilden, utan även grammfon- och filmindustrin, teatrar, orkesterföreningar etc."²¹

I det hade Lindberg rätt. Det var också ett motargument (mot att SR skulle ta större arkivariskt ansvar) som figurerat i undertexten till 1960 års radioutredning. Förutsättningarna för att skapa ett nationellt audiovisuellt kulturarv, till gagn för såväl forskare som andra intresserade, var långt större än att omfatta arkiverings- och gallringsprinciper på SR. I en slutreplik av Michanek – med den uppfordrande titeln, "Radioarkivet och framtiden" – frågade denne sig emellertid om det verkligen var nödvändigt att gallra överhuvudtaget. De flesta som var insatta i frågan beklagade sig till exempel över "den tanklösa generalgallring" som SR utfört före dess att man flyttade in i Radiohuset på Gärdet i Stockholm i början av sextioalet. Fyndigt påtalade han att "vi är lyckliga över att SFS journal-

filmer finns kvar”, men vi fördärvar ”gladeligen vår egen tids ljudhistoria [...] på löpande band”. Gallringen på SR utfördes ofta av utrymmesskäl; men hur skrymmande var egentligen det audiovisuella materialet? Michanek gjorde bland annat en jämförelse med de vetenskapliga biblioteken och pliktexemplarslagen som sedan 1661 stadgade att ett exemplar av varje trycksak som framställdes i riket skulle lämnas till det kungliga kansliet. ”Varenda pangpangbok och varenda tidning bevarar vi enligt lagens påbud i minst fem exemplar.” I jämförelse med de hyllkilometer per år som dessa alster generade skulle SR:s ”årsproduktion kräva ett mycket blygsamt utrymme”. Liksom Rönström menade därför även Michanek att det var hög tid att statsmakterna tog sitt ansvar – detta så ”att det talade ordet får sin självklara plats bredvid det tryckta”.²²

Debatten om SR, forskning och radioarkivet i DN under våren 1968 kan ses som ett symptom på hur komplicerad den mediearkivariska situationen var i Sverige vid denna tidpunkt. Å den ena sidan var de flesta ense om att det nya etermediala informationsutbud som präglade efterkrigstiden – och som medieforskarna ville studera i detalj – borde bevaras och göras åtkomligt för forskning (liksom i egenskap av kulturarv för kommande generationer). Men å den andra sidan gick det inte att komma åt SR eftersom deras huvuduppdrag inte alls handlade om bevarande. Att klanka på SR var lätt gjort. Men lika lätt hade SR att avfärda kritiken eftersom alla var överens om att public service uppgift var att producera program. Att spara program och tillgängliggöra dem för forskning förblev *per definition* sekundärt.

Noterbart är dock att SR återkommande i olika budgetäskanden i skarven mellan 60- och 70-tal försökte få anslag för någon form av forskarservice. I SR:s petita från 1971 (den tidigare benämning på myndigheters framställning till regeringen om anslag för kommande budgetår) lär det till exempel ha äskats 185 000 kronor för detta ändamål – men begärda medel avvisades.²³ SR sökte också pengar från Riksbankens jubileumsfond för att ”under en begränsad tid anställa [en] forskningsassistent”.²⁴ Men också där blev utfallet kient. Även om forskarservice inte var någon primär uppgift för SR, så var bolaget intresserat av att försöka etablera någon form av servicefunktion. Till det var man möjligen tvungen av politiska skäl. Men den forskarfientlighet som akademien menade kännetecknade SR har därför också en annan sida. Man ska inte glömma bort att genom den interna forskningsverksamheten på PUB så fördelade SR betydande resurser och anslag till den samtida medieforskningen. Dåvarande arkiv-

chefen på SR, Stellan Norrlander, återkom därför inte sällan till forskningsfrågor; SR äskade medel, och i en artikel från sommaren 1970, "TV – arkiv till forskningens tjänst", lyfte han exempelvis fram mediearkivens "värde för forskning". Norrlander hävdade till och med att teve kunde "utgöra en primärkälla vid forskning på områden som ... inte alls har med televisionen att göra". Möjligen handlade just detta inlägg om ett slags läpparnas bekännelse – som moteld givet forskarkritiken mot SR. Under alla förhållanden var SR på det klara med det forskningsintresse som fanns kring den egna produktionen, och inte minst de politiska tryck som existerade för att tillförsäkra forskare access.²⁵

Sveriges Radio var dock aldrig intresserade av att till fullo ikläda sig rollen som forskningsarkiv. Givet de andra medieinstitutioner (med visst arkivbestånd) som redan var etablerade, är det emellertid något förvånande att ingen förespråkade att Kungliga biblioteket eller Svenska Filminstitutet skulle få ett utökat *lagstadgat* ansvar för nya medier – vare sig i DN-debatten 1968 eller i andra sammanhang vid denna tid. Men även sådana förslag hade presenterats, så hade de förmodligen stött på patrull. Som framgår av Dataarkiveringskommitténs efterlämnade papper var vare sig filminstitutets VD Harry Schein eller riksbibliotekarie Uno Willers några varma förespråkare av en sådan lösning. Nationalfonotekets verksamhet byggde som påtalats på en frivillig överenskommelse mellan KB och grammofoonbranschen, och Willers var uttryckligen motståndare till lagstiftning på området. "Jag har vid många tillfällen förut varit emot en lagstiftning och vårt system med överenskommelse på frivillighetens väg [när det gällde leverans av grammofoonskivor] har fungerat minst lika bra som tryckfrihetsförordningens bestämmelser ang. tryckleveranser", skrev han till exempel i ett senare brev till riksarkivarien (och ordföranden för DAK) Åke Kromnow.²⁶ Till viss del handlade frågan också om institutionell prestige. Scheins filmhus värnade om filmkonsten och filmkulturen, och Willers KB om bildning och böcker. Att någon av dem skulle spara lågkulturella teve-program från (och åt) SR föresvävade dem därför inte – i synnerhet inte eftersom de visste att de snabbt hade hamnat i en underordnad ställning visavi giganten SR.

Forskningen kom under alla förhållanden i kläm. Situationen förefaller till och med förvärrats något år in på 1970-talet. När det visade sig att SR:s petitor återkommande förblev obesvarade stängde SR:s arkivavdelning i princip för extern forskning, detta trots välmenande utspel från arkivchefen Norrlander. 1972 var det därför dags för ytterligare politiska

inspel och forskarupprop i frågan. I januari det året motionerade folkpartisterna Jan-Erik Wikström och Kerstin Anér för ökat "stöd åt forskarservice vid Sveriges Radio". Massmedieforskningen befinner sig internationellt sett i ett utvecklingsskede kännetecknat av "rikt differentierade insatser på olika forskningsområden", påtalade de. För Sveriges del "aktualiserade redan 1960 års radioutredning behovet av massmedieforskning särskilt med inriktning på programforskning inom radions och televisionens område". Utredningens förslag om forskningsinitierande åtgärder, påpekade riksdagsledamöterna, "har dock – trots att sju år gått – ännu inte lett till några direkta åtgärder från statsmakternas sida. Under tiden har uppenbarligen behovet av massmedieforskning blivit alltmer påtagligt." I motionen påpekades därför att det var hög tid att se till att möjligheter skapades för att bedriva massmedieforskning. Med hänvisning till radioutredningens principförslag, samt till det "alltmer åberopade behovet [av] inhemsk forskning" yrkade Wikström och Anér för att medel borde "anvisas för av Sveriges Radio begärd forskarservice samt att forskningsråden bör stödja massmedieforskning".²⁷

Motionen kom visserligen att avstyrkas, men den kan ses som ett uttryck för att forskarsamhället väntat länge nog. Att en snarlik kritisk beskrivning av den rådande arkivsituationen levererades från forskarhåll i ungefär samma veva i maj 1972 är därför symptomatiskt. "Vi finner det inkonsekvent", skrev då fyra humanioraprofessorer, "att statsmakterna gång efter annan vägrar att ta upp [1960 års] Radioutrednings förslag [...] Det begärs av oss att vi skall medverka i lärarutbildning, där studiet av massmedierna bedömts som allt viktigare av skolmyndigheterna, men vi saknar möjligheten att få tillgång till själva undervisningsstoffet!" Bland undertecknarna fanns Ingvar Holm, som 1965 hade skapat ämnesdisciplinen drama-teater-film vid Lunds universitet, liksom Rune Waldekrantz som två år tidigare tilldelats landets första professur i filmvetenskap vid Stockholms universitet. De var alltså humanistiska professorer från (delvis) nystartade medieämnen. Det var såtillvida inte bara den mer samhällsvetenskapligt orienterade medieforskningen som hade intresse av SR:s program. Även humanister med mediehistoriskt fokus önskade access till arkiven. I skrivelsen påpekades exempelvis att SR:s arkivalier ofta var en "oundgänglig källa till samtidshistorisk forskning", bland annat för det stora forskningsprojektet kring "Sverige under andra världskriget". Men i regel var det "mycket svårt att få tillgång till Sveriges Radios arkivalier och svårigheterna har ökat allteftersom intresset från

forskarsidan blivit livligare”. Professorerna önskade därför ”en generalplan för hur Sveriges Radios arkiv ska kunna ställas till förfogande för forskning och undervisning”.²⁸

Kritiken riktades såtillvida inte enbart mot SR, utan lika mycket mot statens och utbildningsdepartementets icke-hantering av den medicarkivariska frågan – som omfattande mer än etermedier. Framför allt Holm och Waldekranz företrädde nystartade filmmännen där behovet av teknisk infrastruktur var betydande. Både filmforskning och undervisning om rörliga bilder var beroende av olika sorters teknisk apparatur, och filmvetenskapens möjligheter att utvecklas som självständig disciplin krävde såtillvida en aktiv forskningspolitik – inte en passiv sådan. ”I avvaktan på åtgärder” var dock en formulering som återkom i diskussionen om mediearkivens roller och funktion, denna gång hämtad ur ytterligare ett betänkande, *Samhället och filmen 2. Film och tv-undervisning. Kortfilm*. Det var den så kallade Filmutredningens andra delbetänkande – vilket signifikativt nog presenterades samma år 1972. Här kunde man läsa att tillgången till ”ett välutrustat filmarkiv” närmast betraktades som en förutsättning för filmvetenskaplig forskning på högre nivå. Denna hämmades dock för närvarande ”av en rad praktiska problem [där] bristen på filmmaterial” var mest akut. Enligt delbetänkandet hängde detta samman ”med filmarkivens situation”, samt den allmänna oklarhet som gällde beträffande forskningsaccess till moderna medier.²⁹

De fyra humanioraprofessorerna hade i sin skrivelse påpekat att även om den nationella arkivfrågan var ytterst komplicerad – och framöver krävde en helhetslösning – så önskade sig forskarsamhället att det gick att ”interimistiskt lösa situationen”. Detta alltså i väntan på ett mer omfattande förslag som den pågående Dataarkiveringskommittén förväntades lägga fram, och som Filmutredningen också alluderade på. Noterbart är att humanioraprofessorerna inte klandrade Svenska Filminstitutet och bristen på forskaraccess till filmer där. Det var SR som var huvudproblemet (och något annat var kanske inte att vänta eftersom SFI förfinansierat Waldekranz professur). Deras skrivelse bar därför den närmast bedjande titeln, ”Betr. det aktuella behovet av viss forskarservice i Sveriges Radios arkiv” – *viss* forskarservice var med andra ord tillräcklig (åtminstone vid denna tidpunkt).

Ur arkivet

– DAK och informationsbehandlings databärare

Som ett slags coda till den arkivdebatt som fördes i *Dagens Nyheter* våren 1968 publicerade dåvarande chefen för Nationalfonoteket, Claes M. Cnattingius, ett sent inspel i diskussionen. Han gjorde i sin artikel två övergripande påpekanden, dels om Nationalfonotekets uppgift och funktion (både nationellt och inom KB), dels om det nyligen påbörjade arbetet inom Dataarkiveringskommittén. Den hade vid den här tidpunkten precis påbörjat sitt arbete – de första protokollen härrör från januari 1968 – och Cnattingius ingick i DAK som expertmedlem (och representant för KB).

För det första påminde Cnattingius i sin DN-artikel om den roll som Nationalfonoteket hade för arkivering av svenskt ljudmaterial, och där inspelat material ”i första hand [var] avsett för framtida forskning”. Som Nationalfonotekets chef var det givetvis hans uppgift att argumentera för att denna verksamhet borde tilldelas större anslag (vilket han gjorde) – att påpeka något annat hade varit tjänstefel. Cnattingius vände sig därför mot den idé som figurerat i DN-debatten om att etablera ytterligare en arkivinstitution; ”det torde vara en överloppsgärning att inrätta ännu en sådan”. Men givet Cnattingius argumentation kan man också undra vilken status som Nationalfonoteket egentligen hade på KB. Willers motsatte sig som påtalat lagstiftning på området (vilken i ett slag hade gjort Nationalfonoteket till en helt central aktör). Snarare förefaller verksamheten där bedrivits på ett slags frivillighetens sparlåga. Visserligen gjordes under Cnattingius ledning en del insatser under 1960-talet för att rädda äldre fonografcyllindrar. Men tillgången till personal och resurser var ständigt otillräcklig. En assistenttjänst räckte inte långt, och när tillväxten av insamlat ljudmaterial stannade av under det sena 1960-talet, detta eftersom de flesta äldre 78-varvsskivorna samlats in och stenkakorna förtecknats, så var det nästan som om luften gick ur Nationalfonoteket.

Cnattingius själv bytte i denna veva följaktligen jobb – och blev symptomatiskt nog chef över gramfonarkivet på SR. Men han var som sagt också från början en synnerligen aktiv expertmedlem i Dataarkiveringskommitténs arbete – och dess uppdrag var också något han lyfte fram i sin DN-artikel 1968. Cnattingius anförde där att det fanns ”anledning att tro” att de mediala arkivproblem som debatterats under de senaste två månaderna i DN nu snart skulle vara ”ur världen”. Anledningen till det

var just DAK, en statlig utredningskommitté som hade att ”avge ett betänkande om de nya databärare som under senare år fått en allt större utbredning”. Förutom en undersökning av vilka institutioner och företag som använde databärare (som magnetband), mediearkivarisk hållbarhet och ”allmänna principer för bevarande”, så skulle DAK också se över de aktuella och omdebatterade frågorna kring arkiven på SR. Cnattingius var då (i april 1968) hoppfull, men fick ändå somligt om bakfoten. Han avslutade nämligen sin artikel med att påpeka att eftersom DAK redan inlett sitt arbete, så kunde man ”vänta sig ett ståndpunktstagande rörande dessa frågor relativt snart”.³⁰ I realiteten tog det DAK nästan tio år att utreda dessa frågor.

Varför det tog sådan tid att utreda tidsbaserade medier – detta ”långa och besvärliga arbete med ljud- och bildarkiveringen” som DAK:s ordförande (tillika riksarkivarie) Åke Kromnow, kom att kalla sin utredning – berodde dels på frågans organisatoriska komplexitet, dels på bristande (och famlande) kunskap om moderna mediers arkivbeständighet.³¹ 37 bevarade volymer på Riksarkivet vittnar om att DAK arbetade idogt och utförligt i nästan ett decennium med olika slags lagringsmedia och hur samtidens svällande informationsutbud bäst skulle bevaras. Två betänkanden kom att publiceras under 1970-talet – *Bevara ljud och bild. Förslag om arkivering av radio- och tv-utsändningar, grammofonskivor, spelfilmer m.m.* (SOU 1974:94) och *Moderna arkivmedier* (SOU 1976:68). På flera sätt gjorde de att Sverige i ett slag framstod som synnerligen data-arkivariskt framsynt i internationell jämförelse. Framför allt det första delbetänkandet var också helt centralt för den nationella medieforskningens räkning. Ett resultat var att pliktleveranslagen utvidgades i slutet av 1970-talet till att omfatta också ljud- och bildupptagningar. En speciell arkivinstitution inrättades 1979 – Arkivet för ljud och bild. Inte bara tryckte DAK på att ”information, opinionsbildning, kulturella framställningar m.m. som läggs fram inför offentligheten genom de moderna medierna såsom radio, tv, fonogram, film och videogram blir bevarade i en omfattning som någorlunda svarar mot vad som är fallet med tryckta skrifter” – DAK var en kommitté som närmast profetiskt insåg att framtiden bäst skulle bevaras (och beskrivas) genom att *arkivera data*.³²

Men det är att gå händelserna i förväg. Det var sommaren 1967 som ecklesiastikminister Ragnar Edenman kallade en grupp sakkunniga med uppdrag att utreda arkivfrågor kring moderna medier. Vad som föranledde det hela – och oroade ministern – var ”den snabba tekniska utveck-

lingen”. Men han insåg också att samtiden förde med sig ”nya metoder för att ta upp och lagra information”. Tanken att tekniken oroadе och löste problem på samma gång var dock inte ny. Filmen hade exempelvis på samma sätt apostroferats som universellt dokumentationsverktyg inom olika kulturarvsinstitutioner ett halvt sekel tidigare. Det mediet hade då visserligen inte skrämt lika mycket som utgjort en arkivarisk förhoppning, inte minst temporalt. På samma sätt var *framtiden* för ecklesiastikminister Edenman både ett hot, och en möjlighet – men bara så länge man använde samma tekniska tillvägagångssätt som var själva upprinnelsen till de info-arkivariska problem som uppstått. Endast datorer och databärare som ”hålkort, hålremsor, skivor, magnetband, magnetiska kortminnen samt olika mikrofotografiska media”, påpekade Edenman i ett anförande, kunde lagra all den information som det alltmer datoriserade informationssamhället genererade.³³

De sakkunniga under ledning av Kromnow och utredningssekreterare Sven G. Haverling från Krigsarkivet hade därför att utreda arkivfrågor relaterade till den ”moderna informationsbehandlings databärare”. Dataarkiveringskommittén antogs som namn, och gruppen påbörjade uppgiften att ”utreda frågor om arkivering [...] av fonogram, den automatiska databehandlings media och övriga lagringsmedia tillhörande informationsbehandlings område”.³⁴ Till en början ägnade sig sig DAK åt beständigheten hos bland annat magnetband och mikrofilm, och bland annat presenterades tidigt ett gallringsförslag för information på elektromagnetiska bärare. Som Erik Norberg skriver i sin historiska exposé över Riksarkivet, *Mellan tiden och evigheten*, kan upprinnelsen till (och verksamheten inom) DAK delvis betraktas som resultat av att Riksarkivet under 1960-talet stod alltmer rådlöst inför arkivering av dåtidens ADB (automatisk databehandling). I en tid när magnetband blev allt vanligare inom svensk statsförvaltning (och därför tillhörde myndigheters arkivbildning) var Riksarkivet tvunget att ha kunskap om dessa arkivmediers beständighet. Datapolitik hade därtill seglat upp som ett angeläget samhällsområde. Datainspektionen grundas till exempel 1973, och DAK fick såtillvida ”också ta sig an den nya teknikens ekonomiska och juridiska konsekvenser”.³⁵

Men framför allt kom DAK att under det tidiga 1970-talet att ägna sig åt framtidens mediearkivering i Sverige. Ett tilläggsdirektiv från regeringen sommaren 1972 (undertecknat av dåvarande utbildningsminister Ingvar Carlsson) stipulerade att DAK utöver tidigare erhållet utrednings-

uppdrag rörande bild- och ljudupptagningar hos Sveriges Radio, också skulle uppdras att "utreda allmänna arkiveringsproblem sammanhängande med ljud- och bildupptagningar. Därvid bör särskilt frågan om Nationalfonotekets framtida ställning och uppgifter samt möjligheterna till samverkan mellan skilda institutioner på detta område beaktas. Kommittén bör samråda med Kungl. biblioteket och Svenska Filminstitutet."³⁶

Går man igenom de samlade protokollen och minnesanteckningarna i DAK:s arkiv är det just *samarbetssvårigheter* mellan de olika nationella arkivinstitutionerna (främst SR), samt deras olikartade bevarandekriterier och synsätt som var ett ständigt och återkommande diskussionsämne. Två månader efter att Cnattingius publicerat sin DN-artikel gjorde exempelvis han och DAK i juni 1968 ett studiebesök på SR. Där redogjorde Folke Lindberg – som försvarat SR i DN-debatten – i detalj om arkivförhållandena på Sveriges Radio. I protokollet framgår bland annat att SR:s arkiv innefattade: "Musikbiblioteket, Referensbiblioteket, Dokumentarkivet, Grammofonarkivet, Inspelningsarkivet [och] Pressarkivet." Därefter föredrog Lindberg hur radio- och teve-program i praktiken sparades (eller inte), detta efter att programmakare eller producenter ansökt om arkivering och två interna arkivkommittéer på SR bestämt vad som skulle sparas.

Att DAK hade synpunkter på detta förfarande – och det uppenbarligen redan under studiebesöket på SR – framgår också av protokollet. Där heter det att "Riksarkivarien framhöll att en svaghet [...] syns ligga däri att en producent kunde förmodas se på materialet ur helt andra synpunkter än exempelvis en historiker. Man kunde således knappast räkna med att ett sakligt sett intressant men formellt eller tekniskt sett mindre lyckat program skulle föreslås till arkivering. Det är alltså osäkert om programmakarna förstår att avgöra vad som bör bevaras."³⁷ Detta var DAK:s första kontakt med SR – men inte den sista. Kromnows reservation innehöll i princip de huvudsakliga invändningar som DAK framgent skulle återkomma till när det gällde arkiveringsprinciperna på SR. I korthet, menade de professionella arkivarierna inom DAK att SR:s *arkivpraktiker* var högst otillfredsställande – speciellt ur ett forskningsperspektiv.

En närmats stående punkt i mötesprotokollen från DAK i skarven mellan 1960- och 1970-tal är därför diskussionen kring Sveriges Radios "arkivproblem". "Producenternas och avdelningschefernas bristande arkivintresse [på SR] leder till att ungefär hälften av [det sända] materialet så gott som omedelbart utgallras", noterades i ett protokoll i mars 1969.³⁸

”Mycket återstår ännu att göra”, hette det ett år senare, ”innan DAK kan föreslå SR någon lösning”.³⁹ På ett annat möte framhöll Kromnow ”att utöver utgallringen i producentledet” så sker på SR även ”en gallring genom att direktsändningar ofta ej bandas”. I just detta protokoll från hösten 1969 framgår att DAK redan då ansåg det ”klarlagt” att gallringssystemet hos SR alls inte var ”tillfredsställande, eftersom SR:s arkiv kan anses vara ett nationalarkiv”.⁴⁰ För bolagets egen räkning föreföll SR-arkiven fungera väl som stödfunktion till programverksamheten. Men betraktat som *audiovisuellt nationalarkiv* var bevarande- och tillgänglighetsprinciper på SR helt otillräckliga.⁴¹

Det var just detta som var den springande punkten och som gjorde DAK:s arbete komplicerat. Uppdraget från regeringen handlade om att utreda SR:s arkivverksamhet – potentiellt på tvärs mot moderbolagets egna preferenser. Det var samma ifrågasättande som förekommit i 1960 års radioutredning. Ibland förefaller det som om kommittémedlemmarna inom DAK själva tvekade om sitt mandat. Hade man verkligen ”befogenhet att ange nya riktlinjer för arkiveringen hos SR”, frågade sig en expert så sent som i maj 1971.⁴² Men DAK hade *de facto* tilldelats makten att (åtminstone) föreslå förändringar som SR *inte* önskade sig. Kromnow tvekade därför inte att sätta press på SR: ”Ordföranden förklarade att departementschefen hade givit DAK uppdraget att utreda SR:s arkivfrågor, därför att det är ett allmänt intresse att arkivvärden hos SR ej endast skall tillgodose den egna programverksamheten. SR:s arkiv bör även bli tillgängliga för forskning av de mest skilda slag.” DAK hade alltså möjligheten att bestämma om detta skulle ske ”inom SR:s ram” eller om någon ”extern arkivdepå” istället borde upprättas.⁴³

På flera sätt var det just framtidens medieforskning som var huvudsäket till varför SR:s arkivpolicy kunde ifrågasättas. Den var långt ifrån tillfredsställande. Redan under våren 1969 hade utredningssekreteraren Sven G. Haverling i ett par arbetspromemorior skrivit ner sina erfarenheter från intervjuer med medarbetare på SR. Det var framför allt forskningsfrågor som då diskuterats, och forskarnas möjligheter på SR bedömdes av Haverling ”som ganska små”. Procedurerna för att få fram material på SR var omständliga, även om bolaget i enklare fall försökte tillgodose forskares önskemål. Var dessa mer komplicerade och tidskrävande, ansåg sig SR ”ej ha möjlighet att hjälpa forskaren. SR:s arkiv har m.a.o f.n ej resurser att kunna fungera som en forskningsinstitution och lämna forskare det stöd och biträde, som dessa oavsett forskningens

ändamål borde ha rätt att vänta sig.” Haverling summerade situationen utan att skönmåla: ”Det nationalarkiv, som [SR] hyser, är i allt väsentligt stängt för forskare och allmänhet.”⁴⁴

Givet propåerna och förslagen i 1960 års radioutredning var det inte en situation som DAK kunde acceptera. Därför uppstod en viss konfronterisk attityd gentemot SR. Här behövde DAK stöd från forskarhåll, och på ett möte i december 1969 efterlystes därför ”värderingar av SR:s arkivmaterial från forskarhåll”. Kromnow hävdade emellertid att DAK här borde gå precis tillväga, ”annars funnes risk för ett ’tyckande i allmänhet’ och svaret kunde bli det väntade: forskningen önskar få materialet till större delen bevarat.” Det föreslogs att utgångspunkten för en framtida forskningsenkät skulle vara de resonemang kring medieforskning som förts i 1960 års radioutredning och förslaget kring etablerandet av en forskarservicefunktion på SR. Utifrån denna skulle DAK ”i viss mån söka kartlägga intresset”. Samtidigt påtalades att någon större forskningserfarenhet av att arbeta med medialt arkivmaterial nog inte var att vänta eftersom forskarna ”än så länge haft så liten möjlighet att studera materialet”.⁴⁵ Vårvintern 1970 skickade DAK därför ut en forskarenkät till ett stort antal universitetsinstitutioner ”angående Sveriges Radios arkiv och dess värde för forskningen”.

På grund av dess stora betydelse som informationsspridare och opinionsbildare i vårt land jämföres Sveriges Radio ofta med tidnings- och tidskriftspressen. Av samma skäl som denna genom biblioteks-exemplaren bevaras åt framtiden bör enligt mångas mening Sveriges Radios olika utsändningar helt och hållet arkiveras. DAK får härmed be om Edra synpunkter på arkiveringen hos Sveriges Radio och anholder om att i första hand få veta i vad avseende Sveriges Radios arkiv kan anses vara värdefullt för den forskningsgren som Ni representerar.⁴⁶

En hel del synpunkter ur denna forskarenkät redovisades sedermera i betänkandet *Bevara ljud och bild*. Bland de mer intressanta var svaret från Historiska institutionen på Stockholms universitet. Med det självklara förbehållet att ”alla program knappast i sig intresserar historikern”, kunde arkiveringen av det etermediala utbudet i dess helhet jämföras med dagspressen. Det är lika nödvändigt, påtalade historikerna, för forskningen ”att disponera hela utsändningen vad gäller originalstoff, som hela tidningen, ej blott klipp ur den. Arkiveringen vid Sveriges Radio bör därför

ske efter mycket vida synpunkter med sikte på möjligheten att rekonstruera mediet som sådant.”

Enkäten gav framför allt besked om att de flesta forskare främst var intresserade av innehållet i radio- och teve-utbudet; det var studier av exempelvis politiska reportage och debatter, regionala program och program om svensk natur som borde premieras i arkivhänseende. Till viss del handlade det också om form, där språk- och litteraturvetare exempelvis sade sig vara intresserade av författarintervjuer och uppläsningar för att studera ”accentmarkeringar” och ”språkrytmer” – ”tonfallet är ofta viktigare än orden”. Sociologerna vid Uppsala universitet svarade att det bevarade etermediematerialet i huvudsak kunde beforskas utifrån två skilda perspektiv. ”För det första kan sociologen ha nytta av arkivmaterialet som dokument om verkligheten, dvs. samhälle, grupper, organisationer, institutioner [...] För det andra kan arkivmaterialet vara till nytta som forskningsobjekt per se för masskommunikationsforskning, innehållsanalysen.” Den senare typen av forskning var till sin karaktär centrerad kring ”massmedias totala verksamhet, varför man tveklöst kan förorda att allt material skall arkiveras”.⁴⁷

Kromnow fick alltså rätt – det var idel positiva svar från forskarsamhället, där i princip *alla* forskare ville spara *allt*. Noterbart är emellertid att forskarenkäten var tämligen stum när det gällde nya sätt att metodologiskt arbeta med tidsbaserade medier. Access till materialet framstod som en självklarhet – ja, närmast en rättighet – men hur man skulle gå till väga för att vetenskapligt och systematiskt studera de arkiverade etermedierna var det ingen som reflekterade närmare över. Jämför man med den diskussion som Johan Jarlbrink för i sitt kapitel i denna bok om hur historievetenskapen under i princip samma period kvantitativt försökte att bearbeta presshistoriskt material utifrån helt nya metodologiska infallsvinklar, är denna brist på metodologisk medvetenhet (eller nyfikenhet) slående. Historikernas förhoppningar om exempelvis datamaskinens effektivisering av forskningen med storskaliga undersökningar lyser helt med sin frånvaro när det gällde etermedier. Men ett mediearkiv ville forskarna likväl ha.

Av DAK:s protokoll att döma var det främst bristen på forskarservice hos SR som gjorde att utredningen redan i början av 1970-talet lutade åt att det bästa förslaget för att lösa denna forskningsfråga, samt bevarandet av nationens hela audiovisuella kulturarv, var att skissa på en helt ny arkivinstitution. I ett PM från februari 1970 listade Claes M. Cnattingius en

Sveriges Radios arkivchef Stellan Norrlander hugger upp det svenska filmarvet. Ursprungskontexten för fotografiet är oklar. Bilden illustrerade emellertid (lika roligt som illvilligt) Germund Michaneks SR-polemiska artikel, "Hur fungerar radioarkivet?" i *Dagens Nyheter* 28/2, 1968.

del principiella synpunkter på "den eller de organisationer, som skall ta hand om ljud- och bildupptagningar". Bland DAK:s samlade arkivvolymer är detta PM ett av de mer centrala. Här presenterades nämligen den principiella skillnaden mellan ett medialt "bruksarkiv" (för SR:s räkning) och ett "allarkiv" (för forskningens räkning), en uppdelning som kom att bli vägledande för DAK:s fortsatta arbete. Cnattingius tänkte sig att SR hade mandat att sköta "bruksarkivet" efter eget bevåg; exempelvis skulle de ha rätt att gallra allt material som "ur SR:s synpunkt är ointressant för kommande verksamhet". I det långt mer omfattande "allarkivet" skulle däremot i princip allt material sparas. Kvaliteten på det inspelade materialet kunde där vara lägre eftersom forskningen kunde acceptera "tekniskt enklare och därför billigare inspelningar". Arkivbeständigheten hos olika databärare bedömde Cnattingius vara ungefär lika, det vill säga oberoende av inspelningskvalitet. Men, frågade sig Cnattingius, skulle "programproducenten vara en med forskaren jämställd kund hos allarkivet?"⁴⁸

Cnattingius idé om ett *allarkiv* hade förmodligen sin bakgrund i att det redan existerade enklare inspelningar hos SR av (i princip) allt sänt material. I den förordning om tillämpning av den så kallade radioansvarighetslagen – som reglerade yttrandefriheten i radio- och teve-program, utfärdad av Justitiedepartementet 1967 – framgick nämligen i paragraf sex att: "Programföretaget skall ombesörja upptagning av varje program som sändes. Upptaget program skall bevaras minst sex månader från sändningen."⁴⁹ Det var med andra ord en sort prototyp till ett allarkiv. Men Cnattingius utvecklade sin idé genom att påpeka att det inte med nödvändighet var SR som skulle sköta detta arkiv. Nationalfonoteket kunde

exempelvis få ett utökat mandat och bli "ett 'audiovisuellt mediatek' för forskning", eller så kunde det "överbåtas åt filminstitutet att ta hand om det material, som SR ej önskar arkivera, men som forskningen och andra har intresse av att få bevarat för framtiden."

Den rent konkreta och fysiska lokaliseringsfrågan av detta "mediatek" berördes därför också i Cnattingius PM. Det var en fråga som framöver skulle diskuteras intensivt inom DAK, liksom "mediatekets" organisation. Lokalmässigt figurerade det så kallade Kronobageriet i Stockholm tidigt i sammanhanget, detta eftersom Nationalfonoteket sedan tidigare var tänkt att flytta in i dessa lokaler. Men intressant nog poängterade Cnattingius i sitt PM att det nya mediearkivet också mycket väl skulle kunna placeras i landsorten, och detta framför allt av säkerhetsskäl. Geografiskt avstånd skulle framöver spela mindre roll, menade han. "Inom överskådlig tid synes teletekniken komma att medge fullgod transmission till terminaler på olika håll, exempelvis hos universitetsbibliotek, riksarkivet och andra institutioner."⁵⁰

Om arkivet

– *Bevara ljud och bild på remiss*

I maj 1974 hade arbetet inom DAK fortskridit så pass långt att riksarkivarie Kromnow skrev ett personligt brev till sin kollega riksbibliotekarie Willers: "Käre Uno, vårt långa och besvärliga arbete med bild och ljudarkiveringen börjar närma sig sitt slut. Huvudproblemet har ju varit SR:s arkivering." Brevet ger en fingervisning om hur Kromnow och DAK tänkte sig att landets mediearkivariska situation skulle lösas framöver – delvis på tvärs mot uppfattningar på SR, men förmodligen också på Svenska Filminstitutet. För Kromnow var det därför viktigt att Willers samtyckte. KB spelade en nyckelroll eftersom det var Nationalfonoteket som primärt skulle omstruktureras och uppgraderas (eller *införlivas* beroende på perspektiv) till en ny sorts medieinstitution. "Vi var först inne på att lägga ljudarkiveringen på nationalfonoteket och bildarkiveringen på filmarkivet", påtalade Kromnow i sitt brev. Men sedan var det som om medlemmarna inom DAK gradvis ändrade uppfattning, detta eftersom "ljud och bild så ofta är förenade, att någon klar gräns mellan dem inte kan dras".

Våra tankar går därför nu ut på att föreslå en utveckling av nationalfonoteket till att omfatta inte bara SR:s ljudmaterial m.m utan även

hela bildsidan, även filmen. De planerade lokalerna i Kronobageriet lär tåla en sådan utvidgning vad avser i vare fall de administrativa delarna; materialet torde dock kräva en särskild depå. Nå, lokalfrågan får inte hindra en principlösning av det hela.⁵¹

För Kromnow handlade DAK:s arbete vid denna tidpunkt våren 1974 om principiella överväganden. Utredningen hade pågått under lång tid, och även om en genomgång av DAK:s protokoll ger vid handen att audiovisuella medier och deras arkivproblematiker ingående (och utförligt) diskuterades – gärna parallellt med andra medier som mikrofilm och dagspress – så förelåg ändå en skriande brist på konkreta förslag. Som påtalats tidigare var frågan organisatoriskt synnerligen komplicerad. Frustrationen var därför påtaglig. I ett mötesprotokoll i januari 1974, vid en tidpunkt då huvuddragen i det kommande delbetänkandet rimligen borde ha varit klara, utbrast exempelvis Claes M. Cnattingius att det trots allt arbete fortsatt fanns betydande svårigheter att få en överblick av allt "samtida AV-material". Frågan om tillhandahållande försvårades bland annat "därigenom att man rör sig med så olika komponenter, bild- och ljudband, film och stillbilder av olika slag samt böcker". DAK:s arbete föreföll emellanåt alltså även inkludera biblioteksmaterial: "bok med tilläggskomponenter, dvs ett hybridmedium, som ej så lätt kan inpassas i medieteket. Skulle vi utreda detta grundligt, blir vi fördröjda ett halvår."⁵²

Av bland annat dessa skäl var Kromnow angelägen om att hitta en fungerande lösning på hur rollfördelningen borde se ut mellan landets olika arkivinstitutioner med (visst) ansvar för audiovisuella medier. Principiellt laborerade DAK med tre huvudförslag: (1.) att arkivverksamheterna på KB, SR och SFI byggdes ut inom respektive institution, (2.) att arkivverksamheterna på KB och SFI byggdes ut inom respektive institution, och härvidlag inkluderade radio från SR på KB och bildupptagningar från SR på SFI, (3.) att arkivverksamheten samlades till en ny, central institution (under eget eller annans huvudmannaskap). Dessa förslag utgjorde i korthet grunden för betänkandet. DAK gjorde heller inte någon hemlighet av att man förespråkade den sistnämnda idén, det vill säga etableringen av ett helt nytt mediearkiv och då gärna i form av en fristående statlig myndighet.

I början av maj 1974 skrev Kromnow därför som sagt till Willers. Dagen före hade han dock skickat ett brev till direktörerna Harry Schein (SFI) och Nils-Olof Franzén (SR). Det gemensamma brevet till dem var

mycket kortfattat; ett sorts följebrev till ett medskickat förslag ”som försökte finna lösningar på den besvärliga problematiken”⁵³ – och innehöll intressant nog *inte* de principiella förslag om en ny institution som Kromnow dagen efter skickade till Willers. Det hela ger intrycket av att Kromnow försökte lansera sin idé med ett nytt mediearkiv genom att närmast smugla in den hos SFI och SR.

Möjligen fick han kalla fötter. Tre dagar senare skickade Kromnow nämligen ånyo ett brev (men nu bara till Schein) i vilket han bokstavligen påtalade att han ”glömde” nämna att DAK i sitt utlåtande givetvis skulle ”belysa och ta ställning till konsekvenserna av kommitténs förslag för bl a filminstitutets filmarkiv”.⁵⁴ Kromnow ville gärna diskutera saken närmare med Schein, och det gällde inte minst den kniviga frågan hur det nya mediearkivet skulle få tillgång till filminstitutets arkiv. DAK var på det klara med att filminstitutets filmarkiv, som man sedermera uttryckte det i sitt förslag, ”inte utan vidare” kunde överföras till det nya mediearkivet. Dels behövde SFI arkivet för sin interna verksamhet, dels utgjordes filmarkivet av depositioner med speciella villkor.⁵⁵ Schein deltog därför i ett DAK-sammanträde i mitten av maj 1974. Ur protokollet framgår att han ”allmänt sätt” var enig med DAK om de förslag som skulle presenteras i det kommande utlåtandet, detta sånär som på ”en viktig punkt”. För Schein var det ett krav att vissa filmer också skulle bevaras på ”ursprungligt medium” – det vill säga på filmbas och inte i omkopierad form på den nya arkivinstitutionen. Enligt (en ganska så tvärsäker) Schein var arkivering av film på videoband rimlig för cirka 85 procent av all produktion. För resterande 15 procent var detta emellertid ”otillräckligt”, eftersom ”den avsedda upplevelsen och intrycket uteblir, om filmen ses i annat förminskat format”. Schein var som bekant inte rädd för att skräda orden. För den här typen av film, ”som alltså gäller konstnärligt mycket värdefull produktion”, var det enligt honom tvunget att den *också* bevarades i originalformat.⁵⁶ Implicit lanserades här med andra ord idén att filminstitutet skulle utgöra ett självstyrande filmarkivariskt *komplement* till den nya arkivinstitutionen.

Scheins möte med DAK är därför illustrativt för de skiftande mediala arkivhierarkier som kom till uttryck i slutfasen av DAK:s arbete med sitt delbetänkande. Film var (för Schein) primärt en konstart och kunde inte kopieras hursomhelst. Möjligen gick det an för forskningsbruk, men definitivt inte som reell filmarkivarisk praktik. Dessutom reglerades tillgången till arkivet på filminstitutet av kniviga depositionsavtal (vars

exakta innebörd SFI hade tolkningsföretråde till). Bland de audiovisuella medierna tronande filmkonsten därför med självklarhet överst; filmen skrevs bokstavligen fram som ett *speciellt medium* – och skulle så förbli i medicarkivariskt hänseende i Sverige. Detta trots att Schein insåg att etableringen av ett nytt medicarkiv givetvis skulle påverka SFI:s arkivverksamhet (om inte annat så över tid).

Saken komplicerades av att Filmutredningens slutbetänkande, *Samhället och filmen 4* (SOU 1973:53)⁵⁷ – i vars utredningskommitté Schein givetvis ingick – just då var ute på remiss. En månad efter Scheins träff med DAK, i juni 1974, skickade de sitt remissvar, i vilket det framhölls att DAK inom närtid skulle presentera en lösning med ”en betydande arkivering av ljud- och bildupptagningar. Denna skall omfatta både tv-program och film och omhändertagas av en särskild institution. Detta bör bli till stor gagn för bl a massmedie- och filmforskningen. På sikt kommer emellertid filminstitutets filmarkivs verksamhet att påverkas.”⁵⁸ Frågan var bara hur – och på vilket sätt som Schein kunde minimera att någon utomstående lade sig i filminstitutets arkivverksamhet.

I november 1974 presenterade DAK så till sist delbetänkandet, *Bevara ljud och bild*. I sedvanlig stil gick förslaget ut på remiss, i detta fall till ett femtiotal remissinstanser. De flesta av dessa ställde sig positiva till DAK:s förslag om en ny pliktexemplarslag och en ny arkivinstitution som mottagare. De huvudsakliga invändningarna kom från filmsektorn, samt några remissinstanser som kritiserade betänkandet för att inte behandlat ännu fler medietyper (som exempelvis stillbilder). Mer detaljerad kritik förekom också. Den humanistiska fakulteten på Lunds universitet menade exempelvis, för det första, att DAK:s utlåtande understundom präglades av en ”omedveten kvalitetsuppfattning vid urvalet av program”⁵⁹ som skulle bevaras. Sliriga formuleringar i betänkandet i stil med att ”fiction-programmen har varierande innehåll. Det kan röra sig om underhållningsprogram – ofta serier – av typen ’Lucy Show’ eller detektivhistorier [där man] ofta kunna nöja sig med ett urval av program”⁶⁰, gjorde att populärkulturellt orienterade forskare i Lund gick i taket. Ur forskarsynpunkt, ”ter sig en sådan bedömning amatörmässig på gränsen till det oansvariga och farlig i sin generaliserande attityd till vad utredarna förmodligen betraktar som skräp i utbudet”.⁶¹

För det andra påpekade den humanistiska fakulteten i Lund att när det gällde tillgänglighet för forskare till det insamlade mediematerialet som måste regionala aspekter beaktas i större omfattning. Det fanns en oroande

tendens i betänkandet kring ”den starka karaktär av konventionell arkiv-institution (typ nationalbibliotek, nationalmuseum el dyl) som präglade förslaget”. Från Lunds universitets perspektiv framstod det inte minst som märkligt att intresserade forskare skulle vara tvungna att framgent åka ändå till Stockholm för att studera det nya arkivets medier. Med en terminologi som lätt ironiskt påminde om den som DAK använde, påpekade lundensarna att om ”inte arkivets verkan som stimulans till samtids-historisk forskning skall alldeles förfelas krävs en genomförd serviceverksamhet för att distribuera databärare till terminaler inom regioner där forskning utförs”.⁶²

När det gäller den omfattande remisskörden är det noterbart att den institution som vållat DAK allra mest besvär, Sveriges Radio, i sitt yttrande skrev att man nu delade DAK:s ”principiella uppfattning om hur arkiveringsfrågorna bör lösas på de områden det här gäller”. Kromnow hade med andra ord till slut lyckats att övertala och få med SR på tåget. I remissvaret påpekade SR likväl att även om man tillstyrkte etableringen av ett ”centralt mediaarkiv”, så gjorde man det utifrån helt andra grunder än de som DAK argumenterade för i sitt betänkande. SR betraktade alltså inte problemet med utgångspunkt i det egna ”arkivets otillräcklighet” – vilket DAK vid upprepade tillfällen kritiserat – snarare utifrån principiella överväganden. ”Eftersom Sveriges Radios huvuduppgift är att producera program, måste arkivverksamheten bli ett sekundärt intresse – hur viktig arkivmaterialet än är för programverksamheten. Ett forskningsinriktat arkiv kan på ett helt annat sätt koncentrera sina krafter på service åt forskare.”⁶³ För SR var detta en smidig lösning; man flyttade över problemet med ett *allarkiv* till annan part. Samtidigt andades formuleringarna i remissvaret också en viss uppgivenhet, inte minst givet de ansträngningar och försök som SR trots allt gjort under årens lopp för att få medel till någon form av intern forskarservice.

Här finns inte möjlighet och utrymme att gå igenom alla remissvar på DAK:s betänkande – även om de utgör en synnerligen rik källa till mediearkivariska föreställningar vid 1970-talets mitt. Eftersom betänkandet i betydande delar handlade om att förändra *pliktexemplarslagen* tillhörde exempelvis flera remissinstanser den juridiska sfären (Stockholms tingsrätt, Hovrätten över Skåne och Blekinge etcetera), och även i rättshistorisk bemärkelse framstår DAK:s arbete såtillvida som högintressant. I den senare, ”Proposition 1977/78:97 om åtgärder för att bevara skrifter och ljud- och bildupptagningar” återges på mer än tjugo sidor flera av

remissvarens övergripande synpunkter på arbetsuppgifter, leveransplikt, juridik, organisationsfrågor, kostnader etcetera.⁶⁴

Remisstiden löpte dock ut först i maj 1975, och under tiden omtalades utredningen en del i offentligheten. I en tidningsartikel framhölls bland annat att utredningsförslagen om att utvidga pliktexemplarslagen till att även omfatta audiovisuella medier och att samla detta material på en särskild institution, ”utan tvivel [var] den enda rimliga lösningen”.⁶⁵ Andra var mer skeptiska. I ett ledarstick i *Dagens Nyheter* jämfördes dagens situation med den för tryckta medier, där den långa avsaknaden av audiovisuell insamling och ”brister i arkiveringssystemet medfört svårigheter för forskningen, en stympning av möjligheterna till kunskap”. Förslagen i DAK:s betänkande var därför angelägna, så när som på frågan kring access till det nya mediearkivet. Enligt DN:s ledarsida borde denna vara så vidöppen som möjligt: ”Det folkets och nationens minne som arkiven skall vara får inte förbehållas fåtalet.”⁶⁶ Även andra pressröster sällade sig till kritiken. I februari 1975 publicerade till exempel musikvetaren Carl-Gunnar Åhlen en understreckare i *Svenska Dagbladet* som menade att DAK inte alls presenterade ”någon tillfredsställande lösning”. Åhlen var framför allt kritisk mot hur Nationalfonotekets verksamhet skulle införlivas i ”ett centralt mediatek”, detta eftersom verksamheten där sedan flera år ”driver vind för våg”. KB hade underförstått spelat en alltför marginell och passiv roll i DAK:s arbete. Willers föreföll mest intresserad av gamla böcker, antydde Åhlen, och hade upphört att bekymra sig över hur ljud skulle bevaras för framtiden.⁶⁷ Samtidigt tillstod Åhlen att det muntliga avtal som sedan länge funnits mellan cirka 200 svenska skivbolag och KB kring leverans av arkivexemplar av grammofonskivor fungerat ”smidigt”. I likhet med Willers var han därför kritisk mot lagstiftning på området.

Men framför allt vittnade Åhlens understreckare om ett slags socio-kulturell rädsla kring fonogrammens minskade prestige, både som medieobjekt att bevara och som forskningsmaterial, liksom över att Nationalfonoteket skulle reduceras till en marginell verksamhet inom det nya mediearkivet. I ljuset av etableringen av Arkivet för ljud och bild 1979, kan man med fördel kontrastera Nationalfonotekets öde med Svenska Filminstitutets fortsatta filmarkivariska verksamhet. Åhlen visade sig nämligen få helt rätt. När Nationalfonoteket så småningom införlivades i ALB upphörde fonogram att vara ett specifikt materiellt medium med sitt eget arkiv. Grammofonskivorna blev snarare till en ljudbärare bland

många andra som kunde kopieras i musikvetenskapligt forskningsintresse (som framöver visade sig vara ganska marginellt).

I jämförelse gjorde arkivverksamheten på Svenska Filminstitutet motstånd för att *inte* införlivas i den nya medieinstitutionen. Tillvägagångssättet var alltså radikalt motsatt det som KB förespråkade. I ett gemensamt (och kort) remissvar på DAK:s betänkande (författat tillsammans med forskningsbiblioteksrådet) tillstyrkte KB därför helt sonika inrättandet av ett nytt mediearkiv, och det utan att Willers med en enda rad nämnde något om Nationalfonoteket.⁶⁸ Filminstitutet behövde visserligen inte tänka speciellt mycket på de primära användarna, nämligen forskarna. Men i filminstitutets remissvar gjorde Schein nära nog sitt yttersta för att argumentera för ett separat filmarkiv.

Min poäng är här inte att recensera olika remissvar, utan att frilägga radikalt olika arkivstrategier som två centrala institutioner (SFI och KB) använde, inte minst eftersom dessa kom att prägla den forskarorienterade verksamheten på ALB under lång tid. Dessutom säger de en hel del om mediekulturella hierarkier. Framför allt Svenska Filminstitutets remissvar på DAK:s betänkande är principiellt intressant i detta avseende. För Schein – som naturligtvis skrev (eller snarare dikterade) remissvaret – framstod det som en självklarhet att ”arkivera audiovisuellt material”; det var rentav identiskt med ”det sedan länge i alla civilisationer erkända behovet att arkivera tryckta skrifter”. Filminstitutet tillstyrkte därför DAK:s förslag, med förbehållet att de utgjorde en ”alltför senkommen insikt om de audiovisuella mediernas växande betydelse i samhället”. Scheins huvudproblem var emellertid hur han skulle hantera utredningens diskussion om ”tillgång till filminstitutets arkiv”. Filminstitutet var som sagt överlag positiva till utredningsförslagen, men Schein gjorde också sak av att behålla institutets filmarkivariska *autonomi*. Hans resone-mang tog därför sin utgångspunkt i filmens specifika materialitet och förutsättningar – en argumentationslinje Willers mycket väl kunde ha använt om han så önskat beträffande sina fonogram. Men där fanns vare sig vilja eller motivation.

Varje arkiv torde ha ambitionen, påtalade Schein i sitt remissvar, att bevara material i sin ursprungliga form, och ”att visa det i former lika dem som avsetts vid filmens tillkomst. [- - -] Ingen biograffilm har hittills producerats för TV-skärmens rundade hörn, konturlösa bildåtergivning och grälla, oriktiga färgåtergivning. TV-skärmen kan som bäst ge viss information om hur filmen ursprungligen sett ut och vad den handlade om.”

Det var, i korthet, en avsevärd *skillnad* på rörliga bilder; att filmkultur och televisuellt bildskval gemensamt skulle samsas i filminstitutets arkiv var det alltså inte tu tal om. Vad Schein strävade efter (och lyckades med) var såtillvida att utmåla filminstitutet som en *exklusiv* filmarkivarisk institution, med fokus på exempelvis restaurering av äldre svensk film och visningsverksamhet. Remissvaret gjorde dessutom en betydande poäng av att filmkopior i filminstitutets arkiv enbart var *deponerade* – användningen reglerades genom olika depositionsavtal med svenska och utländska distributörer och kunde därför inte användas hursomhelst av exempelvis forskare.

Av just dessa skäl var remissvaren från Föreningen Sveriges Filmproducenter och Sveriges Filmthyrarförening kritiska till DAK:s förslag. Den förra avstyrkte utredningsförslagen helt. Snarare lyftes filminstitutets verksamhet fram: det ”synes oss ej övertygande [...] att flytta filmarkiveringsverksamheten från Svenska Filminstitutet där den på ett berömvärt och framgångsrikt sätt has omhänder av krafter som med hängivet intresse fullgör sina uppgifter.” Sveriges Filmthyrarförening delade dessa synpunkter. Med emfas framfördes att när det gällde utländsk film så kunde man inte på något sätt ”acceptera tvångsdeponering av filmer överförda till video hos en nyinrättad arkivinstitution”.⁶⁹

Att Svenska Filminstitutet höll sig på sin filmkulturella kant under den tid som konturerna kring Arkivet för ljud och bild tog form vid mitten av 1970-talet kan därför inte ses som något annat än en medveten arkivarisk strategi. En ”rimlig arbetsfördelning” var enligt Schein i filminstitutets remissvar, att det nya mediearkivet arkiverade *all* film i linje med de förslag som lagts fram, ”medan filminstitutet arkiverar endast ett urval av filmerna och då företrädesvis inte på videoband utan i filmform”.⁷⁰ På Filmhuset i Stockholm odlades såtillvida framgent en sorts *filmmediets särart* – och detta alltså i skarp kontrast till det sätt som Nationalfonoteket införlivades i ALB. Bara på SFI fanns landets *riktiga* filmarkiv. En intern betåndskatalog byggdes upp (utan forskningsaccess) och möjligen (om avtal tillät) så kunde man drista sig till (att understundom närmast på nåder) låna ut deponerade filmkopior för omkopiering till video för forskningsändamål. Även frågan hur den utländska spelfilmen skulle arkiveras kom framöver att specialhanteras. Här förelåg en rädsla från Hollywood för illegal statlig kopiering, varför en överenskommelse träffades med utländska filmbolag om att en visningskopia deponerades på filminstitutet – från vilken ALB gjorde en pliktlevererad videokopia.

Trots sin reproducerbarhet lyckades Schein helt enkelt med att apostrofera filmen som ett unikt och auratiskt medium – och inte bara i teorin, utan framför allt som arkivarisk praktik.⁷¹ I ärlighetens namn ska det anföras att snarlika argument även återkom i remissvaret på DAK-utredningen från den Teater- och filmvetenskapliga institutionen på Stockholms universitet (författat av Rune Waldekranz). DAK:s tanke att filmen uteslutande skulle överföras till videoband framstod för honom som ”mindre välbetänkt. [- - -] Videobandet har – vilket DAK erkänner – tyvärr nackdelen att ge en försämrad bildkvalitet. Vidare kan stor risk föreligga att videobilden inte bara försämrats utan helt förstörs.”

Överlag fann dock filmvetenskapen att utredningsförslagen var ”värda allt stöd” och, givet tidigare propåer i ärendet, inskräppte Waldekranz ”vikten av att en för forskare fungerande service äntligen kan inrättas”.⁷² I *Bevara ljud och bild* hade DAK tryckt på att huvuduppgiften för den nya arkivinstitutionen just borde vara att ”tillgodose forskningens intresse”.⁷³ Flera av remissinstanserna diskuterade därför explicit frågan om forskning, och vilken slags access till mediematerialet som de presumtiva forskarna egentligen skulle få. Faktum är emellertid att även DAK under utredningsarbetet vridit och vänt på själva *forskningsbegreppet* vid flera tillfällen. Exempelvis diskuterades ”begreppet forskning” på det möte i maj 1974 då Schein var närvarande. DAK fann bland annat att ”attributet seriös ej gav en tillräcklig och användbar definition”. I protokollet framgår att ledamöterna menade att ”åsikterna om en forskares person och ämnesområde” minsann kunde ”divergera avsevärt” – det vill säga, det var en rent subjektiv uppfattning om någon var en *seriös forskare* (eller inte). Det framhölls också att forskning inte med nödvändighet behövde innebära ”sökande efter ny kunskap”. I en arkivkontext kunde det mycket väl handla om att ”strukturera och logiskt ordna känd information [...] med noggranna källhänvisningar och belägg”. Hovrättslagmannen Erik Holmberg, som sedan starten deltagit i DAK:s arbete, gjorde dessutom den fyndiga kommentaren att ”det skulle bli svårt att för [det nya medie-] arkivet att avvisa en person med hänvisning till hans svaga prestationer som forskare”.⁷⁴

Även under hösten 1974 – när DAK i princip gick igenom korrekturet för delbetänkandet – återkom forskningsdiskussion. In i det sista behövde den preciseras och rättelser infogades. ”Begreppet forskning skulle även omfatta annat studium än sådant som traditionellt hänförs till vetenskaplig forskning”, framgick det bland annat i ett protokoll.⁷⁵ Givet DAK:s

svårigheter att nagla fast vilken slags forskning som skulle utföras vid det nya mediearkivet (om det nu var där som forskningen skulle bedrivas), vilka forskare som skulle få tillgång till det insamlade materialet, samt hur dessa skulle definieras, är det därför inte konstigt att flera remissinstanser uppehöll sig vid frågan. De slutgiltiga formuleringarna i betänkandet var också notoriskt svårtolkade. Där stod det bland annat att "begreppet forskning" inte var "entydigt" – likväl skulle "arkiverade upptagningar [...] tillhandahållas bl. a. för forskning och visst annat studium". Hela sex sidor i betänkandet ägnades faktiskt åt ett längre resonemang under rubriken, "Rätt till forskning och visst studium". Där framgick rentav att DAK ansåg att även "allmänhetens önskemål att få del av arkiverade ljud och bildupptagningar bör tillgodoses i största möjliga utsträckning, även i andra fall än då det gäller forskning".⁷⁶

Allt detta borgade givetvis för invändningar – och möjligheter – från en rad av de organisationer och intressen som hade tillfälle att inkomma med remissvar. Nils Petter Sundgren på Filmkritikerförbundet menade exempelvis i sin skrivelse att forskning *inte* borde ske "inom arkivet" utan snarare kopplas till pedagogiska och kulturella institutioner. "Forsknings- och studiematerial bör distribueras från [det nya] arkivet till olika institutioner, eftersom arkivets väsentliga uppgift bör vara att varaktigt bevara materialet", hette det bland annat. Filmkritikerförbundet accentuerade såtillvida den nya institutionen som *arkiv* i ordets semantiska bemärkelse – "grekiska *archeion* 'förvaringsplats för officiella register'" – men antydde också att *distribution* av mediematerial borde vara centralt. Denna flertydighet i verksamheten letade sig sedermera in i själva namnet, Arkivet för ljud och bild, som givet den verksamhet som etablerades snarare var ett *bibliotek* än ett regelrätt arkiv.⁷⁷

Enligt samma synsätt menade Statens Kulturråd i sitt remissvar att "det mest kontroversiella" i betänkandet handlade om hur det insamlade materialet skulle utnyttjas. Att upphovsrättslagen behövde modifieras så att det blev tillåtet att dels spela in och bevara radio- och teve-utsändningar, dels att använda dessa för bland annat forskningsändamål, menade man var en förutsättning för en fungerande verksamhet. Men Kulturrådet ville också att arkivet fick "till uppgift att verka för ett vidsträckt utnyttjande av materialet för allmänna studier och bildningsändamål". Det var alltså inte enbart forskare som skulle få access; bredare tillgänglighet var att föredra.⁷⁸ Även Universitetskanslerämbetet och Svenska kommunförbundet ifrågasatte hur DAK resonerat kring tillgänglighet. Den förra

ansåg ”att uttrycket ’forskning och annat studium’ måste ges en extensiv tolkning [där även] mindre professionellt etablerade forskargrupper” borde få tillgång till material, och även den senares remissvar handlade om en kritik av att det arkiverade materialet enbart skulle göras tillgängligt för forskningsändamål. Svenska kommunförbundets styrelse ”vill understryka att det också finns väl dokumenterade behov att få tillgång till företrädesvis radio och TV-program inom sektorerna undervisning, folkbildning och övrig kulturell verksamhet”.⁷⁹

Pressens Samarbetsnämnd (bestående av representanter från Publicistklubben, Svenska Journalistförbundet och Svenska Tidningsutgivareföreningen) var avslutningsvis inne på samma linje. Visserligen innebar frågan om access ”för annat studium än forskning [...] betydande gränsdragningsproblem”. Men Pressens Samarbetsnämnd ansåg det självklart att ”pressen och andra massmedia måste ges obehindrad tillgång till upptagningar för att på ett effektivt sätt kunna fullgöra sina uppgifter ifråga om nyhetsförmedling och opinionsbildning”. Man gick till och med så långt att när det gällde ”önskemål från allmänheten” borde ”grundregeln” för det nya arkivet vara att ”öppet och generöst [ställa] till förfogande upptagningar att uppspelas inom arkivinstitutionen”.⁸⁰ Och om nu detta inte var nog, så var också vissa akademiska remissinstanser inne på liknande tankegångar. Ett bredare tillhandahållande lyftes exempelvis fram i remissvaret från den humanistiska fakulteten på Göteborgs universitet, som ville ”understryka behovet av programmaterial också för studier inom grundutbildningen vid universiteten”. Anledning var bland annat att det ”hittills varit svårt att få fram material att utnyttja i den massmediaundervisning, som numera bedrivs inom flera discipliner”.⁸¹

Avslutning

Lyssnare av Dagens Eko i P1 den femtonde oktober 1979 kunde höra att det radioinslag de just lyssnade på faktiskt skulle komma att bevaras för alltid.

Vi har fått en statlig myndighet till, arkivet som ska spara alla filmer, skivor, och alla program i radio och teve. En ny myndighet kallad Arkivet för ljud och bild, invigdes idag i Stockholm. Allt som sänds i radio och teve skall arkiveras, liksom alla långfilmer som visas på biograferna. Också alla kassettband, grammofonskivor och video-

kassetter som sprids i fler än 50 exemplar ska sparas. Samlingarna blir endast tillgängliga för forskare.⁸²

Nyheten var lika kortfattad som den var kärnfull. Det nya mediearkivets uppgift framgick väl, liksom vilka som skulle kunna ta del av det material som samlades in: forskare. Dagens Eko följde upp den korta nyhetsnoteringar med en längre intervju i kvart-i-fem-ekot, som gjorts av reportern Erik Fichtelius i samband med invigningen och öppnandet av ALB på Kronobageriet i Stockholm. Han talade där med Leif Larsson, den nya myndighetens första chef. De diskuterade bland annat hur ALB:s referensbandning skulle komma SR till del och underlätta för programhantering. Men intressant nog fokuserade intervjun främst på samma sak som flera av remissvaren på DAK:s delbetänkande – nämligen hur arkivet skulle användas, och av vem.

”Leif Larsson, vad ska ni nu göra med alla de mängder av band, filmer och videokassetter som ni kommer att få in till det här arkivet?”, frågade Fichtelius. ”– Ja, vår huvuduppgift är ju att se till att de kommer forskningen till del. Att det får en meningsfull användning hos massmedieforskningen”, svarade Larsson. ”Men allmänheten då”, undrade Fichtelius, ”de vanliga radiolyssnarna, och teve-tittarna och biobesökarna, vad kommer de att ha för nytta av ert arkiv?” Larsson, som inte förefaller haft någon större medievana, tvekade och höll länge inne med sitt svar: ”– Ja, ingen direkt nytta. Upphovsrätten lägger hinder i vägen för ett bredare utnyttjande än just för forskningsändamål av vårt material. Men ... det är alltså en forskningspolitisk reform det här. Och inte någon reform som allmänheten har glädje av i första hand.” Fichtelius, som redan då var en driven reporter, tvekade inte att ansätta Larsson med en elak följdfråga ”Men vad har forskningen för nytta av att man sparar på all melodiradio som har sänts?” ”– Ja, ääh”, svarade Larsson och stakade sig, ”det får du nästan fråga forskningen om ... och inte mig. Men ... men genom att samla på melodiradio får vi nu en unik möjlighet att studera hur musikutbudet har präglats, både utländska och svenska [låtar] som präglat allmänheten.”⁸³ Att Leif Larsson skulle svara på vad forskningen skulle ha det material som ALB hade börjat att samla in, var möjligen för mycket att begära – även om han givet sin nya roll borde ha kunnat svara mer precist. Larsson gav dock tydligt besked om vem som kunde få access till de medier som sparades. Det handlade om ”massmedieforskning” – inget annat.

Mellan dessa (bevarade) radioinslag och de remissvar som inkom till Utbildningsdepartementet sommaren 1975 hade det förflutit ytterligare ett par år. Det var i februari 1978 som regeringen beslutade att bifalla ”proposition 1977/78:97 om åtgärder för att bevara skrifter och ljud- och bildupptagningar”. Föredragande var dåvarande utbildningsminister Jan-Erik Wikström. Det var tveklöst något som underlättade etableringen av ALB – Wikström hade ju redan 1972 motionerat i ärendet. Till grund för propositionen låg emellertid tre helt olika utredningsförslag, utarbetade av såväl Datarkiveringskommittén, Tidningsfilmningskommittén och ”en särskild utredare i betänkandet (Ds U 1977:12) Pliktexemplar av skrift”. Propositionen var därför bred och handlade dels om vidgad leveransskyldighet av skrifter (framför allt till landets universitetsbibliotek), dels om mikrofilmning av svensk dagspress, men framför allt om en utvidgad pliktexemplarslag som skulle omfatta ”ljud- och bildupptagningar”.⁸⁴

Det var med andra ord en omfattande proposition. Det framstår dock som anmärkningsvärt att även om flera medier diskuterades parallellt – det handlade som sagt om både pliktexemplar av skrift, om mikrofilmning av dagspress och om bevarande av etermedia – så förblev den organisatoriska struktur som skulle ta hand om dessa medieformer intakt (med tillägget av ny myndighet för audiovisuella medier). Till sist kan därför två avslutande anmärkningar göras om den proposition som lade grunden för Arkivet för ljud och bild. Den ena handlar om hur propositionen och utbildningsminister Wikström kom att förhandla, och förhålla sig till vilken slags forskning och forskningsbegrepp som tillhandahållandet av medier på ALB skulle regleras av. Den andra iakttagelsen behandlar den *stuprörsmentalitet* som präglade såväl statsförvaltningen som forskningens- och mediepolitikens infrastruktur – inte sällan på tvärs mot mer insiktsfulla inspel som det PM Schein skickade till utbildningsminister Ingvar Carlsson 1971 (citerat i den här bokens introduktion) om behovet av en sammanhängande informations- och kommunikationspolitik. Resonemanget knyter an till arbetet inom DAK och de remissvar som betänkandet genererade, men också hur Massmedieforskningsutredningen tänkte sig att mediastudiets infrastruktur borde organiseras – de vill säga den diskussion som det här kapitlet tog sin början i med önskemålet om att ”arkiv för ljud och bild samt tidningar behandlades i ett sammanhang och ges en samlad lösning”.⁸⁵

I Wikströms proposition kunde man läsa att målet för ett systematiskt bevarande av ljud- och bildupptagningar ”i första hand” var ”att tillgodose

Riksarkivarie, tillika ordförande i Dataarkiveringskommittén (DAK), Åke Kromnow och departementstjänstemannen Hans Sand inspekterar de första lådorna av pliktlevererade teveprogram på Arkivet för ljud och bild 1979.

forskningens behov”. Men det framkom också att han såg det nya mediaarkivets uppgift i bredare bemärkelse, framför allt eftersom han föreslog att den skulle ”få ställning av statlig myndighet. Med den verksamhetsformen får den de bästa förutsättningarna att tillgodose forskningens intressen”, vilket noterade han, ”blir en av huvuduppgifterna”.⁸⁶ Att bidra till medieforskningens infrastruktur var således *en* av ALB:s uppgifter framgent. Dessutom kom den faktiska medieforskning som skulle bedrivas på ALB att bli kraftigt kringskuren – inte minst om man jämför med DAK:s förslag, eller de resonemang om tillgänglighet som framkom i remissvaren.

I korthet, hade Wikström – av framför allt juridiska skäl – varit tvungen att inskräpa *vilka* arkivbesökare som kunde få access till det insamlade mediematerialet på ALB. I propositionen framgick att kopiering av insamlat mediematerial fick ske ”för forskningsändamål. Framställningen bör endast avse enstaka exemplar. Genom en sådan bestämmelse tillgodoses arkivinstitutionens och forskningens behov av att fritt kunna göra eller erhålla kopior samtidigt som upphovsmännens intressen skyddas.” Någon framställning av kopior för enskilt studium såsom DAK föreslagit skulle ”därför inte komma i fråga. Arkivet bör också i enlighet med vad utredningen föreslagit åläggas att kontrollera att den som får ut kopior för forskningsändamål verkligen bedriver forskning.” Vidare var det viktigt att materialet skulle tillhandahållas *endast* under former där ”risken för missbruk i görligaste mån begränsas”.⁸⁷ Det var hårda skrivningar. De bör läsas i ljuset av att verksamheten på ALB till stora delar skulle handla om *statligt sanktionerad kopiering* av massmedier – vilka i vanliga fall naturligtvis var beroende av försäljning på en marknad.

Samtidigt påpekades det i propositionen att forskningen inte med nödvändighet behövde ”vara vetenskaplig. Även annan forskning kan godtas i sammanhanget.”⁸⁸ Här öppnade Wikström med andra ord för en mer liberal tolkning av vilka som kunde få använda ALB:s samlingar. I praktiken kom dock access till de insamlade medierna länge att vara strikt begränsad till vetenskaplig forskning – och det inte sällan på trots mot uppfattningar bland personal och chefer på ALB vilken tämligen omgående insåg att snäv tillgänglighet *per definition* innebar alltför lite användande. När väl verksamheten påbörjats kom därför frågan om tillgänglighet ständigt upp. Dels handlade den om att öppna upp arkivet generellt, dels om att bjuda in *olika* slags forskare till ALB. Det är viktigt att poängtera, skrev Leif Larsson exempelvis i en första publicerad återblick 1983,

att ALB ”inte bara är ett arkiv för massmedieforskning utan skall vara en källa för forskning överhuvud rörande *innehållet* i massmedierna”. Och även om grundtanken med ALB ”vid tillkomsten 1979 var att institutionen skulle betjäna forskningen, är vi fast övertygade om att ett nationalarkiv för ljud och rörlig bild måste göra materialet tillgängligt även för en bredare allmänhet”.⁸⁹

Givet propositionens resonemang om forskningsbegreppet – samt att en övervägande del av remissvaren på DAK:s betänkande menade att bred tillgänglighet till det insamlade mediematerialet var önskvärd – fanns det uppenbart stöd för Larssons uppfattning. Han pläderade för bred access, med fokus på forskare som skulle behandla ”*innehållet* i massmedierna”. Underförstått fanns här också ett viss missnöje med att ALB inte fått ett vidare uppdrag att samla in och bevara massmedieutbudet i dess helhet, inklusive exempelvis dagspressmaterial eller dokumentation kring film och etermedia. Den förra typen av forskningsmaterial fanns fortsatt på Kungliga biblioteket (och i mikrofilmad form på landets universitetsbibliotek), och de senare samlades på hög i dokumentarkiven på SR och i Filmhusets arkiv och bibliotek. Etableringen av ALB innebar såtillvida upprättandet av ny mediemyndighet – men något nytt medialt *allarkiv* var det knappast frågan om. Givet propositionens *omfattning* (med flera olika medietyper inkluderade), skrivelsen från Massmedieforskningsutredningen sommaren 1976 och dess förespråkande av ett *sammanhängande* massmediearkiv (inkommen under den tid som propositionen arbetades fram), DAK:s återkommande resonemang om *övergripande* arkivariska lösningar, samt att vissa remissinstanser som till exempel Statskontoret uttryckligen menade att den nya mediemyndigheten borde få ett *brett uppdrag*, är det faktiskt förvånande att ALB:s uppgifter kom att bli så smala och *precisa*.

Framför allt Statskontoret hade uttryckligen i sitt remissvar pekat på och ifrågasatt hur det insamlade mediematerialet på ALB skulle relatera till annat kontextualiserande forskningsmaterial: ”sambanden mellan arkivering av ljud- och bildupptagningar å ena sidan och dokumentärt kringmaterial till radio- och tv-program, film- och musikkultur samt musikalier å den andra behöver enligt Statskontorets mening belysas i det fortsatta planeringsarbetet.”⁹⁰ Och även om skrivelsen från de fyra humanioraprofessorerna 1972 handlade om bristen på access till SR:s arkiv, så var dess *andemening* att ett modernt mediearkiv borde se till att allt material var samlat på en enda plats. SR:s nyckelställning för landets

medieforskning berodde *inte* enbart på förekomsten av inspelningar av radio- och teve-program, påpekade de, utan snarare på att i princip "allt material från etermedierna [är] samlat där. Det är uppdelat på dokument i form av mera traditionella arkivalier – programmanuskript, brev och övriga handlingar – samt inspelningar."⁹¹

Etableringen av ALB var därför både framsynt – och förhastad. Ur ett medieforskningsperspektiv var fokus på audiovisuellt material nödvändigt; här fanns ett uttalat behov. Men genom att enbart ägna sig åt insamling, katalogisering och tillhandahållande av *tidsbaserade* medier blev ALB också delvis marginaliserat. Den faktiska användningen av mediematerialet var aldrig speciellt imponerande – inte i början av verksamheten och heller inte senare. Brytpunkten 1979 var därtill helt godtycklig från ett forskningsperspektiv. Före fanns inget bevarat, efter fanns (nästan) allt. Redan under verksamhetens första år insåg (åtminstone myndighetschefen) att detta var ett problem. Det framstår därför som symptomatiskt att Leif Larsson senare tillsattes som utredare för en SOU som kom att kallas, *Att följa medieutvecklingen*. Uppdraget kom från dåvarande kulturminister Bengt Göransson, och uppgiften var "att förbereda insatser för att förbättra underlaget för massmediepolitiska bedömningar och beslut". I sin utredning påpekade Larsson att "en satsning bör göras på [en] mer systematisk dokumentation av mediepolitik och debatten om medieutvecklingen" – och hans förslag var föga förvånande att bredda ALB:s uppdrag mot exempelvis dokumentation av samtida mediediskussioner.⁹²

Larssons utredning var ett initiativ att korrigera verksamheten och göra medicarkivet på ALB mer omfattande. Under årens lopp påbörjades därtill olika försök att retroaktivt rekonstruera de audiovisuella samlingarna, främst beträffande fonogram. Men dessa försök var tämligen tafatta, speciellt beträffande radio och teve. Anledningen var att den audiovisuella insamlingen på ALB var *lagbunden* – och möjligen var det just detta som Uno Willers hade fruktat. Den gick inte att påverka, och var helt enkelt omöjlig att dra sig undan eftersom den styrdes av bindande juridiska föreskrifter. En senare revidering av pliktexemplarslagen gav visserligen undantag för somliga medieformer som exempelvis närradio – men lagbunden insamling av pliktexemplar tog i princip alla resurser på ALB i anspråk. Den visade sig därför starkt begränsa ALB:s möjligheter att bygga andra sorters arkiv som medieforskare ställvis skulle haft större nytta av. Mediestudiets infrastruktur gavs därför under lång tid ingen *samlad* lösning.

Noter

1. SOU 1974:94, *Bevara ljud och bild: Förslag om arkivering av radio- och tv-utsändningar, grammofonskivor, spelfilmer m.m.* – vilket var Dataarkiveringskommitténs (DAK) andra delbetänkande. Slutbetänkandet, SOU 1976:68, *Moderna arkivmedier* publicerades i slutet av 1976. DAK:s efterlämnade arkiv finns samlat i 37 volymer på Riksarkivet.

2. Begreppet ”moderna medier” – inbegripet exempelvis radio, television, mikrofilm och nya sorters databärare – förekommer flitigt i utredningsmaterial, SOU:er och remissvar under den period (cirka 1960 till 1980) som det här kapitlet studerar.

3. ”Massmediaforskningsutredningen minnesanteckningar” 2/2 1976. Riksarkivet Massmediaforskningsutredningens arkiv, vol. 1.

4. Obetitlad skrivelse av Stig Hadenius och Lars Nord – som representanter för Massmediaforskningsutredningen (MMFU) – till utbildningsdepartementet 22/6 1976. Riksarkivet Massmediaforskningsutredningens arkiv, vol. 1.

5. ”Massmediaforskningsutredningen minnesanteckningar” 2/2 1976. Riksarkivet Massmediaforskningsutredningens arkiv, vol. 1.

6. ”Massmediaforskningsutredningen minnesanteckningar” 3/6 1976. Riksarkivet Massmediaforskningsutredningens arkiv, vol. 1.

7. SOU 1977:11, *Forskning om massmedier*, 13.

8. Siffrorna över hur mycket (eller snarare lite) stumfilm som bevarats har varierat under de senaste två decennierna – men generellt är de flesta experter ense om att ytterst lite stumfilm sparats. I en aktuell rapport från Library of Congress skriven av David Pierce, ”The survival of American silent feature films: 1912–1929” påtalas exempelvis att enbart 14 procent av alla amerikanska långfilmer på 35 mm bevarats. Eftersom dessa produktioner var de mest påkostade (och mest visade) finns all anledning att tro att för andra filmkategorier så är bevarandegraden betydligt lägre. Rapporten publicerades 2013 och återfinns på – http://www.loc.gov/today/pr/2013/files/2013silent_films_rpt.pdf (senast kontrollerad 15/8 2015).

9. Osignerad, ”SF-journaler till TV för tre miljoner”, *Dagens Nyheter* 1/4 1964.

10. SOU 1965:21, *Radion och televisionens framtid i Sverige II: Bildnings- och undervisningsverksamhet. Forskningsfrågor*, 151.

11. Kjell Nowak, *Masskommunikationsforskning i Sverige: En översikt samt en anoterad bibliografi* (Stockholm: Norstedt, 1963); Leif Furhammar, *Filmpåverkan* (Stockholm: Norstedt, 1965).

12. För en diskussion om KB och pliktexemplarslagen, se *Information som problem: Medieanalytiska texter från medeltid till framtid*, red. Jonas Nordin, Pelle Snickars & Otfried Czaika (Stockholm: Lunds universitet, 2014).

13. Statskontoret, ”Mikrofilming av svensk dagspress: Förstudierapport” (1969). Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. E1:3.

14. SOU 1965:21, 127.
15. Ibid., 127–128.
16. Ibid., 165.
17. Ibid.
18. Ibid, 167, 167–168.
19. Germund Michanek, "Hur fungerar radioarkivet?", *Dagens Nyheter* 28/2 1968.
20. Robert W. Rönström, "Vem bestämmer i arkivfrågan?", *Dagens Nyheter* 13/3 1968.
21. Folke Lindberg, "Falsk bild av radioarkivet", *Dagens Nyheter* 21/3 1968.
22. Germund Michanek, "Radioarkivet och framtiden", *Dagens Nyheter* 28/3 1968.
23. Storleken på SR:s petita för forskarservice (och uppgiften om regeringens nekande av äskandet) omskrivs i Kirsten Gram Holmström, Gunnar Hallingberg, Ingvar Holm & Rune Waldekranz, "Betr. det aktuella behovet av viss forskarservice i Sveriges Radios arkiv". Skrivelse till utbildningsdepartementet 1/3 1972. Skrivelsen remitterades från departementet till DAK i början av maj 1972. Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. E1:7.
24. "Dataarkiveringskommittén protokoll nr 22" 28/1 1970. Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. A1.
25. Stellan Norrlander, "TV – arkiv till forskningens tjänst", *Svenska Dagbladet* 5/8 1970.
26. Uno Willers, "DAK:s utredning om ljud- och bildarkivering". Brev till riksarkivarie Åke Kromnow (ordföranden för DAK) 1/10 1974. Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. E1:10.
27. "Motion 1972:493 om stöd åt forskarservice vid Sveriges Radio", Jan-Erik Wikström & Kerstin Anér. Motionen återfinns i inskannat format på riksdagen.se – http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Forslag/Motioner/om-stod-at-forskarservice-vid-_FV02493/?text=true (senast kontrollerad 15/8 2015).
28. Kirsten Gram Holmström, Gunnar Hallingberg, Ingvar Holm & Rune Waldekranz, "Betr. det aktuella behovet av viss forskarservice i Sveriges Radios arkiv". Skrivelse till utbildningsdepartementet 1/3 1972. Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. E1:7.
29. SOU 1972:9, *Samhället och filmen 2. Film och tv-undervisning: Kortfilm*, 41.
30. Claes M. Cnattingius, "Rusta upp Nationalfonoteket", *Dagens Nyheter* 9/4 1968.
31. Åke Kromnow, "DAK:s utredning om ljud och bildarkivering", brev till Uno Willers 7/5 1974. Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. B1:2.
32. SOU 1974:94, 21. Se vidare, Dataarkiveringskommitténs slutbetänkande SOU 1976:68, *Moderna arkivmedier*.
33. SOU 1974:94, 3, 3, 27.
34. Ibid., 3.

35. Erik Norberg, *Mellan tiden och evigheten: Riksarkivet 1846–1991* (Stockholm: Riksarkivet, 2007), 349.
36. "Ytterligare direktiv till dataarkiveringskommittén" Utbildningsdepartementet 30/6 1972. Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. E1:8.
37. "Dataarkiveringskommittén protokoll nr 5" 13/6 1968." Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. A1.
38. "Dataarkiveringskommittén protokoll nr 12" 20/3 1969." Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. A1.
39. "Dataarkiveringskommittén protokoll nr 22" 28/1 1970." Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. A1.
40. "Dataarkiveringskommittén protokoll nr 14" 6/10 1969." Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. A1.
41. "Dataarkiveringskommittén protokoll nr 19" 9/12 1969." Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. A1.
42. "Dataarkiveringskommittén protokoll nr 31" 5/5 1971." Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. A1.
43. "Dataarkiveringskommittén protokoll nr 14" 6/10 1969." Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. A1.
44. DAK PM nr 29, maj 1969. Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. B2:1.
45. "Dataarkiveringskommittén protokoll nr 19" 9/12 1969." Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. A1.
46. SOU 1974:94, 299–300.
47. Ibid, 74–76.
48. DAK PM nr 53, februari 1970. Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. B2:1.
49. "Förordning (1967:226) om tillämpningen av radioansvarighetslagen" – http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/Forordning-1967226om-till_sfs-1967-226/ (senast kontrollerad 15/8 2015).
50. Här var Cnattingius emellertid långt, långt före sin tid. Teknikens fullgoda transmission krockade nämligen framöver med juridiken. Det skulle ta nära nog ett halvt sekel att praktiskt omsätta Cnattingius idé. Först i maj 2015 skickade Kungliga biblioteket ut ett pressmeddelande i vilket det framgick att KB nu inleder "ett pilotprojekt för att forskare utanför Stockholm på ett enklare sätt ska få tillgång till det digitaliserade audiovisuella material som finns i KB:s samlingar." Se pressmeddelande 5/5 2015, "Kungl. biblioteket inleder pilotprojekt för att öka tillgången till audiovisuellt material för forskare utanför Stockholm" – http://www.mynewsdesk.com/se/kungliga_biblioteket/pressreleases/kungl-biblioteket-inleder-pilotprojekt-foer-att-oeka-tillgaangen-till-audiovisuellt-material-foer-forskare-utanfoer-stockholm-1152988 (senast kontrollerad 15/8 2015). Noterbart är dock att mellan 2006 och 2008 gjorde Statens ljud- och bildarkiv (som ALB då bytt namn till) audiovisuellt material tillgängligt över distans i Sverige i ett pilotprojekt (under författarens ledning).

51. Åke Kromnow, "DAK:s utredning om ljud och bildarkivering", brev till Uno Willers 7/5 1974. Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. B1:2.

52. "Dataarkiveringskommittén protokoll nr 59" 9/1 1974." Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. A1.

53. Åke Kromnow, "DAK:s utredning om ljud och bildarkivering", följebrev till Harry Schein (SF1) och Nils-Olof Franzén (SR) 6/5 1974. Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. B1:2.

54. Åke Kromnow, "DAK:s utredning om ljud och bildarkivering", brev till Harry Schein 10/5 1974. Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. B1:2.

55. SOU 1974:94, 269.

56. "Dataarkiveringskommittén protokoll nr 66" 16/5 1974." Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. A1.

57. SOU 1973:53, *Samhället och filmen 4: Slutbetänkande*.

58. "Yttrande över Samhället och filmen 4, Filmutredningens slutbetänkande (SOU 1973:53)". DAK:s remiss till utbildningsdepartementet 20/6 1974. Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. B1:2.

59. Remissvar avseende SOU 1974:94 till utbildningsdepartementet från Lunds universitet, humanistisk fakultet, 28/5 1975. Riksarkivet – Regeringskansliet, Utbildningsdepartementet, 23/2 1978 Prop. 1977/78:97, del 1.

60. SOU 1974:94, 215–216.

61. Remissvar avseende SOU 1974:94 till utbildningsdepartementet från Lunds universitet, humanistisk fakultet, 28/5 1975. Riksarkivet – Regeringskansliet, Utbildningsdepartementet, 23/2 1978 Prop. 1977/78:97, del 1.

62. Remissvar avseende SOU 1974:94 till utbildningsdepartementet från Lunds universitet, humanistisk fakultet, 28/5 1975. Riksarkivet – Regeringskansliet, Utbildningsdepartementet, 23/2 1978 Prop. 1977/78:97, del 1. När väl ALB etablerades 1979 fanns dock ingen fjärrlåneservice för forskare knutna till universitet utanför Stockholmsområdet – en fatal brist om något. Vid just Lunds universitet var det därför forskare som omgående försökte få till stånd en förändring, detta så att mediematerial (genom universitetsbibliotekets försorg) även kunde studeras utanför Stockholm. I mailkorrespondens (7/5 2015) med professor Jan Olsson vid den filmvetenskapliga institutionen på Stockholms universitet – som i slutet av 1970-talet var verksam som doktorand i Lund och 1979 disputerade där på avhandlingen *Svensk spelfilm under andra världskriget* – påtalar Olsson lakoniskt: "Med ALB bråkade vi redan från dag 1 och jag fick lundensiska riksdagsmän att motivera så att stadgan innefattade fjärrlånemöjligheter. Fanns inte första tiden utan då var det besök i Kronobageriet som gällde."

63. "Sveriges Radios yttrande över Dataarkiveringskommitténs betänkande 'Bevara ljud och bild' (SOU 1974:94)". Remissvar avseende SOU 1974:94 till utbildningsdepartementet från SR, 27/5 1975. Riksarkivet – Regeringskansliet, Utbildningsdepartementet, 23/2 1978 Prop. 1977/78:97, del 1.

64. "Proposition 1977/78:97 om åtgärder för att bevara skrifter och ljud- och

bildupptagningar”. Propositionen återfinns som digital faksimil på regeringen.se – <http://data.riksdagen.se/fil/D75C1E25-2FB1-4130-9458-39633BB97E71> (senast kontrollerad 15/8 2015).

65. Osignerad, ”Arv att vårda”, *Svenska Dagbladet* 16/12 1974.

66. Signaturen BL, ”Fånga det förgångna”, *Dagens Nyheter* 5/1 1975.

67. Carl-Gunnar Åhlen, ”Hur skall vi bevara ljudet?” *Svenska Dagbladet* 27/2 1975.

68. ”Bevara ljud och bild. Förslag om arkivering av radio- och tv-utsändningar, grammofonskivor, spelfilmer m.m. (SOU 1974:94)”. Forskningsbiblioteksrådet och Kungliga bibliotekets remissvar avseende SOU 1974:94 till utbildningsdepartementet (undertecknat av Uno Willers och Thomas Tottie), 6/5 1975.

69. Föreningen Sveriges Filmproducenter och Sveriges Filmuthyrarförenings remissvar av SOU 1974:94 till utbildningsdepartementet, 2/6 och 30/5 1975. Riksarkivet – Regeringskansliet, Utbildningsdepartementet, 23/2 1978 Prop. 1977/78: 97, del 1.

70. Svenska Filminstitutets remissvar avseende SOU 1974:94 till utbildningsdepartementet (undertecknat av Harry Schein), 11/6 1975. Riksarkivet – Regeringskansliet, Utbildningsdepartementet, 23/2 1978 Prop. 1977/78:97, del 1.

71. I sammanhanget bör det anföras att Harry Schein efter det att han 1972 publicerat den IT-visionära debattboken, *Inför en ny mediapolitik: Kabeltelevision – bildskval eller kommunikation?*, generellt blev alltmer skeptisk mot videomediets kapacitet. Att filmarvet skulle bevaras på video var för honom därför otänkbart. Snarare förefaller han varit upptagen med idén om ett separat (och kanhända expanderande) nationellt filmarkiv som framöver skulle säkra mediets särart. Bland annat hade han förordat etableringen av ett smalfilmsarkiv, och i den smalfilmsutredning som han skrev tillsammans med Gösta Larsson – vilken utgjorde en del i betänkandet SOU 1972:9 – argumenterade de bland annat för upprättandet av en nationell smalfilmscentral. För en diskussion, se Per Vesterlund, ”Arkivvärde, programvärde, marknadsvärde”, *’Skosmörja eller arkivdokument?’: Om filmarkivet.se och den digitala filmhistorien*, red. Mats Jönsson & Pelle Snickars (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2012). Per Vesterlund gör mig emellertid uppmärksam på att Scheins remissvar till DAK möjligen också kan läsas motvalls, som del i ett pågående och inre maktspel. Filminstitutets arkiv var en faktor (av flera) i den inre kampen på institutet som det var viktig att hålla sig väl med. Schein var 1975 ifrågasatt på flera håll. Ett framtida samarbete med ett nytt nationellt mediearkiv skulle naturligtvis hota den egna personalen och deras verksamhet. Om Scheins mediekonvergenta medvetenhet *avant la lettre* såtillvida varit ett sätt att *utåt* profilera sig i diskussionen om det framtida medielandskapet, var han på Svenska Filminstitutet i mitten av 1970-talet istället mån om att *inåt* värna filmen som sådan. En tänkbar hypotes är därför att remissvaret till DAK skrevs främst av internpolitiska skäl – och inte av egen övertygelse – i det att Schein ville skydda det egna filmarkivet.

72. ”Bevara ljud och bild. Förslag om arkivering av radio- och tv-utsändningar,

grammofonskivor, spelfilmer m.m. (sOU 1974:94)” Skrivelse till utbildningsdepartementet (i form av ett slags remissvar av sOU 1974:94) från Stockholms universitet, Institutionen för Teater- och filmvetenskap (som inte var remissintans), 16/6 1975. Riksarkivet – Regeringskansliet, Utbildningsdepartementet, 23/2 1978 Prop. 1977/78:97, del 1.

73. sOU 1974:94, 259.

74. ”Dataarkiveringskommittén protokoll nr 66” 16/5 1974.” Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. A1.

75. ”Dataarkiveringskommittén protokoll nr 71” 28/8 1974.” Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. A1.

76. sOU 1974:94, 245, 266, 247.

77. Remissvar avseende sOU 1974:94 till utbildningsdepartementet från Svenska Filmkritikerförbundet (skrivet av Nils Petter Sundgren), 30/5 1975. Riksarkivet – Regeringskansliet, Utbildningsdepartementet, 23/2 1978 Prop. 1977/78:97, del 1.

78. ”Yttrande över dataarkiveringskommitténs betänkande: Bevara ljud och bild (sOU 1974:94)”. Remissvar avseende sOU 1974:94 till utbildningsdepartementet från Statens Kulturråd, 5/6 1975. Riksarkivet – Regeringskansliet, Utbildningsdepartementet, 23/2 1978 Prop. 1977/78:97, del 1.

79. Remissvar avseende sOU 1974:94 till utbildningsdepartementet från Universitetskanslerämbetet, 16/6 1975 och Svenska kommunförbundet, 23/5 1975. Riksarkivet – Regeringskansliet, Utbildningsdepartementet, 23/2 1978 Prop. 1977/78:97, del 1.

80. Remissvar avseende sOU 1974:94 till utbildningsdepartementet från Presssens Samarbetsnämnd, 28/5 1975. Riksarkivet – Regeringskansliet, Utbildningsdepartementet, 23/2 1978 Prop. 1977/78:97, del 1.

81. Remissvar avseende sOU 1974:94 till utbildningsdepartementet från den humanistiska fakulteten vid Göteborgs universitet, 12/5 1975. Riksarkivet – Regeringskansliet, Utbildningsdepartementet, 23/2 1978 Prop. 1977/78:97, del 1.

82. ”Dagens Eko” Sveriges Radio P1 15/10 1979.

83. ”Dagens Eko Kvart-i-fem” Sveriges Radio P1 15/10 1979.

84. ”Proposition 1977/78:97 om åtgärder för att bevara skrifter och ljud- och bildupptagningar”, 1.

85. Obetitlad skrivelse av Stig Hadenius och Lars Nord – som representanter för Massmediaforskningsutredningen (MMFU) – till utbildningsdepartementet 22/6 1976. Riksarkivet Massmediaforskningsutredningens arkiv, vol. 1.

86. ”Proposition 1977/78:97 om åtgärder för att bevara skrifter och ljud- och bildupptagningar”, 77, 102.

87. Ibid., 98, 99.

88. Ibid., 130.

89. Leif Larsson, ”Fem föränderliga år”, *Arkivet för ljud och bild: De fem första åren 1979–1983* (Stockholm, 1983).

90. ”Remiss 1975-01-24 angående Att bevara ljud och bild (sOU 1974:94)”.

Remissvar till utbildningsdepartementet från Statskontoret 10/6 1975. Riksarkivet – Regeringskansliet, Utbildningsdepartementet, 23/2 1978 Prop. 1977/78:97, del 1.

91. Kirsten Gram Holmström, Gunnar Hallingberg, Ingvar Holm & Rune Waldekranz, "Betr. det aktuella behovet av viss forskarservice i Sveriges Radios arkiv". Skrivelse till utbildningsdepartementet 1/3 1972. Riksarkivet – Dataarkiveringskommittén vol. E1:7.

92. SOU 1988:52, *Att följa medietvecklingen*, 3, 41.

Tillbaka till framtiden

Om publiken som public service-problem

ANNA EDIN

För de flesta massmedier är publiken inte observerbar annat än indirekt och mer eller mindre fragmentariskt. Massmediernas publik har sitt ursprung i olika samhälleliga och sociala kontexter, men uppstår också som konsekvenser av medierna och deras innehåll. Ofta sammanfaller mediernas tillhandahållande av tjänster och innehåll gentemot existerande sociala grupper och kontexter med de användningsmönster som emanerar från det producerade och distribuerade medieinnehållet. Ibland står de två dimensionerna dock i skarp konflikt med varandra – konflikter som stundtals har uppfattats som så värdeladdade att de gjorts synonyma med själva modernitetens mest signifikativa motstridigheter.

Frank A. Biocca påtalade redan 1988 att ”publiken” numera var så splittrad och motsägelsefull att den förlorat sin referentiella innebörd: kvar fanns bara ett välkänt ord utan empirisk substans.¹ Sedan dess har inte minst den digitala medieutvecklingen drivit på denna så kallade splittring, vilket har lett till: 1.) en än högre grad av segmentering, med ett ökande antal inbördes alltmer homogena publikar, 2.) en ökad fragmentarisering, där en antingen konstant eller ökad mängd uppmärksamhet sprids över fler och fler medier, samt 3.) en konvergenskultur där användarna utgör både producenter och konsumenter – och därmed bildar en än lösare definition av vem som egentligen är upphovsmakare. Idag förefaller Bioccas påstående därför mera riktigt än någonsin. Men exakt vilka nya begrepp som ska användas för att definiera ”the people formerly known as the audience” verkar dock vara allt annat än självklart.² ”The end of the audience” har faktiskt på lite olika grunder proklamerats i snart tjugo år, samtidigt lever publikbegreppet kvar – till exempel

benämner Manuel Castells de som via dagens sociala medier ägnar sig åt "mass-self communication" som "the creative audience".³

I grunden är begreppet "publik" abstrakt, samtidigt som det refererar till en mångfacetterad och föränderlig verklighet. Kanske är det just detta motsägelsefulla förhållande som gjort att "publiken" både som begrepp och empirisk kategori har varit höggradigt problematisk genom åren och utgjort en arena för såväl politiska och ekonomiska som akademiska, teoretiska konflikter – som allra tydligast i relation till tevediet.

I detta kapitel görs en tillbakablick på 1960- och 1970-talet; på hur man i en svensk kontext, inom ramen för en stark public service-tradition, betraktade och studerade den problematiska etermediepubliken. Mer specifikt står *tevepubliken* i fokus för kapitlet. Under 1960- och 1970-talet definierades televisionen fortfarande som framtidens medium; de svenska public service-mediernas monopol var då också ohotat av kommersiell konkurrens. Det var även en period då public service-mediernas egen forskningsverksamhet – avdelningen för publik- och programforskning (SR/PUB) – hade en speciell och central position som medieforskningspraktik. Ambitionen med föreliggande kapitel är därför att utifrån ett kontextuellt perspektiv vid en specifik tidpunkt resonera kring följande frågor: vilka politiska idéer var tongivande? Vilken slags publikforskning bedrevs inom den egna public service-verksamheten? Vilka utgångspunkter, begrepp och hypoteser var centrala? Och vilka roller kan man tänka sig att denna *medieforskningspraktik* spelade, dels inom public service-verksamheten, dels på det framväxande fältet av medie- och kommunikationsvetenskaplig forskning? Utifrån denna explorativa analys identifieras sammanfattningsvis ett problemkomplex som också är tänkt att tjäna som utgångspunkt för ett större forskningsområde kring förhållandet mellan svensk public service och publikforskning. Avslutningsvis görs även några kortfattade reflektioner kring då och nu, främst när det gäller mediepubliker och exponering gentemot nyheter och information.

Public service och publikparadoxer

Under lång tid präglades public service-medierna av ett förhållningssätt där publikens faktiska preferenser och användning av teve var underordnade de behov som medieinstitutionen definierade som kännetecknande för olika sociala grupper och intressen. Enligt Ien Ang kan de europeiska public service-mediernas allmänna historiska utveckling bäst förstås i

ljuset av denna konflikt, där det som driver utvecklingen framåt är den empiriska publikens *motstånd* mot att låta sig objektifieras i namn av ädla kulturella och nationella ideal.⁴

För att förstå denna problematik måste man gå tillbaka till den period då etermedierna först etablerades och institutionaliserades. Redan från början, det vill säga på 1920-talet, är public service nära förknippat med mass/etermediernas särart, och som grundkonstruktion hör public service-institutionen hemma inom den samhällssyn som sammankopplade massmedier med fysiska kommunikationsmedel och nationella infrastrukturer. Den ursprungliga och huvudsakliga utgångspunkten för att definiera etermedierna som en "allmän nytthet" var det faktum att radiovågorna utgjorde en begränsad resurs som samhället skulle förvalta på ett sådant vis att de kom alla till del på ett rättvist sätt. När så småningom dessa massmediers genomslagskraft blev alltmer uppenbar, växte också kraven på normering – det ansågs nödvändig att ställa mer explicita krav på etermedierna, dels för att motverka mediemissbruk och dels för att tydligare ställa radio och framför allt teve i det goda samhällets tjänst. Från slutet av 1950-talet och fram till början av 1980-talet utvecklades många av de public service-ideal som vi numera gärna betraktar som eviga och klassiska. På en övergripande institutionell nivå kan de normerande principerna också ses som förpliktelser som skulle matcha public service-institutionens alltmer utpräglade och dominerande privilegier, det vill säga rätten till monopolställning och rätten att ta ut en allmän licensavgift.⁵

Under denna period förtydligas också public service-televisionens samhällsroll. Genom teve skulle politiken och det offentliga samtalet nå ut till folket – och bokstavligen in i varje liten stuga. Den politiska opinionsbildningen skulle effektivt kunna ske oavsett var i landet människor bodde, och det var framför allt på etermedierna som denna uppgift föll. "I framtiden kommer det demokratiska samhället att ställa starkt stegrade krav på radio och tv", kunde man exempelvis läsa i den stora 1960 års radioutredning vars betänkande publicerades 1965. "Den politiska verksamheten tenderar att bli alltmer komplicerad, de politiska tvistefrågorna i takt därmed allt svårare att ta ställning till. Uppgiften att klargöra och i bästa mening popularisera måste i huvudsak falla på etermedierna."⁶ Televisionen skulle även bidra till kulturell, estetisk och moralisk fostran. I 1960 års radioutredning – vilken i praktiken var en generallmönstring av den svenska televisionen – finns omfångsrika uttalanden genom vilka utredarna starkt tog avstånd från sådant som var dåligt och orätt, och lika

starkt anslöt sig till sådant som var bra och rätt, ofta baserat på mer eller mindre empiriskt undersökta eller sakliga föreställningar om människors faktiska och förväntade beteenden.

En television i allmänhetens tjänst har ett ansvar gentemot den andliga odlingen, de sköna konsternas utveckling, mot stil och ton i samhället, ja, i vidare mening mot alla de mänskliga värden som kan påverkas av dessa mediers verksamhet.⁷

Många konstformer har av tradition betraktats som 'överklassens njutningsmedel' och i sin yttre form gestaltats som sådana, något som utestängt stora grupper från att söka sig till dem [...] via etermedierna når konstens skapelser ut över hela landet, in i alla hem, till en ringa kostnad [...] med hjälp av etermedierna kan överklassens monopol på de sköna konsterna brytas.⁸

Paternalism

De framtidsorienterade, demokratiska och smått utopiska visionerna var i 1960 års radioutredning tätt sammanvävda med traditionell paternalism. De paternalistiska inslagen inom public service-institutionen är numera väldokumenterade, liksom det faktum att paternalismens "välvilligt faderlig inställning till publiken som mindre vetande" med tiden blev alltmer problematisk.⁹ Inte bara för att det paternalistiska förhållningssättet förutsatte en kulturell utgångspunkt som inte delades av flertalet tittare, utan också för att det implicerade ett auktoritetsförhållande som gradvis kom att stå i vägen för utvecklingen av mer moderna, tevemäsiga, rent av demokratiska relationer till publiken. Denna paradox, där uppdraget att tjäna och adressera en allmänhet både innebar att man betraktade publiken som medvetna, kritiskt reflekterande medborgare förmögna att göra självständiga val, och samtidigt som ett slags barn som skulle bildas och (upp)fostras till rätt åsikter, tycke och smak, blev allt svårare att hantera.

Man kan därför hävda att public service-ideologin med tiden kom att utmärkas av en alltmer framträdande inkonsekvens: å ena sidan innebar den en förstärkning av de demokratiska processerna, å andra sidan byggde den på ett auktoritetsförhållande som gick stick i stäv med desamma. Richard Collins beskriver denna paradox som ett "ideologiskt Janus-

ansikte” – en blandning av frigörelse och förmynderi.¹⁰ Därför anses också brottet med den traditionella paternalismen vara det mest avgörande resultatet av den utveckling som skedde när public service-medierna utsattes för extern, kommersiell konkurrens. Det vill säga, kommersialiseringens första fas på teveområdet (i Sverige präglad av etableringen av TV4), var sammanflätad med en nödvändig modernisering av public service.¹¹

Det har ofta hävdats att public service i flera avseenden kan förstås som en kritik av det som prefixet ”mass” signalerar, det vill säga masskultur, masspublik, massproduktion och masskommunikation. Dock var *mass-medier* det självklart använda begreppet även i public service-sammanhang. De nästintill utopiska visioner som public service gav uttryck för när det gällde politisk opinionsbildning och finkulturens spridning – som också My Klockar Linder skriver om i sitt kapitel – var under perioden just knutna till masskommunikationens potential. Samtidigt är det uppenbart att det var massmediernas, framför allt televisionens, sociala dimensioner som ofta utgjorde deras mest uppmärksammade och kontroversiella kvalitet. I relation till de svenska folkrörelserna fanns det till exempel under 1960- och 1970-talet på politisk nivå en utbredd föreställning om att den ”eskapism” som de dominerande massmedierna (och då framför allt teve) erbjöd, var en förklaringsfaktor till den ”kris” som dessa organisationer upplevde. De ”pseudo-sociala” relationer som teve etablerade ansågs undergräva folkrörelsernas arbete, vilket fick till följd att människor tappade intresse för det verkliga sociala engagemang som folkrörelserna representerade.¹² Det föll därför på public service-medierna att hårbärgera denna problematik och på olika sätt vara särskilt orienterade mot folkrörelserna. Folkrörelserna var sedan länge delägare i Sveriges Radio och televisionens ansvar att spegla det omgivande samhället var därför särskilt riktat mot folkrörelserna för att ge en mångsidig bild av deras verksamheter. Dessutom skulle folkrörelserna på olika sätt ges tillgång till tevediet: förutom deras unika position när det gällde medie- och programpolitiskt beslutsfattande, skulle de särskilt beaktas även vid rekrytering, internutbildning och tillfälliga engagemang inom teve.¹³ I grunden byggde hela denna konstruktion på att folkrörelserna kunde (och borde) betraktas både som allmänhetens främsta ombud – och inte minst som ett slags indirekta *publikrepresentanter*. I verkligheten visade sig emellertid dessa två aspekter stå i ett motstridigt förhållande till varandra. Den roll som folkrörelserna spelade i egenskap av allmänhetens företrädare, missgynnade ofta publikintresset.¹⁴

Här kan alltså ytterligare en public service-paradox skönjas: det blev public service-mediernas uppgift att skydda så kallade autentiska sociala verksamheter och aktiviteter från mediepåverkan, bland annat genom att ge dem tillgång till tevediet – men samtidigt tillgodose publikens alltmer specifika televisuella intressen och preferenser. Denna paradox hänger samman med att *publiken-som-allmänhet* i grunden byggde på idén att publiken kunde och borde betraktas som ett socialt kollektiv (den nationella allmänheten) vars existens föregick identifikationen av mediespecifika målgrupper. Tittarnas faktiska preferenser och beteenden tenderade i sammanhanget att utgöra problem för, snarare än ligga till grund för, definitionen av public service. Public service-institutionens starka engagemang i – och förpliktelser – att informera och bilda allmänheten i rätt riktning, ledde därför ofta till att man betjänade en *föreställd allmänhet* snarare än den faktiska publiken. Istället för att adressera den empiriska publikens konkreta erfarenheter och behov relaterade till teve och dess olika programverksamhetsområden, adresserades i regel samhällseliternas egna intressen.¹⁵

Att det fanns en diskrepans mellan publikens preferenser och institutionens ambitioner var dessutom, genom den tittarstatistik som regelbundet togs fram av SR, ett relativt välkänt faktum. Kring denna diskrepans utvecklades emellertid en speciell logik, ämnad att legitimera densamma, som gick ut på att detta i allt väsentligt var ett övergångsproblem: om vissa så kallade ”allmänna program” i praktiken var minoritetsprogram, det vill säga tittades på av en mindre del av publiken, skulle detta lösa sig i takt med att den allmänna smaknivån utvecklades. Med en mer utvecklad smaknivå skulle automatiskt tittarsiffrorna för dessa program stiga; framgent skulle de med detta synsätt helt sonika upphöra att i denna mening vara minoritetsprogram.¹⁶

Publikforskning i allmänhetens tjänst

Bilden av en idealiserad föreställd allmänhet på SR är emellertid inte helt korrekt, för samtidigt är det ett faktum att det inom public service-institutionen historiskt sett har funnits ett mycket starkt intresse av att ta reda på hur den *empiriska publiken* faktiskt använde sig av och tittade på teve. Inte minst när det handlade om opinionsbildning, informations- och kunskapsinhämtning. Även om publikundersökningar och tittarsiffror länge hade en dubbel och stundtals kontroversiell roll, utgjorde de sam-

tidigt en central del av public service-verksamheten. I samband med att televisionen introducerades, och en andra tevekanal etablerades, utvidgades verksamheten. Studier av publiken hade genomförts redan under AB Radiotjänst tid, och inom SR startade avdelningen för publik och programforskning (SR/PUB) formellt 1964. Här fick medieforskningen inom SR en stor uppgift: den skulle lösa medieproblemen, kanske även samhällsproblemen. De svenska public service-medierna hade en dominerande ställning; deras programpolitiska uppdrag var omfattande och berörde alla samhällssektorer. Det var därför viktigt att med vetenskapliga metoder och teorier få grepp om tittarsituationen.

Frågan är dock hur neutralt aktörer inom ett nytt vetenskapligt forskningsfält egentligen fick och kunde agera när publikproblemen samtidigt formuleras av politiskt starka intressenter och det egna företaget? Mot denna bakgrund har jag valt att göra ett konkret nedslag och fokusera på den forskning som bedrevs inom PUB under perioden 1977 till 1981. Under dessa år publicerade PUB sammanlagt 129 rapporter, plus ett stort antal PM och forskningssammanställningar. Dessa presenterades såväl internt som offentligt, på regeringskansliet och på departement, samt på internationella forskningskonferenser. Flera av forskarna inom PUB blev så småningom namnkunniga lektorer och professorer inom det nya medie- och kommunikationsvetenskapliga ämnet på svenska universitet.

1977: 25 rapporter, 28 PM

1978: 27 rapporter, 25 PM

1979: 27 rapporter, 22 sammanställningar/PM

1980: 25 rapporter, 26 sammanställningar/PM

1981: 25 rapporter, 25 sammanställningar/PM

Sakfrågorna som togs upp av PUB var genomgående präglade av såväl aktuell samhällskontext som av public service-uppdragets grundläggande krav, principer och ideal. Ett omfattande forskningsprojekt som pågick under perioden var till exempel *Människan som mottagare av information*, ett annat det så kallade *Informationsklyfteprojektet*. Ytterligare exempel på undersökningar var bland andra: *Invandrare i mediasamhället*, *Partisympatiernas fördelning och partiledarnas popularitet*, *Samspel mellan barns lek, moral och bildmognad*, *Massmedier i Sverige – konsumtion, kostnader, mediepolitik* och *Vad säger oss nyhetsprogrammen?* PUB gjorde också regelbundna lyssnar- och

tittarundersökningar i anslutning till olika program, kanaler, geografiska områden och dagsaktuella teman.

Med utgångspunkt i det samlade PUB-materialet har jag valt att fokusera på två av de största och mest tidstypiska forskningsprojekten, dels *Informationsklyfteprojektet*, dels *Människan som mottagare av information*. Inom ramen för respektive projekt har jag sedan valt ut en specifik forskningsrapport för vad som skulle kunna kallas diskursiv närläsning. Detta tillvägagångssätt förmedlar visserligen ingen heltäckande bild av forskningsprojekten, men det ger en detaljerad inblick i hur PUB resonerade kring etermedier/teve, publik och samhälle. Tillvägagångssättet ger dessutom en intressant inblick i vilka internationella forskningsreferenser som användes, och på vilka grunder dessa antogs ha relevans (eller inte) i en svensk kontext. Båda rapporterna handlar om publikens förhållande till information, men representerar samtidigt två olika perspektiv på relationen mellan publik och teve. Medan den förstnämnda rapporten fokuserar på den externa, sociala positionens samband med etermedier/teve på kunskaps- och informationsområdet, handlar den sistnämnda mer om den interna, para-sociala relationen mellan avsändare/producent och mottagare/publik, samt dess betydelse när det gäller begriplighet och nyhetsprogram i teve.

Informationsklyftor, lägre och högre social status

Under 1970-talet användes begreppet "informationsklyftor" flitigt i olika sammanhang och med skiftande innebörder. Inom PUB initierades ett omfattande "informationsklyfteprojekt", där utgångspunkten var att sätta fokus på "kunskap och informationsaktivitet"¹⁷. Det övergripande syftet med projektet var att studera systematiska skillnader mellan olika befolkningsgrupper med avseende på allmänkunskaper, såsom till exempel att känna till hur samhället fungerade och var uppbyggt, kunskaper om rättigheter och skyldigheter, om vart man vände sig i olika frågor och om hur man gjorde sig hörd. Ett annat viktigt syfte var att studera den sociala positionens samband med kunskap och informationsaktivitet, samt att undersöka vilka faktorer som kunde tänkas modifiera det sambandet – till exempel massmedier och framför allt etermedier.

Projektet bestod av tre undersökningar med startpunkt i olika för tiden aktuella samhällsfrågor: u-landsfrågor, energifrågor samt arbetsmark-

nads- och näringslivsfrågor – där den omfattande studien om u-landsfrågor framstår som den kanske mest intressanta. Rapporten ”Informationsklyftorna på u-landsområdet” bestod i sin tur av två delrapporter.¹⁸ Därtill ingick undersökning i ett större forskningsprojekt, förlagt till sociologiska institutionen i Uppsala, med professor Ulf Himmelstrand som vetenskaplig ledare och Riksbankens jubileumsfond som finansiär. Titeln på Uppsala-projektet var ”Informationsstrategier – analys och utvärdering av försök med spridning av u-landsinformation genom multimedia”, där forskare genom olika delundersökningar analyserade förutsättningarna för u-landsinformation att nå fram. I praktiken knöts undersökningsarbetet också till en riksomfattande informationskampanj på u-landområdet, det så kallade KARIBU-projektet, som genomfördes 1974. Förutom SIDA, Folkbildningsförbundet, Rikskonserter, Riksteatern och Riksställningar, deltog även SR själva i kampanjen med radio- och teveprogram.

Alla tre undersökningar inom informationsklyfteprojektet var så kallade panelstudier, där samma personer undersöktes vid flera olika tidpunkter och under speciellt ”informationstäta” perioder. I just detta fall utsändes i september 1974 en enkät som rörde u-landsfrågor till drygt 2 700 personer. Vid samma tidpunkt gjordes också en telefonintervju. Efter detta första mättillfälle gjordes efter kampanjens slut i december 1974 en andra mätning där man i en postenkät bland annat frågade om massmedievanor i allmänhet och uppmärksammandet av KARIBU-projektet i synnerhet. Efter ytterligare en tid, i april 1975, gjordes en tredje eftermätning, där delvis samma frågor som vid första tillfället ställdes.

Poängen var att över tid belysa vad som gjorde att vissa grupper tog åt sig av information och lät sig engageras – medan andra inte gjorde det. Ytterligare en frågeställning för projektet att besvara var hur dessa olikheter mer konkret hängde samman med faktisk exponering för massmediernas information om samhällsfrågor i allmänhet och u-landsfrågor i synnerhet. I fokus för resonemangen stod de sociala kategorierna ”lågutbildade” respektive ”högutbildade”, samt de med ”lägre” respektive ”högre social position”. Det konstaterades att någon möjlighet att empiriskt studera effekten av alla massmedier sammantagna inte var möjlig. Fokus låg därför på etermedier, och undersökningsdata visade att nyhetskonsumtionen via dessa medier skar genom alla sociala grupper – men var något större bland personer med ”låg social position”.¹⁹ Resultaten visade också att inom alla sociala grupper var de som såg och hörde mycket

på dessa program kunnigare i u-landsfrågor än övriga. För dem med "lägre social position" tycktes nyhetsprogrammen dock vara särskilt viktiga. "Visserligen är det säkerligen sant att lågutbildade i allmänhet har svårare att tillgodogöra sig etermediernas information. Men faktum kvarstår att flertalet av dem som ser tv-nyheter och övriga informativa program ändå utgörs av folk med lägre utbildning."²⁰

Alldeles oberoende av vad som betingade generella kunskapsskillnader på olika områden, visade undersökningen att de som redan kunde mycket på ett område lättare och snabbare lärde sig mera – något som tidigare studier redan hade visat (och det vid flera tillfällen). Därutöver tänkte man sig "teoretiskt" eller "hypotetiskt" att kunskapsklyftor visserligen sannolikt uppstod även när det handlade om nyhetskonsumtion via etermedia, där de "redan privilegierade" med goda förkunskaper och hög social position lärde sig fortare, men att själva etermediekonsumtionen i sig själv var "en modifierande faktor". Samtidigt konstaterade man att "nya kunskapsklyftor" hela tiden uppstod ifråga om "nya företeelser och händelser", samt att de redan existerande kunskapsklyftorna hängde samman med tidigare kunskap, som i sin tur betingades av den sociala position som man redan hade i samhället.²¹

Mot bakgrund av dessa resonemang, blev den kanske mest centrala slutsatsen, som också lyftes fram i olika sammanhang, att etermedierna – och mer specifikt teve – spelade en central och kanske rent avgörande roll för grupper med låg social position, samt att det framför allt var radio och teve som motverkade att kunskapsklyftorna växte: "Om det är några massmedier som motverkar en ökning av kunskapsskillnader så är det radio och framför allt tv."²²

Begriplighet och kommunikationsbarriärer

Ett annat centralt projekt inom PUB under denna period, som delvis samspelade med *Informationsklyfteprojektet*, handlade om begriplighet och mer specifikt om "att uppfylla publikens berättigade krav på begriplighet". Titeln på projektet var prosaisk: *Människan som mottagare av information*. I fokus stod frågan om begriplighet och televisionen som kommunikativ praktik. Hur skulle det som Raymond Williams i mitten på 1970-talet benämnde som tevediets "distinkta paradox", mellan en centraliserad produktion och en decentraliserad reception, bäst förstås och hanteras i en svensk kontext?²³ Vad krävdes för att detta såväl rumsliga som sociala

avstånd i möjligaste mån skulle överbryggas för att därigenom öka "begripligheten"? I första hand handlade projektet om televisionens nyhetsprogram, men problematiken, menade man, gällde sannolikt för etermedierna generellt.

I forskningsrapporten, "Tempo, diagram, bildväxling, slips: Har presentationen någon betydelse?"²⁴, redovisades hur frågor som berörde den estetiska och kommunikativa presentationen dels hade studerats av internationella/amerikanska forskare, dels vad dessa kunde antas ha för betydelse för nyhetsförmedlingen i svensk teve. En central utgångspunkt för resonemangen var att det professionellt journalistiska betraktelsesättet, var ett uppburet ideal inom public service-verksamheten, men kanske inte alltid i praktiken det lämpligaste. Det konstaterades att en diskussion om "hur tydlighet och klarhet skall uppnås ständigt måste pågå".²⁵ Till exempel handlade det om en ökad förståelse för "studioreportern" – det vi idag skulle benämna nyhetsankaret – och hans betydelse (det var få kvinnliga studioreportrar i nyhetsprogrammen under denna period). Ett för stort fokus på denne ansågs vara förknippat med en risk att han (någon enstaka gång hon) själv kom alltför mycket i förgrunden så att han skymde själva innehållet i nyhetshändelsen. Samtidigt fungerade "allmänna miljöbilder" från nyhetshändelsen inte självklart bättre: "om tittarna måste anstränga sig för att se vad en bild föreställer så missade de 'nyhets-texten'." I dessa fall skulle presentationen vinna på att bilderna helt togs bort och bara visade "reportern i rutan".²⁶

Ett mer centralt tema handlade om den "språkliga stilen" i nyhetsprogrammen. Det konstaterades att den var av central betydelse: ingen ville bli beskylld för byråkrat- eller politikerspråk. Men, fortsatte resonemang-
et, "kanske finns det också ett journalistspråk på stort avstånd från publikens vardagsspråk, ett journalistspråk som blir en barriär". Det var möjligen ett språk i "de kunskapsstarkas och välutbildades tjänst". Därför var ett "enklare språk" att föredra framför ett "strikt" språk i nyhetsprogrammen:

Det strikta språket karaktäriseras av långa meningar med inbäddade satser och ett slags objektivt konstaterande som inte tycks rikta sig till någon. Det enklare språket innehåller kortare och mindre komplicerade satser, men riktar sig också tydligare till sina lyssnare som hela tiden hänvisas tillbaka till det som sagts innan [...] de som fick höra det enklare språket uppfattade och förstod avsevärt mycket mer

av programmets innehåll än de som fick den striktare språkliga kommentaren.²⁷

Ytterligare en viktig aspekt som tematiserades var själva presentationsordningen, där den så kallade "inlärningsforskningen" hade visat att människor hade lättast för att uppfatta det som kom i början respektive i slutet av ett material som bestod av flera olika delar. De inslag som placerades först och sist hade alltså de mest fördelaktiga placeringarna i programmet. Samtidigt påpekades det att det inte fanns någon enkel mekanik så att man kunde "lura på" publiken nyheter genom att placera dem först eller sist i ett program. Det som till syvende och sist avgjorde var innehållet:

Innehållet i nyheterna spelar naturligtvis en väsentligt större roll än deras placering. [...] I en av våra undersökningar hade de tre nyhetsinslag som publiken bäst kunde erinra sig visserligen fördelaktiga placeringar [...] men det fanns andra saker som spelade en mer avgörande roll för att så många kom ihåg inslagen. Alla tre inslagen hade en nära och direkt anknytning till människors verklighet – mödravårds-, och sociallagstiftning i USA, ny metod för att spåra ärftliga anlag för hörselskador, höjning av brevportot.²⁸

Ett annat högst centralt tema handlade om kvinnliga eller manliga reportrar, där det starkt poängterades att idén om att publiken skulle föredra män inte tycktes ha något större stöd vare sig i verkligheten eller inom forskningen. Det var snarare andra saker än reporterns könstillhörighet som var avgörande för dennes "framgång".²⁹

Den manliga dominansen i nyhetsprogrammen har delvis byggts på antagandet att publiken inte skulle vara beredd att acceptera nyheter upplästa eller framförda av kvinnliga reportrar. Denna attityd verkar kanske förlegad och löjlig att nämna men den tycks i alla fall i USA ha varit mycket utbredd och fortfarande dominerar männen helt nyhetsscenen både i USA och här hemma.³⁰

Sist men inte minst resonerades det kring det personliga uppträdandet i nyhetsprogrammen, där såväl personlighet, uppträdande och klädsel som icke verbal kommunikation och kroppsspråk tematiserades. Samtidigt som det definierades som viktigt att skapa en förståelse kring detta, antog

man att den befintliga forskningen hade begränsad relevans eftersom den i huvudsak var baserad på studier kring personlig kommunikation med hänvisning till kommersiella amerikanska tevenyheter. Det var därför tveksamt, menade man, om och hur detta kunde överföras till att gälla förhållandet mellan tittaren och reportern i rutan, eftersom det inte fanns något "personligt band dem emellan" och reportern själv inte var en del av nyhetsinnehållet. I Sverige var dessutom inte tevenyhetererna utsatta för den kommersiella konkurrens som utgjorde motorn i det amerikanska systemet:

Att uppträdande, mimik, klädsel osv likväl kan ha betydelse kan väl inte förnekas men det är knappast en central fråga när det gäller begripligheten. I kommersiellt syfte utnyttjas det dock flitigt. I USA görs en mängd undersökningar om detta men liksom reklamforskningen så publiceras den sällan. Amerikanska tv-stationer hyr "mediakonsulenter" som analyserar deras program för att stationerna skall få en bättre image och på det viset en större publik. Det man studerar är därför publikens uppskattning av olika personlighets-egenskaper.³¹

För de amerikanska, konkurrensutsatta nyhetsprogrammen – som de refererade studierna handlade om – gällde det emellertid just att locka så stor publik som möjligt. Ett sätt att göra detta var just att skapa en personlig *image* kring de enskilda nyhetsreportrarna. Men eftersom det inte var fallet beträffande svenska nyhetssändningar, var det heller inte en problematik som man inom svensk public service-verksamhet vare sig behövde eller borde ägna sig åt. Tolkat som "konstig klädsel", spelade sådana faktorer ingen roll i samband med en i övrigt bra och tydlig presentation som fångade tittarens intresse och engagemang. Om det där-
emot förekom en reporter som talade för snabbt, använde för svåra ord, inte klargjorde bakgrunden eller inte satte in nyheten i ett större sammanhang, ja, då kunde resultaten bli att tittarna istället för att fokusera på innehållet, "fångas av klädseln och börjar kommentera den".³² Slutsatsen blev att man i själva verket riskerade, genom en alltför stor inriktning på personlighetsfrågor och iscensättning, att istället för begriplighet skapa "skenproblem" som dolde "de bakomliggande verkliga orsakerna".³³

Begriplighetsproblematiken handlade alltså i huvudsak om att överbrygga de "kommunikationsbarriärer" som fanns mellan olika sociala

grupperingar i samhället. Medan det inom *Informationsklyfteprojektet* handlade om hög- respektive lågutbildade publikgrupper – samt skillnader när det gällde högre och lägre social position i relation till etermedierna/teve – fokuserades här den sociala och rumsliga distansen mellan avsändare/journalist och mottagare/publik. Framför allt betonades den språkliga stilens betydelse i detta sammanhang, där ett så kallat enklare språk var att fördra för att inte hamna i ett läge där man som nyhetsreporter riskerade att uteslutande representera och tilltala de ”kunskapsstarka” och ”välutbildade” segmenten. Men här figurerade också betydelsen av att göra upp med den förlegade och ”löjligen” idén om att publiken inte kunde acceptera kvinnliga nyhetsreporters auktoritet. För att överbrygga dessa barriärer måste samhället bli mer jämlikt. Men för att samhället i stort skulle bli mer jämlikt – krävdes samtidigt etermedier-nas/teves modifierande inverkan.

Sammanfattning: att legitimera och utmana – samtidigt

Förutom funktionen att tillgodose programföretagets och programverksamhetens behov av vetenskapligt baserad kunskap om relationen mellan publiken och etermedierna, samt att på vetenskaplig basis utvärdera public service-institutionens förpliktelser och krav, kan man reflektera över ytterligare två roller som denna specifika, svenska medieforskningspraktik kan tänkas ha spelat under denna period. Dels kan man hävda att såväl *Informationsklyfteprojektet* som *Människan som mottagare av information*, fick ett slags ideologisk överbyggnad genom de slutsatser som drogs och publicerades. PUB visade på – men resonande egentligen mest rent hypotetiskt kring – följande kedja av faktorer: för det första förekomsten av en stabil, strukturell förekomst av givna klyftor mellan dem med ”högre” respektive ”lägre” social status, liksom en prognosticerat fortsatt skarp gräns mellan dem. För det andra, en ständig uppkomst av nya kunskapsklyftor vilka med tiden sannolikt skulle komma att inordnas i det gamla behovet av (public service) etermedier/teve för att modifiera dessa samt, för det tredje, det lika centrala behovet av att kontinuerligt undersöka dessa strukturer och mönster, inte minst inom ramen för den egna forskningsverksamheten. Ur dessa skiftande perspektiv kan man se det som att forskningen inom public service-institutionen i hög grad både legitimerade och bekräftade public service-modellens betydelse, eter-

mediernas/teves avgörande roll när det gällde att utjämna sociala kunskapsskillnader, samt den egna forskningsverksamhetens betydelse när det gällde att undersöka den fortsatta utvecklingen.

Men man kan också, argumentera för att PUB-forskningen både utmanade och modifierade den paternalism som i en övergripande politisk mening präglade public service-institutionen och programpolitiken under denna period. Genom sin fokusering och sina kritiska perspektiv på den sociala positionens betydelse – inte minst på genusaspekter – lyfte PUB upp problematiker som direkt eller indirekt ifrågasatte den traditionella paternalismens grundvalar. I det avseendet spelade PUB-forskningen sannolikt en roll som inte bara byggde på att tradera traditionella masskommunikationsforskningsmetoder och perspektiv, eller hade funktionen som ideologisk överbyggnad gentemot den egna verksamheten, utan också implementerade *kritiska perspektiv* på såväl den egna verksamheten som på förståelsen av relationen mellan publiken och etermedierna på en mer övergripande, vetenskaplig nivå. Det betyder också att det som på en *mediesystemnivå* i samband med etableringen av kommersiell tevekonkurrens beskrivs som ett brott med det paternalistiska förhållnings sättet, på en *mediepraktiknivå* mer framstår som en gradvis process.

Kanske var PUB-forskningens ”modifierande inverkan” på den egna verksamhetens förutfattade meningar och traditionella paternalism rent av större än den inverkan som PUB antog att etermedierna/teve hade på sambandet mellan social position, kunskap och informationsinhämtning hos publiken? Detta förhållande, det vill säga PUB:s balansgång mellan att legitimera och utmana, förtjänar emellertid att empiriskt studeras närmare.

Avslutning

Med tanke på dagens intresse för informationsklyftor inom det digitala medieområdet, kan det finnas anledning att påminna om att begreppet spelade en central roll redan för fyrtio år sedan. Men när man idag talar om informationsklyftor och så kallade ”nyhetsundvikare”, hänvisas till ett mediasystem som radikalt skiljer sig från 1970-talet.³⁴ Numera har publiken/användarna/allmänheten stora möjligheter att välja bort de traditionella medierna i såväl deras analoga som digitala former – något som ofta uppfattas som ett allvarligt demokratiproblem, eftersom de digitala medierna inte antas kompensera för ”icke-användningen” av de

traditionella nyhetsmedierna. Konsekvensen blir att informationsklyftorna i samhället ökar.³⁵

I det nationella mediasystem med etermediemonopolet som fixpunkt som fokuserats i detta kapitel, blev effekten att man som publik ofrånkomligen exponerades för innehåll som man inte aktivt hade valt – framför allt när det gällde teve. På politisk nivå ansågs tevetittandet som sådant vara en tämligen tvivelaktig sysselsättning som riskerade att stjäla tid från mer meningsfulla sociala aktiviteter. Att ”tillbringa nästan hela sin kväll framför teveapparaten i stället för att sysselsätta sig med annat” var knappast eftersträfvansvärt.³⁶ Samtidigt visade publikundersökningar att det framför allt var publikgrupper med lägre social status som tittade på teve på detta sätt, vilket också fick konsekvenser när det gällde exponering för nyheter och det så kallade seriösa stoffet. Det var inte ”lågkonsumenterna” (de högutbildade med högre social status), som genom sin selektivitet utgjorde det seriösa stoffets huvudsakliga publik, utan istället ”högkonsumenterna” (de lågutbildade med lägre social status), vilkas låga grad av selektivitet gynnade framför allt nyhets-, samhälls- och informationsprogrammen.³⁷

Som kapitlet visar har public service ur ett publikperspektiv historiskt sett varit förknippat med en rad olika *värden* (genom vilka inte sällan ”framtiden” avtecknat sig), som dock inte alltid varit inbördes förenliga utan ofta stått i ett paradoxalt förhållande till varandra. Det kan därför avslutningsvis vara värt att poängtera, att när det gäller informationsklyftorna hamnade publikens valfrihet, som även inom monolets ramar framhölls som ett positivt värde, i konflikt med definitionen av allmänintresset. Betraktat ur ett makroperspektiv var det knappast tevekonsumtionen som sådan som hade en modifierande inverkan på informationsklyftorna på 1970-talet, utan snarare teveмоноpolet, präglad av *begränsad valfrihet* och ett programpolitiskt styrt tablåinnehåll. Ju högre grad av valfrihet i tevesystemet och dess tablåer, desto större risk att publiken valde bort de program som samtidigt ansågs som centrala ur ett demokratiperspektiv. Problemet var bara att en alltför låg grad av valfrihet med tiden tenderade att bli ett annat slags demokratiproblem.

Noter

1. Frank A. Biocca, "The breakdown of the 'canonical' audience", *Communication Yearbook* 11, red. James A. Anderson (Newbury Park: Sage, 1988), 103.
2. Jämför inlägg på Jay Rosens blogg Pressthink 27/6 2006, "The people formerly known as the audience", http://archive.pressthink.org/2006/06/27/ppl_frmr.html (senast kontrollerad 15/8 2015).
3. Manuel Castells, *Communication power* (Oxford: Oxford University Press, 2009); Manuel Castells, *Networks of outrage and hope: Social movements in the internet age* (Cambridge: Polity Press, 2012).
4. Ien Ang, *Desperately seeking the audience* (London: Routledge, 1991), 101.
5. Trine Syvertsen, *Public television in transition: A comparative and historical analysis of the BBC and the NRK* (Oslo: Norges allmennvitenskapelige forskningsråd, 1992).
6. SOU 1965:20, *Radions och televisionens framtid i Sverige. 1: Bakgrund och förutsättningar, programfrågor, organisations- och finansieringsfrågor*, 164.
7. Ibid., 165.
8. Ibid., 166.
9. Se till exempel Ang; Jay G. Blumler, "Vulnerable values at stake", *Television and the public interest: Vulnerable values in West European broadcasting*, red. Stig Hadenius & Jay G. Blumler (London: Sage, 1992); Ib Bondebjerg, "Opbruddet fra monopolkulturen: En institutions- og programhistorisk analyse af dansk tv", *Sekvens: Filmvidenskabelig Årbog* (København: Københavns universitet, 1989); Richard Collins, "Ises' and 'oughts': Public service broadcasting in Europe", *The television studies reader*, red. Robert Clyde Allen & Annette Hill (New York: Routledge, 2004); Anna Edin, *Den föreställda publiken: Programpolitik, publikbilder och tilltalsformer i svensk public service-television* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2000); Syvertsen; Henrik Søndergaard, *DR i tv-konkurrencens tidsalder* (Fredriksberg: Samfundslitteratur, 1994).
10. Collins, 25.
11. Se till exempel Søndergaard 1994, se även Henrik Søndergaard, *Public service i dansk fjernsyn: Begreber, status og scenarier* (København: Medieudvalget, Statsministeriet, 1995).
12. SOU 1977:11, *Forskning om massmedier: Betänkande*.
13. SOU 1977:19, *Radio och TV 1978–1985: Betänkande*, 186f.
14. Edin, 2000.
15. Se till exempel Ang; Ib Bondebjerg & Ulla Bondebjerg, *Medier og samfund* (Copenhagen: Borgen, 1990); Collins 2004; Edin 2000.
16. SOU 1965:20, 179.
17. För en presentation av hela projektet, se Birgitta Höjjer, red., *Informationsklyftorna: En utmaning för etermedierna* (Stockholm: Sveriges radio, Publik- och programforskningsavdelningen, 1976).

18. Se Lilian Nowaks rapporter i den interna rapportserien *SR/PUB*: "Informationsklyftorna på u-landsområdet: Delrapport 1", *SR/PUB*, nr 11, 1977 och "Informationsklyftorna på u-landsområdet: Delrapport 2: Kunskapsförändringar över tid", *SR/PUB*, nr 24, 1978.
19. Nowak, 1978, 33.
20. Ibid., 3.
21. Ibid., 32.
22. Ibid., 3.
23. Raymond Williams, *Television: Technology and cultural form* (London: Fontana, 1974).
24. Olle Findahl & Birgitta Höijer, "Tempo, diagram, bildväxling, slips: Har presentationen någon betydelse?", *SR/PUB*, nr 1, 1977.
25. Ibid., 38.
26. Ibid., 13.
27. Ibid., 32.
28. Ibid., 33-34.
29. Susan Whittaker & Ron Whittaker, "Relative effectiveness of male and female newscasters", *Journal of Broadcasting*, nr 2, 1976.
30. Findahl & Höijer, 36.
31. Findahl & Höijer, 36; jämför Herschel Shosteck, "Factors influencing appeal of TV news personalities", *Journal of Broadcasting*, Winter 1974.
32. Findahl & Höijer, 37.
33. Ibid.
34. Jesper Strömbäck, *Demokratin och det förändrade medielandskapet: Mot ökade kunskapsklyftor och deltagandeklyftor?* (Stockholm: Demokratiutredningen, 2015).
35. Ibid.
36. SOU 1965:20, 166.
37. Se även Edin 2000; Anna Edin, "I takt med tiden: Om tv-tablån som mediehistorisk text", *Svensk television: En mediehistoria*, red. Anna Edin & Per Vesterlund (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008).

MEDIE- OCH KOMMUNIKATIONS- FORSKNINGENS TILLBLIVELSE

Medieämnets etablering i Sverige¹

LENNART WEIBULL

År 2015 är ämnet medie- och kommunikationsvetenskap etablerat vid svenska universitet och högskolor. Det finns grundutbildningar vid i stort sett alla högskolor och ett stort antal professurer. De studenter som idag väljer utbildningen uppfattar ämnet som ett av de traditionella, i likhet med litteraturvetenskap, sociologi eller statsvetenskap. Men i själva verket infördes namnet medie- och kommunikationsvetenskap först i början av 1990-talet. Dessförinnan förekom det visserligen såväl utbildning som forskning inom medieområdet men det var först under andra hälften av 1980-talet som det blev rimligt att tala om ett fält med egen ämnesidentitet.

Vad var det då som bidrog till medieämnets etablering? Svaret på den frågan kräver att man går tillbaka i tiden. Redan före 1980-talet fanns både utbildning och forskning om medier och kommunikation. Journalistutbildning på högskolenivå startade på 1960-talet, akademisk informationsutbildning 1970, och den första professuren med medieinriktning kom 1979. Under dessa år lades successivt grunden för det vetenskapsområde som i slutet av 1980-talet fick nationell akademisk status.² Vill man förstå medieämnets framväxt i Sverige är därför perioden från mitten av 1960-talet till slutet av 1970-talet den särskilt intressanta. Det är då området går från att vara ett tämligen splittrat fält – till ett fält med egen identitet under stark påverkan av det samhällsvetenskapliga forskningsområdets expansion.

Det är många faktorer som ligger bakom framväxten av ett akademiskt ämnesområde. Thomas Brante pekar i sin bok, *Vetenskapens struktur och förändring*, på att varje vetenskapsområde kan beskrivas efter tre nivåer: den teoretiska, den sociologiska och den psykologiska. Något förenklat menar han med teoretisk nivå det grundläggande synsättet i en vetenskap

(det kognitiva systemet), med sociologisk nivå de institutionella förhållandena och med psykologisk nivå de "aktörer" som är "bärarna" av ämnet.³ Systemet utvecklas på samtliga tre nivåer. Utvecklingen av dessa behöver dock inte försiggå parallellt; ibland handlar det om att vetenskapliga paradigmskiften skapar helt nya villkor för ett ämnesområde, ibland om att grupper av personer under påverkan av sin samtid driver förändringar i en viss riktning. För medieämnets framväxt är det viktigt att särskilt peka på betydelsen av den samtida medieutvecklingen, men också på generella förändringar inom svensk forskning och högre utbildning.

Syftet med följande kapitel är att med inspiration från Brantes modell försöka ge en bild av den tidiga framväxten av forskning och utbildning inom medieområdet i Sverige. Ett fokus ligger på den statliga utredning som 1977 föreslog fyra professurer i masskommunikation. Förslaget som skulle medfört en bred etablering av ämnesområdet genomfördes dock aldrig, men kom ändå att få stor betydelse för fältets utveckling. Som bakgrund tecknas en bild av framväxten av mediastudiet i Sverige, både ämnesinriktning och akademisk organisation. Tanken är att belysa villkoren för studiet av medier under perioden fram till slutet av 1970-talet.

Underlagen för kapitlet är av varierande slag. Främst bygger framställningen på samtida rapporter om massmedieforskning, på offentliga utredningar och på internt material från informationsutbildningen och, när det gäller den senare delen, protokoll från forskarföreningen FSMK (Föreningen för svensk medie- och kommunikationsforskning) och material hos Nordicom, vars nyhetsblad innehåller mycket relevant information. Till bilden hör naturligtvis också att jag själv var aktiv inom området under en stor del av perioden.⁴ Det senare har under arbetet visat sig rymma både för- och nackdelar. Fördelen har främst varit kunskapen om befintliga källor – nackdelen en övertro på den egna minnesbilden. I vad mån avvägningen mellan de två lyckats få andra avgöra.

Mediastudiets tradition

Om man ska förstå framväxten av mediastudiet måste ett brett perspektiv anläggas. Forskning och utbildning om medier var inte något som plötsligt startade; det fanns snarare en lång tradition i Sverige, liksom det fanns en etablerad forskning i andra länder som på olika sätt påverkade utvecklingen i Sverige. Men också förändringarna i omvärlden hade betydelse

för det akademiska medieämnet, främst förändringarna på massmedieområdet och omvandlingen av den svenska högskolan.

Vad som läggs i begreppet medieforskning är givetvis bestämt av vad man menar med medier. Det kan rymma ett brett spektrum av fenomen från traditionella massmedier till dagens sociala medier. Forskning om medier är inte heller med nödvändighet knuten till något enskild akademisk disciplin. Medier kan studeras från språklig eller litterär synpunkt, därtill kan mediernas ekonomiska, politiska och tekniska villkor analyseras. Det var också inom sådana etablerade ämnesinstitutioner som det första studiet av medier växte fram.

Litteraturvetenskapen står för den längsta traditionen av *humanistiska* mediestudier i Sverige, ofta under benämningen pressforskning. Det handlade vanligen om historiska studier. Redan 1896 publicerade litteraturvetaren Otto Sylwan vid Lunds universitet en översikt av den svenska pressen fram till statsvälvningen 1772, där han i sin tur kunde bygga på det pionjärbete som genomförts av hans kollega Bernhard Lundstedt i *Sveriges periodiska litteratur* (Lundstedt, 1895–1902).⁵ Sylwan utgav 1906 *Den moderna pressen*, en översikt av den internationella tidningsmarknaden, och 1924 kom en volym om 1800-talets svenska dagspress. Just Sylwan kan betraktas som en portalfigur för en historiskt beskrivande tradition där medierna betraktas som institutioner i samhället och forskningssyftet var att analysera deras organisation och innehåll. Bärare av traditionen var framför allt litteraturvetenskapen vid Lunds universitet, som 1965 även skapade en avdelning för pressforskning.⁶ Också vid andra litteraturinstitutioner växte det fram ett intresse för mediestudier, bland annat i Göteborg och Uppsala. Inom det humanistiska området fanns även språkinriktade mediestudier vid Göteborgs, Lunds och Stockholms universitet som inte bara avsåg pressen utan även etermedier.⁷

Medan en stor del av äldre humanistisk tradition lade tonvikt på historia så hade de *samhällsvetenskapliga ämnena* ett markerat intresse för samtiden. Samtidigt var ämnesskillnaden delvis konstruerad genom universitetens nya fakultetsindelning, beslutad av regeringen 1964. Den innebar att ett antal ämnen skiljdes ut från humanistisk fakultet – och bildade samhällsvetenskaplig fakultet.⁸ Tillkomsten av det nya fakultetsområdet måste betraktas mot bakgrund av efterkrigstidens samhällsutveckling. Redan 1942 hade Statens råd för samhällsforskning etablerats med det uttalade motivet att nya, kvantitativa metoder krävde annan kompetens och ökade resurser. Som det formulerades av en ledande samhällsveten-

skaplig ämnesföreträdare, statsvetaren Jörgen Westerståhl, handlade samhällsvetenskaplig forskning om "hur teknikens resultat, de materiella resurserna, utnyttjas i samhället".⁹

Eftersom massmedier och masskommunikation uppfattades som centrala element i efterkrigstidens samhälle var det naturligt att samhällsvetare var intresserade av att studera deras betydelse. Efterkrigstidens syn på samhälle och medier var i sin tur framför allt präglad av USA och amerikanska perspektiv, och det var därifrån de nya samhälls- och beteendevetenskapliga perspektiven hämtades teoretiskt och metodologiskt.¹⁰ Massmedierna betraktades som en central del av en social kommunikationsprocess: det gällde hur människor använde medierna, hur de påverkades av deras innehåll samt vilka budskap medierna förmedlade och vad som bestämde dessa. Utgångspunkten var en modell som hämtats från cybernetiken – vidareutvecklats inom socialpsykologin¹¹, och anpassats till massmedierad kommunikation.¹² I den nya terminologin var *masskommunikation* det centrala begreppet: medierna var del i en process mellan sändare och mottagare, betraktad i ett socialt sammanhang. De teoretiska perspektiven utvecklades framöver och undersökningstekniken förfinades.¹³ De nya perspektiven krävde nya metoder, där surveyundersökningar och kvantitativa innehållsanalyser blev dominerande redskap.

Dessa synsätt kom att få en stor attraktionskraft på svenska forskare, vilket tydligt framträder i Kjell Nowaks översikt av forskningsområdet, *Masskommunikationsforskning i Sverige* från 1963.¹⁴ Dessutom var det inte ovanligt att de som senare blev ledande forskare inom samhällsvetenskap under kortare eller längre tid hade vistats i USA, oftast som stipendiater, där de studerade forskningen om masskommunikationsprocesser, främst opinionsbildning och påverkan.¹⁵ Erfarenheterna från USA kom därför att få stort genomslag i svensk forskning om medier och opinion. Det byggdes upp projektforskning och bildades forskargrupper efter amerikansk modell. Det visade sig också finnas ett stort branschintresse för de nya perspektiven. Den nybildade forskargruppen i ekonomisk psykologi vid Handelshögskolan i Stockholm, som Håkan Lindhoff bland annat skriver om i sitt kapitel, gav till exempel under andra hälften av 1960-talet ut två stora, i huvudsak branschfinansierade, volymer som sammanfattade forskningsläget.¹⁶

Kjell Nowaks forskningsöversikt visade att även sociologer, psykologer och pedagoger på 1960-talet var aktiva inom det samhällsvetenskapliga mediastudiet i Sverige. Den första svenska läroboken på området – *Mass-*

kommunikation (1965) – skrevs av sociologiprofessorn Gunnar Boalt vid Stockholms universitet.¹⁷ Gemensamt för flertalet forskare i den första generationen samhällsvetare var deras fokus på mediernas effekter.¹⁸ Det fanns fram till 1960-talet en stark tilltro på mediernas förmåga att påverka, ofta benämnd ”injektionsnålsmodellen”, vilket också påverkade svensk samhällsvetenskaplig medieforskning.¹⁹

Även om samhällsvetenskapen kom att prägla mycket av den nya medieforskning som växte fram under 1950-talet och början av 1960-talet finns det goda skäl att inte överbetona skillnaden i förhållande till den äldre mer humanistiska traditionen. Det utmärkande för perioden fram till början av 1970-talet var att de flesta som sysslade med medieforskning gjorde det utan större kontakt med varandra. En viktig förklaring var att flertalet knappast betraktade sig som medieforskare. De var litteratur- eller språkvetare, ekonomer, statsvetare eller sociologer som alla hade sin ämnes-tradition och sina vetenskapliga fora. Deras medieforskning speglade främst ett personligt intresse för området, men deras forskning betraktades vanligen som en del av den egna akademiska disciplinen, låt vara att det efter hand även utvecklades en mer disciplinöverskridande, tvärvetenskaplig forskning. Det senare gällde särskilt Ekonomiska forskningsinstitutet vid Handelshögskolan i Stockholm, där forskare från olika ämnen samverkade.

Vid sidan av universitetsforskningen fanns det även andra verksamheter som tidigt intresserade sig för studiet av de medier – press, radio och teve – som främst lockade de samhällsvetenskapligt skolade forskarna. Det gällde bland andra den dåvarande Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, Sveriges Radios avdelning för publik- och programforskning (PUB) och den expanderande kommersiella undersökningssektorn. De var områden som i hög grad tillämpade just samhällsvetenskaplig medieforskning. Beredskapsnämnden var en del av det psykologiska försvaret som formaliserats 1953 efter amerikansk förebild.²⁰ Nämnden kom att initiera en mängd studier om medier och propaganda som ofta genomfördes av akademiskt verksamma sociologer och statsvetare, men även språkvetare.²¹ Sveriges Radios avdelning för publik och programforskning tillkom formellt 1964 men en rad studier av publiken hade redan tidigare genomförts. Till en början var verksamheten huvudsakligen inriktad på publikundersökningar för teve, men efter hand breddades perspektivet, som Anna Edin skriver i sitt PUB-kapitel i denna bok, med fördjupade studier och informationsmottagande och begriplighet samt programanalyser.²²

Också marknadsforskningen engagerade en rad samhällsvetenskapliga forskare som studerade bland annat mediers räckvidd²³ – samt inte minst människors syn på dagstidningar.²⁴ Under decenniet utvecklades den kommersiella medie- och opinionsforskningen av exempelvis opinionsinstitutet Sifo, och det som framöver kom att bli den dominerande kommersiella mediemätningen i Sverige, Orvesto, startade formellt 1972.²⁵ Avståndet till akademien var här inte alltid särskilt långt. Sociologen Hans L Zetterberg, med en akademisk karriär från USA, blev 1970 forskningschef på Sifo, där han bland annat introducerade kommersiella mediemätningar.²⁶

Att massmedier inte betraktades som ett särskilt akademiskt område var länge tydligt i fråga om *högre utbildning*. Visserligen hade det redan på 1930-talet gjorts försök med utbildningar för blivande journalister.²⁷ År 1959 startade ett journalistinstitut i Stockholm på initiativ från pressens organisationer.²⁸ Det drevs under de tre första åren av Svenska journalistförbundet, Svenska Tidningsutgivareföreningen och Publicistklubben – som anordnare och finansiärer. 1962 tog staten över ansvaret och det startades ett journalistinstitut även i Göteborg, men först 1967 inrättades det en tvåårig journalistutbildning på högskolenivå.

Som en följd av medieutvecklingen ökade studentintresset för mediefrågor. Under 1960-talet introducerades därför medieinriktade delkurser inom flera universitetsämnen, främst sociologi. I en grundläggande lärobok i sociologi i mitten av 1960-talet – *Svensk samhällsstruktur i sociologisk belysning* – handlade ett av tio kapitel om medier.²⁹ Vid samma tid utkom också introduktionsböcker till såväl medieområdet som helhet, som till dagspressen och senare även till radio och teve.³⁰ Det var också nu som förändringens vindar började blåsa allt kraftigare både inom press, radio och teve. På universitet och högskolor skapade detta nya förutsättningar för såväl medieforskning som medieutbildning, vilka samspelade med akademins generella förändring.

Den akademiska kontexten

Den student som började universitetsstudier i mitten av 1960-talet var långt ifrån ensam och tillströmningen ökade kraftigt de därpå följande åren. Den officiella statistiken visar på en generell uppgång från 50 000 till 100 000 studenter på svenska universitet mellan 1965 och 1970.³¹ Det var efterkrigstidens stora ungdomskullar som nu sökte sig till högre

utbildning. Det var framför allt de samhällsvetenskapliga ämnena och språken som lockade. Det fanns fortfarande en viss övervikt för män – men 1975 hade det skett en utjämning mellan andelen kvinnliga och manliga studenter.

Studenttrycket satte press på hela det svenska universitetssystemet som inte var organiserat för att hantera en så stor studentvolym.³² Genom att universiteten var statligt reglerade blev situationen en rikspolitisk fråga. Inom universitetskanslersämbetet tillsattes 1966 en arbetsgrupp som två år senare presenterade sitt förslag, kallat UKAS. Nyckelorden var fasta studiegångar och yrkesanknytning; avsikten var att modernisera utbildningen och göra den effektivare. Förslaget mötte omedelbart invändningar. Kritikerna ansåg modellen vara anpassad till näringslivets behov och inte samhällets. Efter en uppföljande utredning kom den dåvarande utbildningsministern, Olof Palme, att 1969 lägga ett något modifierat förslag kallat PUKAS (Palmes UKAS). Inriktningen på studiegångar låg visserligen fast – men alternativen var fler. Samtidigt behölls den statliga styrningen av både utbildning och forskning: universiteten kunde inte på egen hand starta egna utbildningar eller inrätta nya professurer utan det var statsmaktens ansvar.

Ett led i att arbetet att göra högskoleutbildningen mer anpassad till samhällets förändring var de så kallade Dyrk-kurserna.³³ Det var en ny typ av högskoleutbildning omfattande en enda termin, som skulle utgöra en brygga mellan en generell universitetsutbildning och ett yrkesområde. Kurserna som lanserades 1970 var poänggivande men inte som huvudämne, utan skulle ligga i slutet av utbildningen som ett slags övergång till yrkeslivet. En av dessa Dyrk-kurser var *informationsteknik* som skulle ”ge en relativt fullständig kartläggning av och orientering om olika massmedia och tekniken för deras utnyttjande”. Samtidigt skulle den innehålla analyser av informationssamhället. Den kom dock inte att byggas ut till ett akademiskt studium förrän i slutet på 1970-talet.³⁴

De nya utbildningspolitiska besluten innebar att universitetsorganisationen fick en fastare struktur samtidigt som den fortsatte att i huvudsak vara nationellt reglerad. Och det gällde inte bara tjänster utan även utbildningar. I princip skulle studieplaner vara godkända av det 1964 inrättade Universitetskanslersämbetet (UKÄ). Samtidigt innebar den ökade studenttillströmningen att det inte längre var möjligt för professorerna att leda verksamheten. Tillkomsten av nya extra lärare förändrade snabbt institutionsmiljöerna och bidrog till att den lokala profilen ökade.

År 1977 utgör en avgörande brytpunkt för svensk högskolepolitik. Universiteten fick nu möjlighet att själv bestämma över både utbildningsutbud och utbildningsinnehåll genom nya fakultets- och linjenämnder, där de förra ansvarade för forskarutbildning och de senare för grundutbildning. I linjenämnderna ingick dessutom företrädare för yrkeslivet. Professorerna ingick inte i 1977 års avreglering – utan fram till 1993 var det utbildningsdepartementet som bestämde vilka ämnen och ”lärostolar” som skulle inrättas. Högskolereformen innebar dessutom att de tidigare så kallade universitetsfilialerna blev självständiga högskolor med eget utbildningsansvar, samtidigt som också ett antal fristående högskolor som exempelvis Journalisthögskolan och Socialhögskolan nu inleddes i universiteten. Det fanns överlag en större öppenhet för att bredda befintliga ämnen men också att skapa nya. Det senare hängde samman med tidens krav på att alla utbildningar skulle ha forskningsanknytning, liksom med att det nu fanns betydligt fler lärare med forskningsintresse. År 1977 fick också forskarutbildningen ett eget anslag i syfte att stimulera forskarrekruteringen. Även om regeringen fortsatt behöll makten över forskningens organisering kom förändringarna att ge nya möjligheter: där universiteten tidigare känt sig relativt låsta kunde man nu på ett helt annat sätt än tidigare profilera sin verksamhet.

Medieutveckling och nya politiska vindar

Mediestudiets ställning i det förändrade akademiska landskapet stärktes av vad som samtidigt hände inom medicområdet. Även om den svenska dagspressen hade en mycket stark ställning i det svenska massmedielandskapet fanns det på politiskt håll i skarven mellan 1960 och 1970-tal en ökad oro för dagspressens framtid. Två statliga pressutredningar hade analyserat läget för de svenska dagstidningarna.³⁵ När situationen ytterligare försämrades beslöt regeringen 1971 – utan föregående utredning – att införa det så kallade driftsstödet 1971. Det följdes dessutom upp med en tredje pressutredning som förfinade modellen för statligt presstöd.³⁶ Men det var framför allt tevelediet som fick den stora uppmärksamheten. Dess framtid hade blivit utförligt behandlad av den statliga radioutredningen åren 1960 till 1965. För framtiden gällde fortsatt utbyggnad. 1969 etablerades TV2, med utökade nyheter och en mer samhällsorienterad profil, som bidrog till att sätta televisionen i centrum för opinionsbildningen. Till det kom utbyggnaden av de publikmässigt attraktiva regionala

nyheterna. Det fanns dessutom en stark tilltro till televisionens – och radions – möjligheter som utbildningsmedium. Radions ökade popularitet låg på det lokala planet. Lokalradion startade sina sändningar successivt och var fullt etablerad 1977. Expansionen av public service innebar att antalet radio- och teveanställda nästan fördubblades mellan 1965 och 1975. Samtidigt utreddes möjligheten av en gemensam nordisk tevesatellit (Nordsat) – och 1978 hade regeringen tillsatt en utredning för att studera det som vid denna tid gick under benämningen ”nya medier”, bland annat kabelteve, något som framför allt skulle komma att stå i centrum under 1980-talet.³⁷

Generellt fanns det på politiskt håll ett intresse för ökad offentlig informationsverksamhet. En satsning på myndigheternas information – ofta kallad samhällsinformation – hade utretts redan på 1960-talet.³⁸ 1971 skapades därtill en nationell nämnd för samhällsinformation (NSI), som hade i uppgift att samordna och effektivisera offentlig informationsverksamhet som skulle ge medborgarna bättre insyn.³⁹

När man beskriver medielandskapets förändring från slutet av 1960-talet går det nästan inte att skilja ut det från den förändrade tidsandan och nya politiska vindar. Det var just i massmediernas innehåll som de nya opinionsvindarna främst märktes. En ny generation med helt nya perspektiv började spela en allt större roll. Det var samma tendenser på många håll – även så inom universitet och högskolor. De nya strömningarna innebar att mycket av äldre synsätt och värderingar ifrågasattes. Kritiken hade fokus på de traditionella strukturerna och ifrågasatte makt-havare och ”pampar”. Debatten tog ofta sin konkreta utgångspunkt i mediernas sätt att fungera. Under framför allt slutet av 1960-talet kom en ström av mediekritiska debattböcker, vilka Mats Hyvönen behandlar i sitt kapitel i denna bok. Redan 1963 hade Lars Furhoff i *Pressens förändringar* kritiserat den nära kopplingen mellan lokala tidningar och kommunala politiker, men snart framträdde en allmän kritik av nyhetsförmedlingen.⁴⁰ Böcker som *Indoktrineringen i Sverige*, *Anders Persson har vrickat foten* eller *Ni har väl läst tidningen idag?* granskade på olika sätt nyhetsbevakningen.⁴¹ Det var framför allt mediernas världsbild som ifrågasattes – både bilden av världen och bilden av Sverige. Kritiken gällde även den statliga satsningen på samhällsinformation som inte sällan beskrevs som propaganda.⁴²

Det utmärkande för *opinionsklimatet under 1970-talet* var att mycket i samhället var i rörelse.⁴³ Medielandskapet förändrades samtidigt som

medierna blev allt viktigare för bilden av omvärlden. En gemensam nämnare för perioden var att det också skedde ett generationsskifte i opinionsbildningen. Det gällde inte minst på Sveriges Radio, där den expansion som ägde rum under 1970-talet öppnade för yngre medarbetare, men också på universitet och högskolor där inte bara studenterna utan också den stora grupp lärare som nu rekryterades tillhörde en ny generation.⁴⁴ Dessutom tillkom det nya högskolor som inte var tyngda av den äldre universitetstraditionen. Om man ska förstå det akademiska medieämnets framväxt under 1970-talet är det viktigt att betrakta också den som del av tidens rörelse.

Förändringen av villkoren för universitet och högskolor i samspel med framväxten av ett nytt medielandskap och de internationella opinionsvindarna är därför samtliga viktiga faktorer bakom mediedisciplinens etablering fram till mitten av 1970-talet.

Medieforskningen 1965–1975

Det karaktäristiska för forskningen om massmedier vid svenska universitet och högskolor under 1960- och 1970-talen var, som vi tidigare sett, att det skedde inom ramen för någon grunddisciplin.⁴⁵ Medier studerades vanligen i relation till det egna ämnesområdets frågeställningar. När massmediernas betydelse ökade och berörde allt fler områden, blev allt fler forskare intresserade av mediefrågor. Men också andra intressenter – myndigheter, organisationer och företag – ställde frågor om mediernas roll i samhället. Det senare innebar att det i ökande utsträckning fanns forskningspengar att tillgå.

Den utredning om svensk massmedieforskning som tillsattes i december 1975 hade som en av sina huvuduppgifter att ge en bild av forskningsområdet som bakgrund till en bedömning av behovet av statligt stöd. Grundmaterialet var en på utredningens uppdrag genomförd enkät, rapporterad som *Massmedieforskning i Sverige*.⁴⁶ Enkäten gick ut till 105 universitetsinstitutioner, varav omkring hälften humanistiska och hälften samhällsvetenskapliga, till 23 högskolor, bland annat de två journalisthögskolorna, och 12 fristående institut, exempelvis Sveriges Radios publik- och programforskning. I enkäten ombads de tillfrågade redovisa i vad mån det under perioden 1965 till 1975 hade bedrivits forskning om massmedier, hur många forskare som i så fall hade varit aktiva och vilken typ forskning det gällt. Av de tillfrågade institutionerna bedömdes 50 aktivt

ha bedrivit någon forskning om medier.⁴⁷ Totalt angavs 271 personer som forskningsaktiva vid universitet eller högskolor minst något år under tioårsperioden – år 1975 var 206 verksamma med medieforskning.

Analysen saknar uppgifter om fördelningen mellan kvinnor och män. Intrycket, baserat på referenser till enskilda forskare, är emellertid att 1960- och 1970-talens medieforskning hade stor dominans av män. Undantaget är publik- och programforskningen på Sveriges Radio.⁴⁸ De i rapporten redovisade siffrorna kan ge intryck av ett väl etablerat forskningsområde. Siffrorna visar emellertid att över hälften av dem som var aktiva under tioårsperioden saknade doktorsexamen; detsamma gällde bland de aktiva 1975. Antalet med anställningar som akademiska forskare – docenter, forskarassistenter och professorer – begränsade sig till cirka 50 personer. Den enskilt största gruppen var istället doktoranderna. För hela perioden utgör de en fjärdedel av dem som rapporten klassificerar som medieforskare, för 1975 nästan en tredjedel – inkluderar man även dem som enbart hade grundexamen ökar andelen till över 40 procent. Resultaten indikerar att mediefrågeställningar framför allt engagerade den unga, ännu inte etablerade generationen. Det är också naturligt mot bakgrund av opinionsklimatet vid början av 1970-talet: intresset för medier fanns i första hand bland de yngre.

Oavsett mätperiod var det en övervikt för medieforskare från det humanistiska ämnesområdet. År 1975 utgjorde humanisterna 54 och samhällsvetarna 46 procent. Doktoranderna utgjorde en större andel inom humaniora, medan lektorer och adjunkter var betydligt fler inom samhällsvetenskap. Den senare speglade ämnesområdenas skilda karaktär i mitten av 1970-talet då den stora studenttillströmningen medförde att unga samhällsvetare snabbt fick gå in som extra lärare på hel- eller deltid.

Bland humanistiska medieforskare var flest verksamma inom litteraturvetenskap som också var det enskilt största ämnesområdet – inom samhällsvetenskap var statsvetenskap och sociologi i stort sett jämnstora. Även om det fanns en relativt stor spridning på ämnen hörde cirka 70 procent av forskarna i undersökningen hemma i fyra ämnen, utöver de tre nämnda även historia, inklusive ekonomisk historia. Två andra större ämnesmiljöer var nordiska språk och företagsekonomi, inklusive ekonomisk psykologi.

Vid sidan av de drygt 200 forskare som inom akademien sysslade med medieforskning redovisade rapporten 96 medieforskare inom den så kallade institutssektorn. Av de senare fanns ett fyrtiotal på Sveriges

Tabell 1. Projektens fördelning på ämnen eller institutioner, absoluta och relativa tal

Ämne eller institution	Antal	Projekt Procent
Litteraturvetenskap	18	8,6
Historia inkl ekonomisk historia	6	2,9
Nordiska språk	5	2,4
Filosofi	4	1,9
Konstvetenskap	2	1,0
Lingvistik ^a	2	1,0
Vetenskapsteori	1	0,5
Humanistisk fakultet totalt	38	18,2
Statskunskap	42	20,1
Sociologi	25	12,0
Företagsekonomi inkl ekonomisk psykologi ^b	22	10,5
Pedagogik	8	3,8
Nationalekonomi	3	1,4
Kulturgeografi	1	0,5
Psykologi	1	0,5
Samhällsvetenskaplig fakultet totalt	102	48,8
Juridik	1	0,5
Universitetsinstitutioner totalt	141	67,5
PUB, Sveriges Radio	49	23,4
Journalisthögskolorna	11	5,3
Forskningsgruppen för samh- och inf-studier, FSI	4	1,9
Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar	3	1,4
Forsvarets forskningsanstalt, FOA	1	0,5
Institutioner utanför universiteten totalt	68	32,5
Totalt alla kategorier	209	100

^a Här ingår ett projekt vid institutionen för lingvistik och vetenskapsteori, Umeå

^b Därav 14 projekt (=6,7 procent) vid sektionen för ekonomisk psykologi, EFI.

Kai Kronvall, *Massmedieforskning i Sverige: Rapport från Massmedieforskningsutredningen* (Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förlaget, 1976).

Radios publik- och programforskningsavdelning. Av avdelningens 25 aktiva forskare i mitten av 1970-talet hade flertalet en samhällsvetenskaplig bakgrund främst från studier i sociologi eller psykologi; en femtedel hade doktors- eller licentiatexamen. Också bland PUB-forskarna fanns en relativt stor andel som samtidigt bedrev doktorandstudier. Övriga institut redovisade endast en eller ett par aktiva forskare inom medieområdet.

Det kan alltid diskuteras hur rättvisande rapportens siffror är. Eftersom det fanns anledning att anta att underlaget skulle motivera offentliga satsningar på medieforskning var det troligen lockande för de berörda institutionerna att överdriva något. Mycket talar emellertid för att överskattningen inte gällde antalet personer – utan snarare hur mycket av sin tid de faktiskt ägnade åt forskning. Doktorandernas höga andel tyder på ett

framtidssinriktat fält. Sammanfattningsvis kan man konstatera att även om forskare med humanistisk bakgrund var i övervikt bland universitetsforskarna, fanns en klar samhällsvetenskaplig dominans i den *samlade forskargruppen* – det vill säga, summan av akademi- och institutsforskare.

När man fyra decennier senare studerar listan på vilka forskningsområden som forskningen 1965 till 1975 ägnade sig åt kan den ge ett något fyrkantigt intryck. Grunden för systematiken var vilka medier projekten studerade: flera olika medietyper, pressmedier och radio-teve. För varje medietyp redovisades dessutom i vad mån forskningen gällde organisation, innehåll eller användning.⁴⁹ En majoritet av de 160 projekten hade fokus på vad som kallades ”Kommunikation i flera medier, masskommunikation allmänt” (42,5 procent), därefter pressmedier (36 procent). Studier av radio-teve utgjorde en förhållandevis liten del av den akademiska forskningen, men inkluderar vi PUB:s undersökningsverksamhet blir det sammantaget övervikt av radio-teve-projekt i förhållande till projekt om press. Ett annat utmärkande drag är att hälften av alla pressprojekt hade fokus på tidningsinnehåll, i första hand inom kultur och politik. Även majoriteten av de projekt som sysslade med flera olika medier ägnade sig åt innehåll, främst nyheter och politik, men även mediekonsumtion. I den mån akademisk medieforskning behandlade radio och teve var det ofta i jämförande studier med dagspress. Den forskning (främst PUB) som sysslade med enbart radio och teve handlade, inte oväntat, främst om publik och påverkan.

Det finns dock anledning att tolka resultatet med viss försiktighet, eftersom forskningens organisation ofta skilde sig åt mellan humaniora och samhällsvetenskap. Exempelvis visar det sig att forskningen vid samhällsvetenskaplig fakultet omfattade drygt 100 projekt – i jämförelse med knappt 40 inom humaniora, trots att antalet forskare var större inom det senare området (tabell 1). Det förefaller inte bara handla om att de humanistiska projekten var större utan om att de samhällsvetenskapliga ämnena överlag organiserade sin forskning i projekt för att anpassa det till omvärldens villkor. Flest projekt finner vi inom statsvetenskap, sociologi och företagsekonomi.

Eftersom forskning om dagspress, radio och teve ofta låg i utkanten av de traditionella akademiska ämnena, krävde utvecklingen av fältet dels forskare och lärare med ett personligt intresse för mediefältet, dels tillgång till externa resurser för forskningen. Det gällde dock inte då en ämnesföreträdare hade ett eget intresse för mediefrågor, eftersom det då var

lättare att allokera interna resurser till området. Konsekvensen var att enskilda personers intresse kom att få stor betydelse.

Massmedieforskningens villkor

I rapporten om forskningen mellan 1965 till 1975 fick frågan om *forskningens finansiering* stort utrymme (tabell 2). Det redovisades att projekt definierade som massmedieforskning under perioden omsatt totalt 12,5 miljoner – motsvarande cirka 64 miljoner i 2015 års penningvärde. Kriteriet som användes var således resurserna för enskilda projekt, alltså medel som i första hand var att betrakta som externa. Siffrorna är dock osäkra. Det kan både handla om underskattning, exempelvis ofinansierade doktorander – men också att man önskade att överdriva omfattningen av sin egen forskning. Rapporten pekar själv på flera av dessa mätproblem.⁵⁰ De största finansiärerna av den tidiga massmedieforskningen var i kronor räknat forskningsråden, offentliga myndigheter samt stiftelser och fonder. Forskningsråden stod för drygt 40 procent, myndighetssektorn för en fjärdedel och stiftelserna för en femtedel. Mindre andelar föll på offentliga utredningar och företag, tillsammans under 15 procent. Den vetenskapsinterna rådsfinansieringen var mest omfattande inom det humanistiska området; en huvuddel av medlen gick till två mycket stora dokumentationsprojekt vid Lunds universitet: Svenskt pressregister vid litteraturvetenskapliga institutionen och Dokumenteringsarkiv för modern svensk konst vid konstvetenskapliga institutionen.⁵¹ Det samhällsvetenskapliga forskningsrådets anslag till massmedieforskning var däremot relativt blygsamt med under en tiondel av de samlade anslagen, men hade ändå stött fler projekt beroende på att de samhällsvetenskapliga projekten överlag var mindre.

Det har ofta hävdats att den tidiga samhällsvetenskapliga massmedieforskningen till stor del var påverkad av olika slag av uppdrag. Stöd till detta är att omkring 40 procent av de uppgivna forskningsanslagen och drygt 50 procent av projekten kom från finansiärer utanför akademien.⁵² Utan jämförelser med andra forskningsområden är det emellertid svårt att värdera utfallet. Tveklöst var många samhällsvetenskapliga medieforskare under 1960- och 1970-talen engagerade i forskning finansierad särskilt av myndighetssektorn, men även av företag. En sådan samverkan mellan forskning och samhälle hade också stöd i den samtida forskningspolitiken och benämndes *sektorsforskning*. Med sektorsforskning menades

Tabell 2. Forskningsprojektens finansiering: omnämndanden av viss finansiär i enkätsvaren och uppgivna anslag; absoluta och relativa tal

Finansiär	Omnämndanden		Summa t kr	Anslag	
	Antal	Procent		Procent	
A Forskningsråd	40	24,2	5 238	41,7	
Statens råd för samhällsforskning	28	17,0	1 024	,2	
Statens humanistiska forskningsråd	11	6,7	4 214	33,6	
Övriga	1	0,6	-	0	
B Myndigheter, offentliga inrättningar	39	23,6	3 030	24,1	
Beredskapsnämnden för psyko-					
logiskt försvar	8	4,8	690	5,5	
Statsdepartementen	3	1,8	53	0,4	
Konsumentverket	3	1,8	176	1,4	
Nämnden för samhällsinformation, NSI	3	1,8	476	3,8	
Radionämnden	3	1,8	85	0,7	
AMS	2	1,2	123	1,0	
SIDA	2	1,2	300	2,4	
Högertrafikkommittén	1	0,6	1 000	8,0	
Statens konsumentråd	1	0,6	63	0,5	
Statens planverk	1	0,6	53	0,4	
Övriga	12	7,3	11	0,1	
C Stiftelser och fonder	36	21,8	2 466	19,7	
Riksbankens jubileumsfond	25	15,2	2 419	19,3	
FLTs forskningsstiftelse	4	2,4	47	0,4	
Övriga	7	4,2	-	0	
D Offentliga utredningar	18	10,9	1 006	8,0	
Pressutredningar	5	3,0	835	6,7	
Reklamutredningen	5	3,0	58	0,5	
Energiberedskapsutredningen	3	1,8	-	0	
Radioutredningen	1	0,6	75	0,6	
Riksdagens informationsutredning	1	0,6	33	0,1	
Övriga	3	1,8	5	0	
E Företag	19	11,5	634	5,1	
Sveriges Radio	9	5,5	149	1,2	
Svenska Telegrafbyrån	3	1,8	190	1,5	
Ahlén & Akerlund Förlags AB	1	0,6	275	2,2	
Norsk Rikskringkastning	1	0,6	20	0,2	
Övriga	5	3,0	-	0	
F Sammanslutningar, organisationer	9	5,5	136	1,1	
Kommunförbundet	1	0,6	53	0,4	
Studieförbundet Näringsliv och Samhälle	1	0,6	77	0,6	
UNESCO	1	0,6	6	0,1	
Övriga	6	3,6	-	0	
G Övriga	4	2,4	39	0,3	
Arbetsrörelsens arkiv	1	0,6	38	0,3	
Övriga	3	1,8	1	0	
Totalt A–G	165	100	12 549	100	

Kai Kronvall, *Massmedieforskning i Sverige: Rapport från Massmedieforskningsutredningen* (Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förlaget, 1976).

forskning som myndigheter beställde från universitet för att utveckla sina respektive politikområden, ibland kallad FoU (forskning och utvecklingsarbete). Tanken var att myndigheterna skulle bygga upp en kunskapskultur som i sin tur skulle stärka deras kompetens.⁵³

Den expanderande samhällsvetenskapliga medieforskningen passade väl in i en sådan politik. Det fanns dessutom ett betydande intresse för forskningen från mediebranschen.⁵⁴ De studier som genomfördes på uppdrag av myndigheter, utredningar eller medieorganisationer innebar samtidigt att forskarna fick resurser att utveckla fältet både teoretiskt och metodologiskt, medan studiernas resultat gav samhället ökade kunskaper om mediasystemets sätt att fungera.⁵⁵ Samtidigt fanns det kritiker som menade att samhällsforskarna hade en naiv syn på sin roll och pekade på att FoU blivit mer utvecklingsarbete än forskning, liksom att det också påverkade forskarnas modeller. Det dröjde dock till 1980-talet innan sektorsforskningens värde kom att på allvar ifrågasättas.⁵⁶

Den medieforskning som var kopplad till myndigheter, utredningar eller branscher var av två huvudtyper. I det ena fallet handlade det om att uppdragsgivaren önskade ta del av redan existerande forskning för att genom den få en viss problemställning belyst. I det andra fallet gällde det initiativ till undersökningar på områden där kunskapen var begränsad. Bland de största myndighetsfinansierade projekten enligt forskningsöversikten 1965 till 1975 finns flera som kan illustrera de två modellerna.⁵⁷ Projektet "Effekter av trafikinformation" hade stöd från Högertrafikkommissionen som administrerade omläggningen till högertrafik 1967 och studerade efter amerikansk förebild påverkansprocesser, medan projektet "Informationsstrategier – analys och utvärdering av u-landsinformation" studerade opinionsbildning i u-landsfrågor (med stöd från Sida) och det så kallade "Propan-projektet", med stöd från Beredskapsnämnden, studerade psykologiskt försvar och utlandspropaganda riktad mot Sverige.⁵⁸ Noteras bör också att flera medieforskare medverkade i och påverkade tidens många medieutredningar. I den första pressutredningen från 1962, präglade statsvetaren Westerståhls tidigare studier av förhållandet mellan politik och press kunskapsbilden,⁵⁹ och i den andra pressutredningen var det utredningens sekreterare, ekonomisk-historikern Lars Furhoff, som initierade en frågeundersökning, där dagspress, radio och teve jämfördes.⁶⁰ I den tredje pressutredningen medverkade forskare från ekonomisk-psykologi, företagsekonomi, sociologi och statsvetenskap i flera olika projekt initierade av utredningen.⁶¹

Det kan diskuteras hur de externa forskningsresurserna och de många externfinansierade, ofta branschnära, projekten påverkade framväxten av massmedieforskningen. Ett intressant drag är att externfinansieringen under 1970-talet i ökande grad gav möjlighet att bygga upp *lokala forsk-*

ningsmiljöer. Det var framför allt samhällsvetenskapliga forskare som använde resurserna för att bygga upp en lokal forskningsstruktur med medieinriktning. Externa resurser gav möjlighet för unga forskare att komma in i forskningsområdet och finansiera doktorandprojekt. Ett tidigt exempel var sociologiska institutionen vid Umeå universitet som i början av 1970-talet skapade forskargruppen *Inforsk* med medel från Styrelsen för teknisk utveckling och dessutom gav en utvärdering av 1970-talets kabelteveförsök möjlighet till ett avhandlingsarbete.⁶² För statsvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet möjliggjorde resurserna från 1972 års pressutredning en liknande basfinansiering. I båda fallen spelade samtidigt forskningens nära koppling till den nyinrättade Dyrk-kursen i informationsteknik en viktig roll för att skapa en lokal ämnesplattform.⁶³

De externa medlen till samhällsvetenskapliga projekt behövde dock inte bara komma från myndigheter eller medier utan kunde även vara inomvetenskapliga rådsfinansierade forskningsprogram. Vid sociologiska institutionen vid Lunds universitet kom under 1970-talet det tvärvetenskapliga "Kulturindikatorprogrammet" och studierna av barns tevevanor inom "Mediapanel", båda under ledning av Karl Erik Rosengren, att skapa en fruktbar medieforskningsmiljö. Vid Göteborgs universitet startade 1976 det så kallade Världsbildsprojektet – och i slutet på decenniet bildades vid Stockholms universitet Centrum för masskommunikationsforskning med forskningsprogrammet "Televisionens idévärld" med Kjell Nowak som ansvarig. Utvecklingen på enskilda orter var i hög grad påverkad av enskilda personers engagemang, men också av deras förmåga att skapa tvärvetenskapliga forskningsplattformar. Sådana plattformar kom att bli viktiga för att även inomvetenskapligt stärka medie- och kommunikationsforskningen.

Medieforskare i samverkan

Det som hände under 1970-talets första del kan uttryckas som att svenska medieforskare började upptäcka varandra. Det bildades forskargrupper inom befintliga discipliner, främst sociologi och statsvetenskap – men snart även samarbeten över traditionella disciplingränser, särskilt på det lokala planet. Det som motiverade medieforskarna att profilera sig var att de ofta fanns inom discipliner som i sig var starka, där medieforskningen ofta var perifer och där stödet från ämnesföreträdarna varierade relativt

mycket mellan både ämnen och institutioner. Det upplevdes som viktigt att även bredda perspektiven genom att samverka med andra.

För forskare som var intresserade av medier kännetecknades 1970-talet av ett generellt sökande efter nya plattformar – eller som det formulerades i en presentation 1973: ”Vi vet inte så mycket om varandra själva.”⁶⁴ Möten med andra forskare och konferenser kom att där spela en viktig roll för utvecklingen av mediastudiet till ett gemensamt fält. Det som kan betecknas som den första stora forskarkonferensen skedde dock inte på nationell utan på nordisk nivå och ägde rum på Voksenåsen i Oslo sommaren 1973.⁶⁵ Initiativet ska ses mot bakgrund av *det aktiva nordiska samarbetet* som kännetecknade 1960- och 1970-talen. Exempelvis hade tidningsbranschen samarbeten i fråga om både forskning och utbildning, därtill hade de fem public serviceradio- och teveföretagen sedan länge en programsamverkan i Nordvisionen.⁶⁶ En viktig punkt på Oslo-konferensen var att försöka göra en lägesbeskrivning av medieforskningen i Norden. Den svenska redogörelsen, som gjordes av Gunnar Hallingberg från litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet, angav i sin rubricering att den avsåg ett humanistiskt perspektiv. Det innebar en bred syn på medieforskning som kommunikationsforskning. Hallingberg lyfte fram flera centrala humanistiska projekt och gjorde även jämförelser mellan humanistiska och samhällsvetenskapliga ansatser vid likartade problemställningar.

Den andra nordiska konferensen ägde rum i Bjerringbro i Danmark 1975. Medan Oslo-konferensen två år tidigare hade varit mer av orientering och nätverksbyggande, kom den andra konferensen att visa på medieforskningens styrka. Betoningen av den nordiska massmedieforskningen kom ett par år senare även till uttryck i en vetenskaplig volym som pekade på de viktigaste forskningstendenserna i de nordiska länderna.⁶⁷ De första nordiska konferenserna bidrog till att skapa en avgörande dynamik i ämnesutvecklingen; de initierade därtill nätverk av ledande personer som också kom att träffas i andra fora.⁶⁸ Konferenserna blev därmed ett sätt att både skapa närmare kontakter mellan svenska forskare – oavsett om de arbetade inom akademien eller på institut – liksom förmedlade och stimulerade forskningstrender både på nationellt och på nordiskt plan.

Redan innan den första nordiska medieforskarkonferensen 1973 hade det kommit igång ett samarbete som skulle visa sig bli allt viktigare för att stimulera massmedieforskningen. Det var den *Nordiska centralen för masskommunikationsforskning (Nordicom)*.⁶⁹ Tillkomsten av Nordicom hade

sin bakgrund i att det bland tidningsutgivare, radio-teve-företag och forskare i Norden fanns ett gemensamt intresse av att få en bättre överblick över den forskning om massmedier som hade vuxit fram under 1960-talet. Efter en nordisk utredning 1976⁷⁰, permanentades Nordicom år 1978 med medel från både nordisk och nationell nivå. Även om Nordicom startade som en renodlad dokumentationscentral kom organisationen snart att bidra till utvecklingen av det nordiska forskningssamarbetet. Det skedde framför allt genom en informationsfunktion som placerades vid Göteborgs universitet. Informationsfunktionen fick bland annat ansvar för regelbunden utgivning av ett nyhetsblad, ursprungligen Nordicom-Nytt, senare Nordicom Information. Det lades en särskild vikt på att underlätta kontakterna mellan medie- och kommunikationsforskning i de nordiska länderna samt världen i övrigt. Nordicom kom mycket snart, inte minst genom sina regelbundna publikationer, att skapa en plattform för samverkan inom nordisk massmedieforskning. Det innebar att nya idéer spreds och att ämnesidentiteten stärktes. Samarbetet medförde att den nordiska medieforskningen även internationellt fick en egen profil och tydlig identitet.⁷¹

I och med att den samhällsvetenskapliga medieforskningen hade en stark internationell inriktning, och inte sällan var etablerad i andra länder var också *internationella mediekonferenser* viktiga. Där var det möjligt att träffa de stora namnen inom fältet, och få en känsla av vad som rörde sig i tiden. I början av 1970-talet var det framför allt International Association for Mass Communication Research (IAMCR) som drog svenska deltagare. Det underlättades av att flertalet av organisationens konferenser på 1970-talet låg på rimligt avstånd från Sverige.⁷² Det stora antalet deltagare från Sverige bidrog till att IAMCR-konferenserna även blev en plattform för samverkan mellan svenska medieforskare. Under konferensen i Leicester 1976 samlades de svenska deltagarna till ett gemensamt möte för att diskutera möjligheten till ett närmare samarbete i syfte att stärka medieforskningen i Sverige. Vid mötet utsågs en arbetsgrupp som fick i uppgift att lägga fram ett förslag till en svensk forskarorganisation efter internationell förebild.

I början av 1977 fanns det ett förslag till stadgar och på ett möte i Stockholm i februari konstituerades *Föreningen för svenska masskommunikationsforskare* (FSM).⁷³ I stadgarnas ändamålsparagraf uttalades att föreningen skulle vara en tvärvetenskaplig intresseorganisation. Det markerades att FSM visserligen eftersträvade en bredd i medlemssamman-

sättningen men att ”föreningen borde ha en tydlig karaktär av forskarsammanslutning för att kunna fungera som språkrör för forskargruppen”.⁷⁴ Föreningens syfte skulle vara bland annat vara att fungera som ett tvärvetenskapligt forum för medieforskare från olika områden, att stimulera samverkan mellan forskare och praktiker, att i kontakt med myndigheter verka för bättre villkor för masskommunikationsforskningen samt att verka för utbildningen inom området. I praktiken handlade det om att ordna forskarkonferenser och att verka för samhällets stöd för medieforskning och medieutbildning. En viktig utgångspunkt för FSM var tanken att föreningen skulle stimulera lokal samverkan vid varje universitet. Det uppfattades som avgörande för forskningsområdets framtid att det fanns lokala medieforsknings- och medieutbildningsmiljöer som kunde stimulera ämnesområdet genom kontakter över de traditionella ämnesgränserna, främst i form av lokala seminarier. Men det handlade också om nationell lobbying för att stärka forskningsområdet och reagera på olika forskningspolitiska initiativ. Föreningens medlemsrekrytering var framgångsrik och nådde inom ett par år över 150 medlemmar.

Förslag om organisation av massmedieforskningen

1970-talets intresse för frågor om press, radio och teve bidrog till att öka uppmärksamheten för massmedieforskningen. De offentliga utredningarna byggde i hög grad på medieforskarnas bidrag. Samtidigt var det svårt att få överblick över forskningen. Tidningsutgivarna i Sverige hade därför redan tidigt skapat en egen kommitté för att följa forskningen och initierat det tidigare nämnda nordiska samarbetet kring dokumentation och information om mediastudier.⁷⁵ Även forskningsorgan hade initierat motsvarande översikter, exempelvis Samarbetskommittén för långsiktssmotiverad forskning⁷⁶, och en forskningsfinansiär som Riksbankens jubileumsfond hade prioriterat området. Nu fanns det motsvarande idéer också på politisk nivå.

Flera av 1960- och det tidiga 1970-talets offentliga utredningar hade berört forskningsfrågorna, och det mest utvecklade förslaget finns i betänkandet från 1960 års *radioutredning*.⁷⁷ Det hade tagits fram av en arbetsgrupp under ledning av utredningens sekreterare.⁷⁸ Underlaget var utredningens tilläggsdirektiv från 1962 som angav att man skulle överväga behovet av forskning om ”televisionens inverkan på människor och samhälle”. Radioutredningen 1960 genomförde en omfattande inventering

av behoven och redovisade översikter av både svensk och internationell forskning om radio och teve. Det handlade inte bara om studier avseende mediepublik och påverkan utan inkluderade även historiskt inriktad forskning. Utredningen pekade ut ett relativt stort forskningsområde med bland annat samtidshistorisk forskning, språkvetenskap, kultur-sociologi och medieeffekter samt underströk vikten av tvärvetenskapliga ansatser. Det föreslogs en uppbyggnad av forskningen i tre steg. I det första steget skulle det inrättas kvalificerade forskningstjänster vid universitet och högskolor, i det andra skapas lokala massmedieinstitut på en eller flera orter, och i det tredje – ”om tio eller femton år” – skulle det inrättas en akademisk grundutbildning i massmediekunskap.⁷⁹

Radioutredningens förslag var i många avseenden före sin tid genom att det redan i mitten 1960-talet pläderade för att skapa ett medieämne. Förslaget fick emellertid inte något gehör. Radions och televisionens forskningsbehov föreföll täckas av den egna publik- och programforskningen (PUB). När utredningens sekreterare på 1970-talet publicerade sin lärobok om radio och teve konstaterade han i fråga om massmedieforskningen att ”universitetsmyndigheternas och statens intresse har [...] varit obetydligt, och de av radioutredningen 1965 framlagda förslagen hade – trots att de av remissinstanserna angavs som önskvärda – ännu fem år senare inte föranlett någon åtgärd”.⁸⁰ Det skulle dröja ytterligare drygt tio år innan forskningsfrågan på nytt aktualiserades – nu genom en särskild utredning.

Initiativet till en utredning om att etablera medieforskning som ett permanent forskningsområde kom från 1972 års *pressutredning* och 1974 års *radioutredning*. I en gemensam skrivelse till utbildningsdepartementet i maj 1975 framhölls behovet att åstadkomma en större bredd inom medieforskningen. Pressutredningen pekade bland annat på att uppsplittringen av medieforskningen på olika ämnen inte var ”ägnad att gynna en allsidig massmedieforskning”, medan radioutredningen ställde frågan om forskningen vid PUB borde betraktas som en fråga för Sveriges Radio eller om verksamheten där skulle ha ett vidare ansvar.⁸¹ Skrivelsen ger en bra belysning av hur två statliga utredningar vid 1970-talets mitt betraktade medieforskningen. Forskningen var viktig för samhälls- och branschutveckling, men dess organisation bedömdes inte som optimal. Särskilt bristen på fast struktur motverkade möjligheten att utveckla forskningsområdet. Tankarna anslöt föga förvånande till den forskningspolitiska föreställningen om sektorsforskningens betydelse.

Utredningen beslutades i december 1975 och fick namnet *Massmedieforskningsutredningen* (MMFU). I utredningsdirektiven vidgades utgångspunkterna.⁸² Den ansvarige ministern – Bertil Zachrisson – markerade kopplingen mellan offentliga utredningar och behovet av medieforskning, men inkluderade inte bara radio, teve och press utan även utredningar om litteratur, reklam och film. Han pekade på vikten av att samråda med myndigheter och utredningar inom området – både intressenter som Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar och de som sysslade med forskningsorganisation, men också med mediebranschen och folkrörelserna. Det är inte helt entydigt i direktiven vad som skulle vara fokus i utredningen. Klart är emellertid att massmedieforskningens organisation var en central fråga. I övrigt handlade det om att värdera forskningsidéer från olika intressenter, att överväga hur grundforskning bäst kan stödjas och i det sammanhanget pröva möjligheten av tvärvetenskaplig forskning. En huvuduppgift för MMFU var dessutom att komma med ett förslag om organisation och placering av Sveriges Radios publik- och programforskning (PUB).

Utredningen, en enmansutredning med ett antal experter hade ett omfattande program.⁸³ Särskilt viktig var givetvis den kartläggning av forskningsfältet som presenterades i den tidigare nämnda rapporten *Massmedieforskning i Sverige*. Utredningen genomförde specialanalyser av vad man uppfattade som starka forskningsmiljöer, där särskilt PUB – mot bakgrund av utredningens uppdrag – ägnades stor uppmärksamhet, liksom nordiska utblickar. Vidare organiserade utredningen *hearings* med alla relevanta utredningar, myndigheter, branschgrupper och organisationer. Utredningsarbetet genomfördes dock på bara drygt ett år.⁸⁴

Utredningen avgränsade sitt uppdrag till fyra punkter. Det gällde (a) att göra en samlad bedömning av omfattning och villkor för svensk massmedieforskning, (b) att undersöka behovet av ytterligare forskningsinsatser, (c) att studera möjligheterna till forskning över traditionella ämnesgränser och (d) ägna speciell uppmärksamhet åt PUB:s ställning. I praktiken kom fokus att ligga på frågorna om forskningsorganisationen.

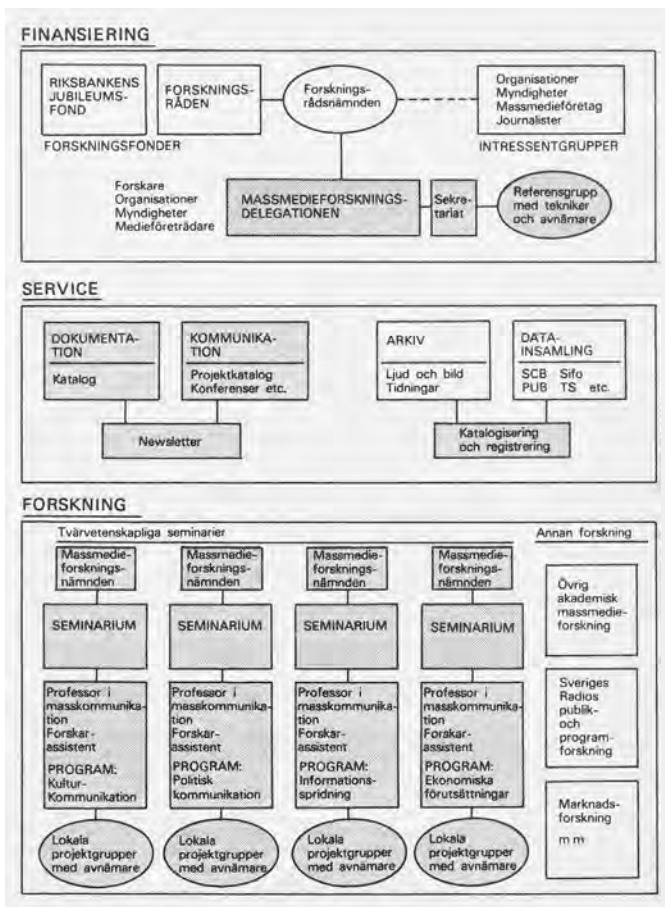
När det gällde frågan om vad som skulle menas med massmedieforskning hade utredningen en bred syn. Medieforskning avsåg inte bara traditionella massmedier som press, radio och teve utan även böcker, teater, film och olika slag av kommunikationsteknologi. När det gällde de senare gjordes också en avgränsning genom att massmedieforskning endast avsåg deras roll som medier, till exempel deras spridning och konsumtion, inte

deras struktur eller innehåll.⁸⁵ Intervjuerna med de olika intressenterna pekade enligt utredningen på att det fanns en stor efterfrågan på kunskap och därmed en grund för att betona vikten av att utveckla forskningsområdet. Utredningens bedömning av den svenska medieforskningen innehöll inte någon egentlig värdering av forskningen utan framhöll snarare dess expansion och dess generella relevans för förståelsen av mediernas roll i samhället.⁸⁶ Vidare menade utredaren att forskningen hotades av stagnation, eftersom den saknade en ekonomisk bas.⁸⁷

Mot den bakgrunden lade utredningen sitt huvudförslag om en fast organisation för medieforskningen. En fast forskningsorganisation var viktig för att ge beslutsfattare ”bättre beslutsunderlag” inför förväntade förändringar inom medieområdet, men det påpekades också att den var viktigt vad beträffar forskningens behov av teori- och metodutveckling.⁸⁸ Med tanke på vad som samtidigt skedde inom massmedieforskningen är det särskilt intressant att följa utredningens principiella resonemang. Utredningen diskuterade två olika alternativa organisationsmodeller. Den ena var att skapa ett nationellt forskningsinstitut, den andra att skapa ett akademiskt medieämne. Utredningen avfärdade dock båda modellerna. Den gemensamma nämnaren i kritiken var risken att forskningens mångfald riskerade att försvinna: både instituts- och ämnesmodellen skulle förmodligen leda till alltför stor koncentration varvid den eftersträlvade tvärvetenskapen skulle gå förlorad.⁸⁹

Även om ”ämnesmodellen” således avfärdades kom ändå utredningens organisationsförslag att ha vissa likheter med den. Förslaget var att det skulle inrättas tvärvetenskapliga seminarier vid fyra högskolor – och att det vid varje seminarium skulle inrättas två forskartjänster, varav en professur, samt att det vid de berörda högskolorna skulle skapas en massmedieforskningsnämnd med ansvar för samordning. Huvudämnet för professuren skulle vara masskommunikation, men de fyra professurerna skulle ha olika inriktningar.⁹⁰ Dessutom lades förslag om en central forskningsdelegation med ansvar för finansiering, samt en servicefunktion med ansvar för information om forskningen, i praktiken en vidareutveckling av Nordicoms svenska verksamhet.

När det gällde PUB – som varit en av huvudfrågorna för utredningen – blev slutsatsen att den existerande modellen fungerade bra. PUB var viktigt för att ge underlag för Sveriges Radios programverksamhet samtidigt som man upprätthöll kontakter med medieforskare vid universiteten. MMFU bedömde att den av utredningen föreslagna organisationen

Massmedieforskningsutredningens förslag till fast organisation för medieforskningen. SOU 1977:11, *Forskning om massmedier: Betänkande*.

”helt naturligt (kommer) att ha betydelse för PUB:s verksamhet”, genom att skapa ytterligare möjligheter till kontakter med forskningen vid universitet och högskolor.⁹¹ Förslaget som även illustrerades med en detaljerad skiss var att göra de tvärvetenskapliga seminarierna till det överordnade på det lokala planet och markera vikten av tvärvetenskap men även samarbete med forskningens avnämare. Samtidigt gav den gemensamma benämningen *masskommunikation* på professurerna en samlad bild till ett nytt ämne – eller i varje fall ämnesområde. Tillsammans visade de lokala programmen på den ämnesmässiga bredden. Det som möjligen var

överraskande i förslaget var den nationella överbyggnadens storlek. En oväntad sak var att utbildning inte fick något utrymme i organisationsförslaget; i utredningen berörs utbildningarna inom fältet – journalistutbildningen och utbildningen i informationsteknik – endast som avnämmare av forskning, inte som ett sätt att långsiktigt rekrytera forskare.

Forskningsorganisation i vänteläge

I remissomgången fick utredningsförslaget överlag ett starkt stöd.⁹² Generellt positiva var bland andra Skolöverstyrelsen, Nykterhetsrörelsens landsförbund, Publicistklubben och Svenska Arbetsgivareföreningen samt medieforskarföreningen FSM och Handelshögskolan i Stockholm. Också Svenska Journalistförbundet och Tidningsutgivareföreningen hade en allmänt positiv inställning men pekade på att det saknades en anknytning till grundutbildningen inom medicområdet. Även andra remissinstanser, exempelvis Universitets- och högskoleämbetet lyfte särskilt fram journalistutbildningens behov av forskningsanknytning. Flertalet remissinstanser gav stöd åt utredningens bedömning av behoven av ökade resurser för forskning om massmedier.

Kritiken mot utredningen gällde till viss del hur ämnesområdet avgränsats. Det handlar bland annat om att film och telekommunikation inte hade inkluderats. Förslaget om fyra seminarier respektive professorer mötte kritik från FSM, som menade att antalet borde vara detsamma som antalet högskoleregioner (alltså fem eller sex). Förslaget att inrätta tvärvetenskapliga seminarier fick överlag stöd, men forskarföreningen framförde att de föreslagna ämnesplattformarna borde preciseras ytterligare. Föreningen menade dessutom att det trots de föreslagna tillskotten av medel satsades förhållandevis lite på forskningsområdet.⁹³ Från föreläsarna för högskoleutbildningen i Informationsteknik argumenterades att det inte var tillräckligt med en satsning på forskning utan att det på sikt måste inrättas ett särskilt universitetsämne med utbildning: utan utbildning skulle forskningen inte kunna utvecklas.

Även om remissopinionen måste betraktas som överlag positiv, och även om det på viktiga punkter fanns kritik, förhöll sig utbildningsministern – Jan-Erik Wikström – tveksam. Visserligen delade han de allmänna målen, tveksamheten gällde att fanns en risk att forskningen skulle koncentreras till de lokala seminarierna och att det skulle bli mindre mångfald med en sådan modell. En annan invändning var att det svårligen gick

att ta ställning till förslaget om det inte först behandlats inom högskolan och "där kunnat vägas och prioriteras mot andra forskningsområden".⁹⁴ Också när det gällde finansiering var ministern tveksam, eftersom forskningsrådsorganisationen precis gjorts om och att särskilt det humanistiskt-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR) fått ett särskilt ansvar för medieforskning. Han delade dessutom åsikten att grundutbildningens forskningsanknytning – "framför allt då journalistutbildningen" – borde inkluderas i ett samlat förslag att bygga ut massmedieforskningen. Trots de kritiska punkterna underströk utbildningsministern vikten av att stödja forskningen inom ämnesområdet. I det syftet föreslogs att 500 000 kr skulle tilldelas UHÄ för fördelning till forskning "av praktisk betydelse för pressen".⁹⁵ Forskarföreningen FSM argumenterade mot utbildningsministern med en debattartikel i *Svenska Dagbladet*⁹⁶, men riksdagen följde propositionen. Samma beslut återkom 1979 men med en särskild betoning av att medlen borde gå till "tillämpad medieforskning" inom ämnen där det saknas kontakt med forskningen.⁹⁷

När Jan-Erik Wikström nästan fyra decennier senare ombeds kommentera invändningarna lyfter han särskilt fram två av dessa.⁹⁸ Den ena är den ekonomiska faktorn och pekar på att det 1978 inte fanns mycket resurser att tillgå, eftersom regeringen var fullt sysselsatt med kärnkraftsfrågan. Den andra är att förslaget i sig var väl omfattande och *inte* förankrat på universitetssidan, vilket gjorde det tveksamt att genomföra det genom ett centralt politiskt beslut. Det viktigaste budgetbeslutet det året, framhåller han, gällde den tvärvetenskapliga temaforskningen vid Linköpings universitet som var lokalt väl förankrat sedan länge. Han framhåller dessutom att forskningsområdet faktiskt fick ett årligt tillskott på en halv miljon, låt vara att det främst avsåg tillämpad forskning av relevans för journalistutbildningen.

Nordicom-Nytt lät tre företrädare för forskning och bransch kommentera propositionen.⁹⁹ Lars Furhoff, nu rektor på journalisthögskolan i Stockholm, efterlyste en mer positiv grundinställning från regeringen och pekade på att man mycket väl hade kunnat stödja den lokala seminarieverksamheten men hade samtidigt förståelse för att förslaget som helhet inte genomfördes. Ivar Hallvig, Tidningsutgivareföreningens direktör, var positiv till MMFU-förslaget, men kunde förstå att det fanns en statsfinansiell tvekan. Kjell Nowak, på EFI, Handelshögskolan i Stockholm och ordförande i forskarföreningen, menade att det var förståeligt att regeringen inte ville ha fler centrala organ och att HSFR var tillräcklig

som forskningsfinansiär, men hade en ”helt avvikande uppfattning” om att lokala professurer och seminarier skulle kunna vara ett hinder för masskommunikationsforskningens utveckling.

Även om det är svårt att se någon partipolitisk profil på massmedieforskningsutredningen är det troligt att det ändå fanns en mediepolitisk resonansbotten. Således motionerade en grupp socialdemokratiska ledamöter om att utredningens förslag borde genomföras utan några inskränkningar. Utbildningsministerns oro för centralism avfärdades, med hänvisning till att någon sådan kritik inte förts fram av remissinstanser inom högskolan. Motionen föll emellertid i utbildningsutskottets slutliga omröstning. Redan året därpå återkom dock en socialdemokratisk motion, nu med färre undertecknare, med ett begränsat förslag: ett lokalt seminarium med tillhörande professur skulle inrättas vid Göteborgs universitet med temat politisk kommunikation.¹⁰⁰ Motionärerna argumenterade för att professuren skulle vara det första steget i en utbyggnad av massmedieforskningens organisation i Sverige. Motionen anknöt till ett motsvarande förslag i UHÄ:s anslagsframställning som inte fått stöd i budgetpropositionen. I en första läsning förkastades motionen av utbildningsutskottet, men i den andra fick den utskottets stöd.¹⁰¹ Det blev också riksdagens beslut. År 1979 inrättades en medieprofessur vid Göteborgs universitet. Professuren kom dock inte att benämnas politisk kommunikation utan endast massmedieforskning.¹⁰²

Det förslag som lagts fram av massmedieforskningsutredningen hade i huvudsak fått forskarsamhällets stöd. Att det inte fick politiskt stöd utlöste en stor besvikelse. Visserligen ansåg FSM att de medel som tilldelats UHÄ var en viktig satsning – men de stod inte för den långsiktiga utbyggnad som förespråkades av medieforskarna. Visserligen betraktades den första medieprofessuren i Göteborg som ett steg i rätt riktning, men det fanns samtidigt en oro för att det skulle stanna vid den. Forskarföreningen diskuterade olika möjligheter med bland annat en uppvaktning av utbildningsministern. En sådan kom också till stånd i mars 1980, men resulterade inte i något konkret. Senare samma år antog forskarföreningen en ny programplattform som i stort sett följde MMFU-förslaget men förespråkade bredare ämnesplattformar och en samordning med grundutbildningen.¹⁰³

Vägen till medieämnet

Syftet med det här kapitlet har varit att försöka ge några perspektiv på bakgrunden till det akademiska medieämnets framväxt i Sverige – med särskilt fokus på massmedieforskningsutredningens, aldrig genomförda, förslag. En central tes är att ramarna för den nya mediedisciplinen skapades under 1970-talet *trots* att det då inte genomfördes någon formalisering av fältet – och att utvecklingen till stor del påverkades av vad som skedde inom medieområdet, inom högskolesektorn och inom samhället i stort. Den avslutande frågan gäller såtillvida hur utvecklingen av medieämnet ska betraktas.

Som påpekats inledningsvis pekar Thomas Brante på tre nivåer i framväxten av en vetenskaplig disciplin. Om man förenklar något handlar det om de enskilda forskarna, om de institutionella förhållandena och om det grundläggande synsättet. Framväxten av medieämnet kan i huvudsak förstås mot bakgrund av en sådan modell. 1950- och 1960-talens forskning om press, radio och teve bedrevs av forskare som var verksamma inom olika vetenskapliga discipliner. 1970-talet kännetecknades av en ökad samverkan mellan forskare med olika ämnesbakgrund och en stark strävan efter fastare strukturer. Sådana växte fram på det lokala planet genom tvärvetenskapliga seminarier. Forskningen uppfattades vanligen som både intressant och viktig. Däremot lyckades inte medieforskarsamhället under 1970-talet få till stånd den eftersträlvade akademiska disciplinen – trots förslag från två offentliga utredningar. Det kom dessutom att dröja ytterligare ett decennium innan det 1989 inrättades medieprofessurer vid majoriteten av de svenska universiteten.¹⁰⁴

I inledningen pekades på två omvärldsfaktorer som på olika sätt bedömdes påverka etableringen av medieämnet i Sverige: utvecklingen på massmedieområdet och den samtidspolitiska vinden. Det är uppenbart att både medieutvecklingen och de internationella influenserna på 1960- och början av 1970-talet, inte minst forskningssamverkan med andra nordiska länder, fungerade som starka dragkrafter för ämnesområdet. Det generella intresset för vad som hände inom medierna stimulerade forskarna att ställa nya frågor, samtidigt som utredningar – föranledda av pågående medieförändringar som tidningsnedläggelser, teve-expansion och kabelutbyggnad – medförde ökad efterfrågan på medieforskning. Den samhällsvetenskapliga medieforskningens kom att spela en särskilt viktig roll i framväxten av ämnesområdet. Inte minst hade dess tillämpade

karaktär stor betydelse för att utveckla kunskap om medielandskapet förändring men också om den expanderande reklammarknaden.

Ett annat viktigt gemensamt drag i 1970-talets medieforskning var tillkomsten av lokala, tvärvetenskapliga forskningsmiljöer där forskare med olika bakgrund utvecklade nya perspektiv på mediernas roll, men där det också byggdes upp nära kontakter med den expansiva grundutbildningen inom informationsrådet. Forskning för utredningar, myndigheter och medier gav en grund för teori- och metodutveckling. Annorlunda uttryckt så började det skapas en *medievetenskaplig identitet* över traditionella disciplingränser. Den förstärktes av en internationell påverkan, där de nordiska kontakterna kom att få en avgörande betydelse, och ledde till att den svenska forskarföreningen FSM bildades 1977.

Förslaget från Massmedieforskningsutredningen 1977 kan i det perspektivet uppfattas som ett sätt att både stödja en medieforskning som bidragit med viktig ny kunskap, och att säkerställa långsiktig stabilitet för ett alltmer centralt ämnesområde. Trots att utredningsförslaget i remissomgången fick ett brett stöd från universiteten kom det i slutomgången ändå inte att prioriteras i förhållande till andra akademiska områden. Även inom enskilda universitet fanns länge en tveksamhet om massmedier verkligen kunde anses som ett eget akademiskt fält. En viktig förklaring var sannolikt att förslagen inte innehöll något om utbildning.

Utbyggnaden av medieutbildningen på lokal nivå kom genomgående att bli en viktig hävstång för medieämnet. Studentintresset var överlag stort och informations- och medieutbildningar byggdes ut på lokal nivå. Det senare möjliggjordes av att universitet och högskolor efter 1977 fick egen rådighet över sina utbildningar och successivt byggde ut linjer och fristående kurser inom medieområdet. När ämnet *de facto* etablerades under 1980-talet var det just genom trycket från den expanderande medieutbildningen att åstadkomma en tydlig *forskningsanknytning*. Det var också de utbildningsansvariga som vid en ämneskonferens på Uppsala universitet 1989 kom att ena sig om det som blev ämnesbenämningen medie- och kommunikationsvetenskap.

Det kan förefalla som om avfärdandet av MMFU:s förslag innebar att 1970-talet blev ett förlorat decennium för det akademiska medieämnet i Sverige. Men det är knappast riktigt. Visserligen blev det inga professorer i masskommunikation 1978 – men det är ändå rimligt att påstå att det var 1970-talet som lade grunden för den institutionalisering av medieforskningen som formellt skedde under 1980-talet. Den lokala seminarie-

I P. G. Holmlövs och Kjell Nowaks bok, *Kontaktmönster bland svenska masskommunikationsforskare: En förstudie* (Stockholm: EFI, 1980), 7–10, presenteras följande figur (här återskapad efter original i stencil). I figurtexten står att "Cirkelnas diameter motsvarar summan av antalet forskare ur nettourvalet som finns på orten, plus hur många av dessa som svarat. Linjernas bredd motsvarar antalet utväxlade kontakter mellan varje par av orter (både erhållna och givna för varje ort i förhållande till varje annan ort)."

Urvalet var 190 personer och svarsfrekvensen var 77 procent. Tre kriterier användes för att definiera vilka som ingick i populationen svenska masskommunikationsforskare: "de skulle vara medlemmar i forskarforeningen FSM och/eller aktivt ha deltagit i tvärvetenskapliga forskarseminarier om masskommunikation på sin hemort, samt ha anknytning till forsknings- och/eller undervisningsinstitutioner."

Vad gäller forskarnas ämnes- eller institutions-tillhörighet skriver Holmlöv och Nowak att "Forskarna kommer från många olika ämnen och institutioner: teologi, konstvetenskap, litteraturvetenskap, nordiska språk, engelska, film- och teatervetenskap, historia, filosofi, pedagogik, psykologi, sociologi, statsvetenskap, företagsekonomi, ekonomisk historia, journalsthögskolorna, EFI vid Handelshögskolan i Stockholm, ämnet informationsteknik, Sveriges radios Publik- och Programforskningsavdelning (PUB), Sveriges Radio, tidsningar och tidskrifter, fortbildningskurser för journalister samt myndigheter av olika slag. De största ämnena är sociologi (med 24 personer, flest i Lund och Umeå), statsvetenskap (14, flest i Göteborg), nordiska språk (10, många i Lund och Umeå), historia (10, flest i Stockholm) och litteraturvetenskap (9 personer, många i Stockholm och Uppsala). Största enskilda institution är PUB i Stockholm med 17 personer som besvarat enkäten."

verksamheten var livaktig och på flertalet universitetsorter hölls åtminstone ett gemensamt seminarium per månad.¹⁰⁵ En studie från 1979 av samverkan mellan forskare visade tydligt att det hade utvecklats ett nationellt forskarnätverk med en inte obetydlig disciplinöverskridande samverkan.¹⁰⁶

Den grundsyn som forskarföreningen lagt fast i slutet av 1970-talet återkom i uppvaktningar och andra slag av opinionspåverkan under 1980-talet. Forskarföreningen lade dessutom stor vikt vid att stärka de lokala, tvärande forskningsmiljöerna, där särskilt Centrum för masskommunikationsforskning vid Stockholms universitet kom att framstå som den bredaste.¹⁰⁷ Visserligen spelade utrednings- och uppdragsforskning en viktig roll även under 1980-talet, men ämnesområdets etablering medförde nu att resurserna från offentliga forskningsråd och forskningsfonder fick en allt större betydelse. I de forskningspolitiska propositionerna 1987 och 1990 kom också de länge eftersträlvade professurerna i massmedieforskning, masskommunikationsforskning och journalistik. Det gav grunden för en lokal disciplinär mediemiljö med både utbildning och forskning.

När utbildningsministern i budgetpropositionen 1978 gjorde tummen ner för att etablera masskommunikation som forskningsområde var hans huvudargument att det skulle leda till en koncentration av forskningen på medieområdet. Med det menade han sannolikt att området skulle snävas in. Istället för att forskare med olika bakgrund skulle bedriva medieforskning skulle området "monopoliseras" av forskare från *ett* ämnesområde. Invändningen förekom även bland medieforskare. Var massmedier eller masskommunikation verkligen en disciplin? Var området inte snarare ett forskningsfält som med fördel belystes från olika ämneshorisonter? Inte minst fanns det inom flera humanistiska ämnen en oro för att de samhällsvetenskapliga perspektiven skulle bli förhärskande, en oro som tycktes få stöd av det faktum att den första generationen medieforskare hade sin bakgrund i samhällsvetenskaplig ämnestradition.

En värdering av 1970-talet i ett längre perspektiv pekar på att det utblivna beslutet om en utbyggnad av massmedieforskningen snarast blev positivt för fältet. Visserligen är en sådan slutsats om massmedieforskningens historia påverkad av vad vi vet fyra decennier senare. Det kan ändå med fog påstås att forskningsområdet 1978 knappast var moget för en så snabb expansion. Med Brantes terminologi saknades ännu ett gemensamt synsätt på medieforskning som vetenskap och risken för fraktionsbildning var uppenbar. Nu fortsatte istället uppbyggnadsfasen med många diskussioner där olika ämnens perspektiv på ett fruktbart sätt konfronterades med varandra – och där utvecklingen inom olika medieutbildningar kom att ha en avgörande betydelse. Den något paradoxala slutsatsen är därför att avfärdandet av massmedieforskningsutredningens förslag snarast *stärkte* framväxten av en tvärvetenskaplig samverkan inom medieforskar-

samhället. Det kom att bli en betydande styrka för medie- och kommunikationsvetenskapen när den fasta forskningsorganisationen kom på plats tio år senare.

Noter

1. Jag vill rikta ett stort tack till professor Ulla Carlsson för många mycket värdefulla synpunkter på texten.

2. Med nationell akademisk status menas här att det ska finnas minst en professur inom ämnesområdet vid flertalet av de svenska universiteten. Visserligen fick området en första professur 1979, men först genom regeringsbeslutet 1989 att inrätta ett antal professurer i massmedie- respektive masskommunikationsforskning kan det sägas ha blivit nationellt etablerat.

3. Thomas Brante, *Vetenskapens struktur och förändring* (Lund: Doxa, 1981), 24f.

4. Jämför Lennart Weibull, "Masskommunikationsforskningen i Sverige: Några reflektioner om läget 1988", VII Nordiske konference för massekommunikationsforskning, Fuglsø 18–21 augusti 1985; Lennart Weibull, "Masskommunikation som ämnesområde: Ett försök till empirisk bestämning", *Forskning om journalistik, medier & kommunikation*, red. Ulla Carlsson & Anders Lindblad (Göteborg: Nordicom-Sverige: 1992); Lennart Weibull, "Forskaridentitet i förändring: Några personliga reflexioner kring svensk medieforskning", *Mångfald i medieforskningen*, red. Ulla Carlsson (Göteborg: Nordicom-Sverige, 2003).

5. Ett tidigare arbete om svensk äldre presshistoria är Emil Keys *Försök till den svenska tidningspressens historia* (Stockholm: Bonnier, 1883). Den volymen förefaller dock sakna akademisk anknytning. Gunilla Lundström, "Otto Sylwan", *Ständigt dessa landsortstidningar*, red. Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (Göteborg: Nordicom-Sverige, 1998), 7. Bernhard Lundstedt, *Sveriges periodiska litteratur* (Stockholm: Publicistklubben, 1895-1902).

6. Per Rydén, *Nerskrivning: Egensinniga sidor, kvarglömda dagar* (Stockholm: Carlsson, 2015), 219ff.

7. Kai Kronvall, *Massmedieforskning i Sverige: Rapport från Massmedieforskningsutredningen* (Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förlaget, 1976), 40ff.

8. Den klassiska fakultetsindelningen var medicin, juridik, teologi och filosofi. Den filosofiska fakulteten kom med tiden att bli den fakultet där nya forsknings- och utbildningsområden placerades. I Sverige hade den 1961 delats upp i naturvetenskap och humaniora. Bo Lindberg & Ingemar Nilsson, *Göteborgs universitets historia. 2, Ett växande universitet* (Göteborg: Rektorsämbetet, Göteborgs universitet, 1996), 8ff.

9. Citerat efter Lindberg & Nilsson, 166.

10. David W. Park & Jefferson Pooley, red., *The history of media and communication research: Contested memories* (New York: Peter Lang, 2008).

11. Carl I. Hovland, Irving L. Janis & Harold H. Kelley, *Communication and persuasion: Psychological studies of opinion change* (New Haven: Yale University Press, 1953).

12. Wilbur Schramm, red., *The process and effects of mass communication* (Urbana: University of Illinois Press, 1954); Jämför Gerhard Maletzke, *Psychologie der Massenkommunikation: Theorie und Systematik* (Hamburg: Verlag Hans Bredow-Institut, 1963).

13. Joseph T. Klapper, *The effects of mass communication* (New York: Free Press, 1960); Elihu Katz & Paul F. Lazarsfeld, *Personal influence: The part played by people in the flow of mass communications* (New York: Columbia university, 1964).

14. Kjell Nowak, *Masskommunikationsforskning i Sverige: En översikt samt en annoterad bibliografi* (Stockholm: Företagsekonomiska forskningsinstitutet vid Handelshögskolan i Stockholm, 1963).

15. Statsvetaren *Jörgen Westerståhl* (1916–2006) var 1951 USA-stipendiat och besökte bland annat vid Yale University och Columbia University i New York, där han träffade ledande opinionsforskare som exempelvis Harold D. Lasswell och Paul F. Lazarsfeld. Olof Petersson, *Statsvetaren: Jörgen Westerståhl och demokratins århundrade* (Stockholm: SNS förlag, 2011), 139ff. Ekonomen *Karl Erik Wärneryd* (född 1927) från Handelshögskolan i Stockholm, disputerad i psykologi, studerade 1962 amerikansk masskommunikationsforskningen på plats med fokus på frågor om påverkan och träffade bland andra Joseph Klapper, då verksam inom radio-teve-företaget CBS, samt Ithiel de Sola Pool vid MIT. Karl-Erik Wärneryd, *Amerikansk masskommunikationsforskning: Några intryck från en studieresa* (Stockholm: Handelshögskolan i Stockholm, 1963). Även Wärneryds doktorand Kjell Nowak (se ovan) bedrev under ett år på 1960-talet studier i USA och inspirerades av den amerikanska masskommunikationsforskningen. Kronvall, 107. Inom sociologisk forskning om masskommunikation var Gunnar Boalt vid Stockholms universitet och Ulf Himmelstrand vid Uppsala universitet 1960-talets ledande namn.

16. Kjell Nowak, Benny Carlman & Karl-Erik Wärneryd, *Masskommunikation och åsiktsförändringar* (Stockholm: Norstedt, 1966); Dan Lundberg & Olof Hultén, *Individen och massmedia* (Stockholm: Norstedt, 1968). Volymerna var finansierade av medie- och reklambyrån Svenska Telegrambyrån respektive av Bonnierägda förlaget Åhlén & Åkerlund.

17. Gunnar Boalt, *Masskommunikation: Forskningsmetoder och resultat* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1965).

18. I de svenska medieavhandlingar som lades fram mellan 1977 och 1986 var sju av de tio mest citerade publikationerna av nordamerikanskt ursprung med inriktning på påverkan, se Ulla Carlsson, "Masskommunikationsforskning i Sverige: En översikt", *Masskommunikation och kultur: Symposium 4-6 maj 1987*, red. Ulla Carlsson (Göteborg: Nordicom, 1988). Mest citerad var Joseph Klapper.

19. Kent Asp, *Mäktiga massmedier: Studier i politisk opinionsbildning* (Akademilitteratur: Stockholm, 1986), 30ff; jämför Elihu Katz, "Communication research since Lazarsfeld", *Public Opinion Quarterly*, vol. 51, 1987.

20. Eino Tubin, *Förfäras ej: 50 år med det psykologiska försvaret: En biografi om en svensk myndighet* (Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar, 2003), 13ff.

21. Ibid., 100ff.

22. Margareta Cronholm, Lilian Nowak, Birgitta Höijer, Ulla B. Abrahamsson, Ingegerd Rydin & Ingela Schyller, "I allmänhetens tjänst: Ett kvartssekel med publik- och programforskningen vid Sveriges Radio", *Medie-Sverige: statistik och analys*, red. Magnus Anshelm & Ulla Carlsson (Göteborg: Nordicom-Sverige, 1993).

23. Bo W:son Schyberger, *Methods of readership research: A thesis on some of the methodological problems encountered when studying certain consumer habits and attitudes from a marketing point of view* (Lund: Gleerup, 1965).

24. Bo Wickström, *Tidningsföretagens konkurrensmedel: En studie av beslutssituationer* (Göteborg: Handelshögskolan i Göteborg, 1958).

25. Lennart Weibull, *Tidningsläsning i Sverige: Tidningsinnehav, tidningsval, läsvanor* (Stockholm: LiberFörlag, 1983).

26. Hans L. Zetterberg & Hans Alfredson, *Introduktion av Obsläs: En undersökning av tidningsläsning i Malmö 1970-71* (Stockholm: SIFO/SAFO, 1972). Den nära kopplingen mellan akademi och marknadsforskning kan även illustreras av den avhandling som Marknadssociologens grundare Jarko Cerha lade fram i Umeå 1968 med titeln *Selective mass communication* (Umeå: Umeå universitet, 1967). Avhandlingen byggde på de kommersiella mätningar han gjort inom sitt företag. Nestorn inom opinionsforskning Paul F Lazarsfeld var opponent.

27. Det bör tillfogas att det inte rörde sig om en utbildning i mediekunskap utan en kandidatexamen med främst ämnen som nyare tidens historia, litteratur- och konsthistoria samt "praktiska kurser i tidningstekniska ämnen" ledda av "någon erfaren journalist" (intervju i *Göteborgs Morgonpost* med professor Curt Weibull, Göteborgs universitet, och ansvarig för utbildningen, citerad i *Pressens Tidning*, nr 12, 1939).

28. Elin Gardeström, *Att fostra journalister: Journalistutbildningens formering i Sverige 1944-1970* (Göteborg: Daidalos, 2011), 47ff och 115ff.

29. Edmund Dahlström & Gösta Carlsson, red., *Svensk samhällsstruktur i sociologisk belysning* (Stockholm: Svenska bokförlaget, 1965). Kapitlet om massmedier skrevs av fil lic Rune Persson, sociologiska institutionen, Lunds universitet.

30. Boalt, 1965. Anders Yngve Pers, *Den svenska pressen* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1964); Lars Furhoff & Hans Hederberg, *Dagspressen i Sverige* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1965); Stig Hadenius & Lennart Weibull, *Press, radio, tv: En bok om massmedia i dagens samhälle* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1970); Ingemar Lindblad, *Etermediernas värld: Radio och tv: Arbetsformer, program, publik* (Stockholm: Bonnier, 1970).

31. Lennart Weibull, "Om olika studentgrupper", *Frihetens och upproriskhetens bakterier: Studentrörelse vid Göteborgs universitet under 60 år*, red. Martin Dackling, Lina Söderström & Caroline Tigerberg (Stockholm: Premiss i samarbete med Göteborgs universitets studentkårer, 2014).

32. Lennart G. Svensson, *Från bildning till utbildning. D. 3, Universitetens omvandling från 1870-talet till 1970-talet* (Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet, 1980).
33. Förkortningen Dyrk hade sin bakgrund i att kurserna tagits fram av Delegationen för yrkesintrade kurser (förkortad Dyrk)
34. Höskoleverket Rapport 2001:25R, *Utvärdering av medie- och kommunikationsvetenskapliga utbildningar vid svenska universitet och högskolor*.
35. SOU 1965:22, *Dagstidningarnas ekonomiska villkor: Betänkande*; SOU 1968:48, *Dagspressens situation: Betänkande*.
36. SOU 1975:79, *Svensk press. 4, Statlig presspolitik: Betänkande*.
37. Lennart Weibull, "Fyra decennier i Mediesverige", *Mediesverige 2014: Statistik och analys*, red. Ulla Carlsson & Ulrika Facht (Göteborg: Nordicom-Sverige, 2014).
38. SOU 1969:48, *Vidgad samhällsinformation: Betänkande*.
39. Nämnden för samhällsinformation, 1972.
40. Lars Furhoff, *Pressens förräderi: Om tredje statsmakten i landsorten* (Stockholm: Bonnier, 1963).
41. Göran Palm, *Indoktrineringen i Sverige* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1968); Håkan Hanson, *Anders Persson har vrickat foten: En debattbok om bygdejournalistik och returinformation i landsortspressen* (Uppsala: Verdandi, 1968); Christer Hellmark, Bernt Lindberg & Karl-Ola Nilsson, *Ni har väl läst tidningen idag?: En kritisk analys av nyhetsförmedlingens innehåll och syften* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1969).
42. Jan Ekecrantz, *Makten och informationen* (Lund: Studentlitteratur, 1975).
43. Jämför Kjell Östberg, *1968 när allting var i rörelse: Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna* (Stockholm: Prisma, 2002).
44. Lars-Åke Engblom, *Radio- och TV-folket: Rekryteringen av programmedarbetare till radion och televisionen i Sverige 1925–1995* (Stockholm: Rabén Prisma, 1998); Östberg, 2002.
45. Ett undantag var Ekonomiska forskningsinstitutet (EFI) vid Handelshögskolan i Stockholm.
46. DS U 1976:15, *Massmedieforskning i Sverige*.
47. Rapporten diskuterar relativt utförligt vilka avgränsningar man gjort av ämnesområdet för att kunna definiera massmedie- eller masskommunikationsforskning. Intrycket är att det tillämpats en relativ vid definition. Samtidigt kan noteras att institutioner med inriktning på teknisk forskning inte ingått i urvalet. En annan avgränsning var att studentarbeten inte inkluderats. Kronvall, 13ff.
48. Tillgängliga siffror från några år senare bekräftar bilden: 1981 var 95 av de 132 medieforskare som ingick i Nordicoms forskarförteckning var män. *Nordicom-Nytt*, nr 2, 1982. Cronholm med flera, 1993. Jämför Madeleine Kleberg, *Genusperspektiv på medie- och kommunikationsvetenskap* (Stockholm: Höskoleverket, 2006) och Madeleine Kleberg, "Medieforskningens känsla för kön", *Mediers känsla för kön: Feministisk medieforskning*, red. Anja Hirdman & Madeleine Kleberg, (Göteborg: Nordicom, 2015).

49. Kronvall, 26ff. Jämför även Gunnar Hallingberg, *Massmediekunskap* (Lund: Gleerup, 1973), Gunnar Hallingberg, "Svensk massmedieforskning: Ett humanistiskt perspektiv", *Mediaforskning: Kommunikasjon og samfunnsansvar: Rapport fra en nordisk konferanse i Oslo, 18.-21. juni 1973* (Oslo: Universitetet i Oslo, 1973); Olof Hultén & Lennart Weibull, "Mass communication research in Sweden", *Current theories in Scandinavian mass communication research*, red. Mic Berg & Jan Ekecrantz (Grenaa: GMT, 1977).

50. Kronvall, 39ff. I rapporten anges att 12,5 miljoner är de anslag "som kunnat spåras". Det saknas således uppgifter om finansiering för drygt hälften av projektet. I rapporten redovisas därför både de anslag som identifierats och uppgifter om vilka finansiärer som nämnts av projektet utan att belopp angivits. Se Kronvall, 40.

51. *Svenskt pressregister* hade tilldelats 2,3 miljoner och *Dokumenteringsarkivet av modern svensk konst* en miljon. Dessa två svarade således för drygt tre fjärdedelar av anslagen från Humanistiska forskningsrådet. Kronvall, 36ff.

52. Riksbankens jubileumsfond har här räknats som en intern akademisk finansier.

53. Mats Benner, *Forskning, samhälle och stat: En studie av nya forskningsområden och samhällseliga kunskapsnätverk* (Lund: University of Lund, Research Policy Institute, 1993), 13f; Carl-Gustaf Andrén, *Visioner, vägval och verkligheter: Svenska universitet och högskolor i utveckling efter 1940* (Lund: Nordic Academic Press, 2013), 126f; jämför även Mats Benner & Sverker Sörlin, *Samverkansuppgiften i ett historiskt och institutionellt perspektiv* (Stockholm: Vinnova, 2015), 11f.

54. Svenska Tidningsutgivareföreningen hade redan i slutet av 1960-talet inrättat en kommitté för masskommunikationsforskning (MASSK) och även gett ut en översikt av svensk medieforskning, se Dan Lundberg, *Svensk massmediaforskning: Med speciell hänsyn till pressmedia* (Stockholm: Svenska Tidningsutgivareföreningen, 1969).

55. Exempelvis var de första större vetenskapliga volymerna om mediepåverkan och medieanvändning finansierade av mediebranschen och utgjorde delar av avhandlingsarbeten (Nowak, Carlman & Wärneryd, 1966 och Lundberg & Hultén, 1968) samtidigt som de i populär form spreds inom mediebranschen med titeln *Vårt behov av press, radio och tv*, se Sven Broman, red., *Vårt behov av press, radio och TV: Reflexioner kring en undersökning* (Stockholm: Svenska Tidningsutgivareföreningen, 1968).

56. SOU 1996:29, *Forskning och pengar: Slutbetänkande*.

57. Kronvall, 37.

58. Rutger Lindahl, *Broadcasting across borders: A study on the role of propaganda in external broadcasts* (Lund: LiberLäromedel/Gleerup, 1978).

59. SOU 1965:22.

60. SOU 1969:48.

61. SOU 1975:78, *Svensk press. 3, Pressens funktioner i samhället: En forskningsrapport*. Nämnas kan också att inom reklamutredningen genomförde främst ekonomiskt-psykologiska forskare studier av bland annat tevereklam, och 1974 års radioutred-

ning anlitate forskare, även från humaniora, för att belysa olika problemställningar, exempelvis internationella nyheter i radio och teve. Medieforskare var också efterfrågade i utredningar av vad som kallades nya medier. Studier av kabelteve genomfördes av en grupp sociologiska forskare vid Umeå universitet i samverkan med publikforskare från PUB. De första försöken med lokalradio i mitten av 1970-talet följdes av PUB och en grupp statsvetenskapliga medieforskare från Göteborgs universitet.

62. Lars-Erik Wolvén, *Kabelvision Kiruna: Försök med ett annorlunda medium i närsamhället: Sammanfattning och analys av resultaten från första försöksperioden* (Umeå: Umeå universitet, 1976).

63. Beskrivningen bygger på uppgifter från professor Lars Höglund, då aktiv i medieforskningen vid Umeå universitet.

64. *Nordisk medieforskning*, 1973.

65. Redan 1970 hölls en nordisk mediekonferens på Nordens folkliga akademi i Kungälv. Formell inbjudare var Einar Østgaard, Norge, och bland de medverkande fanns ledande personer på de nordiska radio- och teve-företagen. Konferensen i Oslo finns dokumenterad i en rapport från Instutt for presseforskning vid Universitetet i Oslo.

66. NU 1976:33, *Nordiskt samarbete inom massmedieforskningen*, 25ff.

67. Berg & Ekecrantz.

68. Ulla Carlsson, "NordMedia: A vital venue, then as now: Reflections on media research 1973–2013", *Nordicom Review*, vol. 35, 2014.

69. Från och med 1997 Nordicom. Nordiskt Informationscenter för Medie- och Kommunikationsforskning.

70. NU 1976:33.

71. Ulla Carlsson, "Media and mass communication research: Past, present and future: Reflections from a nordic horizon", *Media, structures and practices. As time goes by...: Studies and reflections from a Scandinavian horizon*, red. Ulla Carlsson & Knut Helland (Göteborg: Nordicom, 2007).

72. 1974 i Leipzig, 1976 i Leicester och 1978 i Warszawa.

73. Ursprungligen var akronymen bara FSM. Den ändrades 1981 till FSMK.

74. Protokoll FSM 11/2 1977, §4.

75. Det nordiska samarbetet om dokumentation och information om medieforskning var Nordicom. Nordicom hade sin bakgrund i ett initiativ från Tidningsutgivareföreningen och Sveriges Radio. År 1972 beslutade Nordiska Ministerrådet att stödja inrättandet av en dokumentationscentral på försök under tre år. I syfte att på sikt säkerställa verksamheten och trygga finansieringen bildades 1975 en interimsstyrelse och samma år i december beslutade Nordiska Ministerrådet om fortsatt ekonomiskt stöd. En nordisk utredning (NU 1976:33) lade senare grunden för en permanentning. Sakkunnig utredare var docent Stig Hadenius.

76. Jämför Anne-Marie Thunberg, red., *Samverkansspiralen: Människan i informations- och kommunikationssamhället* (Stockholm: LiberFörlag, 1978).

77. SOU 1965:21, *Radions och televisionens framtid i Sverige*. 2, *Bildnings- och undervisningsverksamhet, forskningsfrågor*, 127–177.

78. Arbetsgruppen bestod av litteraturvetaren Gunnar Hallingberg, sociologen Ulf Himmelstrand och statsvetaren Ingemar Lindblad, sekreterare i utredningen.

79. SOU 1965:21, 171ff.

80. Lindblad, 268.

81. SOU 1977:11, *Massmedieforskningsutredningen, Forskning om massmedier: Betänkande*, 18.

82. SOU 1977:11, 99ff.

83. Enmansutredare var docent Stig Hadenius, statsvetare från Göteborgs universitet. Bland experterna märktes representanter för radio-teve (Torsten Byggdahl), dagspressen (Olle Nilsson), journalisterna (Östen Johansson) och forskningen (Hans Landberg och Jörgen Westerståhl). Fil dr Kai Kronvall som genomförde forskningsinventeringen (SOU 1977:11, 3) och sekreterare var huvuddelen av tiden Lars Nord (Material om utredningen i Riksarkivet).

84. Beslutet om utredningen togs i december 1975 och betänkandet lades fram i mars 1977.

85. SOU 1977:11, 21

86. Internt i utredningens arbetsgrupp fördes det dock sådana diskussioner, där det även talades om A- och B-forskning, men det fick uppenbart inget genomslag i utredningens förslag (Material om MMFU i Riksarkivet).

87. SOU 1977:11, 51.

88. Ibid., 32.

89. Ibid., 83f.

90. De fyra områdena var kulturkommunikation, politisk kommunikation, informationsspridningen och dess effekter samt massmediernas ekonomiska förutsättningar. Utredningen uttalade inget om vid vilka högskolor professurerna skulle placeras även om det – inte minst i remissopinionen – fanns många tolkningar av hur det var tänkt.

91. SOU 1977:11, 88.

92. Proposition 1977/78:100, 357ff.

93. FSM protokoll 7/6 1977, §35.

94. Proposition 1977/78:100, 385.

95. Ibid., 387.

96. *Svenska Dagbladet* 10/3 1978.

97. *Nordicom-Nytt*, nr 1, 1979.

98. Telefonintervju med Jan-Erik Wikström gjord av författaren den 16 februari 2015.

99. *Nordicom-Nytt*, nr 1, 1978.

100. Motion 1978/79:1347.

101. Ub U 1978/79:25. Debatten i utskottet hade dock varit hård och i den första versionen av utskottsutlåtandet var det avslag på motionen, medan slutversionen

gav motionen sitt stöd. I denna handlade det om en professur i massmedieforskning och inte som i motionen om en professur i masskommunikation, särskilt politisk kommunikation. *Nordicom-Nytt*, nr 3 och 4, 1979.

102. Professuren inrättades vid samhällsvetenskaplig fakultet med placering vid statsvetenskapliga institutionen. Förste innehavare blev 1981 sociologen Karl Erik Rosengren från Lunds universitet.

103. FSM protokoll 24/11 1980, §109.

104. Då inrättades en professur i massmedieforskning vid Lunds universitet och två i masskommunikationsforskning, en vid Stockholms och en vid Umeås universitet. Skillnaderna i benämningar och fakultetstillhörighet torde i praktiken ha haft liten betydelse. Dessutom inrättades även två professorer i journalistik (i Stockholm och Göteborg). Det kan tillfogas att samtliga personer som i första omgången tillsattes på professurerna hade samhällsvetenskaplig bakgrund.

105. *Nordicom-Nytt*, nr 4, 1978 och nr 1, 1979.

106. Per Gunnar Holmlöv & Kjell Nowak, *Kontaktmönster bland svenska masskommunikationsforskare: En förstudie* (Stockholm: EFI, 1980). Datainsamlingen skedde i november 1979. Urvalet var 190 personer och svarsfrekvensen var 77 procent (137 personer).

107. *Framtida organisation av utbildning och forskning i masskommunikation, journalistik och populärkultur vid Stockholms universitet*. Rapport avgiven av en av rektorsämbetet på universitetsstyrelsens uppdrag tillsatt arbetsgrupp 1988-01-26. Finns bifogad till FSMK-protokoll 1988.

Informationslinjen i Sundsvall

*Några minnen*¹

HÅKAN LINDHOFF

Akademiska ämnen kan uppstå eller utvecklas på olika sätt, till exempel som ett organiskt växande på grundval av en professur, som en avlänkning eller specialisering av ett tidigare ämne, eller som en disciplinering av ett tidigare tvärvetenskapligt fält. Det här personligt hållna kapitlet försöker dra sitt strå till stacken för att svara på frågan om hur mediestudier vuxit fram som en vetenskaplig disciplin i Sverige. Läsaren kommer att upptäcka en mångfacetterad bild – med högst olika perspektiv. Ekonomiska, tekniska, sociala, kulturella, eller andra samhälleliga behov är ofta det som utgör ett slags tändande gnista till ett nytt forskningsfält. Men processen behöver inte med nödvändighet ta vägen över teori, forskning och vetenskap i första hand. Det kan istället handla om ett kunskapsområde som först definieras av en gemensam yrkesmässig praxis, om utkristallisering av en yrkesgrupp kring denna praxis, och i nästa steg om att en sådan grupp – eller de som vill stödja gruppen – börjar definiera ett behov av någon form av *grundutbildning* för dem som vill in i yrket. Ett kunskapsfält kan sålunda växa fram också med *praxis* som utgångspunkt. Samtidigt kan man då reflektera över vilken slags grundutbildning som byggs upp i anslutning till en sådan praxis – samt vilken forskning som utvecklas kring denna utbildning och praxis.

Medier som utbildningsområde

Den första tydliga yrkesgruppen inom medieområdet, publicisterna, definierade sig som grupp i Sverige genom att år 1874 bilda Publicistklubben (PK). Under 1900-talet blev det en klubb för bevakning och diskussion av etiska frågor inom journalistiken och för att belöna journalistik med

hög kvalitet. Men PK fick knappast betydelse för medieområdet som forskningsfält, och inte heller omedelbart för medier som utbildningsområde. Det dröjde ett kvartssekel, till 1901, innan journalisterna identifierade sig som yrkesgrupp i Sverige och bildade ett fackförbund, Svenska Journalistförbundet (SJF). Redan tidigt under 1900-talet fördes diskussioner om utbildning i branschen, men det fanns en stark skepsis till utbildning av journalister. Till journalistyrket skulle talanger rekryteras, och yttrandefriheten skulle gynnas av ett fritt tillträde till yrket från många olika håll. Så det dröjde ända till 1959 innan branschen (Publicistklubben, Svenska Journalistförbundet och Tidningsutgivareföreningen) skapade en grundutbildning genom ett journalistinstitut i Stockholm. Staten tog över 1962 och skapade ett liknande institut i Göteborg. 1967 gjordes instituten om till journalisthögskolor med förlängd utbildning – och tio år senare fogades de in som institutioner i respektive universitet i Stockholm och Göteborg. Den drivande kraften i Stockholm, rektor Lars Furhoff, bedrev också en hel del forskning om journalistik och om yrkesområdet, liksom andra i kollegiet, såsom Bengt Nerman och Torsten Thurén. Här finns också ett viktigt spår till dagens mediestudier.² I början av 1970-talet skapades i både Stockholm och Göteborg fristående grundkurser i informationsteknik utifrån ett växande behov av informatörer – en ny yrkesgrupp som nu sett dagens ljus, inte minst inom statlig och kommunal förvaltning. Grundkurserna skulle vara en möjlighet för teoretiskt skolade akademiker med olika inriktningar att lägga ett mera praktiskt och yrkesinriktat ämne till sin examen. Grundkurserna byggdes mot slutet av decenniet ut med kurser på fortsättningsnivå och senare även på påbyggnadsnivå. I Stockholm förlades dessa kurser till Journalisthögskolan redan från starten.

Yrkespraxis och utbildningsbehov för journalister och informatörer är en lämplig utgångspunkt för att titta närmare på vad som utgör ämnet för detta kapitel, berättelsen om hur informationslinjen i Sundsvall 1979 etablerades och utvecklades under sina första år. Det skulle bli en bred sammanhållen akademisk utbildning som skulle vara både forsknings- och yrkesanknuten. Till att börja med omfattade den fem terminer, och byggdes ut till sex terminer cirka tio år senare. Ambitionen i detta kapitel är att med Sundsvall som exempel försöka visa att mediestudier i Sverige formerades som akademiskt ämne *inte bara* med utgångspunkt från 1960- och 1970-talens massmedieforskning och masskommunikationsforskning bedriven vid bland annat statsvetenskapliga institutionen på Göteborgs

Universitet, vid Sektionen för publik- och programforskning (PUB) på Sveriges Radio, och vid Sektionen för ekonomisk psykologi (den så kallade P-sektionen) vid Ekonomiska Forskningsinstitutet (EFI) på Handelshögskolan i Stockholm eller vid Institutionen för filmvetenskap på Stockholms Universitet. Min poäng är att mediastudier *också* i hög grad formades *underifrån*, med utgångspunkt i en grundutbildning som anslöt till en mer eller mindre väl definierad yrkespraxis. Det skedde icke minst vid de informationslinjer som etablerades vid små högskolor som den i Sundsvall/Härnösand, eller den i Jönköping 1978 och senare dem i Karlstad, Växjö, Örebro och Kalmar. Berättelsen tar fasta på de spår som erfarenheterna av informationslinjen i Sundsvall lämnat i mitt minne. I ett inledande avsnitt belyser jag också tidigare erfarenheter av studier och forskning vid Sektionen för ekonomisk psykologi vid EFI, på Handelshögskolan. Där formades jag som medieforskare – vilket förstås hade betydelse för vad vi åstadkom i Sundsvall.³

Min bakgrund – sektionen för ekonomisk psykologi på Handelshögskolan

Jag utbildade mig till civilekonom på Handelshögskolan i Stockholm.⁴ Där specialiserade jag mig på ekonomisk psykologi. Kurser i ekonomisk psykologi var då – i mitten av 1960-talet – inriktade mot två olika områden, dels mot masskommunikationsforskning, dels mot konsumentpsykologi och konsumentbeteende. Bägge var de starkt influerade av en empirisk, socialpsykologisk nordamerikansk tradition. En förklaring är den empirism som var förhärskande inom svensk samhälls- och beteendevetenskap då, men som var på väg att utmanas av mera kritiska perspektiv i början av 1970-talet. En annan är det faktum att den första professorn i ekonomisk psykologi, Karl-Erik Wärneryd, efter sin ekonomexamen vid Handelshögskolan i Stockholm tog sin doktorsexamen i psykologi i USA, varefter han återvände till Handelshögskolan. Där kunde han i några större projekt utveckla det som blev ekonomisk psykologi. Och belöningen blev en professur. Wärneryd var min lärare och handledare liksom han var för många andra, som Folke Ölander, Kjell Nowak och Dan Lundberg.

Forskningen på Handelshögskolan bedrevs huvudsakligen vid Ekonomiska forskningsinstitutet (EFI). Där fick jag anställning som assistent 1967, direkt efter ekonomexamen. Nowak och Wärneryd hade just

avslutat ett omfattande empiriskt forskningsprojekt kring effekter av masskommunikation – med boken, *Masskommunikation och åsiktsförändringar*, där den amerikanska effektmätningstraditionen fick sin svenska avläggare, genom redovisning av rader av socialpsykologiska experiment (så kallade papper- och penn-test), där ”passiva” försökspersoner utsattes för påverkan som mättes bland annat på en uppsättning attitydskalor.⁵ Det projektet finansierades av en av de då dominerande svenska reklambyråerna, Svenska Telegrambyrån. Två år senare, 1968, avslutades ett annat stort empiriskt projekt, av Dan Lundberg och Olof Hultén, med boken, *Individen och massmedia*.⁶ Där introducerades i Sverige den så kallade användningsmodellen, som utgick från aktivt väljande individer som tillfredsställde sina behov genom medieinnehåll. Detta projekt var finansierat av Åhlén & Åkerlund – det Bonnierägda veckopressförlaget. Det var i den här miljön jag fostrades som forskare – på EFI och på dess P-sektion.

Med hänsyn till bokens tema, mediastudiets formering 1960 till 1980, har jag varit tämligen utförlig. Ty P-sektionen på EFI var under 1960-tal och tidigt 1970-tal en av de största forskningsinstitutionerna inom masskommunikationsforskning i Sverige – för att tala med den tidens terminologi – vid sidan av det som skulle bli Journalistik och masskommunikation vid Göteborgs universitet (JMG) och PUB-enheten på Sveriges Radio. PUB var förstärkt stark inom radio- och tevepublikforskning, liksom blivande JMG var starka i fråga om bland annat presspublikforskning, men också vad gäller innehållsanalyser av press med olika tematisk inriktning. Den statsvetenskapliga plattformen i Göteborg gjorde att fokus ofta låg på (parti)politiska frågeställningar då pressen skärskadades, ofta i samband med politiska val.

För min del kastades jag raskt in i ett bokprojekt våren 1967. Jag blev en sorts huvudredaktör (eller snarare spökskrivare) för en bantad och populariserad version av Nowak och Wärneryds *Masskommunikation och åsiktsförändringar*, som dels skulle vinklas tydligare mot reklamtillämpningar, dels ges ut på engelska med titeln: *Mass communication and advertising*.⁷ Den gavs ut under huvudförfattarnas namn (Wärneryd och Nowak) och spreds i en mindre upplaga, framför allt som en gåva från huvudspensorn, Svenska Telegrambyrån. Den blev i sin tur utgångspunkt för en annan bantad version, på svenska, *Kommunikation och påverkan*, med tillämpade avsnitt inte bara om reklam utan ofta om samhällsinformation, som ju var ett växande samhälleligt fält vid denna tid. Den blev

mycket populär som kursbok på informationslinjer och kurser i informationsteknik landet runt, och kom ut i ett flertal upplagor under 1970- och 1980-talen.⁸

Inför övergången till högertrafik 1967 var vi flera forskare på P-sektionen som arbetade intensivt för Högertrafikkommissionens vetenskapliga arbetsgrupp – med olika studier av trafikbeteende och informationsbeteende i trafiksituationer. Mellan 1968 och 1972 var jag anlitad som expert och ingick emellanåt i sekretariatet för den stora statliga Reklamutredningen. Den gav ut en rad kunskapsrika *SOU*-betänkanden om alla tänkbara aspekter på reklam. I några av dem var jag en av författarna. Min handledare Wärneryd var ledamot av utredningen, och tog chansen att plädera för att utredningen skulle resultera i skrifter som skulle kunna bli kurslitteratur och/eller viktiga bidrag till reklamforskningen.⁹ Huvuduppgiften och anledningen till att utredningen tillsattes var frågan om reklam i teve. En andra tevekanal var på gång, och i reklamvärlden och på Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF) pågick ett starkt lobbyarbete för att den nya kanalen skulle bli kommersiellt finansierad. Olof Palme, då kommunikationsminister, svarade med att 1966 tillsätta Reklamutredningen. Den heta politiska frågan om reklam i teve kunde därmed skjutas upp i sju år. Striden stod hård i utredningen, den rymde både partipolitiskt utsedda ledamöter, medie- och reklambranschintressenter, samt några från akademien, såsom Wärneryd, plus en skarp reklamkritiker, nämligen Sven Lindqvist.¹⁰ I slutbetänkandet 1973 avslög en knapp majoritet av utredningens ledamöter tanken på en reklamfinansierad TV2, kanalen som då redan startat ett par år tidigare. Ett avgörande skäl mot reklamteve var att den skulle stjäla alltför mycket annonsörer från dagspressen.¹¹

Uppdraget och planeringen

I och med 1977 års högskolereform inrättades flera nya högskolor i Sverige – varav en placerades i Sundsvall och Härnösand. Den var redan från start spridd på två orter. Härnösand var den gamla lärdomsstaden i Väster-norrland, medan Sundsvall var industristaden i länet. Dit lokaliserades följaktligen administrationen för Högskolan i Sundsvall/Härnösand. Och i Sundsvall startades hösten 1979 också landets andra informationslinje. Det skulle enligt högskolereformen bli en sammanhållen yrkesinriktad och akademisk utbildning för dem som ville verka inom informationssektorn i vid mening.¹²

Ola Roman, som var sociolog från Umeå och nyttillträdd rektor för Högskolan i Sundsvall/Härnösand, gav våren 1978 Jan Ekecrantz uppdraget att planera för en start hösten 1979 av en linjeutbildning i Sundsvall med fokus på information. Ola Romans strategi var mycket tydlig: Sundsvallsdelen av denna högskola på två orter skulle stärkas, där fanns industrin, där växte befolkningen. Där skulle informationslinjen etableras.

Informationslinjen skulle bli ersättningen för det som många intressenter i den lokala medievärlden i Sundsvall/Härnösand drömde om, nämligen en journalistlinje. Men en journalistutbildning fick man inte starta. Det kunde bara utbildningsdepartementet göra på 1970- och 1980-talen – och det räckte då med journalistlinjer i Stockholm och Göteborg. Inom det framväxande informationsområdet var det dock fritt fram, där kunde lokala högskolor starta linjeutbildningar utan särskilt centralt tillstånd. Och så skedde också som redan nämnts på flera andra håll. Det skulle emellertid dröja till 1990 innan man i Sundsvall fick möjlighet att starta också en journalistlinje – vid samma institution som drev informationslinjen.

Jan Ekecrantz, sociolog från Stockholms Universitet, var då mest känd för sin bok om samhällsinformation, *Makten och informationen* – en kritisk uppgörelse med statens styrning av myndighetsinformationen.¹³ Han hade publicerat sig flitigt i olika fora med kritiska belysningar av journalistik, reklam och mediestruktur. Vi hade mötts i skilda sammanhang, där medier, samhällsinformation och reklam diskuterats, men kände inte varandra närmare. Han frågade mig om jag ville bli partner med honom i planeringen och starten av informationslinjen i Sundsvall. Jag var mycket intresserad, eftersom jag då inte hade någon fast anställning. Så vi förordnades på var sin halvtidstjänst som universitetslektorer i Sundsvall från och med sommaren 1979. Men först ägnade vi hela hösten 1978 och vintern/våren 1979 åt planering. Det blev flera tågresor mellan Stockholm och Sundsvall, många möten, roliga middagar och mycket skratt – oftast på tu man hand. Men också utflykter till Härnösand och Umeå, för att knyta kontakter med blivande medarbetare.

För min del blev jag parallellt erbjuden ett annat jobb, en halvtidstjänst på dåvarande Journalisthögskolan i Stockholm – där mitt fokus skulle vara kurser i informationsteknik, men också en del teoretiska kurser i journalistik. Det blev ett fast halvtidsjobb även där som universitetslektor efter en viss konkurrens med några andra sökande. I Sundsvall minns jag inte att vi hade några starka konkurrenter. Det var inte särskilt populärt då att

söka sig utanför de gamla universiteten. För oss som ändå gjorde det var det förstås en utmaning – och en stor frestelse: där kunde vi skapa den utbildning vi drömde om. Inga sega traditioner kunde hejda oss. Vi fick chans att basera en ny informationsutbildning på 1970-talets radikala tidsanda.

Jag höll min första kurs på Journalisthögskolan (om interninformation i organisationer) vintern 1978/79 på timbasis. Ekecrantz hade till och från undervisat på Journalisthögskolan redan tidigare på 1970-talet (liksom han gjorde alltmer under 1980-talet och ännu mer under 1990-talet). Då, när Journalisthögskolan ca 1990 bytt namn till Institutionen för journalistik, medier och kommunikation (JMK), var han främst aktiv som medieforskare – med inriktning på studier av journalistik i ett historiskt perspektiv.¹⁴ Vi hade alltså båda band till Journalisthögskolan i Stockholm vid starten i Sundsvall; de var viktiga under planeringsåret för informationslinjen 1978/79. Vi lånade åtskilligt av planeringsdokument, utbildningsplaner och kursplaner på Journalisthögskolan (både från journalistlinjen och från A- och B-kurserna i informationsteknik), som utgångspunkt och inspiration då vi skulle skapa liknande dokument för informationslinjen i Sundsvall. Ibland betydde det att vi fick en del konstruktiva idéer till kurslitteratur, men oftast var det tvärtom. Med kännedom om kursstruktur och kurslitteratur på Journalisthögskolan kunde vi aktivt skapa *något annat*, något eget som (enligt oss) skulle bli bättre än i Stockholm.

Kontakter och Informationslinjens struktur

Små nya högskolor skulle också få styrning och styrka av regionstyrelsen. I vårt fall hörde vi till regionstyrelsen i Umeå, det var ett av våra nätverk redan under planeringen. Det ledde till att vi knöt kontakter med sociologer och senare också med historiker vid Umeå universitet. Kurserna i informationsteknik i Umeå drevs av en avdelning inom Institutionen för sociologi. Där lärde vi känna Anders Lindblad, Inga-Britt Lindblad, Lars Höglund och Olle Persson som skulle komma att gästföreläsa i Sundsvall så småningom kring sina specialiteter. Men vi lärde också känna andra, bland annat Basso Pettersson. I diskussioner med honom utvecklade vi idén om att vår linjeutbildning skulle inledas med en terminslång samhällsvetenskaplig baskurs, som skulle ha en kritisk och historisk, men också tvärvetenskaplig, inriktning. Det skulle bli en för varje studentgrupp gemensam teoretisk plattform att utvecklas från: samhällskritik som verktyg, vetenskap som kritik och filosofi, inte bara som metod.

Lokalt i Sundsvall och Härnösand knöt vi tidigt en rad kontakter utanför högskolan, med journalister, mediechefer och informationschefer på förvaltningar (stad, län och stat) och företag. Det fanns minst två skäl för det. Ett var att vår utbildning styrdes dels genom en intern institutionsstyrelse, men också genom en linjenämnd där förutom lärare och studenter även det lokala yrkeslivet var representerat. I vårt fall fanns alltså både journalister och informationschefer med i ett av de styrande organen. Motivet för detta var tydligt och utbildningsideologiskt formulerat under denna epok. En utbildningslinje skulle inte bara vara akademisk och forskningsanknuten – den skulle också vara yrkesinriktad eller yrkesanknuten. Ett annat skäl för att utveckla vårt lokala nätverk utanför högskolan var närvaron av en praktiktermin i utbildningen. Den termen var förstås också uttryck för den mångfacetterade yrkesinriktning som informationslinjen fick.

Vi lånade som redan framgått idéer från journalistutbildningen och kurserna i informationsteknik vid Journalisthögskolan i Stockholm. Även om journalistlinjens längd varierat, så har det alltid funnits med en praktiktermin. Där kan studenterna i realistiska situationer få träna sitt kommande yrke mot bakgrund av övningar och teoretiska studier på högskolan. Vi var i Sundsvall tidigt övertygade om att vi skulle inbegripa en praktiktermin i vår informationsutbildning – inte minst för att göra den attraktiv för studenter.

Den samhällsvetenskapliga baskursen skulle inleda studierna – men hur lång skulle utbildningen vara? Vid starten förekom linjeutbildningar i olika ämnen som hade mycket varierande omfattning. Vår utgångspunkt var rätt enkel: vi skulle göra det möjligt att läsa vårt huvudämne under tre terminer. Minsta omfattning blev därför baskurs, praktiktermin plus tre terminer huvudämne – alltså fem terminer. Därmed blev informationslinjen en termin längre än den dåvarande journalistlinjen på Journalisthögskolan i Stockholm. Det var en fördel, eftersom vi delvis såg journalistlinjen som en konkurrent. Om vi såg till att de flesta av våra studenter dessutom avslutade hela sin utbildning – vilket inte alltid var en självklarhet på journalistlinjen – så kunde vi hävda att informationslinjens studenter hade mycket hög kvalitet.

Informationslinjens huvudämne behövde en beteckning. Här rådde i Sverige en stor förvirring i slutet av 1970-talet. Ämnet fick i Göteborg och Stockholm initialt heta *Informationsteknik* – där ordet ”teknik” skulle uttrycka ett slags ”praxis”-orientering. Något år in på 1980-talet bytte man

beteckning i Stockholm och några andra orter, till *Informationskunskap*. I Uppsala bytte man i stället till *Informationsvetenskap*. Ekecrantz och jag kunde ganska snart enas om beteckningen *Kommunikationsvetenskap* på vårt huvudämne. Här betonades det vidare begreppet kommunikation i stället för information, och namnet var också tydligt vetenskapligt (vetenskap i stället för kunskap eller teknik). Icke minst för en ny utbildning på en liten högskola var det viktigt att betona vetenskapligheten.

Kommunikationsvetenskap som beteckning var tillräckligt vid och abstrakt för att – då vi ser till utbildningens yrkesinriktning, praxisorientering och praktiktermin – kunna syfta på alla slags kommunikations- och informationsyrken, inklusive journalistyrket. Sålunda lyckades vi starta en kommunikationsutbildning så vid, att den också inbegrep en utbildning för den som ville bli journalist. Ingen kan ju förbjuda en student som passerat en informationsutbildning att söka jobb som journalist. Men kring detta skulle det bli strid. Vi blev bland annat anklagade för att stjälja praktikplatser på medier från journaliststudenter i Göteborg och Stockholm; de båda journalisthögskolorna hade bildat en kartell för att ragga praktikplatser.

Först i Sverige använde vi alltså redan från start beteckningen *kommunikationsvetenskap*. Detta begrepp och huvudämne skulle inbegripa mediastudier, och mer än så. Vi ville inrymma studier av medier från alla möjliga slags perspektiv (makro, mikro, sociologiska, ekonomiska, historiska, humanistiska, språkliga, teknologiska), kommunikationsprocesser (socialpsykologiskt), information som resurs (ekonomiskt), information som makt (till exempel i organisationer), kommunikation som språk (retorik, semiotik). Kanske var det framför allt sociologiska och ekonomiska perspektiv som kom att dominera med hänsyn till Ekecrantz och min akademiska bakgrund.

Den utdragna akademiska kampen för att etablera masskommunikation, och senare medie- och kommunikationsvetenskap, liksom journalistik, som acceptabla och normala fält för utbildning och forskning – med professurer, forskarutbildning och grundutbildning – är fylligt belyst av Lennart Weibull i hans kapitel i denna bok. Men trots närvaron av medieforskning bland annat vid det blivande JMG och vid EFI och PUB, är det värt att påpeka att etableringen av mediastudier inom akademien i form av grundutbildning, inte startade uppifrån med tillsättning av professurer, såsom ofta varit fallet. I stället skedde starten underifrån, genom att grundkurser kom igång i Göteborg och Stockholm under tidigt

1970-tal. Vi som var verksamma vid mindre högskolor i landsorten, utan fasta forskningsresurser, kunde därför på samma villkor delta i ämnesdiskussionerna. Det ganska täta svenska och nordiska nätverket inom ämnet – med Nordicom i Göteborg som nav – var sannolikt en viktig bidragande faktor.¹⁵ Med något undantag kom professurer i masskommunikation och journalistik till stånd först sent under 1980-talet. Sett i detta perspektiv var det alltså inte konstigt – men dock ovanligt – att studierektorer och lärare engagerade i grundutbildningar var de som lanserade den första gemensamma beteckningen på ämnet, medie- och kommunikationsvetenskap, 1989.

Upptakten – flexibilitet och kursinnehåll

Vid starten av informationslinjen hösten 1979 i Sundsvall kunde vi förstås njuta av den lilla skalan: en liten grupp om tjugo studenter i ganska stora lokaler i det centralt belägna Stadshuset i Sundsvall – som tidigare hyst både tingslokaler, polisstation, häkte och kommunal förvaltning.¹⁶ Huset stod då oanvänt i övrigt, och vi fick passa på våra studenter så att de inte sökte sig ut i den vackra spegelsalen, ner i källarens finkor eller upp på den spännande vinden. Studenterna i den första kullen – ja, det gäller nog de tre första kullarna – var i stor utsträckning rekryterade lokalt från Västernorrland, och hade en relativt hög genomsnittsålder. Detta betydde dels att de hade stor lokal kunskap om länet, dels bar studenterna på en blandad yrkeserfarenhet, vilket inte heller var en nackdel på en informationsutbildning. Efter hand rekryterade vi allt fler studenter från Stockholm, Gävleborg och Dalarna och även längre bort, från Västmanland, Västerbotten och Jämtland.

Den lilla skalan, och det faktum att högskolan ännu saknade ett stort gemensamt campus, gjorde att vi kunde rå oss själva på de första platserna där utbildningen ägde rum.¹⁷ Det skapade en stark gemenskap mellan studenterna, och samtidigt en stor flexibilitet liksom en hög grad av frihet parad med ett stort mått av ansvar hos studenterna. Det senare hade också sin förklaring i att både Ekecrantz och jag arbetade halvtid i Sundsvall; vi var pendlare från Stockholm som undervisade högst tre eller två dagar i veckan. Övrig tid för studenterna var ägnad grupparbeten och självstudier, med möjlighet bara att nå oss per telefon. Andra lärare, anställda på timbasis kom resande från Umeå, eller fanns på plats i Sundsvall. Inledningsvis hade vi gott om resurser, men det avtog efter några år,

då alla årskurser var befolkade. Vi kunde dock i viss mån njuta av rektor Ola Romans strategi, att efter hand flytta över resurser från lärarutbildningen i Härnösand. Där var veckoschemat ofta överfullt – med trettio timmars lektionsundervisning, och alltför ont om tid för självstudier. Lärarresurserna gjorde mer nytta i Sundsvall, ansåg Roman, för undervisning i sociologi, i företagsekonomi eller på informationslinjen.

Med stöd i de tidigaste kursplanerna går det alltså att skapa sig en bild av informationslinjens kursinnehåll. Den *samhällsvetenskapliga baskursen*¹⁸ som inledde studierna var på många sätt formativ för de fortsatta studierna. Här ställdes frågor om vetenskap som kritik, filosofi och metod och här lades grunden till ett vetenskapligt förhållningssätt i resten av utbildningen. Här placerades också kommunikationsvetenskapen in som ett vetenskapligt fält som vetter mot både samhälls- och beteendevetenskap, men också mot humaniora. En allmän del av baskursen rymde momenten Introduktion (med fokus på vetenskapshistoriska och vetenskapssociologiska frågor), Samhällets historiska förändring (med fokus på analys av drivkrafterna för utvecklingsprocesser), och Problem i det industriella och postindustriella samhället (med analyser av relationer mellan ekonomi och politik, stat och organisation samt kön och klass). Målsättningen med denna allmänna del var att orientera om olika samhällsvetenskapliga perspektiv, definiera kunskapsobjektet för kommunikationsvetenskapliga studier och träna analyser av samhällseliga förändringsprocesser. Baskursen avslutades med en kommunikationsvetenskaplig tillämpning där premisserna för kunskaps- och ideologiproduktion studerades inom områden som reklam och nyhetsförmedling. Denna del skulle ge insikter i sambanden mellan kommunikationsproblem å ena sidan och grundläggande samhällseliga förhållanden å den andra.

Den *kommunikationsvetenskapliga grundkursen* rymde fem moment – först ett om Informationssamhället (där ett makrosociologiskt perspektiv gavs på information som en ekonomisk, politisk och teknologisk resurs; maktförhållanden och social skiktning belystes i samband med analyser av produktion, distribution och konsumtion av information). Därefter moment om Masskommunikation (där mediestruktur, journalistik, medieideologier samt nya medier och tekniker analyserades); moment om Information och propaganda (med fokus på olika sändares informationsverksamhet, såsom företag, stat och kommun, partier och folk-rörelser; vidare analys av teknologisk utveckling på fältet, bland annat framväxten av datoriserade informationssystem); samt moment om

Kommunikationsforskning (med orientering om teorier och metoder inom olika fält såsom publikstudier, innehållsanalyser och effektforskning). Parallellt skulle medieanalyser ske av stoff inom de skilda områdena. Terminen avslutades med ett gemensamt projektarbete.

Den *kommunikationsvetenskapliga fortsättningskursen* rymde tre moment, först Kommunikationsteori med fokus på a) Språk och medier, socialisation, semantik, språk och klass; b) Internationell kommunikation; c) Kommunikationsvetenskapliga seminarier med inriktning på aktuell forskning: metoder och vetenskapsteoretiska perspektiv. Därefter momentet Utvecklingsområden inom informationssektorn, med fokus på a) Massmedier – mediestruktur, nyhetsvärdering, yttrandefrihet och mediepolitik; b) Forskningsinformation; c) Information i arbetslivet; d) Datoriserade informationssystem. Och sist momentet Praktisk kommunikation med fokus dels på övningar i produktionsplanering, skrivträning, muntlig framställning med ljud/radio, bildkunskap med layout, foto, video, tillämpning av medierättsliga regler, research, källkritik och redigering; dels på ett B-projektarbete i anslutning till terminens tema.

Praktikterminen skulle ge studenterna en grundlig praktisk träning i de skilda aspekter av informationsarbete som varje praktikplats medgav. Höga krav ställdes på mångsidighet i arbetsuppgifterna och på att svårighetsgraden successivt skulle stegas. En garanti för detta var handledaren på praktikplatsen som regelbundet skulle ha genomgångar med praktikanterna. En individuellt utarbetad studieplan skulle vägleda varje praktikant. Rapporteringen till högskolans kursansvarig skedde med dagböcker och praktikrapporter. Ett par gånger under terminen genomfördes praktikseminarier på högskolan för att ventileras och reflekteras över de praktiska erfarenheterna i anslutning till kurslitteratur kring relationen mellan teori och praxis, och för att möjliggöra erfarenhetsutbyte mellan studenterna. En stor mångfald av praktikplatser kom att utnyttjas under de första tio åren vad gäller både storlek, inriktning och geografisk spridning; mer än 120 olika myndigheter, institutioner, företag och organisationer ställde praktikplatser till förfogande.

Fördjupningskursen i kommunikationsvetenskap var beteckningen på C-kursen, som gav möjlighet för studenterna att antingen (A) skriva en C-uppsats mot bakgrund av dels en teorikurs, dels en kurs i vetenskaplig teori och metod, eller (B) läsa en ämnesmässig specialisering som grund för att genomföra ett självständigt projekt inom något av områdena samhällsinformation, interninformation eller journalistik. Alternativ B

formulerades för att stimulera de studenter som vara mer intresserade av ett praxisorienterat projekt än av ett traditionellt akademiskt och teoretiskt uppsatsarbete. Viktigt i början av denna termin var att teorikursen, i både alternativ A och B, anknöt till arbetslivserfarenheterna under praktiken, för att stimulera till reflektion och självreflektion i seminarieform.

Forskningsanknytningen

Påbud utgick från regionstyrelsen i Umeå, via olika styrdokument, att en linjeutbildning som vår skulle "gå på två ben". Den skulle ha en yrkesanknytning – men också en forskningsanknytning. Det var dock delvis en retorisk fråga; utan att ge ett uns av forskningsresurser till den institution som startade en grundutbildning, så ville man hävda att den inte bara skulle stå på vetenskaplig grund, utan också på olika sätt knyta an till forskning i den dagliga verksamheten. Detta försökte vi trots knappa resurser ändå leva upp till. Det kunde ske genom gästföreläsningar av olika forskare, genom kurslitteraturen förstås, genom föreläsningar på hög nivå om forskning, genom att vissa avhandlingar var obligatorisk läsning, genom forskningsövningar i liten skala, och inte minst genom att var och en skrev en egen C-uppsats baserad på egen miniforskning.¹⁹

Det sistnämnda kanske var det allra viktigaste elementet för att garantera hög nivå på utbildningen. Hösten 1981 gav vi den första C-kursen. Bara en eller två C-uppsatser såg dagens ljus det läsåret, men resultaten förbättrades raskt. Året efter såg vi bland annat ett tiotal C-uppsatser som belyste olika medieförhållanden i Mexiko, eftersom halva den kursen beslöt sig för att bedriva fältarbete i Mexiko City. En viktig strategi för forskningsanknytning för oss blev att försöka samla C-uppsatserna tematiskt.

Under de första åren var det framför allt två större teman som vår forskningsanknytning fokuserade på. Det ena gällde ett kritiskt studium av aktuell modern medieteknologi²⁰, det andra handlade om lokal mediehistoria. Vi startade tidigt projektet *Samhället i Tidningen och Tidningen i Samhället* (SITTIS-projektet). Som syns i projektets titel var det ett försök att studera relationerna mellan tidning och samhälle dialektiskt. Vilket slags samhälle var det som tidningen beskrev? Och hur såg det samhälle ut i vilket tidningen spreds och lästes? Vilka relationer kunde man skönja mellan tidningens samhälle och det lokala samhälle som andra slags källor

kunde belysa som tidningens kontext och marknad? Det gjordes till och med försök att jämföra klasstrukturen hos olika tidningars sociala "invånare" med klasstrukturen hos det "verkliga" Sundsvall, så långt befolkningsstatistiken kunde belysa saken. Viktigt att betona om detta forskningsprojekt var dess utbildningsanknytning. Målet var inte bara att producera ny kunskap, utan också att låta studenterna få närkontakt med den lokala mediehistorien, med historiska källor och inte minst med tidningen som en historisk källa i sin egen rätt. Inte som källa med nödvändigtvis sanna och trovärdiga uppgifter, men som en källa som faktiskt spritt sitt innehåll i ett faktiskt samhälle, med någon slags faktiska effekter på publiken.²¹

Genom goda kontakter med de två dagstidningarna i Sundsvall, *Sundsvalls Tidning* och *Dagbladet*, kunde vi sända ner grupper av studenter i valven under tidningsofficinerna. Där kunde de studera gamla tidningar direkt i läggen, eller på mikrofilm.²² Fokus i de mediehistoriska uppsatsarbetena låg ofta på åren kring det förra sekelskiftet. En student, Bodil Eriksson, upptäckte i spalterna den då helt bortglömda radikala feministen Frida Stéenhoff, som var bosatt och verksam i Sundsvall som dramatiker, essäist och föreläsare och publicerade sig bland annat i *Sundsvalls Tidning*. Bodil Eriksson skrev både sin C-uppsats 1984 och en magisteruppsats 1985 (*Frida och Kärleken*) om Frida Stéenhoff, vars verksamhet som både dramatiker och föreläsare kunde följas i tidningsarkiv över hela landet, genom annonser, notiser och recensioner. Då blev mikrofilmmarkiven av dagspressen på KB i Stockholm förstås en oundgänglig källa.

Det senare var fallet också i det största C-uppsatsprojekt som jag handledde under 1980-talet, av Christina Bohlin, Susanne Jakobsson och Anna Nystedt. De var teaterintresserade och bestämde sig för att dokumentera, belysa och analysera de resande teatersällskapens repertoar i Härnösand, Sundsvall och Östersund under åren 1880, 1890, 1900 och 1910 (*Taskspelare och annat löst folk*). Det kom att bli rena grundforskningen, eftersom ganska lite studier har bedrivits om dessa teatersällskap. Och gamla tidningslägg var en perfekt källa för kunskap om dem; både annonser, förhandspublicerad textreklam, notisjournalistik, referat och recensioner blev viktiga källor för att spåra teatersällskapens resor och repertoar. Repertoaren visade sig vara listigt anpassad till de tre städernas olika sociala struktur och publikbehov. Teatersällskapens verksamhet fick ett abrupt slut åren kring 1910 genom att film och biografer etablerades så snabbt som det nya underhållande mediet.²³

Vårt intresse för både modern medieteknologi och den lokala mediehistorien ledde fram till en stort anlagd forskningsansökan i mitten av 80-talet, projektet MEDIEPAD. Där skulle mediestrukturen och medieinnehållet belysas både historiskt och i samtida material, men ansökan fick tyvärr inget positivt gehör, trots vårt fiffiga namn på projektet. Ansökningar från små högskolor utan egna forskningsresurser bemöttes ofta med nedlåtenhet och avslag på 1980-talet, från anslagsgivare som Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet. Avsaknaden av egna forskningsresurser var alltså en stor brist, som fick kompenseras genom att försöka styra studenternas C-uppsatser tematiskt. I takt med ett växande studentantal blev det i praxis allt mindre tid för oss lärare att "smygforska". Ett litet ljus började glimta då högskolan etablerade Kommunikationsvetenskapligt Centrum (KVC), som en fristående enhet som kunde tigga ihop sponsormedel från lokala företag och myndigheter.²⁴

Yrkesanknytningen

Betoningen på yrkesanknytning innebar en stärkt verklighetsförankring på Informationslinjen i Sundsvall. Det fanns – och finns – en hel del statliga förvaltningar på orten, kulturella institutioner som museum, teater och bibliotek, landsting, sjukhus, länsstyrelse (i Härnösand) och förstås en ansevärd kommunal förvaltning. Vidare förstås stora företag och många mindre och medelstora. Överallt byggdes informationsverksamheten ut vid denna tid, i slutet av 1970-talet och i början av 1980-talet. Det var *samhällsinformationens* era, och personaltidningarnas – men ännu hade inte PR-epoken startat. Det skulle dröja till några år in på 1990-talet. Dessa lokala och regionala myndigheter, institutioner, organisationer och företag blev förstås också praktikplatser för våra studenter, och därmed en del av den reella yrkesanknytningen i utbildningen. Det gällde också de lokala medierna – för de studenter som ville inrikta sig på journalistik i sin praktik.

Ett uppdrag fick vi exempelvis av SCA under tidigt 1980-tal; det var föranlett av en av de första debatterna i Sverige om konsekvensen av en växande datorisering av kontoren. Den skulle, hävdade man från PC-leverantörerna som då började arbeta upp en marknad, kunna leda till ett förverkligande av "det papperslösa kontoret". Så på SCA, som tillverkade finpapper i Wifsta, ett av sina pappersbruk i regionen, hade man börjat bli orolig. Man ville ha hjälp att organisera ett seminarium med experter,

på medieutveckling, på papperskonsumtion och på datorkommunikation (som knappt sett sin begynnelse vid denna tid). Vi slog till, ordnade seminariet – och satsade på experter som skulle lugna dem i sina farhågor. Vår idé var att det papperslösa kontoret knappast stod för dörren under de närmaste tio till femton åren; alla förändringar som bygger på grundläggande mänskliga vanor brukar ta betydligt längre tid än man i förstone tror – även om ny teknik finns till hands.

Det begynnande 1980-talet var alltså ett skede då nya apparater för kommunikation såg dagens ljus på marknaden: förutom persondatorn – jag minns att vi hakade på och köpte ett exemplar av den första svenska persondatorn, ABC 80, till institutionen – gällde det satellitteve, kabelteve, lokalteve, video och teletex (den svenska version av franska ”minitel”, som Televerket introducerade). Teletex var ett slags text-teve eller dator som kunde kopplas till telefonen, så att även döva kunde ”höra” – genom att samtal till eller från en döv tolkades av personer i en växel genom läsbar text. Helt datoriserad kommunikation var då möjlig bara experimentellt inom en begränsad krets av ett par tusen akademiska användare, där navet fanns på KTH i Stockholm. Parabol kunde ta ner internationell teve från satelliter, kabelteve började byggas ut, och i och med det började lokalteve etableras. Genom nära samarbete med bland annat Televerket organiserade vår institution under ett av de första åren på 1980-talet en mässa i Stadshuset i Sundsvall om ”ny medieteknologi”. Det blev ett för oss billigt sätt att visa upp dessa tekniker för våra studenter, och för andra intresserade i Sundsvall.

Vår yrkesanknytning ledde också till att institutionen engagerade sig i etableringen av en lokal-tevestation i Granloholm (en relativt nybyggd förort till Sundsvall), där ett centralantennområde förstärkts till ett lokalt kabeltevenät. Vi hade inte fått möjlighet att bygga upp en egen teve- eller videostudio i Sundsvall – eftersom en sådan redan fanns i anslutning till lärarutbildningen i Härnösand; dit fick vi alltså tidigare sända våra studenter på små videokurser. Nu kunde vi i stället sända dem ut till Granloholm, för att träna teve, och till och med få sända teve på riktigt i ett litet lokalt nät. Det blev medieträning med verklighetsförankring – även om den tekniska kvalitén förblev ganska låg.

Internationalisering och pedagogik

Sannolikt präglades flertalet informationsutbildningar i början av 1980-talet av UNESCO-rapporten *Many Voices, One World*, populärt kallad MacBride-rapporten efter ordföranden i den internationella kommission för studiet av kommunikationsproblem som Unesco tillsatt.²⁵ Så också informationslinjen i Sundsvall. Rapporten legitimerade en ganska omfattande internationalisering av utbildningen, och en som tog en anti-imperialistisk ställning. Det tydligaste avtrycket bland studenterna i fråga om ett intresse för världen utanför Sverige var när årskursen som startade hösten 1980 begärde att få tala allvar med Ekecrantz och mig under hösten 1981. De hade bestämt sig för att bedriva fältstudier för sina C-uppsatser under fördjupningsterminen (hösten 1982) i Mexiko och Kenya, hälften i Mexiko City och hälften i Nairobi. Bra idé, sa vi – hur ska ni finansiera detta? Svaret var att de skulle klara det på egen hand, med stöd av CSN, om vi bara ville bistå dem på en punkt. De tänkte sig att deras praktikhandledare under våren 1982 skulle avstå från sina arvoden och skänka dem till kursens resepot. Okej, sa vi – om ni skriver ett tiggarbrev, så kan vi intyga att vi stöder resan. Så skedde, med framgång. De gentila handledarna lovade att arbeta ideellt. Men under våren 1982 tog general Moi makten i Kenya i en militärkupp; många studenter vid universitetet i Nairobi blev dödade i samband med protester. Därmed sa vi nej till en Kenya-resa. I stället blev Mexiko-gruppen något större, medan några valde att stanna hemma.

Som jag har påtalat tidigare innebar närvaron på halvtid från de två ansvariga lärarnas sida under de första åren ett slags disciplinering och arbetsglädje som gjorde studenterna både självständiga och ansvarsfulla. Ofta brann de av intresse för ämnet. Jag minns en reflektion som en inhyrd kollega och pedagog från Umeå gjorde: ”jag tror vi har ’lurat på’ studenterna på informationslinjen ett sätt att ställa höga krav på sig själva. Det kan förklara den höga genomsnittliga kvalitén på C-uppsatserna.” Grupparbeten, självstudier och mera praktiska övningar kring text, skrivande, redigering, foto, bild, ljud och video – med inhyrda lärare bland annat från lärarutbildningen i Härnösand – gjorde schemat omväxlande. De praktiska övningarna var förstås mycket uppskattade av de studenter som i mindre grad var intresserade av teori och forskning.

Vi experimenterade en hel del också med föreläsningspedagogiken. De små grupperna – mellan tjugo och trettio studenter – var en idealisk grund

för dialogpedagogik, där studenterna var lika aktiva som lärarna. En annan slags dialog prövade vi också en hel del i början då vi ännu hade gott om resurser, nämligen med två lärare i katedern, som kunde föra en dialog sinsemellan, för att låta olika perspektiv stötas och blötas, och ibland komma i häftig konflikt. Tematiseringen av vissa terminer var därtill ett sätt att hushålla med resurser. Då kunde studenter från flera olika terminskurser ibland mötas kring samma stoff och samma föreläsare eller aktiviteter. Såsom på mässan kring ny medieteknologi på Stadshuset 1980, vid en temavecka om yttrandefrihet som vi ordnade på Sundsvalls Teater i december 1981, och på seminarier om övervakningssamhället med vilka vi aktualiserade George Orwells bok 1984.

De mest minnesrika pedagogiska experimenten var dock de *undervisningsspel* som kom att dominera slutet av andra terminen (det vill säga den kommunikationsvetenskapliga grundkursen) under de första åren. Efter noggranna teoretiska och praktiska förberedelser pågick det fullt realistiska spelet under en hel vecka – i värsta fall både dag och natt. Inspirerade av atomkraftolyckan i Harrisburg 1979 och folkomröstningen om kärnkraft i mars 1980, utvecklade vi till exempel ett spel våren 1980, som byggde på en påhittad föregiven allvarlig incident vid kärnkraftverket i Forsmark. Alla 15 studenter hade tilldelats olika roller som informatörer i olika organ inom kärnkraftsbyråkratin, länsstyrelsen, motsvarigheten då till räddningsverket och så vidare, eller som journalister i olika lokala medier eller riksmidier. På måndag morgon då spelet började hade vi lyckats beskriva spelets förutsättningar så realistiskt att några studenter trodde vi skulle spela kring en faktiskt inträffad incident. Jag vill minnas att någon till och med föll i gråt. Varje spelare hade rätt att driva spelet vidare utifrån egen åtgärdsfantasi. Varje morgon under veckan gav vi nya förutsättningar för att komplicera spelet och driva på konflikterna mellan olika parter. En del konflikter som hotade att bli ”verkliga” genom den stora inlevelse som några spelande studenter uppvisade fick vi spelledare bilägga. Efter sju dagars spel hade vi ett dagslångt seminarium för att utvärdera de praktiska och pedagogiska erfarenheterna. Det fanns studenter som menade att de lärt sig mer på en vecka än under hela den tidigare terminen – om olika aktörers villkor i den mångfacetterade medie- och kommunikationsbranschen.²⁶

Marknadsanpassning eller MKV med fokus på PR

Under tidigt 1980-tal fick vi en dag besök i Sundsvall av representanter för SPR, Sveriges Public Relation-förening. De ville locka oss att starta en PR-utbildning i Sundsvall. De visade på hur sådana utbildningar startats framgångsrikt i bland annat Holland. Vi berättade om "vår framgångsrika kommunikationsvetenskapliga utbildning" som var mångsidig och vetenskapligt baserad. De föreslog att vi skulle tänka på saken, men jag vill minnas att de blev avvisade redan efter vårt första möte. Och tydligen var marknaden i Sverige under 1980-talet inte riktigt mogen än för PR-utbildningar på akademisk nivå. PR som begrepp hade mötts med stor skepsis eller ren illvilja redan under 1960- och 1970-talen. I den heta reklamdebatten då var "PR" för många – rätt eller fel – liktydigt med vilseledande reklam. Kanske gav SPR upp lite för tidigt? I vart fall beslöt de att putsa om fasaden 1991 och döpa om föreningen till "Sveriges Informationsförening"; det skulle väl låta mera neutralt och vederhäftigt. Året efter slås föreningen ihop med SOFI, Sveriges Offentliga Informatörer. Men samtidigt genomlider Sverige en djup ekonomisk kris och ett tydligt systemskifte, varpå PR som bransch steg för steg började växa.²⁷

Sedan jag lämnat Mitthögskolan 1994 har man stöpt om informationsutbildningen i Sundsvall. Informationslinjen har blivit ett Informations- och PR-program, en marknadsanpassning skedde i god tid innan den stora tillväxten av PR-verksamhet i Sverige tog fart under 1990-talets senare år. Enligt Mittuniversitetets hemsida i maj 2015 är grundutbildningen på Informations- och PR-programmet sex terminer lång och leder till en kandidatexamen, med medie- och kommunikationsvetenskap som huvudämne, och "med ett tydligt fokus på strategisk kommunikation". De forskningsanknutna mediestudierna har alltså fått en smalare och mer specifik inriktning än vad som var fallet 35 år tidigare.²⁸

Detsamma tycks gälla journalistprogrammet i Sundsvall. Då detta etablerades 1990 som journalistlinje under ledning av Börje Alström var det MKV som gav teoretisk stadga åt linjen. Under en inledande fas delade man sitt huvudämne med informationslinjen. Det tycks inte längre vara fallet, enligt presentationen av Journalistprogrammet på hemsidan. Här kan jag också ana en mer specifik inriktning, och vidare en starkare integration mellan teoretiska och praktiska moment. Huvudämnet ges ingen särskild benämning utom just "journalistik". En tolkning kan vara att

såväl forskningsanknytningen som yrkesanknytningen, på båda utbildningsprogrammen, lever kvar men har en tydligt ändrad karaktär – de har blivit smalare.

Samtidigt betraktar man här verksamheter på ett *universitet*.²⁹ Grundutbildningen behöver inte ta ansvar för kunskapsproduktion och forskningsinitiativ. Mittuniversitetet har sedan tio år egna resurser för forskning och forskarutbildning. Inom MKV/journalistikfältet finns ett mycket produktivt forskningscentrum, DEMICOM, med tre forskningsledare, alla professorer: Lars Nord med fokus på politisk kommunikation, Jesper Strömbäck med inriktning på journalistik, och Catrin Johansson med fokus på organisationers kommunikation. Medieutveckling är ett fjärde intresseområde som pekas ut. Å andra sidan är det svårt att se tydliga kopplingar mellan forskningsområdena och grundutbildningarna. Har man redan börjat vandra på den väg som tycks förutbestämd för varje universitetsinstitution som växer och åldras – med en begynnande klyfta mellan forskning och grundutbildning?

Avslutningsvis vill jag ge ordet till en tidigare student vid informationslinjen, Eva Åsén Ekstrand – som började i den andra årskullen 1980 och sedan disputerade – för att nu verka som lektor i MKV vid Högskolan i Gävle. Idén till denna studie av informationslinjens bidrag till formeringen av mediastudier i Sverige är egentligen hennes. I ett tidigt utkast gör hon följande summerande reflektioner kring sin grundutbildning i Sundsvall:

Sett i backspegeln... skulle utbildningen kunna förväxlas med en typisk folkhögskola, men det var långt därifrån. Forskningens ideal, i termer av nyfikenhet, kritisk hållning och värdering av forskningsresultat, i tillämpning av vetenskapliga metoder och självständighet visavi avnämare och intressenter var ledstjärnor. En idealistisk inställning till att forskning och utbildning är inseparabla verksamheter genomsyrade utbildningen... I jämförelse med dagens institutionaliserade och ekonomistyrda vattentäta skott mellan forskarvärlden och grundutbildningarna, var de tidiga studierna i Sundsvall ett mönster av gränsöverskridande och öppenhet, och forskarutbildningsambitioner bland studenter förekom i överraskande stor utsträckning.

Noter

1. Stort tack för kloka synpunkter på tidigare utkast vill jag rikta till mina tidigare kollegor i Sundsvall (tillika före detta studenter), nämligen Eva Åsén Ekstrand, Bo Mårtenson, Bodil Eriksson, Mikael Gulliksson, Karin Andersdotter och Annika Egan Sjölander. De har bistått med viktiga korrigeringar av och kompletteringar till mina minnesbilder. Eva har också ställt till mitt förfogande en del anteckningar till ett tidigt eget utkast, samt icke minst bistått mig med kopior av de tidigaste kursplanerna för informationslinjen. De var mycket värdefulla. Bodil har försett mig med en förteckning över de första tolv årens praktikplatser och praktikanter, liksom en arbetsrapport om SITTIS-projektet. Bo, som tidigt rekryterades från Journalisthögskolan i Stockholm som lärare och senare studierektor vid informationslinjen, har varit betydelsefull som samtalspartner vid framväxten av detta kapitel. Brister som kvarstår i texten tar jag förstås själv ansvar för.

2. Jämför exempelvis Lars Furhoff, *Makten över medierna* (Stockholm: Cavefors, 1974) och *Makten över journalistiken* (Stockholm: Natur och Kultur, 1986); Bengt Nerman, *Massmedieretorik* (Stockholm: A&W, 1973/1981); Torsten Thurén, *Ljusets riddare och djävulens advokater: En bok om den journalistiska yrkesrollen* (Stockholm: Tiden, 1988) och ett antal utgåvor av Thuréns bok *Källkritik* (Stockholm: Liber, 2013).

3. Den viktigaste källan för denna lite ovanliga framställning är mitt eget minne av vår verksamhet vid formeringen av informationslinjen i Sundsvall, från och med planeringen 1978/79 till och med 1993/94 då jag avslutade min tjänst – med betoning på de första fyra till fem åren. Ett visst stöd har jag också haft av diverse gamla anteckningar. Då jag rådbråkar mitt minne är det uppenbart att de starkaste minnesbilderna härrör från de första tre-fyra åren 1979–1982, då allt var nytt och fräscht och minnesvärt. En del minnesfragment är nog också av senare datum – i viss mån har minnet vidgats genom diskussioner med tidigare kollegor (se not 1). Jag måste förstås gardera mig för minnesfel och minnesluckor, som inte ens mina kollegor och tidigare studenter upptäckt eller påpekat. Det finns också en risk för att minnets skimmer silar bort bekymren och misslyckandena med så många års distans. Kvar blir i värsta fall en nostalgisk, positiv och okritisk berättelse. Det är därför man bör vara skeptisk till minnet som källa.

4. Min kollega i Sundsvall, Jan Ekecrantz, vore mer värd en exkurs om sin bakgrund. Han spelade en viktigare roll än jag för informationslinjens strategiska och teoretiska inriktning. Och en viktig roll vid formeringen av mediastudier i Sverige genom sitt teoretiska intresse och sin analytiska förmåga. Tyvärr gick Jan bort redan 2007, alldeles för tidigt för att hinna blicka tillbaka på sin gärning och dokumentera sina minnen. Hans skrifter, från 1970-talet och trettio år framåt, får tala för sig själva. Se till exempel Jan Ekecrantz & Tom Olsson, *Det redigerade samhället: Om journalistikens, beskrivningsmaktens och det informerade förnufts historia* (Stockholm: Carlsson, 1994); Jan Ekecrantz, "Collective textual action", *Nordicom*

Review, nr 2, 1997; Ekecrantz, Jan, "Media and Communication Studies Going Global", *Nordicom Review*, Jubilee Issue, 2007.

5. Kjell Nowak, Benny Carlman & Karl-Erik Wärneryd, *Masskommunikation och åsiktsförändringar* (Stockholm: Norstedt, 1966).

6. Dan Lundberg & Olof Hultén, *Individen och massmedia* (Stockholm: Norstedt, 1968).

7. Karl-Erik Wärneryd & Kjell Nowak (in collaboration with Benny Carlman and Håkan Lindhoff), *Mass communication and advertising* (Stockholm: STB, 1968).

8. Kjell Nowak & Karl-Erik Wärneryd, *Kommunikation och påverkan* (Stockholm: Prisma, i samarbete med Svenska civilekonomföreningen, 1969).

9. Några av de viktigaste skrifterna från Reklamutredningen var SOU 1972:7, *Reklam II: Beskrivning och analys*; SOU 1973:10, *Reklam III: TV-reklamfrågan*; SOU 1974:23, *Reklam V: Information i reklamen*. Jag medverkade framför allt i Reklam II.

10. Se Sven Lindqvist, *Reklamen är livsfarlig: En stridsskrift* (Stockholm: Bonnier, 1957).

11. Debatten om reklam, samhällsinformation, medier och kommunikationsteknologi (färgteve, nordisk satellitteve, parabol) var intensiv i samhället under denna tid (och även framgent under 1970- och 1980-tal). Reportage-, rapport- och debattböcker om påverkan och medier fick stor publik vid skiftet av 1960-tal till 1970-tal. Till och med på EFI vid Handelshögskolan ville man hänga med, och beslöt bidra med en debattbok grundad i forskning, *Människor och företag i kommunikationssamhället*. Folke Ölanders och mitt bidrag till den boken belyste konsumenternas bristande inflytande på marknaden över företagens produktutveckling. Det orsakade mycket rabalder redan innan boken var tryckt. En professor på EFI ville utesluta vårt bidrag; det var för kritiskt, det ställde sig positivt till att utveckla konsumentmakten. Detta upplevdes som hotfullt av professorn i marknadsföring – men han fick ge sig inför övriga kollegors och bidragsgivares solidariska stöd. Håkan Lindhoff & Folke Ölander, "Konsumenternas inflytande på företagens produktutveckling", *Människor och företag i kommunikationssamhället: Några bidrag till debatten om medinflytande, konsumentfrågor och företagsbeslut*, red. Rolf Back & Lars-Gunnar Mattsson (Stockholm: Prisma i samarbete med Ekonomiska forskningsinstitutet vid Handelshögskolan i Stockholm och Svenska civilekonomföreningen, 1971).

12. Utbildningsprogram kallades vid denna tid – slutet av 1970-talet och under 1980-talet – utbildningslinjer.

13. Jan Ekecrantz, *Makten och informationen* (Lund: Studentlitteratur, 1975).

14. Se bland annat Ekecrantz & Olsson, 1994. Bland Ekecrantz viktigare senare bidrag till svensk medieforskning kan (förutom redan refererade texter) nämnas "Media, Communication and Social Critique", *Nordicom Review*, nr 1, 1998.

15. Viktiga ingredienser i detta nordiska och svenska nätverk var dels forskarföreningen FSMK, dels de biennala nordiska forskarkonferenserna (där det

slumpade sig så att konferensen i Umeå 1979 blev ett slags upptakt för starten av vår utbildning i Sundsvall samma år), och icke minst de ganska regelbundna ämneskonferenserna för lärare och forskare vid utbildningarna i informationsteknik och vid informationslinjerna.

16. Källorna för detta avsnitt är förutom mina minnesbilder den ursprungliga utbildningsplanen för informationslinjen (från 1979), samt kursplanerna i den ursprungliga tappningen (från 1979–1981), med ett undantag. Kursplanen för den samhällsvetenskapliga baskursen härstammar från 1982. Eva Åsén Ekstrand har bistått mig med dessa dokument.

17. Vi fick flytta runt varje år i början. Hösten 1980 befann vi oss i en lägenhet på Köpmangatan, fortfarande centralt, men med betydligt trängre lokaler och med dubbelt så många studenter. Hösten 1981 flyttade vi till Alléskolan, en gammal sliten handelsskola i hörnet av Bergsgatan och Skolhusallén. Mer ruffiga lokaler, men större ytor för de tre årskullar som skulle husera här. 1988 flyttade vi till Västhagen, den gamla vanförestalten på andra sidan än mittemot Åkroken – där det nuvarande campus byggdes upp i mitten av 1990-talet.

18. Ansvarig för baskursen, både som lärare under de första åren och för uppläggget i samråd med Ekecrantz och mig, var den mycket inspirerande sociologen Basso Pettersson (nu Lars-Göran Carlsson).

19. Detta ledde till åtskilliga C-uppsatser och mera övergripande studier av oss forskande lärare – med olika tematisk inriktning. Några gällde frågan om hur tidningarna belyste emigrationen från Sverige kring det förra sekelskiftet. Den allra första C-uppsatsen som ventilerades i början av 1982 var skriven av Åsa Carlsson, och byggde på en gedigen undersökning av *Sundsvalls Tidnings* behandling av emigrationen. Flera studier fokuserade på äldre nu nedlagda tidningar, såsom *Norrلänningen* (Johan Lindström Saxons tidning som levde bara 1887–1890) eller *Sundsvalls-Posten* (högertidning som köptes upp 1961 av *Sundsvalls Tidning* och lades ned direkt). Andra gällde den lokala arbetarrörelsens tidningars äldsta historia, som oftast var förknippad med kampen för att etablera fackföreningar. I Sundsvall föddes år 1900 *Nya Samhället*, senare kallad *Dagbladet* (vars saga var all vintern 2015). Ådalstidningen *Nya Norrland* startades 1907 i Kramfors (och upphörde år 2000 genom sammanslagning och blev en del av *Tidningen Ångermanland*). Både *Nya Samhället* och *Nya Norrland* blev föremål för specialstudier i C-uppsatser.

20. Satellitteve, kabelteve och lokalteve var färska nymodigheter i början av 1980-talet, liksom video, persondator, teletex och minitel, och senare, telefax. Debatten om reklamteve och Nordsat hade varit intensiv under slutet av 1970-talet.

21. Vi knöt tidigt stimulerande kontakter med AFFAS, Arbetsgruppen för forskning angående Sundsvallsdistriktet, som var ett forum för arkivarier och museifolk på Medelpadsarkivet och Sundsvalls museum och också för amatörhistoriker och släktforskare. En viktig inspirationskälla för studenterna var Sven Lindqvists

mycket spridda bok *Gräv där du står: Hur man utforskar ett jobb* (Stockholm: Bonnier, 1978).

22. Annika Egan Sjölander, som påbörjade informationslinjen 1990, minns i ett mejl till mig att "vi slogs om de kopierade exemplaren av C-uppsatser, och det var närmast självklart att alla gick på allas seminarier". Vid en seminariediskussion kring manus till denna bok tillägger hon "att hon aldrig hade kommit på tanken att söka in på forskarutbildning om hon inte hade gått informationslinjen i Sundsvall".

23. Så småningom återupptod resande teatersällskap i Sverige genom Riksteaterns försorg, ett utflöde av den socialdemokratiska kulturministern Arthur Engbergs statliga kulturpolitik 1933, vilken fått leva in i våra dagar.

24. Ett mått på informationslinjens höga ambitioner i fråga om vetenskaplighet och linjens inspiration av studenter i grundutbildningen kan vara att lista några som gick vidare till forskarutbildning från årskurserna på 1980-talet. Forskarutbildning måste då ske i anknytning till ett universitet, oftast Umeå eller Stockholms Universitet (journalisthögskolan/JMK). Här kan bland annat nämnas: Eva Åsén Ekstrand, Kerstin Engström, Annika Egan Sjölander, Michael Karlsson och Jesper Strömbäck, som alla gick vidare och fullbordade sin doktorsexamen. Strömbäck är numera professor i journalistik vid Mittuniversitetet (och snart vid JMG i Göteborg), Karlsson är professor i MKV vid Karlstads Universitet, Åsén Ekstrand är lektor vid Högskolan i Gävle, Engström och Egan Sjölander är universitetslektorer vid Umeå Universitet. Mikael Gulliksson, Bodil Eriksson och Jonas Jonsson fortsatte till och med lic- eller masterexamen, och gick vidare till tjänster vid respektive Mittuniversitetet, Högskolan Dalarna och JMK vid Institutionen för mediestudier vid Stockholms Universitet.

25. International commission for the study of communication problems, *Many voices, one world: Communication and society today and tomorrow: (the MacBride report): Towards a new more just and more efficient world information and communication order* (London: Kogan Page, 1980).

26. I fråga om en yrkesinriktad akademisk utbildning som informationslinjen i Sundsvall är det förstås relevant att fråga sig vart studenterna tog vägen efter avslutad utbildning? Några kartläggningar gjordes under 1980-talet, men tyvärr har jag inte tillgång till dem, utan får som i övrigt i denna artikel söka lita på minnet. Praktikterminen som inslag i utbildningen var högst väsentlig för att ge studenterna en möjlighet att göra sig själva behövda på en arbetsplats. Ofta, men inte alltid kunde denna erfarenhet leda vidare till ett tillfälligt eller mera beständigt jobb efter utbildningen. Eller så blev studenten klar över vilket slags jobb hon eller han absolut inte ville ha. Några satsade på den akademiska banan, som vi redan belyst ovan. Andra sökte med arbetsförmedlingens eller andra statliga instansers hjälp starta eget konsultföretag. Men de fick ingen hjälp; informationsbranschen fanns inte då i dessa instansers ögon, så starta-egget-bidrag blev det aldrig tal om på 1980-talet. Åtskilliga av dem i de första årskullarna som praktiserat lokalt hos

myndigheter, kommuner eller medier hade ganska lätt att skaffa sig ett så småningom fast jobb som informatör eller journalist. Dessa lokala medier och myndigheter var glada över att kunna rekrytera personer som var utbildade lokalt. Fortfarande kan jag möta journalister på de lokala medierna i Västernorrland som utbildades på informationslinjen för tjugo eller trettio år sedan eller mer. En minnesvärd tragikomisk anekdot är värd att berätta här. Vintern 1981/82, då den första årskullen gick ut – i en konjunktur som inte var den bästa – lät studenterna på egen hand organisera en presskonferens med anledning av att så pass få av dem hade fått jobberbjudanden. De trodde lite naivt att hela den lokala världen i Sundsvall bara stod och väntade på deras kompetens. Och en presskonferens var den metod för publicitet som de tränat på redan under Forsmark-spelet 1980. Inte många journalister dök upp; strängt taget bara en person från *Sundsvalls Tidning*. Nå detta var ju den stora tidningen i staden, så studenterna bredde på om att informationslinjen var en ny utbildning som inte ledde fram till några jobb. Det skulle visa sig att journalisten från *Sundsvalls Tidning* var en praktikant från journalisthögskolan i Göteborg, som redan tittade lite snett på informationslinjen, eftersom dess studenter i hennes ögon tenderade att ”stjäla” praktikplatser från göteborgsstudenterna. Det blev en rätt stor nyhet på ettan i *Sundsvalls Tidning*: ”Högskoleutbildningen som inte leder till jobb”. Den rubriken fick vi leva med och kommentera under flera år framöver. Och studenterna drog en gruvlig lärdom av sitt misstag.

27. Ännu har branschföreningen dock inte återtagit sitt gamla namn SPR från 1960. I stället bytte man namn år 2012 till ”Sveriges Kommunikatörer”. Källa: Wikipedia.

28. Nära knutet till Informations- och PR-programmet anordnas årligen en konferens om PR och strategisk kommunikation, COMMICARE, med studenterna starkt engagerade och med utbildningsmoment direkt kopplade till konferensen. Yrkesanknytningen har alltså också blivit betydligt mer specifik än tidigare.

29. Det som under dryga femton år var en högskola med två campus, i Sundsvall och Härnösand, blev 1993 sammanslaget med Östersund till Mitthögskolan, den första nätverkshögskolan i Sverige. År 2005 fick den status som universitet och bytte namn till Mittuniversitetet.

Otryckt material

Bodil Eriksson och Rose-Marie Klaminder (1982) SITTIS-projektet, Samhället i Tidningen, Tidningen i Samhället. En arbetsrapport kring spårandet av nedlagda tidningar i Sundsvall (på KB i Bålsta). Informationslinjen, Högskolan i Sundsvall/Härnösand.

Kursplan för samhällsvetenskaplig baskurs. Fastställd av KI-sektorns linjenämnd 1982-09-16. Högskolan i Sundsvall/Härnösand.

Kursplan för kommunikationsvetenskaplig grundkurs. Fastställd av den interimistiska linjenämnden för KI-sektorn 1979-12-13. Högskolan i Sundsvall/Härnösand

Kursplan för kommunikationsvetenskaplig fortsättningskurs. Fastställd av den interimistiska linjenämnden för KI-sektorn 1980-06-02. Högskolan i Sundsvall/Härnösand.

Kursplan för praktik på informationslinjen. Fastställd av linjenämnden för informationsutbildning 1981-01-22. Högskolan i Sundsvall/Härnösand.

Kursplan för fördjupningskurs på informationslinjen. Fastställd av linjenämnden för informationsutbildning 1981-06-04. Högskolan i Sundsvall/Härnösand.

Praktikplatser. Informationslinjen, 1981 – 1992 (åk 1979-90). Sundsvall 1992: Högskolan i Sundsvall/Härnösand.

Utbildningsplan för informationslinjen. Fastställd av högskolestyrelsen 1979-06-08. Högskolan i Sundsvall/Härnösand.

Medie- och kommunikationsvetenskap

Som tvärvetenskap och/eller disciplin

ANNIKA EGAN SJÖLANDER

Tvärvetenskap och disciplin är två tätt relaterade och ofta varandra utslutande begrepp som tydligt kommit att prägla formeringen av medie- och kommunikationsvetenskap som akademiskt ämne. Situationen känns igen inte bara vid svenska lärosäten, utan även internationellt.¹ På vilket sätt det skett och hur det kommit att påverka kunskapsproduktionen inom detta relativt sett unga kunskapsfält är en lika angelägen, som i stora stycken utforskad problematik. Det är också motivet till att jag i detta kapitel önskar närma mig dessa frågor: på vilket sätt har medie- och kommunikationsvetenskapen (MKV) formerats som en tvärvetenskaplig disciplin, och vilka innebörder har begreppen givits över tid? Min fallstudie består av en genomgång av ämnesöversikter där MKV definieras och diskuteras som forsknings- och utbildningsämne, samt en närläsning av ett antal tjänstetillsättningsprocedurer inom ämnet vid mitt eget lärosäte, Umeå universitet. Som framgår av kapitlet är dessa utlåtanden på flera sätt illustrativa för hur rörliga och vaga begrepp som tvärvetenskap och disciplin kan vara. Tvärvetenskap berör naturligtvis en mångfald forskningsfält, långt fler än bara medie- och kommunikationsvetenskapen. Samtidigt omhuldas tvärvetenskapliga aktiviteter oftare i retorik – än i praktik – inom akademins traditionstyngda verksamheter.

När det gäller MKV kan man konstatera att medieforskningens expansion under 1960- och 1970-talen, högskoleutbildningarnas tillväxt under 1980- och 1990-talen, inklusive inrättandet av professurer och nya forskarutbildningar vid flertalet universitet i landet, resulterat i en framgångsrik institutionalisering av ”en egen disciplin – på tvärvetenskaplig grund”, som Ulla Carlsson träffande formulerat det.² En liknande expansion och

etablering skedde samtidigt i Norge och Danmark, medan motsvarande utveckling, om än olikartad, skedde i Finland långt tidigare.³ MKV-expansionens omfattning var dock avsevärt större i Sverige jämfört med i de nordiska grannländerna.⁴ Ambitionen bland medieforskarna enligt Carlsson – en centralgestalt inom fältet och mångårig föreståndare för Nordicom – var att skapa ett forskningsområde med ämnesmässig styrka grundad i traditioner, begrepp, metoder och gemensamma utgångspunkter. Mellan åren 2000 och 2014 publicerades inte mindre än 222 svenska avhandlingar indexerade som medie- och kommunikationsvetenskap, vilket motsvarar ungefär 15 doktorer per år.⁵

Kunskapens villkor

Tvärvetenskaplighet efterfrågas regelmässigt inom forskningspolitik, samt av aktörer utanför akademien. Situationen i Sverige är långt ifrån unik.⁶ Inte sällan uttrycks förhoppningar om att tvärvetenskapliga, så kallade nya, holistiska och innovativa angreppssätt ska lösa samhällsliga utmaningar och problem. Miljöforskning, liksom senare års satsningar för att hantera den pågående klimatkrisen, utgör illustrativa exempel på hur tvärvetenskapliga synsätt förväntas leverera såväl förståelse av problemområdet, som ändamålsenliga och nyskapande lösningar. Efterfrågan på tvärvetenskapliga perspektiv för att förstå snabba förändringar, exempelvis strukturomvandlingar inom medielandskapet, har också kunnat knytas till medie- och kommunikationsvetenskapen för att ge fördel i kampen om resurser. Som den här boken vittnar om kom väsentliga bidrag inom massmedieforskningen initialt från utredningsväsendet och branschen/sektorn – inte från forskningsfinansiärer eller från universitet.

Tvärvetenskapliga satsningar har emellertid, inte minst när grunden för dem lades under 1970-talet, alltså varit kontroversiella och ofta setts som direkta hot mot disciplinära kunskaper och erfarenheter.⁷ Spänningsförhållandet mellan det tvärvetenskapliga respektive det disciplinära känns igen också i diskussionen kring MKV-ämnets institutionalisering. Birgitta Höijer – disputerad i psykologi och tidigare verksam vid Publik och programavdelningen på Sveriges Radio (PUB) – har i en artikel, ”Mångfald i medieforskningen”, från 2003 bland annat uttryckt sig kritiskt gällande den samtida medieforskningens mångvetenskapliga utveckling.⁸ I sin analys identifierar hon fyra problemområden inom MKV-

ämnet. Trots det positiva i att mångfald skapat en tolerans för olikhet och en nyfikenhet inför det obekanta, hävdar Höijer att konsekvensen av att vara en lånevetenskap ofta leder till att man mer eller mindre ständigt ligger steget efter. Höijer har också svårt att se att andra tagit efter MKV-forskarens rön. Den eklektiska hållningen och bredden gör dessutom att djupet och specialiseringen, exempelvis vad gäller teoretiska inriktningar, går förlorad till förmån för "smörgåsbordsöversikter". När det gäller metodologisk stringens – eller rättare sagt bristen på densamma – är Höijer än tydligare i sitt omdöme. Enligt hennes uppfattning är nämligen de metodologiska förhållningssätten inom MKV genomgående oreflekterade. Det gäller såväl vetenskapsteoretiska utgångspunkter som analytiska procedurer och angreppssätt. Avslutningsvis konstaterar hon att medieforskningen blivit alltför konformistisk, politiskt korrekt och trendkänslig. Istället efterlyser Höijer mer självständighet i teorivalen, liksom mer av underifrånperspektiv när forskningsfrågor ställs.

En annan av portalgestalterna inom medieforskningen i Sverige, Karl-Erik Rosengren, har hävdad att det vid etableringen av ett nytt ämne gäller "att inom ett existerande, ganska heterogent ämne skapa en viss homogenitet".⁹ Samtidigt borde man enligt Rosengren så långt som möjligt också bevara en stimulerande heterogenitet. Rosengrens ståndpunkt kan i sammanhanget tolkas som att förankringen till de så kallade moderämnena inom medieforskningen behövde bevaras för att garantera en mångfald inom disciplinen. Han var åtminstone då, i början av 1990-talet, också övertygad om (till skillnad från Höijer) att äldre och mera traditionstyngda discipliner skulle berikas av det nya MKV-ämnet.¹⁰ Vidare menade Rosengren att de intellektuella och ekonomiska resurserna i Sverige var för små för att splittra "forskning med inriktning på massmedierelaterade fenomen" i en humanistisk respektive samhällsvetenskaplig disciplin. Vid tiden för grundandet av Föreningen Svenska Masskommunikationsforskare år 1977, med syfte att stimulera kontakter över hela forskningsfältet, ansågs dock sådana disciplinära perspektiv vara så olikartade, att man inte kunde tänka sig (eller tala om) *ett* ämne.¹¹ Idag samlar emellertid detta tvärvetenskapliga forum med reviderat namn – Föreningen för svensk medie- och kommunikationsforskning (FSMK) – runt 200 forskare, lärare och doktorander verksamma runt om i landet. Tillsammans med andra nordiska forskarföreningar arrangeras en gemensam NordMedia-konferens vartannat år, vilken också varit betydelsefull för MKV-ämnets formering.

Frågan är om medie- och kommunikationsforskningen någonsin svarat upp till omvärldens förhoppningar på tvärvetenskaplighet, och om forskarna inom ämnet överhuvudtaget sett det som sin uppgift. Ytterligare ett skäl till varför det är centralt att undersöka hur begreppen tvärvetenskap och disciplin verkat i samband med MKV-ämnets formering hänger därför samman med behovet av *kritiska* blickar på det egna fältet. I majoriteten av ämnessammanhang hör nämligen deras innebörder till domänen av det *förgivettagna*.¹² Kanske stämmer Carlssons diagnos på den akademiska samtiden, det vill säga att den nödvändiga interna debatten och kritiken uteblir för att den saknar merit- och ”karriärvärde”?¹³

Frågan är dock vad det *egentligen* betyder att påstå att något är tvärvetenskapligt – och vad som skiljer ett sådant tänkande från det disciplinära? Göran Bolin har hävdad att det är motsägelsefullt att hävda att MKV-ämnet är tvärvetenskapligt och samtidigt påpekat att ämnet är en vetenskaplig autonom disciplin – vilket lejonparten av medie- och kommunikationsforskarna i landet trots allt gör (inklusive undertecknad).¹⁴ Inspiration till analysen av detta paradoxala fenomen inom medie- och kommunikationsvetenskapen kan med fördel hämtas från genusvetenskapen, ett annat tvärvetenskapligt fält som institutionaliserats, men som diskuterat former för organisering och vetande inom akademien på ett mer aktivt sätt.¹⁵ Behovet av (själv)reflektion kring kunskapsproduktionens karaktär och villkor (inte minst dess begränsningar), är fortfarande efterstätt inom MKV-ämnet.¹⁶ En möjlig orsak till frånvaron av en mer levande diskussion kring ämnet i dessa termer, trots att företrädare för MKV återkommande sökt peka ut ämnets speciella plats på den akademiska kartan med samhällsvetenskap och humaniora som närliggande, men samtidigt konkurrerande poler, kan vara förhållandet till andra ämnen *inom* akademien. Att man helt enkelt undvikit diskussionen för att skydda sig som ett relativt ungt akademiskt ämne och för att överhuvudtaget motivera sin existens versus de mer traditionstyngda universitetsdisciplinerna. Den kan också förstås i relation till förhållanden *utom* akademien, det vill säga det snabbt föränderliga informations- och mediasamhället, vilket givit MKV-ämnet legitimitet, men också gjort studieobjekten förrädiskt självklara.

Det är inte svårt att se paralleller i sammanhanget till John Durham Peters skarpa kritik av amerikansk kommunikationsforskning vilken han menar fallerat totalt när det gäller självförståelse, och kanske än allvarligare, förmågan att intellektuellt och teoretiskt formulera sin uppgift. ”We need to face the fact that the idea of a field of communication has been

possible only as long as it has been blind to the intellectual basis of what it is doing.”¹⁷

MKV-ämnets kärna

Redan i massmedieforskningsutredningen 1976, där Stig Hadenius var ensamutredare och sedermera en av landets första journalistikprofessorer, betecknades massmedieforskningen som flervetenskaplig.¹⁸ Massmedieforskningen bedrevs ”inom ett mycket vitt fält”.¹⁹ I allt väsentligt betonade utredningen från sent 1970-tal vikten av *mångfald*, såväl när det gällde organisation, som perspektiv på massmedierelaterade fenomen. Genom mångfald garanterades kvalitet tänkte man sig. Och även om argument för formeringen av ett eget ämne presenterades, var det tydligt i utredningstexten att man drev tesen att så helst *inte* borde ske – i alla fall inte inom en överskådlig framtid. ”Massmedieforskningen är ännu allt för heterogen för att den med bibehållen kvalitet ska kunna bilda ett eget ämne. Man skulle riskera ensidighet och monopolisering. På längre sikt är det dock inte ett orimligt antagande att det kan komma att finnas övervägande skäl för ett eget ämne.”²⁰

Mångfald i medieforskningen var också den titel som valdes för en forskarantologi som publicerades i samband med FSMK:s 25 årsjubileum.²¹ Här samlades perspektiv på ämnet formulerade av både pionjärer och seniora forskare, liksom forskare tillhörande den yngre generationen, det vill säga som forskarutbildats inom MKV. Dessutom hade ett antal forskare med annan disciplinär hemvist (en idéhistoriker, en statsvetare, en filmvetare och en sociolog), som intresserat sig för medieforskningen över tid, bjudits in för att delge sina utifrånperspektiv på MKV-ämnet – samt utvecklingsbehovet framåt. Likt *Mångfald i medieforskningen* innehöll även den tidigare samlingsvolymen *Kommunikationens korsningar* olika forskares ämnessyn.²² En skillnad var dock att samtliga forskare i boken från 1994 hade sin hemvist vid Institutionen för journalistik, medier och kommunikation vid Stockholm universitet (tidigare Centrum för masskommunikationsforskning). Cecilia von Feilitzen menade i sitt bidrag att samsamlingen av samhällsvetenskap och humaniora just där hade fått sitt tydligaste organisatoriska uttryck.²³ Forskarna kom från skilda discipliner och verksamheten finansierades med medel från både humanistisk och samhällsvetenskaplig fakultet.

Om medieforskningsområdet i Sverige under 1970-talet, enligt Ulla

Carlssons beskrivning, betecknades av motsättningar mellan skolbildningar både metodologiskt och teoretiskt, höjdes röster för ett närmande mellan traditioner och ett utökat samarbete mellan samhällsvetare och humanister under 1980-talet.²⁴ Konflikter mellan kvalitativ och kvantitativ metodik, eller kritisk kontra policyorienterade ansatser, tonades därför ned. Centrumbildningen vid Stockholms universitet var ett konkret uttryck för dessa ambitioner och hade som syfte att verka för *tvärvetenskap*. Den då framväxande populärkulturforskningen inspirerad av Birminghamskolan var ett överskridande exempel. Även receptionsforskningen kan räknas in, och von Feilitzen menar att just mång- och tvärvetenskaplighet varit ett drivande motiv i kampen för uppbyggnaden av medieforskningen som ett eget universitetsämne.²⁵ Samtidigt konstaterade hon 1994, att de höga ambitionerna och den kulturella vändningen inom MKV till trots, så låter "verklig tvärvetenskap inom medieforskningen" vänta på sig. Även Lennart Weibull resonerade i en annan, samtida och ämnesöversiktlig publikation kring frågan om det gick att åstadkomma tvärvetenskaplig forskning inom MKV.²⁶ Han refererade till vad Rosengren argumenterat för i en tidigare text från 1983, nämligen att forskare med kritiska och "konfliktorienterade" perspektiv kompletterar de funktionalistiska och "objektivistiska" synsätten. De förstnämnda ställer de viktiga frågorna och har de spännande teorierna, medan de sistnämnda har de bästa kunskaperna för hur man ska gå tillväga för att besvara dem.

Denna typ av uppdelning görs mer sällan idag för att fånga in det tvärvetenskapliga i medie- och kommunikationsvetenskap. Det är numera snarare influenser från dels samhällsvetenskapliga discipliner och dels humanistiska ämnesområden, som sägs konstituera MKV-ämnets tvärvetenskaplighet. Bolin har bland annat argumenterat för att en *integrativ medieforskning* behöver överskrida dylika utomdisciplinära uppdelningar som den mellan samhällsvetenskap och humaniora.²⁷ Tvärvetenskap är nu givetvis inte ett entydigt och självförklarande begrepp. Snarare tolkas det på otaliga sätt, beroende av kontext.²⁸ I en reflektionsrapport från Högskoleverket, skriven efter att ha utvärderat tvärvetenskapliga ämnen och utbildningsmiljöer i Sverige, konstateras att det är vanligt att lärosätena behandlar begreppet tvärvetenskap tämligen oflekterat och på ett flertal olika sätt, samtidigt som det sällan definieras eller diskuteras i relation till andra närbesläktade begrepp.²⁹ Istället används tvärvetenskap och *mångvetenskap* ofta synonymt i akademiska miljöer. Vidare är det i praktiken de äldre universiteten som värnar mest om det disciplinära, medan yngre

universitet och högskolor anger tvärvetenskaplighet som en strategi för att klara sig i konkurrensen om externa medel. Jag skulle vilja påstå att tvärvetenskap hör samman med andra generellt sett positivt laddade, tänjbara, och populära begrepp som hållbar utveckling, jämställdhet, demokrati och rättvisa – vilka samtliga är svåra att vara "emot". Det kan också göra att disciplinära förespråkare är förhållandevis tysta angående sitt motstånd. Som begrepp betraktat är det dock tydligt att tvärvetenskap handlar om möten, integration och korsbefruktnings av olika slag. Om man ser till graden av integration (över tid) finns det flera som beskriver relationen mellan mångvetenskap, tvärvetenskap och disciplin som en *utveckling* där starten är mångvetenskapliga samarbeten som ökar i integration och blir tvärvetenskapliga/fast formerade och till slut discipliner med egna normer och kulturer.³⁰ På många sätt kan MKV-ämnets formering i en svensk kontext under olika perioder fångas in med denna skala, där utvecklingen gått från fler- eller mångvetenskaplig forskning till institutionaliserad disciplin.

Ämnesformeringen har dock på intet sätt skett konfliktfritt och det mest tydliga exemplet på denna kamp rör diskussionen kring etablerandet av en gemensam *ämneskärna*. Behovet av konsensus kring ämnets kärna drevs i mångt och mycket av pionjärgenerationen, och accentuerades i och med ämnesområdets kraftiga expansion och den ökade mångfalden om man jämförde utbildningsutbudet mellan landets olika lärosäten. Rosengren menade exempelvis att "det skall dels skapas en kärna och dels skall man ha produktiva relationer med angränsande discipliner".³¹ Argumenten för utarbetandet av en gemensam kärna var å den ena sidan att stärka ämnets ställning och identitet inom universitets- och högskolevärlden, å den andra sidan att ge möjlighet för studenter att kunna byta studieort. Målet var "att ge det faktiskt existerande ämnet en något tydligare identitet, inte att reglera eller normera utbildningen i dess helhet".³² Vid den nationella ämneskonferensen i Gävle 1999 antogs också följande skrivning:

Inom ämnet medie- och kommunikationsvetenskap studeras den medierade kommunikationen i samhället. Grunden är massmedier, såsom press, radio och TV samt datamedier av olika slag, men också andra tekniker och former för offentlig kommunikation utgör ämnets studieobjekt. Studierna innefattar mediernas villkor, deras produktionsförhållanden, deras innehåll och uttrycksformer samt deras betydelse för samhället och för människors tänkande och dagliga

tillvaro. Ämnet bygger på teorier och metoder från både humaniora och samhällsvetenskap.

Förslag på ändringar har tagits upp vid motsvarande träffar – men inga av förslagen har därefter klubbats igenom. Apropå relationen mellan tvärvetenskap och disciplin beskrivs MKV-ämnet i följande ordalag i samband med Högskoleverkets utvärdering från 2001: ”MKV-ämnet befinner sig därmed i ett akut dilemma mellan å ena sidan att utveckla en vetenskaplig disciplin och en ämnesmässig kärna i undervisningen som är nationellt och internationellt gångbar, och å andra sidan förhålla sig öppen och icke-doktrinär i förhållande till närliggande discipliner.”³³

Att talet om ämnets kärna varit produktivt i många avseenden råder inga tvivel om. Diskussionen utgör på flera sätt en *nodalpunkt* i MKV-diskursen kring vilken en central kamp om mening, inkludering och exkludering stått.³⁴ Motståndet till konsensusförsöken har som sagt inte låtit vänta på sig. En representant för en yngre forskargeneration, Amanda Lagerkvist, uttryckte exempelvis sin djupa skepsis mot försöken att fånga in en kärna och argumenterade istället för en eklektisk kunskapssyn.³⁵ ”Talet om ’ämnestraditioner’ är ett uttryck för värderingar som tillhör ett föråldrat patriarkalt forskarsamhälle”.³⁶ Bolin ville istället för att identifiera en kärna lyfta fram ambivalenser och paradoxer. Bolin och hans ämneskollega Michael Forsman har dessutom hävdat att det aldrig funnits någon uttrycklig överenskommelse om vad MKV bör innehålla, inte ens centrala begrepp som kommunikation har det funnits tydliga definitioner av eller någon konsensus kring.³⁷ Fokus på medierad kommunikation som artikuleras i den tagna ämnesdefinitionen vill jag dock påstå är giltigt i många avseenden än idag. Att begreppet fungerar särskiljande blir inte minst tydligt vid tjänstetillsättningar. Att formeringen av en ämneskärna kan utläsas som det ultimata försöket att bestämma över disciplinens organisation ter sig inte långsökt.

Tjänstetillsättningar inom MKV vid Umeå universitet

Försöken av medieämnets pionjärer att bereda mark för medie- och kommunikationsvetenskapens existens inom universiteten handlade inte sällan om betydelsen av tvärvetenskap respektive det disciplinära. I detta kapitel gör jag nedslag och tittar närmare på ett antal av dessa artikula-

tioner. Under arbetet med denna text har jag identifierat och gått igenom ett tiotal betydelsefulla publikationer från olika tidsperioder som specifikt behandlat MKV som akademiskt forsknings- och utbildningsämne. Flera av dessa rymmer i sin tur olika forskares bidrag och har getts ut av Nordicom – i sig en central kunskapsinstitution för ämnets formering och etablering. Artikulationer kring tvärvetenskap och disciplin har varit särskilt intressanta att närstudera eftersom dessa begrepp bidragit till konstitueringen av kunskapsfältet, men också för att de genererar spänningar och innefattar paradoxer. Hur kan något tvärvetenskapligt – *per definition* öppet och rörligt – samtidigt utveckla en disciplin?³⁸

Parallellt med ämnesdefinitioner och historieskrivningar, har jag dock även närmat mig en vetenskaplig praktik av stor betydelse för ämnets formering som sällan studeras eller diskuteras i offentlighetens ljus – tjänstetillsättningar. Detta trots att dessa genererar mycken informell diskussion kollegor emellan, och definitivt hör till *insocialiseringen* i forskningsfältet i bourdieusk mening (hur än man definierar ämnets centrum respektive periferi). Tjänstetillsättningsprocedurer vid lärosäten inkluderar sakkunnighetsutlåtanden som föregår beslut om tillsättning, och rör såväl professurer, lektorat, forskarassistenttjänster, postdoktorer som doktorandtjänster. Denna utpräglade och särskiljande praktik är viktig att förstå i tvärvetenskapliga fält, vilka annars gärna gör anspråk på att vara öppna, tillåtande och gränsöverskridande. Till en sakkunnigs uppdrag hör som bekant att behörighetspröva, rangordna och sortera bland de sökande.

De distinktioner och uppdelningar som naturligen görs mellan kandidater, självfallet också när det gäller positioner inom tvärvetenskapliga fält, är dock avsevärt svårare att få grepp om. För den oinvidge är det lätt att gå vilse eftersom terrängen varken är lättförståelig eller förutsägbar – ens för de införstådda. I någon mån förefaller processen enklare då det disciplinära är förbestämt, eller åtminstone mer likartat definierat bland sakkunniga som sökanden. Det är vidare onekligen så att gränsdragningar beror av sammanhang och varierar över tid. De är med andra ord inte givna eller huggna i sten. Min ambition är såtillvida att försöka peka på hur dessa konjunkturer och svängningar sett ut i en vetenskaplig praktik – och om inte upphäva, så åtminstone rucka på, de betecknades makt. Med utgångspunkt i Michel Foucaults diskursanalytiska förståelse och vokabulär sätter jag här alltså sökljuset på de uppdelningar och förkastanden som görs i den typ av texter som skrivs i samband med tjänste-

tillsättningar.³⁹ Varje diskurs kan förstås som ett reglerat tal där vissa artikulationer ständigt sorteras ut – medan andra inkluderas.

Otvivelaktigt har en MKV-*ämnets diskurs* formerats av alla utsagor och praktiker vilka söker ge medie- och kommunikationsvetenskapen dess innebörd. De bitvis med svenska mått mätt hätska eller infekterade ämnesmötesdiskussionerna under 1990-talet, centrerade runt behovet och definitionen av "ämnets kärna", utgör ett exempel på MKV:s diskursiva praktik där många uppdelningar och förkastanden gjordes.⁴⁰ När en mindre grupp utvalda representanter för den nya forskargenerationen inom MKV i början på 00-talet ombads diskutera sin forskning och syn på ämnet (samt dess framtid), valde flertalet att relatera till diskussionen om ämnets kärna och kampen om disciplinära gränsdragningar.⁴¹ Ett exempel om något på (sam)formeringens kraft. Till skillnad från pionjärerna som överlag argumenterade för behovet av en *ämneskärna* förhöll sig den efterföljande forskargenerationen såtillvida mer distanserat eller kritiskt inför en sådan tanke.

I arbetet med detta kapitel har jag samlat och gått igenom alla utlysta professorstjänster, lektorat och forskarassistenttjänster i medie- och kommunikationsvetenskap under perioden 1991 fram till idag vid Umeå universitet.⁴² Därefter har jag koncentrerat analysen till ett par av dessa tjänstetillsättningar där gränsdragningar gjorts och/eller förändringar över tid i bedömningar varit särskilt tydliga. Låt mig också här nämna något kort kring den forskningsetiska problematiken förenad med studiet av "det egna". Det gäller en del av yrkeslivet som potentiellt sett kan ha stor betydelse för den enskilda som innebörden av att erhålla, eller inte, en sökt tjänst i konkurrens med andra kollegor. Meritvärdering är ofrånkomligen starkt förknippat med oss som individer och därför på många sätt uppfattat som ett känsligt, näst intill tabuerat område. Min avsikt här är att, om möjligt, motverka denna tendens genom att försöka av-individualisera skeenden och istället titta på framväxande mönster i definitions- och gränsdragningspraktiken. Alla studerade texter kring tjänstetillsättningarna är dessutom offentliga handlingar och därför tillgängliga för vemhelst som vill ta del av dem. I den mån det inte berikar förståelse och läsning undviker jag att nämna de specifika personerna vid namn, såväl sakkunniga som sökanden.

1991 skedde den första utlysningen av en professur i masskommunikationsforskning vid Umeå universitet, detta efter beslut av regeringen. Det bestämdes att tjänsten skulle inrättas vid den humanistiska fakulteten,

även om grundutbildningen hölls vid den Sociologiska institutionen på samhällsvetenskaplig fakultet. Efter att professuren tillsatts bildades hösten 1993 Institutionen för medier och kommunikation, bestående av dels medie- och kommunikationsvetenskap med kurser från A-nivå upp till doktorsexamen, och dels biblioteks- och informationsvetenskap som utgjorde huvudämne i en nystartad bibliotekarieutbildning. En del av de lärare och forskare som varit engagerade i kurserna i informationsteknik vid sociologen valde emellertid att stanna kvar vid moderinstitutionen istället för att byta till humanistisk fakultet och den nybildade institutionen.

Under de efterföljande tjugo åren har institutionens sammansättning förändrats ett par gånger och två större sammanslagningar gjorts. Vid första sammanslagningen (med etnologi och museologi) bildades Institutionen för kultur och medier, som senare växte ytterligare (med konstvetenskap och litteraturvetenskap) och bytte namn till dagens, Institutionen för kultur- och medievetenskaper. Vid den första sammanslagningen diskuterades namnfrågan inom MKV-kollegiet. Vi var flera som föredrog alternativet kommunikation istället för medier i institutionsnamnen (kombinerat med kultur). Vi gick dock så småningom på dåvarande prefekts (och sedermera MKV-professor Inga-Britt Lindblads) linje att det var bäst att hålla fast vid mediebegreppet. Vid institutionens tillkomst och under dess tidiga historia hade alla disputerade anställda bakgrund och doktorsexamen i andra ämnen (nordiska språk, psykologi, litteraturvetenskap, idéhistoria och sociologi).

Att universitetsvärlden gradvis förändrats när det gäller styrelseformer och lärosätens relation till statsmakten blir tydligt när man studerar tjänstetillsättningen av Umeå universitets första professor i masskommunikationsforskning. Den kom till som ett resultat av innehållet i den dåvarande regeringens forskningsproposition. Det är uppenbart i protokollen att frågan i allt väsentligt var en nationell angelägenhet, att kontrastera med dagens avreglerade universitet, som till och med har beslutsmakt att direkt kalla utvalda personer till professorstjänster. En annan skillnad är att tillsättningen jämfört med idag innebar en långt mer omfattande beredningsprocedur kring urval av sakkunniga. Den humanistiska forsknings- och utbildningsnämnden vid Umeå universitet inhämtade namnförslag gällande sakkunniga från samhällsvetenskapliga och humanistiska fakultetsnämnderna i Göteborg, Lund, Stockholm och Uppsala, förutom ett antal av den humanistiska fakultetens egna institutioner.⁴³

Stödet för olika namnförslag sammanställdes därefter till en lista och de två professorer med flest röster – Karl-Erik Rosengren från Lund samt Lennart Weibull från Göteborg – föreslogs ingå i gruppen tillsammans med den enda kvinnan av de totalt 14 föreslagna professorsnamnen, konstvetaren Lena Johansson från Tema Kommunikation i Linköping. De sakkunnigas samlade kompetens avsåg täcka in såväl humaniora som samhällsvetenskap. Noterbart är att en representant från Tema Kommunikation beslutades ingå bland de sakkunniga för att bedöma tjänsten i masskommunikationsforskning. Verksamheten vid Tema K var nämligen vid denna tidpunkt tydligt profilerad *bort* från just massmedier och masskommunikation, och istället fokuserad på (interpersonell) kommunikation. Just relationen mellan MKV och Tema K är i sig en nyckel för att förstå ämnets formering och de gränsdragningar som görs över tid. Rosengren nämner exempelvis Tema K, liksom professuren i filmvetenskap vid Stockholms universitet, i sin uppräknings kring vad som en gång var betydelsefullt för massmedieforskningens genombrott.⁴⁴ När tjänsteförslagsnämnden höll sitt beslutande möte om att föreslå Olle Findahl, tidigare verksam forskare vid PUB, till innehavare av professuren i masskommunikationsforskning var samtliga sakkunniga på plats.⁴⁵ Tillsättningen skedde dock först ett halvår senare när regeringen tagit beslut i frågan och utnämnt Findahl till professor.

Vid den första professorstillsättningen vid Umeå universitet hade de sakkunniga att ranka sex personer. Två filosofie doktorer (en filosof, en psykolog) och fyra docenter (en nordist, en sociolog, en litteraturvetare och en historiker) hade sökt tjänsten. Fyra av dem var verksamma vid, eller hade ett förflutet vid det aktuella lärosätet. Alla sakkunniga kom fram till samma ranking mellan tre toppkandidater, även om resonemangen skiljer sig markant när man läser respektive yttrande. Gemensamt var dock att vetenskaplig meritering vägde klart tyngst i sammanhanget.

När professuren ledigförklarades definierades ämnet på följande sätt: "Masskommunikationsforskning omfattar det vetenskapliga studiet av masskommunikationens institutionella och samhälleliga villkor, dess innehåll, uttrycksformer och produktionsprocesser samt dess betydelse för individ och samhälle."⁴⁶ De sakkunniga menade att ämnesbeskrivningen följde konsensus, såsom denna vuxit fram gällande de så kallade fullmaktsprofessorerna, vilka inrättats inom medier och journalistik. Sakkunniggruppens skrivelse till Tjänsteförslagsnämnden i Umeå kan därför i sig ses som ett uttryck för att professuren representerade något större än

ett lärosätes enskilda angelägenhet, inte minst genom de sakkunnigas kommentarer kring ämnesinriktningen, liksom dess fakultetstillhörighet. Professorerna i sakkunniggruppen försökte inte bara nå ett resultat kring hur de gemensamt försökt ta fram en så långt det var möjligt ”värderingsfri beskrivning av de sökandes meriter”, de artikulerade också vilka gränsdragningar som identifierats som centrala inom ämnesområden som övervägts vid rankningen. Formeringen av det tvärvetenskapliga ämnet, som tillskrevs rötter i såväl humaniora som samhällsvetenskap, gjordes med andra ord ovanligt tydlig.

De sakkunniga hävdade dock att även om ämnesbeskrivningen skulle uppfattas som bred, fanns det gränser eftersom ”all forskning som berör massmedier i vid mening” inte kunde inkluderas. Ett huvudkriterium för att ingå borde vara att massmedier betraktas som det huvudsakliga studieobjektet, till skillnad från när medier blott används som källmaterial. Helst skulle forskaren belysa masskommunikationens roll och villkor. Den nämnda gränssättningen bedömdes vara av gammalt datum – men samtidigt central för att ämnesområdet skulle kunna formeras på ett tydligt sätt.

En annan avgränsning var den mellan masskommunikation respektive andra former av kommunikation. Till att börja med konstaterades att skiljelinjen på intet sätt var entydig; sådana perspektiv kommer på sikt att integreras tack vare förändringar i kommunikationsteknologin som gör ”vedertagna distinktioner mellan olika former av medierad kommunikation obsoleta”. Tema K nämndes här som just tagit steg i denna riktning. Professorsgruppen slog emellertid fast att det tills vidare inte var rimligt att ”vid en professur i masskommunikation låta studier av interpersonell kommunikation vara annat än indirekt meriterande”. Interpersonell kommunikation förkastades alltså delvis i sammanhanget, till förmån för olika former av (mass)medierad kommunikation.

Ytterligare en gränsdragning som påtalades i skrivelsen handlade om vad som kunde betecknas som medierad kommunikation. Här nämndes att det självfallet fanns andra former av medierad kommunikation än masskommunikation, exempelvis ”ungdomars informella bruk av den elektroniska teknologin i den egna musikutövningen”, höglitterär kommunikation i bok- och tidskriftsmedier, samt vetenskaplig kommunikation. Perspektivet, och inte objektet, var det som man menade skulle fälla avgörandet. Om kommunikationsaspekter var huvudsaken och inte det språkliga, etnografiska, estetiska eller ekonomiska, kunde alla meriter så att säga

räknas fullt ut. Avslutningsvis drog sakkunniggruppen också slutsatsen att det var viktigt att ha en öppen hållning gällande dessa gränssättningar.⁴⁷

Tjänstebeteckningen för ämnesföreträdaren i Umeå kom sedermera att ändras till professor i medie- och kommunikationsvetenskap. Utvecklingen skedde efter internationell förebild och var en del av den nationella homogeniseringsprocessen i Sverige i mitten på 1990-talet gällande ämnesbeteckningen. Den var också väl diskuterad på de årliga ämneskonferenserna mellan utbildningsorterna.⁴⁸ I Högskoleverkets utvärdering av landets medie- och kommunikationsvetenskapliga utbildningar konstaterades 2001, apropå MKV-ämnets historia, att det i ”efterhand är svårt att förstå tankegången bakom valet av olika benämningar” på de professorer i forskningsområdet massmedier, journalistik och medie- och kommunikationsvetenskap som inrättades efter 1990 års forskningspolitiska proposition – varav Umeåprofessuren utgjorde en av fyra tillsammans med Göteborg, Lund och Stockholm.⁴⁹ Vid humanistisk fakultet fick de benämningen masskommunikationsforskning (Umeå och Stockholm), medan de vid samhällsvetenskaplig fakultet kallades massmedieforskning (Göteborg och Lund).

Olle Findahl efterträddes av Inga-Britt Lindblad som ny professor i MKV vid Umeå universitet 2004. När hon sedermera avtackades 2010 (i samband med pension), påminde hon om att många gladdes när turen väl kom till Umeå att få en egen MKV-professur under tidigt 1990-tal. Samtidigt påbörjades då bearbetningen av den egna universitetsledningen, vilket Lindblad betecknade som en hård kamp eftersom ämnet inte var särskilt känt i akademiska kretsar. Att MKV-ämnet är ungt är en utsaga som upprepas närmast regelmässigt så fort disciplinen skall beskrivas – senast i Vetenskapsrådets samlade ämnesöversikter i humaniora och samhällsvetenskap från 2014.⁵⁰ Frågan är vad detta tal om *akademisk ungdom* i förlängningen betyder, inte minst i kombination med tvärvetenskap och disciplin.

Vid Umeå universitet fanns sedan ett antal år före professorsutlysningen 1991 ett tvärvetenskapligt seminarium i masskommunikation. Detta, enligt kollegors vittnesbörder, livaktiga MUM-seminarium samlade massmedieforskare från en rad olika discipliner och liknade därför på många sätt det förslag till tvärvetenskapliga seminarier som den första massmedieforskningsutredningen föreslagit men inte fått gehör för.⁵¹ Självfallet spelade MUM-seminariet roll för valet av Umeå som lärosäte för den aktuella fullmaktsprofessuren. Inför inrättandet arrangerade MUM-semi-

nariet en uppmärksammas föreläsningsserie med alla sex manliga ämnesföreträdare vilken resulterade i en antologi redigerad av Ulla Carlsson och Anders Lindblad, där alla professorer medverkade och presenterade sin syn på ämnesområdet idag och i framtiden.⁵² När Institutionen för medier och kommunikation bildades upphörde emellertid MUM-seminariets verksamhet, vilket fick till följd att de upparbetade kontaktytorna till (mass)medieintresserade forskare verksamma inom andra discipliner mer eller mindre försvann. Mångfalden inom forskningen minskade, trots att ämnet förstärktes genom antagning av flera forskarstuderande. Balansen mellan det integrativa och särorganiseringen förändrades såtillvida otvivelaktigt genom institutionaliseringen.⁵³

Vill man förstå MKV-ämnet vid Umeå universitet över tid, inte minst vid tjänstetillsättningar, kan formeringen kring ämnets kärna fungera som en meningsgivande och orienterande fond. Det gäller i alla fall de tjänstetillsättningar jag gått igenom. I det följande vill jag sammanfatta några huvudintryck kring de gränsdragningar jag identifierat i de sakkunnigas yttranden om dels en tillsatt och två obesatta professorstjänster, och dels tre tillsatta MKV-lektorat – alla vid Umeå universitet. Till att börja med kan konstateras att söktrycket på tjänsterna, jämfört med motsvarande utlysningar vid de större lärosätena i Mellansverige och längre söderut i landet, varit relativt ringa. Ofta har startfältet endast bestått av en handfull kandidater, och i regel med en eller ett par sökanden utan tidigare bakgrund i ämnet, vilka utsorterats på ett tidigt stadium i bedömningarna gjorda av sakkunniga. De sökande till lektoraten har i stort befunnit sig i början av sina karriärer och sällan uppnått docentkompetens, vilket skiljer Umeå från lärosäten i storstadsregionerna. Vid en första genomgång förefaller det över tid som att möjligheten för sökanden som inte disputerat i ämnet generellt sett krympt i takt med att ämnet institutionaliseras. Öppenheten har dock varierat beroende på tidpunkt, konkurrensen från andra lärosäten och hur stort rekryteringsbehovet varit.

Behörighet och ämnesgränsdragning har varit återkommande teman i flera tillsättningar. Om en av de sökande till ett MKV-lektorat med doktorexamen från Tema Kommunikation i Linköping, men med pedagogisk erfarenhet av medie- och kommunikationsvetenskap, konstaterar exempelvis två sakkunniga att avhandlingen inte analyserar medierad kommunikation och inte heller skulle kunna läggas fram vid en MKV-institution. Därför ses avhandlingen heller inte som meriterande för ett lektorat i MKV. Däremot har den ett visst meriteringsvärde i samman-

hanget eftersom den aktuella tjänsten har en inriktning mot just interpersonell kommunikation. Det är ett område som i sig placeras i marginalen i relation till ämnets centrum, enligt de externa granskarnas omdömen.⁵⁴ Överhuvudtaget kan konstateras att det förefaller vanligt att formuleringar i de utlysta tjänsterna används i argumentationen av sakkunniga när de rangordnar kandidaternas meriter.

På liknande sätt uttrycks en tydlig distans i sakkunnigbedömningen till en annan sökande till ett lektorat med examen från Linköping, och med i övrigt goda vitsord kring såväl forskning som pedagogisk gärning.⁵⁵ Detta fastän avhandlingen i fråga handlar om den förmodligen mest beforskade professionen inom MKV, nämligen journalister. En av de sakkunniga menar att även om studieobjektet varit "journalistik och medier är det inte detsamma som att ha vare sig ett MKV-perspektiv eller ett journalistikvetenskapligt perspektiv". Vidare utvecklas resonemang kring att mediehistoria, som är den sökandes inriktning, "tillhör en annorlunda tradition" som delvis ligger utanför MKV teoretiskt och metodologiskt. Samtidigt slås, något motsägelsefullt, fast att "icke desto mindre är självfallet det mediehistoriska perspektivet ett viktigt inslag i MKV-fältet". Mediehistoria och (interpersonell) kommunikation verkar med andra ord höra till det som placeras i MKV-ämnets marginaler.

När det gäller de tre utlysta professorstjänsterna som jag tittat närmare på här är det en typ av gränsdragning som går igen och som rör kvalifikationerna för att anses behörig för en MKV-professur.⁵⁶ Det gäller bredden på den sökandes meriter. Till bakgrunden hör att endast en av de tre utlysta professorstjänsterna tillsatts eftersom ingen sökande i övriga omgångar bedömts vara behörig. Svårigheten att rekrytera en behörig MKV-professor gjorde att institutions- och fakultetsledningen i den sista utlysningen valde att profilera tjänsten mot digital humaniora, vilket är ett av den humanistiska fakultetens starka forskningsområden.⁵⁷ Strategin lyckades – och sedan 2014 innehar professor Pelle Snickars, disputerad i filmvetenskap, professuren i medie- och kommunikationsvetenskap.

Kriteriet om tillräcklig bredd i forskningen för att anses professors-behörig är självfallet inte unikt för MKV-ämnet. I sammanhanget bedöms det dock centralt att de återopade publikationerna anses ha relevans för ämnesområdet eftersom denna logik guidar de uppdelningar och förkastanden som sakkunniga gör. I en utlysningssomgång finns exempelvis en sökande som beskrivs som en tvärvetenskapligt meriterad forskare, och med en stor del av sin pedagogiska och administrativa erfarenhet inhäm-

tad under åren som MKV-lektor, men som saknar tillräcklig disciplinär forskningskoppling inom ämnesområdet för att anses behörig. Detta trots att vederbörande bedömts som professorskompetent, fast inom andra tvärvetenskapliga fält, vilket tas upp i granskningen.⁵⁸ En annan sökande är docent i MKV, men som heller inte anses tillräckligt meriterad, trots att vederbörandes hela vetenskapliga produktion ryms inom ämnet och, enligt den sakkunnige, är ”väl orienterad i flera av områdets olika forskningsperspektiv, men har enligt min uppfattning ännu inte den bredd som efterfrågas i utlysningstexten”. En annan sakkunnig menar att forskningsprofilen ”cannot be called broad and diversified”.⁵⁹ Intrycket gällande mediehistorias relativt perifera placering inom MKV finns också artikulerat i omdömen yttrade kring en docent i journalistik inriktad på historiska studier kring professionen och dess pionjärer. Här kan nyansskillnader mellan de sakkunniga identifieras, även om konklusionen är densamma. Gränsdragningen mot journalistik(forskningen) skymtar också i det nämnda fallet.⁶⁰

Internationell publicering är ett annat särskiljande instrument som används i granskningen. I ett fall påpekar en manlig sakkunnig till och med att den högst rankade ”needs to develop her international career”.⁶¹ Att vara docent i litteraturvetenskap definieras av samma professor som näst intill demeriterande för den utlysta tjänsten – vilket förstås artikulerar disciplinens makt. Apropå definitioner av ämnets kärna påpekar en av de sakkunniga, med finsk hemvist, i inledningen till sitt utlåtande att: ”The Umeå definition exceeds distinctly the established definition of media and communication studies in the Nordic countries, adding to it elements of marketing and organisational communication. The linkage to journalism education remains unclear in the definition; obviously the relationship is not close.”⁶² Här är det alltså marknadskommunikation, organisationskommunikation och journalistik som utsorteras ur mittfåran, vilken sammantaget, trots kritiken av alla försök att definiera ämnets kärna, konstitueras av det särskiljande begreppet ”medierad kommunikation”.

Avslutning

Tvärvetenskap och disciplin är, som jag visat i detta kapitel, två produktiva begrepp som präglar, och med stor sannolikhet kommer att fortsätta influera formeringen av medie- och kommunikationsvetenskapen som

akademiskt ämne. Mycket återstår dock att utforska, inte minst genom att utöka empirin till andra lärosäten runt om i landet. Tvärvetenskap och disciplin är tätt relaterade och ses i ett MKV-sammanhang både som nödvändiga, i huvudsak förenliga (om än bara på ytan) – men samtidigt i sakkunnigprosa också delvis som varandras motsatser. Paradoxalt nog är tvärvetenskap och disciplin samtidigt, och allra helst det förstnämnda, tämligen tomt på specificerat innehåll. Jag tenderar därför efter granskningen av dessa gränssättande artikulationer att hålla med Cecilia von Feilitzen om att uppgiften fortfarande kvarstår att skapa vad hon betecknar som ”verklig tvärvetenskap”.⁶³ För precis som Højjer senare konstaterade, så fattas en kvalificerad diskussion inom MKV kring vad vi egentligen menar med *sammansmältningen* av en mångfald perspektiv.⁶⁴

Samtidigt visar denna genomgång att medierad kommunikation konstitueras i ett flertal sammanhang som det disciplinära centret i MKV-diskursens formation. Här tror jag fenomenet känns igen även i andra kontexter, såväl inom som utom Sverige. En jämförelse med våra nordiska grannländer vore intressant, inte minst eftersom idén om ländernas likhet och samsyn är starkt rotad. Det tvärvetenskapliga och öppna är vidare inte bara föränderligt över tid, utan också tydligt begränsat. Gränser gestaltas genom artikulationer av vissa fält, aspekter och teman som perifera relativt den hårt kritiserade men samtidigt normerande definitionen kring ämnets kärna. Vad är det som gör att behovet artikuleras i en svensk kontext, men inte i andra länder? Det vore viktigt vetande för MKV:s självförståelse.

Tydligt i denna genomgång är också att relationen mellan tvärvetenskap och disciplin behåller sin traditionella akademiska hierarki där det disciplinära värdesätts högre, även på ett forskningsfält som beskrivs som ungt och nytt, och starkt präglad av mångfald. Det eftersökta målet är, med undantag av initialfasen, att institutionaliseras och att bli sin egen autonoma enhet. Få alternativa sätt att organisera verksamheten och den tvärvetenskapliga kunskapsproduktionen diskuteras egentligen, vilket skiljer MKV från såväl miljövetenskapens som genusvetenskapens etablering inom svensk akademi. Föreställningen om tvärvetenskap som gränsöverskridande praktik och (radikalt) alternativ till det traditionella disciplinära akademiska tänkandet uteblir därför i hög grad.

Noter

1. Espen Ytreberg, "Hva er medievetenskap: Om å tegne medievetenskapens konturer", *Nordicom Information*, nr 4, 2009; Ulla Carlsson, "Media and Mass Communication research: Past, present and future: Reflections from a Nordic horizon", *Media structures and practises: As time goes by... studies and reflections from a Scandinavian horizon*, red. Ulla Carlsson & Knut Helland (Göteborg: Nordicom, 2007), 223–229.
2. Ulla Carlsson, "Några inledande ord", *Mångfald i medieforskningen*, Symposium, Malmö högskola, 24–25 april, 2002, red. Ulla Carlsson (Göteborg: Nordicom-Sverige, 2003).
3. Carlsson, 2007.
4. *Utvärdering av medie- och kommunikationsvetenskapliga utbildningar vid svenska universitet och högskolor* (Stockholm: Höskoleverket, 2001), 28.
5. Staffan Ericson, *Kort lägesbeskrivning: Ämnets utveckling* (Stockholm: Vetenskapsrådet, 2014): http://www.vr.se/download/18.99b1fc2149c1bee1a3de24/1416302189832/Medie-+och+kommunikationsvetenskap_Ericson.pdf (senast kontrollerad 15/8 2015)
6. Joe Moran, *Interdisciplinarity* (Abingdon: Routledge, 2010); Geoff Cooper, "A disciplinary matter: Critical sociology, academic governance and interdisciplinarity", *Sociology*, nr 47, 2012.
7. Jörgen Nissen, "Tvärvetenskap och/eller gränsöverskridande?", *Utbildning och Demokrati*, nr 2, 2006, 81–95; Johan Fröberg, Lars Geschwind & Carl Sundström, red., *Att utvärdera tvärvetenskap: Reflektioner utifrån Höskoleverkets utvärderingar 2001–2005* (Stockholm: Höskoleverket, 2007).
8. Birgitta Höijer, "Mångfald i medieforskningen", *Mångfald i medieforskningen*.
9. Karl Erik Rosengren, "Medie- och kommunikationsvetenskap: E pluribus unum!", *Forskning om journalistik, medier och kommunikation: Ämnesområdet idag och i framtiden*, red. Ulla Carlsson & Anders Lindblad (Göteborg: Nordicom-Sverige, 1992), 16.
10. Ibid., 17.
11. Lennart Weibull, "Masskommunikation som ämnesområde. Ett försök till empirisk bestämning", *Forskning om journalistik, medier och kommunikation*; jämför SOU 1977:11, *Forskning om massmedier: Betänkande*, 81.
12. Jämför Anna Maria Jönsson, "Mångfaldens välsignelse och förbannelse", *Mångfald i medieforskningen*, 110f.
13. Carlsson, 2007, 224.
14. Göran Bolin, "Medieforskning mellan kultur och samhälle: För en integrativ medievetenskap", *Mångfald i medieforskningen*.
15. Hildur Kalman, "Tvärvetenskap: Möjlighet och begränsning för feministisk forskning", *Häftet för kritiska studier*, nr 3, 1996; Anita Göransson, "Fältet, strategierna och framtiden", *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr 3–4, 1989; Kerstin Norlander,

”Vad gör strukturerna med oss? Feminismens akademiska dilemma”, *Häftet för kritiska studier*, nr 4, 1994; Kerstin Norlander, ”Kvinnoforskning och statsfeminism – en ohelig allians?”, *Häftet för kritiska studier*, nr 4, 1997.

16. Annika Sjölander, ”Kärnproblemen och medie- och kommunikationsvetenskapen”, *Mångfald i medieforskningen*.

17. John Durham Peters, ”Institutional sources of intellectual poverty in communication research”, *Communication Research*, nr 13, 1986.

18. SOU 1977:11.

19. Ibid., 81.

20. Ibid., 84.

21. Ulla Carlsson, red., *Mångfald i medieforskningen* (Göteborg: Nordicom-Sverige, 2003).

22. Ulla Carlsson, Cecilia von Feilitzen, Johan Fornäs, Tove Holmqvist, Sven Ross & Hans Strand, red., *Kommunikationens korsningar: Möten mellan olika traditioner och perspektiv i medieforskningen* (Göteborg: Nordicom-Sverige, 1994).

23. Cecilia von Feilitzen, ”Den kulturella vändningen – och sedan...? Om tvärvetenskap i medieforskningen”, *Kommunikationens korsningar*.

24. Ibid., 7.

25. Ibid., 14.

26. Weibull, 30.

27. Göran Bolin, ”Medieforskning mellan kultur och samhälle: För en integrativ medievetenskap”, *Mångfald i medieforskningen*.

28. Moran 2010; Julie Thompson Klein, *Interdisciplinarity: History, theory, and practice* (Detroit: Wayne State University, 1990).

29. Fröberg, Geschwind & Sundström.

30. Ibid., 10–12.

31. Rosengren, 17.

32. Högskoleverkets rapportserie 2001:25, ”Utvärdering av medie- och kommunikationsvetenskapliga utbildningar vid svenska universitet och högskolor”, 27.

33. Ibid., 17.

34. Ernesto Laclau & Chantal Mouffe, *Hegemony & socialist strategy* (London: Verso, 1985), 12.

35. Amanda Lagerkvist, ”Fler mediehistorier! Att värna medie- och kommunikationsvetenskapens privilegierade position”, *Mångfald i medieforskningen*.

36. Ibid.

37. Bolin, 71. Se även Carina Guyard, ”Didaktikens anpassning till en förändrad verklighet: Om seminarier och medieteknik”, *Tradition och praxis i högre utbildning: Tolv ämnesdidaktiska studier*, red. Anders Burman & Johan Rönby (Huddinge: Södertörns högskola, 2010).

38. En viktig avgränsning värd nämna är att jag av utrymmesskäl valt att inte titta närmare på motsvarande skrifter och diskussioner kring journalistikforskningen. Detta trots att jag själv, liksom många andra, hör till de som har svårt att

se MKV respektive journalistisk som skilda kunskapsfält eller discipliner eftersom fenomenen som studeras i respektive fält, liksom studieobjekten, i hög grad sammanfaller.

39. Michel Foucault, *Diskursens ordning: Installationsföreläsning vid Collège de France den 2 december 1970* (Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1993).

40. Guyard.

41. I *Mångfald i medieforskningen: Nordiska medieforskare reflekterar*, se Jesper Falkheimer, "Jag tänker kommunikation, alltså är jag", 89; Jönsson, 111–113; Lagerkvist, 124; André Jansson, "Tids nog märker man att man vill göra något eget: Om forskares självförverkligande och fältets förvandling", 103 och 107.

42. Av praktiska skäl har jag alltså valt att avgränsa studien till det lärosäte jag känner bäst, Umeå universitet. Det är här jag gått min forskarutbildning i MKV, efter avslutade grundutbildningsstudier på Informationslinjen vid dåvarande Högskolan i Sundsvall/Härnösand. Det var också i Umeå jag sedermera år 2006 erhöll en lektorstjänst i medie- och kommunikationsvetenskap. God lokal kännedom har sett ur ett källkritiskt perspektiv dessutom visat sig helt avgörande för datainsamlingens kvalitet eftersom diarieföringen inte varit heltäckande och upprepade arkivsökningar därför behövt göras för att få fram allt relevant material. Umeå universitets registrator, Mattias Dorrian har hjälpt till med alla dessa efterforskningar och stått för utomordentligt snabb service vilket varit ovärderligt i sammanhanget. Samtliga protokoll och diarieförda utlåtanden i det följande återfinns på Umeå universitet (not 43–62).

43. Protokoll Dnr 321-1745-91.

44. Rosengren, 7.

45. Protokoll 1992-09-14, Dnr 321-1745-91.

46. Dnr 321-1745-91.

47. Sakkunnigas gemensamma skrivelse till Tjänsteförslagsnämnden angående professurens ämnesinriktning och fakultetstillhörighet, daterad 1992-08-27.

48. Högskoleverket.

49. Ibid.

50. Ericson, 2014.

51. SOU 1977:11.

52. Carlson & Lindblad.

53. Göransson.

54. Sakkunnigas yttranden Dnr 3112-1709-01.

55. Sakkunnigutlåtande Dnr 312-1137-12.

56. Utlysta 2003, Dnr 311-1154-03, 2009 Dnr 311-769-09 och 2011 Dnr 311-795-

11.

57. Som skedde 2012/2013.

58. Sakkunnigutlåtanden 2009 Dnr 311-769-09)

59. Ibid.

60. Sakkunnigutlåtanden Dnr 311-795-11.

61. Sakkunnigutlåtande Dnr 311-1154-03.
62. Dnr 311-769-09.
63. von Feilitzen, 14.
64. Höijer, 63.

ANDRA PERSPEKTIV

Egocentrisk betraktelse över tillkomsten av ett universitetsämne

LEIF FURHAMMAR

Sakkunnigutlåtandet inför min utnämning till professor i filmvetenskap 1977 sammanfattades i följande mening: ”I själva verket har hans egen produktion medverkat till att ge hela ämnet dess inriktning.”¹ Det står verkligen så! Det betyder att jag alltså varit med om att definiera filmvetenskapen som universitetsämne – utan att egentligen vara medveten om det. Hur gick det till? Jag ska försöka rekonstruera vad det var som hände under de där åren på 1960-talet. Jag kommer att behålla det egocentriska perspektivet. Det är det enda jag kan anlägga. Några teorier kring det som hände har jag inte att komma med. Men jag häpnar över att så mycket kunde ske på så kort tid.

Prolog: Filmstudion

Efter studenten började jag läsa medicin i Uppsala, och tog en med kandidatexamen 1958. Tråkigt nog fick jag inte mer än godkänt i ämnet anatomi. Det var ett dåligt utgångsläge för den fortsatta medicinarkarriären, eftersom professorn i praktisk medicin, Erik Ask-Upmark, ansågs trakassera studenter som inte hade överbetyg i just anatomi. Jag beslutade mig för att vänta ut hans pensionering innan jag fortsatte med läkarutbildningen. Under väntetiden tänkte jag passa på att ägna mig åt mitt huvudintresse som råkade vara film. Passionen för film hade varit en huvudorsak till att jag nedprioriterat anatomistudiet.

Jag finansierade mitt omåttliga biotittande genom att skriva om film i stadens andratidning. Förutom recenserandet gjorde jag ingående privata minnesanteckningar om alla filmer jag såg, och jag såg i stort sett allt som

fanns på repertoaren. Jag skrev inte bara allmänna omdömen om innehåll och skådespelare utan noterade framför allt mer udda iakttagelser om den kinematografiska utformningen, om egendomliga uttrycksmedel och berättargrepp, intertextualiteter, överraskande reaktioner hos mig själv etcetera. Jag gjorde till och med register över mina anteckningar och lade upp ett system med korsreferenser.

Det fanns på den tiden inga som helst möjligheter att studera film på akademisk nivå. Mitt universitet blev i stället Uppsala Studentfilmstudio (den hade startats 1936 – av Rune Waldekranz, lägg namnet på minnet). Där visades exklusiva kortfilmer och svåråtkomliga långfilmer (nattetid när den ordinarie publiken lämnat biograferna), där sammanträffade likasinnade för att prata film över te och smörgås, där debatterades och analyserades. Där ordnades föreläsningar och seminarier, och eftersom verksamheten sedan gammalt hade gott rykte i branschen var det lätt att få dit regissörer och skådespelare och andra proffs som gäster. Filmstudion hade ett enastående filmbibliotek, inte minst ett gediget bestånd av internationella tidskrifter. Jag slukade vad jag kom över.²

Jag blev intensivt engagerad i studioverksamheten, så småningom som ordförande, och kom snart att ingå i en kärntrupp av entusiaster, som började bedriva en systematisk men lustbetonad intern bildningsverksamhet, där vi prövade egna och andras teorier och tankar kring skilda filmiska ämnen, motiv och teman. Det fanns ännu ingen kanon som bestämde vad som var viktigt och oviktigt, terrängen var inte med nödvändighet redan kartlagd av andra, vi hade tillfredsställelsen att känna det som om vi tog oss fram på obanade stigar.

För mig var den här kretsen en avgörande tankesmedja. Där prövade jag ett eget sätt att skriva en sorts associativ essäistik om olika aspekter på film – med utgångspunkt från de där registren med bioanteckningar som jag kontinuerligt hade samlar på mig. 1963 vågade jag skicka in ett manuskript till Wahlström & Widstrand och fick dem utgivna i bokform 1964, *Fem essäer om film*.³ Den första upplagan utökades snart till den större samlingen, *Från skapelsen till Edvard Persson*.⁴ Jag kan i mina bästa stunder tycka att den lanserade ett nytt och konkret sätt att studera film på, att se och tänka och skriva om film. Boken blev med tiden också kurslitteratur i filmvetenskap på Stockholms universitet. Några sådana utsikter hägrade inte när den skrevs. Ämnet fanns inte.

Opinionsbildning

Inom Filmstudion och dess kärntrupp bedrevs också en mer utåtriktad propaganda för olika former av filmkunskap. Jag hade nu avancerat till posten som filmskribent i tidskriften *Ergo*, och fick därmed tillgång till en unik plattform för den här opinionsbildningen. 1960 bedrev jag i den rollen en veritabel kampanj för tillkomsten av ett akademiskt filmämne.⁵ Att *Ergo* var hela studentkårens organ gav en viss tyngd åt skrivierna. Jag förde fram tre huvudargument som stöd för kravet: (1.) Kritikernivån i den svenska pressen var bedrövlig och måste höjas. (2.) Filmen saknade kulturell prestige och måste få sin rättmätiga samhällseliga och konstnär-liga status erkänd. (3.) Det måste bringas reda i den filmiska påverkans-debattens kaos.

I konsekvens med det akademiska kravet stred vi också för att film-ämnet skulle tas upp på skolschemat. Skolan måste hjälpa eleverna dels att tillgodogöra sig sina filmupplevelser, dels att motstå filmernas för-menta skadeverkninlar. Det senare var ett viktigt marknadsföringsgrepp – filmens mentalhygieniska skadlighet började bli en het potatis i den politiska debatten.

Kampanjen gav eko i flera medier. Den populäre kåsören Kar de Mumma i *Svenska Dagbladet* döpte om mig till Surhammar.⁶ Han ogillade att jag förtalade filmkritikerna (Kar de Mummars hustru Marianne Zetterström var filmkrönikör i *Veckojournalen*).

Tills vidare lämnade vi öppet hur det akademiska ämnet skulle utfor-mas, om det i huvudsak skulle vara teoretiskt upplagt, filmhistoriskt och estetiskt analyserande, eller om det skulle ha främst praktiskt inriktning, som en regissörsskola. Kampanjen mynnade ut i en livlig offentlig debatt i Uppsala om behovet av ett akademiskt filmämne.⁷ Deltagare och före-språkare var bland andra konsthistorieprofessorn Nils Gösta Sandblad. Debatten uppmärksammades lite yrvaket i press, radio och teve.

Samtidigt aktualiserades ytterligare en avgränsningsfråga: skulle den tilltänkta disciplinen enbart avse film eller skulle fokus vidgas till media i allmänhet. Det var min personliga uppfattning att det tills vidare vore mest realistiskt att satsa på en forsknings- och undervisningsinstitution, gemensam för studiet av alla massmedier.⁸

Vad skolämnet film beträffar förelåg även en annan tveklugenhet: skulle den fokusera på konst eller populärkonst. Här drev jag linjen att det skulle vara en klar pedagogisk poäng om läraren i sin undervisning

vågade utgå från vad eleverna verkligen ser snarare än från vad de bör se.⁹

1962 ansåg vi att det var dags att pröva utbildningsplanerna i praktiken. I mars det året arrangerade Filmstudion och Uppsala SYL (Sveriges yngre läroverkslärares förening) en kurs i filmkunskap för "verksamma och blivande lärare". Skolöverstyrelsen gav ekonomiskt bidrag. Kursen var tänkt som ett slags pilotprogram för vad en medieundervisning borde och kunde innehålla.

Undervisningen omfattade elementära inblickar i filmens historia, estetik och produktionsförhållanden och fick en brett samhällsorienterad prägel med särskild inriktning på undervisningsmetodik. För att ge kursen lite extra pondus engagerade vi en rad stockholmskändisar att föreläsa. Bertil Lauritzen talade om filmen som massmedium och industriföreteelse. Bengt Idestam-Almquist (signaturen "Robin Hood") undervisade om filmens historia, Gösta Werner om formproblem. Rune Waldekrantz och Lars-Magnus Lindgren kåserade om producentens och regissörens roller i samband med att kursen besökte Sandrewateljéerna i Stockholm. Mentalhygieniska aspekter och censurfrågor utreddes av mig själv. Kritikersidan behandlades av redaktör Hugo Wortzelius, utbildningssidan av teckningslärare Jonas Biltning, och skolpsykologen Sven Norlin berättade om egna filmundervisningserfarenheter.¹⁰ Stödet från Skolöverstyrelsen (sö) var inte bara ekonomiskt. Vi hade i själva verket en medsvuren supporter inne på sö med samma filmfrämjande målsättning för skolans del som vi. Utbytet var med andra ord ömsesidigt. sö behövde en pedagogisk praktik "på fältet" att referera till.

Vi fortsatte att ordna flera liknande kurser i filmkunskap, nu gladeligen utan deltagande av de stockholmska kändisarna. Vi byggde samtidigt upp en egen filmundervisningssektion inom Stiftelsen Kursverksamheten vid Uppsala Universitet (senare Folkuniversitetet). Enligt ett intyg därifrån föreläste jag om film och mentalhygien men också om "mer renodlat estetiska ämnen som 'Film och musik', 'Färgfilm', 'Filmfarsen som genre'".¹¹ Mest spektakulär av kursaktiviteterna blev internatkursen i Sigtuna sommaren 1963, som tog emot ansökningar från hela Norden och blev en stor succé. Jag föreläste bland annat om färganvändningen i *Orfeu Negro*, *Kär i Paris*, *Ett liv*, *Helvetets port*, *Five pennies*.

Efterfrågan på filmbildning spred sig raskt vid den här tiden. Andra bildningsförbund och organisatörer arrangerade filmkurser, där vi från Uppsala ofta kallades att föreläsa i olika ämnen. Ett tecken bland många

på den tilltagande bildningstörsten var att Sveriges Television 1963 startade en högkvalificerad redigerarkurs där en stor del av schemat ägnades åt närkontakt med filmhistorien – en sorts filmskola före filmskolan. Två av kamraterna från Uppsalastudion (Lasse Bäckström och Arne Westman) ledde undervisningen tillsammans med Ingmar Bergmans favoritklippare Oscar Rosander. Eleverna blev så överkvalificerade att de så småningom utvecklades till ett personalproblem i teve-produktionen.¹²

I den akademiska världen var motståndet mot filmen dock egendomligt starkt. Efteråt är det svårt att begripa att det fanns en tydlig rädsla för att släppa in den i universitetskulturen över huvud taget. Man kan med skäl tala om ett tabu, en beröringsskräck. Filmens sak fick framföras av den sorts fria gräsrotskrafter som vi representerade. Eller med ett annat bildspråk: vi uppfattade oss som *partisaner*. Det var ett stimulerande sätt att se på saken.

Påverkansfrågor

Jag var alltså flitigt verksam som filmisk folkbildare i början på 1960-talet, men vid sidan av denna lekman-aktivitet var det nödvändigt för mig att hitta någon sorts akademisk plattform i väntan på att Ask-Upmark skulle bli emeritus. Pedagogikprofessorn Wilhelm Sjöstrand var villig att släppa in mig och filmen på sitt forskarseminarium förutsatt att ämnesvalet rörde *påverkansfrågor*. Det hör till saken att experimentell metodik just då stod högt i kurs inom de samhällsvetenskapliga ämnena. Jag var ordentligt inläst på den så kallade Paynefondens klassiska attitydundersökningar i trettioalets USA,¹³ och med dem som modell genomförde jag höstterminen 1962 ett par statistiskt rätt avancerade pedagogiska experiment där jag med egenkonstruerade attitydtest mätte hur ungdomar i grundskolans sjätte årskurs påverkades av ett par känslostarka spelfilmer. Den ena filmen, *Ordet*, hade ett religiöst budskap. Den andra, *Pimpernel Smith*, var en politisk propagandafilm. Båda visade sig – som väntat – leda till attitydförändringar av olika slag bland ungdomarna. Den anspråkslösa nya kunskapsproduktion som därutöver kom ut av undersökningen innebar att man med ganska enkla förhandspreparationer till försökspersonerna kunde parera filmernas inverkan.

Jag lade fram och försvarade licentiatavhandlingen *Film, Attitydpåverkan, Förhandspreparation* höstterminen 1963.¹⁴ Den inleds med ett förord där jag nu, ett halvsekel senare, finner två passager värda att kursivera som

tidsmarkörer. Båda ligger i linje med mina tidigare vägval. Dels finns massmediebegreppet med redan i första meningen där jag påpekar att filmen ingår som en del i ett mer omfattande socialpsykologiskt kraftfält: "I det moderna samhället överöses individen av intryck och påverknings-attacker från källor med väldiga ekonomiska och uppenbarligen också psykologiska resurser: press, reklam, radio, TV, film... de s.k. massmedia." Dels utmynnar förordet i en plädering för film som skolämne. Med föregripande av undersökningsresultatet antyder jag att filmundervisning kan vara "den mest lovande vägen att stödja filmens positiva möjligheter och motverka dess negativa effekter".

Det är av ett visst kronologiskt intresse att "Mediekunskap" vid ungefär den här tiden formellt introducerades i det svenska skolväsendet. Det skedde med följande formulering i 1962 års Läroplan för grundskolan: "För att eleverna ska kunna förstå – och med vaken kritik ta ställning till – filmer och TV-program bör de ha fått en elementär orientering om den rörliga bildens uttrycksmedel och berättarteknik."¹⁵

I samförstånd med Skolöverstyrelsen hade vi i Uppsalagruppen uppnått ett av våra mål. Det var alltså redan saker på gång på utbildnings-samhällets grundnivå. Framåtrörelsen pågick på flera håll. Mycket hände parallellt. Behovet av kunskap tycktes växa. I samband med avhandlingsarbetet hade jag samlat på mig en mängd internationell forskningslitteratur om olika slag av filmpåverkan. Begreppet hade blivit högaktuellt i och med den allt hetare censurdebatten som pågick i landet. Bokförlaget Aldus uppmanade mig att komma med ett bokmanus i ämnet. Jag skrev ett sådant under våren 1963, men råkade sedan i konflikt med förlaget.¹⁶ Det medförde att publiceringen blev försenad. Boken kom i stället ut hos Norstedts och först 1965.

Filmpåverkan var ett försök att dels redovisa all substantiell kunskap om ämnet som förelåg i internationell forskning, dels att bringa reda i några av påverkansdebattens terminologiska oklarheter. Det är en konkret och saklig framställning, teoretiskt tafatt och fyrkantigt *matter-of-fact*. Någon jämförbar sammanfattning av forskningsläget fanns emellertid inte, så boken fick viss auktoritativ status. Den gav eko på högsta politiska nivå. Statsminister Tage Erlander citerade den faktiskt under en riksdagsdebatt om censur.

Det mest uppseendeväckande med boken var att den levererade en censurpolitiskt het slutsats. Med vissa reservationer för de lägre åldrarna fann jag att forskningen *inte* gav något stöd för tanken att film orsakar mental-

hygieniska skador *av den arten att en filmcensur skulle kunna förhindra dem*.¹⁷ När *Filmpåverkan* publicerades var censurfrågan den hetaste politiska frågan i landet. Jag och boken hamnade med ens mitt i stormens öga. Tidpunkten kunde inte ha varit mer passande. I riksdagen pågick långvariga diskussioner för och emot. Ordet ”forskning” började bli ett heligt mantra i debatten. 1965 ledigförklarades en tjänst som censor, jag sökte den och fick den. Något annat hade varit uppseendeväckande. Men positionen i Statens Biografbyrå blev en aning paradoxal med tanke på vad som hände i övrigt under dessa år.

Harry Schein griper in

När Harry Schein 1963 blev chef för Svenska Filminstitutet var ett av hans primära mål att se till att filmcensuren avskaffades. För Schein kom förstås min bok *Filmpåverkan* och dess slutsatser ytterst lägligt, och han skyndade sig att knyta in mig i sin kampanj mot Statens Biografbyrå. Schein visade en överraskande hög uppskattning av min kompetens och min person. Därmed förflyktigades i ett slag mina tidigare studieplaner. Jag gav fan i Ask-Upmarks pensionering och kastade medicinplanerna över bord.

Det var många uppdrag med filmanknytning som jag invecklades i under den intensiva period som följde, med och utan Harry Scheins tillskyndan. Ganska säkert var det Schein som styrte om så att jag 1963 hade engagerats i det radikalt nyrekryterade Filmgranskningsrådet som hade regeringens uppdrag att hålla uppsyn över censurens åtgärder. Uppdraget upphörde av naturliga skäl när jag blev censor.

1965 såg Schein till att jag belönades med Filminstitutets Guldbagge ”för den för filmkonstens frihet betydelsefulla boken *Filmpåverkan*”. Då hade han redan erbjudit mig platsen som sekreterare i den filmforskningsgrupp som Filminstitutet instiftade 1964.¹⁸ Det är klart att jag tackade ja. Jag deltog i varje fas av verksamheten och utformade gruppens slutrapport¹⁹, men jag stod inte personligen för någon ny undersökning och räknar inte denna verksamhet som särskilt meriterande. Censuren blev inte avskaffad, men uppdraget i filmforskningsgruppen medförde förstås en viss auktoritet i forskarkretsar.

1964 blev jag invald i Filminstitutets jury som varje år hade att utvärdera och dela ut kvalitetspremier till svenska kort- och långfilmer. Nu var jag erkänd också som filmkonstbedömare. 1964 blev jag dessutom

kontrakterad som förste filmkritiker i *Svenska Dagbladet*. Tidigare *Ergo*-redaktören Carl Henrik Svenstedt hade fått anställning på samma tidnings kulturredaktion och såg till att jag följde med (kuriosum: 1939 hade också Rune Waldekranz flyttat från *Ergo* till *Svenska Dagbladet* som filmrecensent).

1964 kallades jag av generaldirektören vid Kriminalvårdsstyrelsen (förmodligen på tips från Schein) för att som expert i påverkansfrågor delta i ett par europeiska konferenser i Strasbourg om filmens inflytande på ungdomsbrottsligheten. Där kunde jag knyta en del internationella forskarkontakter som jag dock aldrig kom att utnyttja eftersom jag fick andra mål i livet.

Den viktigaste konsekvensen av det kortvariga engagemanget i Filmgranskningsrådet var att jag blev god vän med författaren Folke Isaksson, som också ingick i granskningsgruppen. På en cinemateksvisning i ABF-huset hösten 1965 av *L'Espoir*, André Malraux film om spanska inbördeskriget, bestämde vi på stående fot att skriva en bok om politik och film tillsammans. Beslutet medförde ett par års research med upptäcktsresor till specialarkiv i Danmark, Norge och Östtyskland. Boken kom ut i två upplagor i Norstedts Pan-serie och är ett pionjärverk, även med internationella mått mätt, med tiden översatt till flera språk. Folke och jag hade något olika målinriktningar för våra intressen i den politiska filmen. För mig var det här arbetet framför allt ett försök att ringa in filmiska propagandatekniker och retoriska standardgrepp – påverkansperspektivet överfört till agitatorisk praxis.²⁰

Med *Politik och film* kan man säga att min oavsiktliga insats för bredandet av den filmvetenskapliga horisonten var avslutad. Någon forskarkarriär hägrade inte alls, och när den första professuren blev aktuell hade jag ingen tanke på att söka den. Jag hade andra planer. Jag sökte och fick ett fast jobb på Sveriges Radio 1966 och blev radioman, så småningom teveproducent. Det blev rätt mycket film på den banan också.

Epilog 1

Harry Schein agerade och intrigerade målmedvetet även i universitetssamhället. Han var fast besluten att driva igenom att filmen fick samma akademiska status som litteraturen, teatern och konsten. Filminstitutet erbjöd sig att stå för kostnaderna för en filmprofessur i filmforskning, och inför en ekonomisk utpressning av denna generösa art kunde universitets-

myndigheterna inte gärna ställa sig avvisande. Sponsrat av Filminstitutet introducerades filmvetenskapen som undervisningsämne vid Stockholms universitet vårterminen 1969 – och hösten 1970 installerades Rune Waldekranz som den självskrivne förste filmprofessorn vid Institutionen för teater- och filmvetenskap. SFI bekostade professuren fram till och med läsåret 1975, då staten övertog det ekonomiska ansvaret.

Epilog 2

1977 skulle Rune Waldekranz lämna professuren av åldersskäl med påföljd att tjänsten utlystes på nytt. Jag kandiderade inte heller denna gång. Efter ansökningstidens utgång blev jag emellertid uppringd av chefen för högskoleenheten vid kulturdepartementet som ”på grund av särskilda omständigheter” uppmanade mig att söka den – med utlovad dispens för förseningen! Arbetssituationen på teve (där jag då var anställd) hade vid den tidpunkten gått in i ett så deprimerande skede att jag accepterade departementets erbjudande. Jag utnämndes till professor i filmvetenskap 1978. Det som sedan följde är alltså en annan historia.

Noter

1. Sakkunnigutlåtande rörande professorstjänsten i Filmvetenskap vid Stockholms Universitet 1977 (Stockholm: Stockholms universitet, 1977), 18. Kopia hos författaren.
2. En särskilt motiverande omständighet var att jag 1958 fick del av det så kallade SF-stipendiet som Filmstudion av tradition hade förmånen att varje år dela ut på uppdrag av Svensk Filmindustri. Stipendiet innebar att jag sommaren 1958 fick följa inspelningen av Ingmar Bergmans *Ansiktet* i Råsunda filmstad.
3. Leif Furhammar, *Fem essäer om film* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1964).
4. Leif Furhammar, *Från skapelsen till Edvard Persson: "Fem essäer om film" omarbetade och ytterligare tre* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1970).
5. Se till exempel *Ergo*, nr 11, 1960.
6. "Dagens Kar de Mumma" i *Svenska Dagbladet* 21/10 1960.
7. Leif Furhammar, "Regissörsskola? Filmakademi", *Filmrutan*, nr 4, 1960.
8. Leif Furhammar, "Film", *Ergo*, nr 11, 1960.
9. Leif Furhammar & Gösta Ohlsson, "Filmkunskap som upplevelsekunskap", *Bild+Ljud, tidskrift för film, television och AV-teknik*, nr 6, 1966, 4-9.
10. "Lärarkurs i film Uppsalainitiativ", *Uppsala Nya Tidning* 8/2 1962.
11. Intyg undertecknat 7/4 1964 av rektorn för Kursverksamheten vid Uppsala Universitet, Frans-Olof Brunzell. Hos författaren.

12. Se Leif Furhammar, *Med TV i verkligheten: Sveriges television och de dokumentära genrerna* (Stockholm: Stiftelsen Etermedierna i Sverige, 1995), 67f.
13. Rapporterna som ingick i "The Payne Fund Studies" redovisas översiktligt i Leif Furhammar, *Filmpåverkan: Socialpsykologiska uppsatser* (Stockholm: Norstedt & Söner, 1965), 37 ff.
14. Leif Furhammar, *Film, Attitydpåverkan, Förhandspreparation* (Uppsala Universitet, Institutionen för Pedagogik, 1963) – stencil.
15. *Läroplan för grundskolan* (Stockholm: Skolöverstyrelsen, 1962), 141. Se också Karin Stigbrand, *Mediekunskap i skolan: En studie av massmedieundervisningens ABC* (Stockholm: Stockholms universitet, 1989).
16. Aldusincidenten redovisas i sina huvuddrag i mitt brev till förlagschefen på Wahlström & Widstrand Per Gedin 11/8 1964. I samma brev erbjuder jag Gedin att överta manuset till *Filmpåverkan*. Gedin svarade avböjande i brev 29/10 men säger sig ha diskuterat manus med Harry Schein och kommit fram till att bästa lösningens skulle vara att boken kom ut i Norstedts nya filmboksserie. Gedin erbjuder sig att förmedla kontakten med kollegan Lasse Bergström på Norstedts. Kopior av breven hos författaren.
17. Furhammar, 1965, 140.
18. Kallelsebrev från Harry Schein till första sammanträdet, avsänt 12/12 1963, hos författaren. Sammanträdet ägde rum den 22/1 1964.
19. SOU 1967:31, *Filmens inflytande på sin publik: Rapport från Svenska Filminstitutets filmforskningsgrupp: Filmcensurutredningen I*.
20. Leif Furhammar & Folke Isaksson, *Politik och film* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1968).

Historievetenskapens mediehantering

JOHAN JARLBRINK

Enligt utredningen *Forskning om massmedier* 1977 utgjorde historikerna 16 procent av de aktiva massmedieforskarna mellan 1965 och 1975.¹ För dessa forskare, som i första hand intresserade sig för tidningspressen, var massmedieproblemen i hög grad en fråga om metod och material – inte minst *mängden* material. När Jörgen Weibull behandlade ”Metodologiska problem i modern historia” 1969 påpekade han att med moderna reproduktionstekniker hade mängden material ökat till den grad ”att detta ofta blir det allt överskuggande problemet”.² Under 1950-, 60- och 70-talen var sådana utsagor mycket vanliga i texter som behandlade presshistoriska metodfrågor. Inte bara traditionella historiker var drabbade, även presshistoriskt orienterade statsvetare kände av problemen. Tidningarna vår så många, artiklarna så svåra att hitta.

I detta kapitel undersöks hur detta bokstavliga massmedieproblem hanterades – och vad det fick för konsekvenser. Den arkivsituation som sätter gränserna för det historiska vetandet kommer att utgöra ett viktigt spår i den utveckling som ska beskrivas. Härutöver kommer jag att behandla teori- och metoddiskussioner samt centrala aktörer som på olika sätt bidrog till att definiera och etablera pressforskningen inom historieämnet. Historiska studier om tidningarna som institutioner, deras ekonomiska och politiska villkor, berörs i mindre grad. Det som undersöks är istället hur historiker hanterade tidningarna som källmaterial. Mängden material krävde nya metoder, vilket innebar att den historiska forskningen närmade sig den moderna samhällsvetenskapen. Samtidigt tog forskarna hjälp av modern teknik för att göra tidningsinnehållet sök- och bearbetningsbart. *Mediehantering* syftar alltså inte bara på hur själva tidningarna uppfattades som källor i mer abstrakt bemärkelse. *Medier*

inbegriper i det följande tidningsläggen – men också mikrofilmerna, klipparkiven, kodningsblanketterna, hålkorten och datorerna. *Hantering-
en* avser det fysiska arbetet med att söka och sortera, ordna och indexera, klippa och exciperera.

Arkivproblem

Att arkivets ordning och uppbyggnad ägnas stor uppmärksamhet av historiker är inte konstigt. Sedan Leopold von Rankes direktiv utgör arkivet deras arbetsplats. Vad som där finns bevarat bestämmer vad i det förflutna som finns att utforska, dess ordning vilka historier som lättast låter sig berättas. Med Aleida Assmanns formulering utgör arkivet "the basis of what can be said in the future about the present when it will have become the past".³ Arkivet kan därmed ses som det medium som förbinder historikern och historien. Alla arkiv är samtidigt mediearkiv i den meningen att de samlar pappersdokument, magnetband, film, datafiler.⁴ I Pentti Renvalls metodbok från 1965 hette det visserligen att alla framställande källor är *immateriella*: "För deras del träder lämningens materiella beskaffenhet helt i bakgrunden."⁵ Men detta är ett påstående som tillbakavisas av alla dem som beskrivit mödorna i arkivet, och arkivmediernas skörhet. Särskilt presshistoriker har haft att brottas med mediets materialitet:

Redan ett ganska flyktigt studium i de stora bibliotekens tidnings-samlingar låter förstå, hur allvarligt läget är. Papperet är gulnat och skört, marginalerna ofta söndertrasade, stundom ha skadorna angripit själva textytorna, som nödtorftigt lappats. Detta lagningsarbete kan emellertid blott ha en fördröjande verkan gentemot de förstörelsens krafter, som bo i själva papperet.⁶

Klagomålen på de svårhanterliga tidningsläggen och det sköra papperet hade hörts redan under 1800-talet. Besvärligt att hitta vad man sökte var det också. Fram till 1800-talets mitt var det därför inte ovanligt att tidningarna lät sammanställa och trycka register för varje årgång. Men när utgivningstätheten ökade och de allt större sidorna började fyllas med en oändlig mängd smånotiser, telegram och annonser blev denna registrering ohållbar. Den som ville hitta bland tidningstexterna fick hitta andra system. Ett vanligt sätt att sälla och sortera var att inrätta *klipparkiv*. I

Med mikrofilmen uppstod ett nytt massmedieproblem. Tunga tidningslägg ersattes av nätta filmrullar, men för användaren innebar det även problem med "sveda i ögonen, ögontrötthet och/eller huvudvärk". (Ur Gösta V. Hultgren, Bengt Knave och Maud Werner, "Synbesvär vid läsning av mikrofilm i olika förstoringsapparater", *Nordisk Hygienisk Tidskrift*, nr 3 1973)

början av 1900-talet tog flera myndigheter, företag och organisationer sådana initiativ. En del av dem – som Sigtunastiftelsens klipparkiv – kom med tiden att användas av forskare som på detta sätt fick tillgång till historien, sorterad efter ämne i arkivlådor.⁷

I början av 1900-talet lanserades även en annan teknik som kom att användas för att göra tidningsmaterialet mer tillgängligt: mikrofilm. I ett försök att lösa en del av arkivproblemen startades försök med mikrofilmning av svenska dagstidningar 1948. En statlig utredning om metoden 1951 föreslog att verksamheten skulle utvidgas. Anledningarna var främst ekonomiska besparingar och ett mer långsiktigt bevarande, men också forskningsmässiga skäl lyftes fram. När en ny utredning gjordes under 1970-talet bedömdes att omkring hälften av alla dittills utkomna tidningar hade filmats.⁸ En del av de befintliga mikrofilmerna var emellertid av så dålig kvalitet att omfilmning krävdes. Eftersom tidningarna var

inbundna var det ibland svårt att få hela sidan läslig på bild. Ofta var det innerspalten som blev oläslig, och där placerades ofta ledarartiklar och presskommentarer – av tradition centrala texter i presshistorisk forskning.⁹

Överföringen från ett analogt medium till ett annat innebär i princip alltid förlust av data, även om överföringen går som det är tänkt. Vad gäller mikrofilmningen av dagspress har det exempelvis anförts att den premierar texter på bildernas bekostnad. Också egenskaper som storlek, vikt, doft och papperskvalitet går förlorade.¹⁰ Förlusten av sammanhang är såklart ännu mer märkbar när enskilda artiklar klipps ut och placeras i ämnesordnade klipparkiv. Dessa uppgraderingar av mediala minnen kan emellertid också innebära en återupptäckt av det som annars skulle ha förblivit i glömska. Passivt ihågkomna, så benämner Assmann de handlingar som bevaras i arkivet men som sällan eller aldrig plockas fram. Inbundna tidningar på national- och universitetsbibliotek är aldrig helt bortglömda. Men vanligtvis är de inte en del av det aktiva minnet, av en kanon.¹¹ Genom att väljas ut, göras sökbara, tillgängliga och mer beständiga, i klipparkiv, på mikrofilm eller i olika register, ökar chanserna att gamla tidningar plockas fram ur glömskan och ges ny aktualitet som historiskt källmaterial.

Felkällor

Föreställningarna om tidningen som fortlöpande krönika och nuets historieskrivning har betydligt längre anor, men som en tidig förespråkare av pressen som källa i historievetenskapliga sammanhang framhävs ibland den tyske historikern Martin Spahn.¹² I ett anförande vid den internationella historikerkongressen i Berlin 1908 framhöll han att forskningen om den nyare historien inte endast kunde förlita sig på officiella skrivelser. En politiker som Otto von Bismarck kunde överhuvudtaget inte förstås om man inte också tog hänsyn till vad tidningarna hade skrivit.¹³ Det som gjorde tidningarna viktiga var inte minst ”den stora känslighet, hvarmed de reagera för de första förebuden till en politisk förändring, en ny rörelses framträdande”, rapporterade Torvald Höjer från kongressen.¹⁴ Tidningarna antogs enligt den här logiken fungera likt lackmuspapper som registrerade tidsandan. Höjer själv visste vad det handlade om. Förutom att han var verksam som historiker arbetade han under flera år på utrikesdepartementets pressavdelning. I ett senare föredrag, 1932, menade han

att nya medier hade förändrat arkiven. Fler och andra källor stod till buds för den moderne historikern: "i stället för medeltidens med stor möda sammanställda itinerarier träda moderna tidningsnotiser eller rent av tågtidtabeller."¹⁵

Att pressen var högintressant som historisk källa var emellertid inte detsamma som att den faktiskt kunde användas. Tidens akademiska historieskrivning satte källkritiken högt, och tidningarna var i det avseendet svårarbetade.¹⁶ Den norske historikern Edvard Bull framhöll tidningspressens värde i *Scandia* 1929, men menade samtidigt att de var mycket problematiska som källor. Källkritiken var anpassad efter "individuella kilder", med enskilda och identifierbara upphovsmän. Pressen däremot var "kollektive kilder", där man ofta inte visste vem som författat vad. För att använda pressen som berättande källor, och nå fram till "faktisk kunskap", krävdes noggranna utredningar av tidningarnas källor, ägare, arbetsmetoder etcetera. Men också som lämningar och uttryck "för bestemte kulturtillstander og kulturforhold" var de svårhanterliga, eftersom journalistikens metoder bokstavligen innebar en felkälla.¹⁷ Karaktäristiskt var att en av den källkritiska skolans främste företrädare – göteborgsprofessorn Curt Weibull – i sin analys av vad som *egentligen* förorsakade "Bismarcks fall" visserligen noterade "samtidens uppfattning" i tyska tidningar 1890, men ändå inte angav en enda tidningsartikel som källa: "Historien har arbete nog med att utreda, vad som skett."¹⁸

Inom statsvetenskapen hade man uppenbarligen lättare att använda tidningsmaterial i forskningen. En föregångare i Sverige var Herbert Tingsten som redan i *Den svenska socialdemokratins idéutveckling* (1941) gjorde flitigt bruk av pressen som historisk källa. Någon utförlig metodbeskrivning utvecklade han inte, men angav att det var ett tiotal namngivna titlar som "systematiskt genomarbetats".¹⁹ Carl Arvid Hessler, ämnets professor i Uppsala, konstaterade tio år senare att man "erkänner numera rätt allmänt, att även 'den tredje statsmakten' bör beredas plats i den vetenskap, som traditionellt är ägnad den första och den andra". Men om det inte låg några principiella hinder i vägen var de praktiska desto mer kännbara. Faktum var att det var få statsvetare som tagit sig an tidningspressen:

Att det är så beror nog till inte ringa del på materialets beskaffenhet. Vid några få stora bibliotek är tidningsmaterialet visserligen inte svårtillgängligt i den meningen, att det är svårt att skaffa fram. Men

det är svårtillgängligt i den meningen, att det ofta kan vara besvärligt att hitta vad man söker. Många dagsverken gå förlorade under ett letande – ibland fåfängt – i svårhanterliga tidningslägg och ännu svårhanterligare tidningsbuntar.²⁰

Mot bakgrund av dessa forskningsbesvär hade man på statsvetenskapliga institutionen i Uppsala beslutat att anlägga ett klipparkiv, särskilt anpassat efter de statsvetenskapliga behoven och med syftet att skapa ”ett bekvämt tillgängligt material”. Med saxens hjälp reducerades och förädlades de svårhanterliga tidningsbuntarna till en kanon bestående av över-skådligt ordnade klipp, indexerade efter ämne och datum. Hädanefter var det till klipparkivet forskarna skulle vända sig för att få svar på sina frågor, inte till tidningsarkivet. Av den anledningen var det viktigt att klippen gav en representativ bild av pressen som helhet. Artiklarna som klipptes var ledare och referat av politiska tal. De 33 tidningstitlar som låg till grund för materialet hade i första hand valts ut med hänsyn till upplagesiffrorna, men också partifärg och utgivningsort spelade in.²¹ Empiriska studier som baserades på klipparkivets samlingar publicerades under de kommande åren i *Statsvetenskaplig Tidskrift*. Till de ämnen som undersöktes hörde pressens behandling av valrörelser, u-hjälpen, Libanonkrisen 1958 och biskopsval.²²

Om en mer kvantitativ föreställning om representativitet låg till grund för klipparkivets uppbyggnad, var studierna som baserades på samlingarna ofta idéanalytiskt kvalitativa. Frågorna följdes kronologiskt, olika ståndpunkter urskildes och placerades i ett historiskt och politiskt sammanhang. Beträffande statskunskapen i Uppsala i mitten av 1960-talet har Leif Lewin i en senare minnesskrift konstaterat: ”att idéanalysen var den främsta grenen på statskunskapens vårdträd var en självklarhet, som aldrig ifrågasattes”.²³ Den kvalitativa idéanalysen kan ses som ett svar på materialets brokighet. Eftersom tidningsinnehållet var svårt att överblicka i sin helhet var en framkomlig väg att istället analysera enskilda ståndpunkter och idéer. Professor Hesslers studie, *Statskyrkodebatten* (1964), behandlar i huvudsak ett äldre material, men är typisk vad gäller metoden. Om sitt materialurval och sin metod förklarade han kortfattat att framställningen ”bygger på en mängd uppsatser och kulturartiklar i tidskrifter och tidningar”. För den ”tidsödande genomgången av hela serier tidningsårgångar” hade han haft hjälp av 27 medlemmar av sitt proseminarium.²⁴ Något mer om hans tillvägagångssätt får läsaren inte veta.

Det fåtal traditionella historiker som tog sig an tidningsmassorna var i regel mer utförliga i sina kommentarer kring material och urval. Gunnar Qvists avhandling, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846* från 1960, kan tas som exempel. Qvist beskrev de tidningar han undersökt, vilka politiska ståndpunkter de företrädde och vad opinionsyttringarna kunde tänkas representera. Utöver tidningar undersökte han bland annat riksdagsskrivelser, skönlitteratur och dramatik, eftersom olika materialkategorier representerade olika samhällsgrupper. Tidningarna borde ha nått huvuddelen av det ledande skikt som ägde politiskt inflytande, menade han. Och rimligtvis borde de åsikter tidningarna gav uttryck för ha avspeglat tänkesätten hos de grupper som redaktionerna på samma gång ville påverka och företräda.²⁵ Eftersom källäget var besvärligt fick dock Qvist resonera sig fram till en mer allmän tolkning av tidningarnas ställning och möjliga betydelse. Hade avhandlingen publicerats ett par år senare hade metoddiskussionen sannolikt varit mer utvecklad. Året därpå innehöll *Historisk Tidskrift* nämligen Sture M. Wallers artikel om ”Historisk opinionsundersökning och tidningsforskning”, som blev en viktig referenspunkt för dem som sysslade med presshistoria under de kommande åren.

Teori- och metodtransfer

I sin artikel diskuterade Waller problem och möjligheter med de historiska studierna av opinioner utifrån lärdomarna från mer samtidsorienterad opinionsforskning inom sociologi, socialpsykologi och statsvetenskap, i huvudsak från USA och Tyskland. Mot bakgrund av den forskning som Waller refererade var det självklart att med opinion avsågs människors faktiska åsikter. I historisk forskning var det däremot vanligt att sätta likhetstecken mellan opinionen och åsikter uttryckta i tidningspressen, men det var enligt Waller att okritisk överta tidningarnas egen självbild som ”allmänna opinionens organ”. Att åsikter framförda i tidningen ofta alls inte överensstämde med vad människor egentligen tyckte fanns det mycket som talade för i den samhälls- och beteendevetenskapliga forskningen.²⁶

Enligt Waller behövde sambanden mellan pressen och opinionen klargöras i varje enskilt fall för att studierna skulle bli meningsfulla. Frågor om representativitet var helt centrala. Därutöver var det nödvändigt att kartlägga pressens mer generella villkor, däribland tidningarnas band till partier och andra intressen. Waller påpekade också att den opinions-

historiska forskningen inte skulle vara begränsad till att enbart syssla med tidningar. Exempel på andra typer av material var broschyrer, skönlitteratur, visor, skådespel, bilder, läroböcker, mötesdeklarationer, privata brev och diplomatiska korrespondenser. Det brokiga materialet krävde i första hand kvalitativa metoder, även om kvantitativ metod kunde vara lämplig i vissa fall. Vad som framförallt krävdes var en metodologisk och teoretisk medvetenhet om opinionsforskningens problem och förutsättningar. Sådan medvetenhet saknades bland svenska historiker, vars tillvägagångssätt ofta föreföll slumpartat.

Även om Waller alltså var kritisk till att tidningspressen i praktiken ofta blev synonym med opinionen var hans inlägg viktigt för att på allvar omdefiniera tidningarnas *användbarhet* som historiska källor. Källkritikens grundprinciper ruckade han inte på, men han tydliggjorde samtidigt att det var tidningarnas åsiktsinnehåll som var det intressanta. När Bull skrev kritiskt om tidningspressen som källa några decennier tidigare pekade han på det problematiska i att använda dem när man ville belägga sakförhållanden som tidningarna rapporterade om, eftersom rapporteringen kunde antas var färgad av redaktionens åsikter. För Waller var relationen mellan opinioner och åsikter i tidningarna som synes långt ifrån självklar, men det var ändå åsiktsinnehållet som gjorde tidningarna till värdefulla källor.

Samtidigt som nya materialkategorier – som tidningar – började framhåvas som möjliga källor kom den tidiga källkritikens stränga krav att omdefinieras. Dessa två processer påverkade varandra. När Göran B. Nilsson beskrev källkritiska positioner 1972 tog han bland annat fasta på användningen av "massdata" som något som tvingat fram en förändring. Det nya källbegreppet var "ett relativt, ett funktionellt" och helt beroende av den fråga som forskaren försökte besvara.²⁷ Rolf Torstendahl argumenterade i en introduktionsbok från 1966 för att ett tendentiöst material som var oanvändbart för den som skulle undersöka "sakfrågan" mycket väl kunde användas som kvarleva av den som hellre ville studera tendensen i sig.²⁸ Vilka källor som var användbara berodde alltså helt på vilka frågor som ställdes. Att intressera sig för tendenser och åsikter rimmade mindre väl med den klassiska källkritiken där målet i första hand var att belägga händelser och fakta. Med ett pragmatiskt källbegrepp blev åsikter, och därmed tidningar, mer legitima studieobjekt.

Waller uppmaningar till större teoretisk och metodologisk medvetenhet kom att få ett betydande genomslag i den historiska forskningen åren

framöver, även om inte alla hans förslag kom att följas i praktiken. Referenser till samhällsvetenskapens opinionsforskare syntes alltmer frekvent i de historiska studierna, och frågor om urval och representativitet blev standard. Influenser från annat håll kom emellertid att innebära att en av Wallers huvudpoänger åsidosattes. Introduktionen av kvantitativ metodik – som passade utmärkt för pressforskning, men mindre bra för studier av exempelvis dramatik och mötesdeklarationer – fick som konsekvens att det var tidningar som studerades när opinioner och åsikter skulle undersökas.

Förutom Waller framstår Stig Hadenius – en återkommande figur i denna bok – som en central aktör som förband olika vetenskapliga fält med varandra. Som nybliven statsvetare med ett förflutet i historievetenskapen var och blev han viktig för introduktionen av nya metoder inom den historiska pressforskningen. Redan 1965 hade han i en artikel pekat på den godtyckliga ämnesindelningen: ”Gränserna torde i lika hög grad gå genom ämnena som mellan ämnena.”²⁹ Även delar av landets statsvetenskap uppfattades vid den här tiden vara på metodologisk efterkälke, särskilt i jämförelse med den amerikanska: ”det synes svårt att komma ifrån det intrycket att svensk statskunskap hittills visat ett begränsat intresse för den omfattande metodiska forskningen i Förenta staterna”, konstaterade två ämnesföreträdare 1966.³⁰

Hadenius torde i detta avseende ha funnit sin läromästare i Jörgen Westerståhl, statsvetare vid Göteborgs universitet (som en gång bistått Tingsten med tidningsexcerperingen).³¹ Det var i hög grad dennes forskningsperspektiv som Hadenius introducerade för historikerna. När den ”Nordiska fackkonferensen för historisk metodlära” samlades kring ämnet, ”Opinion och opinionsbildning som historiska forskningsobjekt” i maj 1967, var Hadenius en av talarna. Att det var pressen som var studieobjektet i historiska opinionsundersökningar var i hans anförande ett outtalat *a priori*. Frågan gällde istället hur pressen bäst skulle undersökas: ”materialet är för stort för att tillåta en traditionell bearbetning”.³² Tidigare använda metoder krävde kraftiga avgränsningar, de gjorde det svårt att göra jämförelser mellan olika material och länder, resultaten var svåra att testa och drogs med allvarliga subjektivitetsproblem.

Vad Hadenius förespråkade var en kvantitativ innehållsanalys efter den amerikanske forskaren Bernard Berelsons modell. Det var en metod för ”objektiv, systematisk och kvantitativ beskrivning av det manifesta innehållet i ett meddelande”. Läsning och tolkning ersattes här av *räkning och kodning*. Modellen utgick från föreställningen om ”ett otvetydigt sam-

ÅR	1800	1800	90	80	70	60	50	40	30	20	10	9	8	7	6	5										
NR	A	B	EXTRA	80	70	60	50	40	30	20	10	9	8	7	6	5										
MA	JAN	FEBR	MARS	APR	MAY	JUNI	DAG																			
NAD	JULI	AUG	SEPT	OKT	NOV	DEC																				
TIDN	AB	BY	DN	EXK	EXP	Folk	GHT	Lasterb	NDA	SepD	SID	SI	Syd	SSD	WALT	WJA										
SIDA	500	400	300	200	100	90	80	70	60	50	40	30	20	10	9	8	7	6	5							
CM	200	100	90	80	70	60	50	40	30	20	10	9	8	7	6	5										
ERT	LEDARE	ALLMAN ARTIKEL					ALLM ART. M REDS KOMMENTAR					INSÄNDARE					INS. M REDS. KOMM.									
TYP	ETUNA	ELEN	GÄVLE	GBG	HALMST	HBORG	JÖRK	KRONA	KSTAD	KHOLM	TYP						HÄRAD	STAD	KÖPING	M.E.	SAMH.	BY.	G.			
ORT	MMO	NORRK	NYKOP	SALA	STHLM	SWALL	STÄLJE	THALLA	VÄS	ÖBO																

Indexering och kvantifiering innebar som regel att tidningsinnehållet översattes till kategorier och markeringar på blanketter eller hålkort. Här en detalj av en optisk blankett, IBM 551, använd för tidningsexcerpering vid Historiska institutionen, Uppsala universitet. Ur *Historisk Tidskrift* nr 1, 1966.

band mellan det utrymme man ger en fråga och den vikt man lägger vid den". Materialet kodades på särskilt utformade blanketter. Vikten sammanföll i detta fall med längden: materialet mättes i centimeter, rader, eller "antal argument".³³ För att illustrera sina poänger använde Hadenius diagram som visade hur mycket några tidningar hade skrivit inför ett antal riksdagsval kring sekelskiftet 1900. Hadenius berättade också om hur kodning och mätning gått till i praktiken. Arbetet med den undersökning han använde som illustration i föredraget hade krävt en personalstyrka på "inte mer än" 16 personer. För att koda tillförlitligt behövde dessa instrueras både muntligt och skriftligt. Genom att räkna ut interkodarreliabiliteten kunde avvikelser upptäckas, och korrigeras med hjälp av ytterligare instruktioner, handledning och träning.³⁴

Blanketten använd som ett vetenskapligt instrument för dataregistrering var sedan tidigare en etablerad del av forskningsmetodik som eftersträvade objektiva observationer. Med förtryckta fält och färdiga kategoriseringar kunde den enskilda forskarens subjektiva påverkan minimeras.³⁵ Som Hadenius försök visade kvävdes emellertid också att de medhjälpare som bistod i mätningen tränades i att mäta på ett tillförlitligt och likvärdigt sätt, oberoende av person. Den som mätte blev själv ett mätinstrument, som behövde kalibreras för att inte bli en felkälla. Blanketterna kapslade in data och gjorde den mobil, ännu mer än vad klipparkivet förmådde. Med blankettens hjälp kunde delar av tidningsinnehållet göras flyttbart och transporteras från tidningsarkivet till kontoret,

där blanketterna sorterades och användes för statistiska beräkningar.³⁶ Med blanketternas och de tränade assistenternas hjälp blev forskaren mindre beroende av tidningsarkivets ordning, där innehållet bokstavligen låg bundet.

Åhörarna på konferensen ställde sig i huvudsak positiva till den kvantitativa innehållsanalysen, men ifrågasatte samtidigt metodens påstådda objektivitet. Konferensdiskussionens norske referent noterade att ”i en rekke inlegg ble det pekt på vanskeligheter og komplikasjoner”.³⁷ Waller som även han var inbjuden talare upprepade att det var ”omöjligt att sätta likhetstecken mellan allmänna opinionen och pressopinionen eller ens offentligt gjorda uttalanden”.³⁸ Konsekvensen av att en ny metodik introducerades, samtidigt som tidningsmaterialet i och med mikrofilm och andra arkivtekniker gjordes mer lättarbetat, var ändå att det var till pressen som historikerna kom att vända sig för att utforska opinioner och opinionsbildning.

Vid sidan om Hadenius metodangivelser underlättades inflödet av nya idéer från vad som började benämnas ”masskommunikationsforskning” och ”massmediaforskning” av att det under 1960- och tidigt 1970-tal publicerades flera böcker som introducerade teorier och modeller på svenska.³⁹ Till de böcker som skulle komma att refereras i de presshistoriska studierna hörde *Masskommunikation och åsiktsförändringar* (1966), av Kjell Nowak, Benny Carlman och Karl-Erik Wärneryd, vidare Jörgen Westerståhls undersökningar av nyhetsförmedling och objektivitet, exempelvis *Vietnam i Sveriges Radio* (1968), samt *Press, radio, tv* (1970) av Stig Hadenius och Lennart Weibull. Att historieämnet under denna period tog intryck av massmedieforskningen var dock inget isolerat fenomen. I många länder fick ämnet impulser från samhällsvetenskapen från och med 1950-talets mitt. I Sverige inleddes motsvarande utveckling ett decennium senare. Inspiration hämtades bland annat från sociologiska och statsvetenskapliga modellbyggen, från marxistisk klassanalys och ekonomi. När nya metodövningar infördes på historiska institutionen i Göteborg i slutet av 1960-talet hörde sålunda ”Kvantitativ innehållsanalys av opinionsmaterial i pressen” till det som blev en del av utbildningen.⁴⁰ År 1968 kunde Birgitta Odén i Lund konstatera att ”historia är samhällsvetenskap, studerad längs en tidsaxel”.⁴¹ Klas Åmark har i en tillbakablick om ”Teoriernas intåg i svensk historieforskning” pekat ut den ovan nämnda nordiska fackkonferensen som särskilt viktig för ämnets omorientering.⁴²

Mechanization takes command

En del historiker ställde sig emellertid kritiska till denna nyordning, liksom till den statsvetenskapliga massmedieforskningen mer generellt. Som särskilt kritisk framstod just Åmark, som i en artikel 1973 tog sig för att granska några nyare svenska studier på området.⁴³ En stor del av artikeln handlade om den kvantitativa innehållsanalysen och dess tillämpning i studier av massmediematerial. Att denna metod var den enda vetenskapliga, som förespråkarna fick det att låta som, ville han inte gå med på. Kvantitativa mätningar av exempelvis antalet argument var inte av större värde än kvalitativa undersökningar av enskilda arguments logiska uppbyggnad. Och att det fanns "ett otvetydigt samband mellan det utrymme man ger en fråga och den vikt man lägger vid den" kunde inte antas utan vidare. Åmark vände sig också emot föreställningen att resultat som uppnåts i kvantitativa undersökningar var lättare att kontrollera och testa – läsaren var ofta tvungen att själv göra om hela undersökningen för att kunna bedöma rimligheten. Kategoriseringar och kodningar var alltid beroende av *tolkningar*, liksom betydelsen av de siffror som genererades, vilket innebar att resultaten inte var så objektiva som förespråkarna hävdade.⁴⁴

För att tydliggöra kritiken exemplifierade Åmark med empiriska undersökningar där metoden använts. En genomgång av validitetsproblemen åskådliggjordes med Stig Hadenius, Lennart Weibulls och Jan-Olof Seveborgs båda böcker om socialdemokratisk press och presspolitik, där slutsatserna om politisk radikalism byggda på mätningar av andelen politiska kommentarer kritiserades: "Validitetsproblemet tycks här vara akut."⁴⁵ Tendensmätningarnas svårigheter diskuterades bland annat utifrån Hadenius bok om TT-nyheter, där värderingar och ställningstaganden kategoriserades enligt ett balansdiagram med enbart två poler. Konsekvensen blev att en anti-kommunist som Torgny Segerstedt definierades som pronazistisk. Åmarks slutsats var skoningslös: "Analysen i dess helhet måste betraktas som värdelös."⁴⁶ Hans huvudsakliga invändning mot den kvantitativa innehållsanalysen var den dogmatiska inställning som anhängarna gav uttryck för. Att den framställdes som vetenskapligt överlägsen fick som konsekvens att metoden tilläts bestämma forskningssyftet, istället för att metoden valdes utifrån den enskilda studiens syfte.

Andra var mer positiva till de kvantitativa metoderna, och framförallt till den potential som de tycktes utlova. Förutom samhällsvetenskaperna

var en viktig inspirationskälla *datamaskinernas* möjligheter att beräkna och sortera stora mängder information. Flera av dem som reflekterade kring historievetenskapliga metodfrågor under 1960- och 70-talen uttryckte förhoppningar om datamaskinernas effektivisering av forskningen och att de skulle möjliggöra nya och storskaliga undersökningar. Jörgen Weibull hörde till dem som gjorde en direkt koppling mellan datamaskinens möjligheter och massmedieforskningens utmaningar:

Med tillgång till biträden för excerpering och med utnyttjande av de möjligheter, som de moderna datamaskinerna givit oss, står ett väldigt nytt källmaterial till historikernas förfogande: ett massmaterial av en typ som tidigare inte har kunnat utnyttjas helt enkelt på grund av sin mängd. Med datamaskinens hjälp kan forskaren av idag överblicka, systematisera och behandla nästan obegränsade mängder av dylika data.⁴⁷

Vid flera lärosäten fanns tekniken redan tillgänglig, och en del hade tidigt skaffat sig datorvana. Uppsalahistorikern Carl Göran Andræ beskrev grunderna för vad han benämnde "automationen" 1966. Häri inbegreps bland annat användningen av nål- och hålkort, lagring på magnetband och informationsöverföring med hjälp av tekniker för optisk läsning. Än så länge krävde de flesta metoderna att mänsklig arbetskraft excerperade och förde över information från källmaterialet till det lagringsmedium som användes, men redan fanns maskiner som kunde avläsa text, förutsatt att den var maskinskriven. När informationen väl hade överförts till lagringsmediet kunde den sorteras och bearbetas antingen manuellt (nålkorten), mekaniskt (vissa hålkort) eller med datamaskin (hålkort och magnetband). På maskinell väg kunde man exempelvis göra statistiska beräkningar och jämförelser mellan stora datamängder. Mest användbart för historikernas del var förmodligen möjligheterna att lägga upp sökbara register. Det var därför allt viktigare att fundera över "hur de historievetenskapliga frågeställningarna redan på ett tidigt stadium skall kunna planeras så att de kan omvandlas till maskininstruktion".⁴⁸

Ett stort forskningsprojekt som till stor del byggde på möjligheterna att göra stora tidningsmaterial sökbara var "Sverige under andra världskriget", som drevs på Historiska institutionen vid Stockholms universitet 1966 till 1978. Flera av delprojekten berörde den svenska opinionen under krigsåren, och forskarna hade därmed att hantera problemen med "det

väldiga materialet”. Lösningen var att på ett tidigt stadium genomföra en ”systematisk registrering” av hela 27 dagstidningar mellan 1938 och 1945.⁴⁹ Ledare och ledarstick, intervjuer, politiska reportage, debattartiklar och politiska upprop – sammanlagt omkring 165 000 artiklar – registrerades på särskilda blanketter för att skapa ett informationsåterutvinningsregister. Varje blankett innehöll 456 registreringsmöjligheter, med kategorier som tidning och datum, artikeltyp, spaltcentimeter, förekomst av partier och myndigheter, länder och personer, samt 37 ämneskategorier som beskrev sakinnehållet. Registret tillät vissa kvantitativa analyser, men huvudsyftet var att göra materialet sökbar. Sökningar kunde exempelvis göras på kombinationer av olika kategorier och ämnen.⁵⁰ Det enorma registreringsarbetet upptog fem procent av den totala projektbudgeten, 305 000 kronor i dåtidens penningvärde.⁵¹ Men för opinionsforskningen var systemet ovärderligt: ”Registret tjänar här som magneten, som drar fram nålarna ur halmstacken.”⁵²

Att det går en tydlig linje mellan bibliotekens kortkatalog, hålkorts-maskinen och den moderna datorn kan här sägas bli synligt i ett och samma informationssystem. Blanketten som användes för att koda tidningsmaterialet var i grunden en förlängning av det klassiska registerkortet. När data överfördes till hålkort möjliggjordes beräkningar och sökningar som påminde om dem datorn erbjöd.⁵³ Redan kring sekelskiftet 1900 hade storskaliga indexeringsprojekt dragits igång som byggde på liknande principer. I exempelvis Wilhelm Ostwalds och Adolf Saagers databas över allt mänskligt vetande – som de själva benämnde ”världshjärna” – var tanken att kunskapen skulle indexeras på detaljnivå. Böcker och tidskrifter var vetandets fiender, eftersom inbundna volymer försvårade informationssökningen. Därför registrerades varje ”atom av fakta” separat och efter ämne i den stora kortkatalogen.⁵⁴ Presshistorikerna på Stockholms universitet stod inför liknande problem, och utarbetade samma lösning. Mikrofilmningen av den svenska dagspressen innebar att materialet blev mer lätthanterligt. Men eftersom innehållet inte indexerats var filmrullarna lika oöverskådliga som pappersläggen. Informationsåterutvinningsregistret innebar därför för tidningar vad världshjärnans kortregister femtio år tidigare var tänkt att innebära för böcker: ”Card indexes are books broken up into their components.”⁵⁵ Med registret på plats möjliggjordes undersökningar som enskilda forskare tidigare haft svårt att utföra.

**Pressmaterialet i forskningspraktiken:
"coded, punched and at least partly computerized"⁵⁶**

Användningen av den nya tekniken var mycket arbetsintensiv. I avhandlingarna från den så kallade opinionsgruppen (där Torsten Nybom, Alf W. Johansson och Klas Åmark ingick) inom projektet "Sverige under andra världskriget" hette det att de var "ett resultat av ett ovanligt intensivt och omfattande samarbete".⁵⁷ För att registret skulle kunna användas i de olika avhandlingsprojekten behövde man komma överens om gemensamma urvalsstrategier och kategoriseringar. Det informationsåterutvinningsregister som var forskningens förutsättning ägnades dock bara marginell uppmärksamhet i avhandlingarna. Hur det egentligen användes och fungerade fick läsarna inte veta (något som tycks ha gällt även andra studier som gjorde bruk av hålkort och datorer).

En anledning till att tekniken fick en undanskymd roll kan ha varit att "aktiv djupanalys", som exempelvis Nybom betonade, inte riktigt stämde överens med de kategoriseringar som indexeringen krävde. Nybom fastställde visserligen ett antal övergripande "doktriner" för att urskilja debattörernas positioner, men påpekade samtidigt "tidningsmaterialets bristfälliga lödighet". Ledarsidornas resonemang var ofta inte konsistenta och ståndpunkter var sällan explicit formulerade. En metod som gick ut på att kategorisera artiklarnas manifesta innehåll var därför svår att använda. Nybom ville komma åt debattörernas politiska och ideologiska utgångspunkter och då krävdes istället en textnära "idéanalys" av deras värdeomdömen, verklighetsbeskrivningar och handlingsrekommendationer. Ambitionen var att "sammanfoga spridda och relativt osammanhängande uttalanden till en gripbar, systematisk och analyserbar helhet".⁵⁸

Även om den kvantitativa samhällsvetenskapen alltså inte (utöver dataregistret) satte några metodologiska spår i de pressavhandlingar som projektet om andra världskriget genererade refererades den samhällsvetenskapliga massmedieforskningens resultat när opinionsbegreppet diskuterades. Åmark hänvisade bland annat till *Masskommunikation och åsiktsförändringar* och kom till slutsatsen att det var "opinionsbildningen" snarare än "opinionen" han undersökte. Eftersom opinionsbildningens "effekter" inte gick att klarlägga menade han vidare att det var mer adekvat att beskriva studieobjektet som "den offentliga debatten". Nybom talade på motsvarande vis om "pressdebatten" och Johansson om "opinionsyttringar".⁵⁹

Att tidningsmaterial undersöktes och beskrevs med andra ord än ”opinion” återkom i andra historiska studier från 1970-talet. Av särskilt intresse här är tre avhandlingar från historiska institutionen i Lund: Eva Blocks *Amerikabilden i svensk dagspress 1948–1968* (1976), Gunnel Rikardssons *The Middle East in the Swedish Press* (1978) och Eva Queckfeldts *”Vietnam”: Tre svenska tidningars syn på vietnamfrågan 1963–1968* (1981). I dessa undersökningar fick massmedieforskningen större inflytande än i de tre Stockholmsavhandlingarna. Till skillnad från kollegorna i Stockholm undersökte Block och Rikardsson inte bara ledarartiklar och annat debattmaterial. För att teckna ”bilden” och utreda ”frågan” studerade de även tidningarnas nyhetsmaterial. Queckfeldt som genomförde en ”temaanalys” av tidningarnas ”åsikter” gjorde däremot en avgränsning till ledarsidor.⁶⁰ Hon påpekade emellertid att avhandlingsarbetet dragit ut på tiden, och att de avgränsningar och kategorier som bestämts i början av 1970-talet i viss mån framstod som problematiska mot slutet av decenniet då den kvantitativa pressforskningen förfinats metodologiskt. ”Tyvärr var mitt eget tidningsmaterial då redan draget, min kodning redan avslutad.”⁶¹ När man arbetade med kvantitativ metod var det svårt att ändra kategorier och urval under arbetets gång.

Redan i förorden framgick att de lundensiska historikerna haft ett stort utbyte av kollegor från andra ämnen. Till dem som tackades hörde Kjell Nowak från ekonomi, Lennart Weibull från statsvetenskap och Sven Windahl från ämnet informationsteknik. Enligt Queckfeldts förord hade Karl-Erik Rosengren från sociologi varit hennes handledare under flera år.⁶² Att historikerna i Lund var öppna för intryck utifrån framgår också av att de stod som värdar för den nordiska konferens om ”Konfliktforskning och massmediaforskning” som anordnades 1973. Bland föredragshållarna fanns Rosengren, Torbjörn Vallinder och Johan Galtung.⁶³ De tre pressavhandlingarna som skrevs i denna miljö präglas både teoretiskt och metodologiskt av den moderna massmedieforskningen, men också av kommunikationsforskningen inom exempelvis psykologi. Både Block och Rikardsson refererade sålunda till den individpsykologiska attitydforskningen när de definierade sina analysobjekt.⁶⁴

Det som utmärker avhandlingarna är emellertid just den vikt som lades vid *metodfrågor*. Alla tre tillämpade olika former av kvantitativ innehållsanalys i Berelsons tappning – ”den ’objektiva’ metoden”, som det heter i Blocks studie – även om de också framhävde de kvalitativa inslagen i kodningsarbetet.⁶⁵ Samtliga hade som delsyfte att hitta metoder som

gjorde det möjligt att studera attityder i ett stort pressmaterial.⁶⁶ Som en konsekvens av detta var metodkapitlen omfattande, betydligt längre än teoriavsnitten. Härtill kom en lång rad tabeller och kodscheman i bilagor – i Blocks fall rentav en 66-sidig volym som trycktes separat.⁶⁷

Att avhandlingsprojekten utgjorde prövningar i flera avseenden framgår tydligast i Rikardssons metodbeskrivning: "The coding work was experienced as exacting, mainly due to the high degree of concentration needed." Sex kodare hade varit sysselsatta med det omfattande pressmaterialet. Den statistiska bearbetningen hade emellertid gjorts av en dator: "Manual processing had not been possible."⁶⁸ Resultatet var tre avhandlingar som sannolikt hade kunnat läggas fram också på en statsvetenskaplig eller sociologisk institution. Det är därför inte konstigt att både Block och Queckfeldt några år senare deltog i projektet "Kulturindikatorer: Svensk symbolmiljö 1945–1975". Projektet var tvärvetenskapligt och involverade såväl sociologer som ekonomer, historiker och statsvetare. Projektledare var Rosengren, och bland övriga deltagare märktes exempelvis Nowak och Odén. Syftet var att studera "i samhället förhärskande åsikter, värderingar, attityder och kunskaper". Den huvudsakliga metoden var kvantitativ innehållsanalys av dags- och veckopress.⁶⁹

Från massdata – till Big Data

När hundra år av svensk presshistorisk forskning sammanfattades i *Scandinavian Journal of History* år 1982 konstaterades att det var under det föregående decenniet som de flesta undersökningar hade publicerats. Förutom dem som nämnts ovan behandlades studier av Stig Boberg, Jarl Torbacke, Ann-Maria Ullsten, Karl-Hugo Wirén med flera. Många studier behandlade tidningsföretagen, ekonomiska förhållanden och enskilda aktörer snarare än tidningsinnehållet i sig. Översikten gjorde det emellertid tydligt att tidningssidan nu blivit ett lika legitimt historiskt studieobjekt som dokument av andra slag. Den förändring som kunde konstateras under de etthundra år som studerades handlade till stor del om att presshistoria omvandlats från något som sysselsatte journalister till ett fält för akademisk forskning.⁷⁰ Helt säkert hade influenserna från den samhällsvetenskapliga massmedieforskningen en stor betydelse för detta förvetenskapligande. Den typen av forskning erbjöd teorier och metoder som gjorde tidningspressen möjlig att undersöka. Med samhällsvetenskapliga modeller i bagaget kunde historikern med gott samvete bege sig ner i tidningsarkivet.

Mikrofilmer och andra informationstekniker bidrog till att tidningsmaterialet gjordes mer lättillgängligt – samt till en del av historikernas empiriska kanon. Att de flesta av de andra materialkategorier som Waller räknade upp 1961 förblev ofilmade innebar att de med Assmanns terminologi dömdes att bli ”passivt ihåglomna”. Arkivsituationen medförde ”att pressen trots sin svårhanterlighet i mer än ett avseende dock är det lättast tillgängliga materialet”.⁷¹ Lättillgängligheten till trots krävdes ofta en stab av medhjälpare som kunde bistå med excerpering och kodning. I en tillbakablick författad 2012, förklarar Klas Åmark att under 1960- och 1970-talen ”dominerades inte längre den svenska historieforskningen av enskilda individer och riktningar knutna till dem, utan det är kollektiven som präglar utvecklingen”.⁷² Detta gällde inte bara teoretiska skolbildningar utan också det vardagliga forskningsarbetet i arkiv och framför datamaskiner. De avhandlingar som använde tidningsmaterial som källa bär därför ofta drag av tidsenliga grupparbeten. Ingen människa hade kunnat processa all denna data, konstaterade Rikardsson på tal om sin datoranvändning. Och ingen enskild forskare hade möjlighet att på egen hand samla in och registrera all den data som datorn skulle processa. Det var av denna anledning som interkodarreliabiliteten fick så stort utrymme i flera metodavsnitt. Av dem som assisterade i kodningsarbetet krävdes disciplin, att de lärde sig ett gemensamt kodspråk.

Tankarna om massdataanvändningens möjligheter under 1960- och 1970-talet har flera likheter med föreställningarna om *digitaliseringens* potential idag. Detta gäller inte minst användningen av tidningsmaterial som källa. Också idag överväldigas forskarna av det gigantiska material som plötsligt blivit tillgängligt – nu i digital form. Detta nya material kräver nya metoder. Ingen människa kan på egen hand läsa alla tidningar som gjorts digitalt tillgängliga – men datorer kan! På samma sätt som under 1960- och 1970-talet framställs den *storskaliga databearbetningen* som mer vetenskaplig och objektiv, och med delvis samma argument: med teknikens hjälp reduceras människans subjektiva påverkan på resultatet.⁷³

Vad som för 40 år sedan var en fråga om interkodarreliabilitet är idag en fråga om OCR-läsningens tillförlitlighet. En viktig skillnad mellan halv- och helautomatiska tekniker är att de förra kräver assistenter som matar in uppgifter i systemet, medan de senare antas fungera utan mänsklig assistans. För båda teknikerna gäller dock att läs- och skrivhuvuden behöver kalibreras: I första fallet människohuvuden (som var Hadenius

huvudbry), i andra fallet maskinhuvuden (vilket inte minst tydliggörs av felprocenten i digitaliserad äldre tidningstext).⁷⁴ I praktiken är det kanske inte så stor skillnad mellan nu och då. De institutioner som idag digitaliserar tidningstext är också de beroende av assistenter som registrerar manuellt och rättar de fel som maskinläsningen genererar. Men de tillhör inte proseminariet – utan sitter snarare *outsourcade* i Rumänien, Indien och Kambodja.⁷⁵

Noter

1. SOU 1977:11, *Forskning om massmedier: Betänkande av Massmedieforskningsutredningen*, 36.
2. Jörgen Weibull, "Metodologiska problem i modern historia", *Scandia*, nr 1, 1969, 9.
3. Aleida Assmann, "Canon and Archive", *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook*, red. Astrid Erll & Ansgar Nünning (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), 102.
4. Jussi Parikka, *What is media archaeology?* (Cambridge: Polity, 2012), 113f.
5. Pentti Renvall, *Den moderna historieforskningens principer* (Stockholm: Natur och kultur, 1965), 93.
6. SOU 1951:36, *Arkiv- och biblioteksfilmning: Betänkande avgivet av 1949 års sakkunniga rörande arkiv- och biblioteksfilmning*, 51.
7. Johan Jarlbrink, "Historien i tidningsklipp – tidningsklipp i historien: Klipp i arkiv, dagbok och bokfilm", *Historisk tidskrift*, nr 3, 2010; Johan Jarlbrink, "Tidningen som läsning, papper och skräp", *Läsning*, red. Jenny Björkman & Björn Fjæstad (Göteborg: Makadam, 2013).
8. Ds U 1976:14, *Dagspress på mikrofilm: Filmning – arkivering – läsning. Tidningsfilmningskommitténs andra rapport*, 30.
9. Ibid., bilaga 5, 3.
10. James Mussell, *The nineteenth-century press in the digital age* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012), 70f, 104–108.
11. Assmann.
12. Sture M. Waller, "Historisk opinionsundersökning och tidningsforskning: Några reflektioner kring metodfrågor", *Historisk Tidskrift*, 1961, 280.
13. Anke te Heesen, *The newspaper clipping: A modern paper object* (Manchester: Manchester University Press, 2014), 78f.
14. Torvald Höjer, "Den internationella kongressen för historiska vetenskaper i Berlin 1908", *Historisk Tidskrift*, 1908, 164.
15. Torvald Höjer, "Till frågan om den nyaste historiens källor: Några metodologiskt-kritiska anmärkningar", inträdestal i Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien 1932, tryckt postumt i *Historisk Tidskrift*, 1938, 5.

16. Om källkritiken i det tidiga 1900-talets historievetenskap, se Ragnar Björk, "Hjärne-traditionen", 95, samt Rolf Torstensson & Birgitta Odén, "Den weibullska riktningen", 109ff, båda i *Historieskrivningen i Sverige*, red. Gunnar Artéus & Klas Åmark (Lund: Studentlitteratur, 2012).
17. Edvard Bull, "Den moderne pressen som historisk kilde", *Scandia*, nr 1, 1929, 1–2, 21f.
18. Curt Weibull, "Bismarcks fall", ursprungligen en föreläsning vid Göteborgs högskola 1926, publicerad i *Historiska problem och utvecklingslinjer* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1962), 143, 147.
19. Herbert Tingsten, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling. 1* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1967), 5.
20. Carl Arvid Hessler, "Ett politiskt klipparkiv", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, nr 1, 1951, 84.
21. Ibid., 85.
22. Svante Nycander, "Pressen i tre valrörelser", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, nr 1, 1958; Mats Kihlberg & Gunnel Höijer, "Pressdebatten kring den svenska hjälpen till mindre utvecklade länder under 1950-talet", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, nr 4, 1960; Nils Häggström, "Libanonkrisen i svensk debatt sommaren 1958", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, nr 2–3, 1963; Bengt Hermansson, "Pressdebatten om biskopsval 1950–1963", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, nr 5, 1965.
23. Leif Lewin, "Historiens mening", *Festskrift till professor skytteanus Carl Arvid Hessler utgiven till 80-årsdagen den 10 februari 1987 av hans lärjungar*, red. Carl Arvid Hessler & Leif Lewin (Uppsala: Uppsala universitet, 1987), 84.
24. Carl Arvid Hessler, *Statskyrkodebatten* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1964), 452.
25. Gunnar Qvist, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846: Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena* (Göteborg: Göteborgs universitet, 1960), 121.
26. Waller, 1961.
27. Göran B. Nilsson, "Om det fortfarande behovet av källkritik. Jämte några reflexioner över midsommaren 1941", *Historisk Tidskrift*, 1973.
28. Rolf Torstendahl, *Introduktion till historieforskningen: Historia som vetenskap* (Stockholm: Natur och kultur, 1966).
29. Stig Hadenius, "Partiers beslutsprocess och tjänstepensionsfrågan", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, nr 4, 1965, 344.
30. Mats Bergquist & Bengt A. W. Johansson, "Statsvetenskapens metodologi – några synpunkter", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, nr 5, 1966, 422.
31. Tingsten, 6.
32. Stig Hadenius, "En kvantitativ innehållsanalys av dagspressen: Teknik och användning i modern historisk forskning", *Opinion och opinionsbildning som historiska forskningsobjekt: Föredrag vid Nordiska fackkonferensen för historisk metodlära på Håsselby slott 4–6 maj 1967* (Oslo: Universitetsforlaget, 1968), 66.
33. Ibid., 67.

34. Ibid., 68–71.

35. Peter Becker & William Clark, "Introduction", *Little tools of knowledge: Historical essays on academic and bureaucratic practices*, red. Peter Becker & William Clark (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001), 16. Inom byråkratin har blanketten haft en snarlik funktion, se Lisa Gitelman, *Paper knowledge: Toward a media history of documents* (Durham: Duke University Press, 2014), 30f; Charlie Järpval, "En länk i enhetlighetens kedja: Blanketter i kontorets pappersmaskineri", *Mediehistoriska vändningar*, red. Marie Cronqvist, Johan Jarlbrink & Patrik Lundell (Lund: Lunds universitet, 2014).

36. Om vetenskapliga observations- och skrivtekniker som gör de empiriska fynden flytt- och beräkningsbara, se Bruno Latour, "Visualization and cognition: Thinking with eyes and hands", *Knowledge and society: Studies in the sociology of culture past and present*, vol. 6, red. Henrika Kuklick & Elizabeth Long (Greenwich, Connecticut: jai Press, 1986); Lorraine Daston, "Taking Note(s)", *Isis*, nr 3, 2004.

37. Hadenius, 1968, 75.

38. Sture M. Waller, "Opinionsbegreppet vid studiet av svensk utrikespolitisk debatt under 1860- och 1870-talen", *Opinion och opinionsbildning som historiska forskningsobjekt: Föredrag vid Nordiska fackkonferensen för historisk metodlära på Hässelby slott 4–6 maj 1967* (Oslo: Universitetsforl., 1968), 62.

39. Kjell Nowak, Benny Carlman & Karl-Erik Wärneryd, *Masskommunikation och åsiktsförändringar* (Stockholm: Norstedt, 1968, andra upplagan), anger i förordet (utan sidnummer) att de har för avsikt att introducera "masskommunikationsforskningen", medan Stig Hadenius & Lennart Weibull, *Press, radio, tv: En bok om massmedia i dagens samhälle* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1970), 28, hänvisar till en vanlig uppdelning i "massmediaforskning" (för "studier av media") och "masskommunikationsforskning" (som framförallt ägnat sig åt "mottagar-sidan").

40. Per Hultqvist, "Nya former för metodutbildningen i Göteborg", *Historisk Tidskrift*, 1969, 345.

41. Birgitta Odén, "Historiens plats i samfundsforskningen: Ett diskussionsinlägg", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, nr 1, 1968, 26.

42. Klas Åmark, "Teoriernas intåg i svensk historieforskning", red. Gunnar Artéus & Klas Åmark, *Historieskrivningen i Sverige* (Lund: Studentlitteratur, 2012), 135, 144ff.

43. De skrifter som behandlades var bland annat Stig Hadenius, Lennart Weibull & Jan-Olof Seveborg, *Socialdemokratisk press och presspolitik 1899–1909* (Stockholm: Tiden, 1968), samt samma författares *Partipress: Socialdemokratisk press och presspolitik 1910–1920* (Halmstad: Rabén & Sjögren, 1970); Stig Hadenius & Lennart Weibull, *Press radio TV: En bok om massmedia i dagens samhälle* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1970); Jörgen Westerståhl, *Vietnam i Sveriges Radio: En studie av opartiskhet och saklighet i nyhetsförmedlingen utförd på uppdrag av Radionämnden* (Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet, 1968); Stig Hade-

- nius, *Nyheter från TT: Studier i 50 års nyhetsförmedling* (Stockholm: Bonnier, 1971).
44. Klas Åmark, "Den franska revolutionens förbannelse: En undersökning av modellens och metodens effekter på forskningsresultaten i aktuell svensk pressforskning", *Historisk Tidskrift*, 1973a, 374–385.
 45. Åmark, 1973, 391. En kritisk diskussion om dessa båda böcker hade *Historisk Tidskrift* publicerat ett år tidigare, Lars Björnin inledde och författarna fick möjlighet att svara, "Ny kunskap", *Historisk Tidskrift*, 1972.
 46. Åmark, 1973a, 398.
 47. Weibull, 1969, 16.
 48. Carl Göran Andræ, "Clio inför automationen", *Historisk Tidskrift*, 1966, 55.
 49. Stig Ekman, "Sverige under andra världskriget: Presentation av ett forskningsprojekt", *Historisk Tidskrift*, 1970, 304.
 50. Ekman, 1970, 305f. Den 43-sidiga kodboken är numera tillgänglig online, <http://snd.gu.se/catalogue/file/3386> (senast kontrollerad 15/8 2015).
 51. Stig Ekman, "Projektet 'Sverige under andra världskriget'", *Projekt och perspektiv: Rapport från Gunnar T Westins jubileumsseminarium* (Stockholm: Almqvist & Wiksell international, 1979), 111.
 52. Ekman, 1970, 307.
 53. Om den strukturella likheten mellan kortkataloger och datorer (eller rättare: Turingmaskinen), se Markus Krajewski, *Paper machines: About cards & catalogs, 1548–1929* (Cambridge Mass.: MIT Press, 2011), 1–3, 8, 139f.
 54. Krajewski, 113–117; Matts Lindström, "Där papperet slutar tar filmen vid: Överflöd och mikrofotografisk reproduktion, 1900–1940", *Information som problem: Medieanalytiska texter från medeltid till framtid*, red. Otfried Czaika, Jonas Nordin & Pelle Snickars (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2014).
 55. Krajewski, 127.
 56. Gunnel Rikardsson, *The Middle East conflict in the Swedish press: A content analysis of editorials in three daily newspapers 1948–1973* (Stockholm: Esselte stadium, 1978), 23.
 57. Klas Åmark, *Makt eller moral: Svensk offentlig debatt om internationell politik och svensk utrikes- och försvarspolitik 1938–1939* (Stockholm: Stockholms universitet, 1973b), 13f. Se även Alf Johansson, *Finlands sak: Svensk politik och opinion under vinterkriget 1939–1940* (Stockholm: Allmänna förlaget, 1973), 13, samt Torsten Nybom, *Motstånd – anpassning – uppslutning: Linjer i svensk debatt om utrikespolitik och internationell politik 1940–1943* (Stockholm: LiberFörlag, 1978), 7f.
 58. Nybom, 23ff, 30.
 59. Åmark, 1973b, 14ff; Nybom, 30; Johansson, 11.
 60. Eva Queckfeldt, "Vietnam": *Tre svenska tidningars syn på Vietnamfrågan 1963–1968* (Lund: CWK Gleerup 1981), 4, 9f.
 61. Queckfeldt, "Förord", utan sidnummer.
 62. Ibid.
 63. *Konflikter och massmedia: Nordisk konferens om konflikt- och massmediaforskning.*

Historiska institutionen, Lunds universitet, den 6–7 april 1973 (Lund: Lunds universitet, 1973).

64. Eva Block, *Amerikabilden i svensk dagspress 1948–1968* (Lund: Liber Läromedel/Gleerup, 1976a), 13f; Rikardsson, 24f.

65. Block, 1976a, 28.

66. Block, 1976a, 10; Rikardsson, 15.

67. Eva Block, *Kodschema och registreringar till Amerikabilden i svensk press 1948–1968* (Lund: Liber Läromedel/Gleerup, 1976b).

68. Rikardsson, 59f.

69. Karl-Erik Rosengren, "Forskningsprogrammet Kulturindikatorer", *Reklam och samhällsförändring: Variation och konstans i svenska populärpressannonser 1950–1975*, red. Kjell Nowak & Gunnar Andrén (Lund: Studentlitteratur, 1981), utan sidnummer.

70. Elisabeth Sandlund Gräfvert & Jarl Torbacke, "Hundred years of Swedish press history: From general surveys to problem-oriented research", *Scandinavian Journal of History*, nr 1 1981.

71. Waller, 1968, 59f.

72. Åmark, 2012, 135.

73. Se till exempel Matthew Jockers, *Macroanalysis: Digital methods & literary history* (Urbana: University of Illinois Press, 2013); Danah Boyd & Kate Crawford, "Critical questions for big data: Provocations for a cultural, technological, and scholarly phenomenon", *Information, Communication & Society*, Nr 5, 2012.

74. Om skrivhuvuden, se Krajewski, 139f.

75. Se till exempel företaget "Digital Divide Data" i Kambodja, <http://www.digitaldividedata.com/> (senast kontrollerad 15/8 2015), samt "Königliche Bibliothek in Den Haag: Europas störstes Digitalisierungsprojekt für Zeitungen", <http://www.b-i-t-online.de/heft/2009-02/inter1.htm> (senast kontrollerad 15/8 2015).

Gränsdragningar och korsbefruktningar

*Kultur och massmedia
i 1970-talets nya kulturpolitik¹*

MY KLOCKAR LINDER

Det är på det kulturpolitiska området som massmediefrågor har sin huvudsakliga hemvist, både idémässigt och som en del av den politiska förvaltningen.² De två stora statliga kulturpolitiska utredningar som genomfördes under 1990- och 2000-talen tog upp massmedierna som centrala inslag i 1900-talets kulturpolitiska praktiker.³ I båda utredningarna framhölls utvecklingen inom massmedierna som en av de mest genomgripande förändringar som kulturpolitiken genomgått under 1900-talets avslutande decennier. Särskilt 1993 års kulturutredning tryckte hårt på massmedierna som en integrerad del av kulturpolitiken och betonade bland annat deras betydelse för yttrandefrihet och för tillgängliggörandet av kultur.⁴

I sina analyser av hur kulturpolitiken hade utformats under 1900-talet förhöll sig både 1993 och 2007 års kulturutredning i hög grad till det betänkande och den proposition som sedermera har kommit att gå till historien under benämningen 1974 års kulturpolitik. Att den tillskrivs så stor betydelse är inte förvånande. 1974 utgör ett märkesår för svensk statlig kulturpolitik, då riksdagen beslutade om de mål som angav riktlinjerna för kulturpolitikens fortsatta utformning. Flera har framhållit att detta beslut markerade startskottet för den officiella svenska statliga kulturpolitiken – då etablerades helt enkelt *kulturpolitik* som ett politiskt sakområde som staten ålade sig själv att ta ett samlat ansvar för.⁵

1974 års kulturpolitiska proposition föregicks av en omfattande utredning som 1972 hade resulterat i betänkandet *Ny kulturpolitik*. Här framhölls massmedierna som en viktig del av det kulturpolitiska området, inte minst som ett led i vidgningen av själva begreppet kultur. Att det förhöll

sig på detta vis ingick i självförståelsen hos utredargruppen som låg bakom betänkandet. I förordet framhölls att man "[t]ill det kulturpolitiska området [borde föra] inte endast de konstnärliga uttrycksformerna utan även andra medier för kommunikation såsom press, radio och television". Förhoppningar uttrycktes om att de konstnärliga uttrycksformerna tillsammans med massmedierna skulle kunna "belysa samhällets sätt att fungera och därmed behovet av förändringar", vilket pekar på massmedierna som ett viktigt komplement till den *kritiska* potential som vanligen tillskrivs konsten och kulturen.⁶

Men att massmedierna hör till kulturpolitikens område är inte självklart. Snarare är det resultatet av en historisk process där ett kulturpolitiskt område successivt urskildes och etablerades. I det här kapitlet diskuterar jag relationen mellan begreppen kultur och massmedia i 1970-talets nya kulturpolitik. Kronologisk tonvikt ligger på 1960- och början av 1970-talen då Sverige "fick" sin första kulturpolitik i det avseendet att ett formellt kulturpolitiskt område – kort sagt ett område som kunde bli föremål för politiska åtgärder och beslut – mejslades fram och stabiliserades. Som påtalats framhölls massmedierna som en del av det "vidgade" kulturpolitiska område som utredningen Kulturrådet (ja, den kallade sig så) diskuterade i sitt betänkande, och massmedierna brukar också nämnas som en del av den prövning eller omformulering som kulturbegreppet vid denna tid sägs ha genomgått.⁷ Men att sammanfatta utvecklingen under 1960-talet som att massmedierna inkluderades i det kulturpolitiska området vore en alltför förenklad beskrivning, inte minst då det antyder att ett avgränsat och urskiljbart kulturpolitiskt område redan förelåg (som massmedierna kunde infogas i). Därför kommer jag i det följande att diskutera hur massmedierna förhandlades och begreppsliggjordes som en del av ett kulturpolitiskt område, och därigenom medverkade till områdets formering. Som empirisk utgångspunkt använder jag utredningen Kulturrådet, samt de riksdagsdebatter om kulturpolitikens framtida utformning som föregick utredningens inrättande.⁸ Detta material utgör en bra ingång för att undersöka hur kulturpolitiken vid denna tid utformades och förhandlades. Vad jag särskilt vill lyfta fram är dynamiken mellan begreppen kultur respektive massmedia och hur de på olika sätt formade och korsbefruktade varandra.⁹ Fokus ligger på hur massmedierna formulerades som en del av ett kulturpolitiskt område, samt vilka överväganden och hänsyn som hängde samman med detta. Vilken roll och betydelse tillskrevs massmedierna i den kulturpolitik som höll på att utformas? Hur

positionerades massmedierna som en ”kulturpolitisk” fråga, och vilka problem respektive möjligheter förknippades de med? Var drogs gränsen mellan begreppen och hur artikulerades denna gräns?¹⁰

Kulturpolitiska oenigheter

Något stabilt eller fixerat kulturpolitiskt område förelåg inte under 1960-talet – snarare höll det på att upprättas. Ett exempel på detta är att ”kulturfrågor” vid decenniets ingång inte fanns som en samlad enhet i den politiska förvaltningen. Ärendena var förlagda till flera departement, där ecklesiastikdepartementet (som 1968 bytte namn till utbildningsdepartementet) ansvarade för kyrko- och utbildningsärenden (inkluderande bland annat museer, arkiv, bibliotek), kommunikationsdepartementet ansvarade för radio och teve, medan det ekonomiska ansvaret låg hos handelsdepartementet. 1963 skedde en organisatorisk reform där det ekonomiska ansvaret flyttades till ecklesiastikdepartementet och i samband med detta inrättades en särskild kulturenhet. Några år senare, 1967, överfördes radio och teve från kommunikationsdepartementet.¹¹

Men vid 1960-talets början hade dessa reformer ännu inte skett. När kulturpolitikens framtida utformning debatterades i riksdagens kammare var den administrativa samordningen – eller snarare frånvaron därav – något som återkommande kommenterades, och uppdelningen på flera departement framhölls som besvärande, irrationell, oenhetlig och ineffektiv.¹² En annan, delvis relaterad fråga som diskuterades, och som likaså pekar på att det kulturpolitiska området var under förhandling, var behovet av att tillsätta en kulturutredning och att upprätta ett kulturpolitiskt handlingsprogram. Detta var ett förslag som, i olika utformningar, avlämnades i motioner från 1962 och framåt. Riksdagsledamöter från olika partier pekade på att kulturområdet var splittrat och att de olika åtgärderna var separerade från varandra, vilket gjorde en effektiv kulturpolitik svår att realisera. Därför förespråkades en kulturutredning som skulle ta ett ”samlat grepp” om kulturområdet, samt föreslå långsiktiga och målinriktade åtgärder.¹³

Alla ansåg dock inte att en samlad kulturpolitik var något önskvärt. 1960-talets riksdagsdebatter visar tvärtom prov på en rad oenigheter ifråga om hur kulturområdet var utformat och hur det skulle hanteras. Oenigheterna låg på flera plan, och rörde allt från hur förhållandena skulle förstås och beskrivas (var kulturpolitiken exempelvis verkligen så splittrad

och ineffektiv som vissa gjorde gällande?), hur kulturområdet skulle hanteras (var en övergripande kulturutredning verkligen den lämpligaste metoden?), till frågor om kulturens karaktär och huruvida det verkligen gick – liksom om det var önskvärt – att urskilja ett särskilt kulturpolitiskt område.¹⁴

Unika möjligheter – men med komplikationer

I diskussionerna där dessa oenigheter ställdes mot varandra kunde massmedierna användas som ett argument till varför en kulturpolitisk översyn var nödvändig, detta i form av en kulturutredning med tillhörande handlingsprogram. Så var fallet i den centerpartistiska motion från 1962 som argumenterade för behovet av ett kulturpolitiskt handlingsprogram med särskilt fokus på kulturstödjande åtgärder regionalt och centralt. Ett av de områden som enligt motionen borde uppmärksammas var radio och teve. Motionärerna framhöll hur radion ”är eller skulle kunna vara vårt främsta redskap för estetisk fostran och fördjupad fortbildning” och att ”[m]assmedias enorma genomslagskraft i alla folkgrupper gör dem till mycket viktiga kulturpolitiska instrument”. Betydelsen som radio och teve tillskrevs handlade inte minst om deras potential i fråga om geografisk räckvidd:

Radio och TV är som media unika genom att de i lika grad kan komma folket i skilda landsdelar till godo; det är ju annars regel att glesbygderna missgynnas i fråga om möjligheter till kulturkonsumtion. För många människor är radion den enda kulturkontakten, och radio- och TV-programmen måste därför kunna ge en fyllig och representativ bild av det kulturella skeendet. Radion skall naturligtvis dessutom svara för god underhållning och nyhetsförmedling. Det är därför angeläget, att radio och TV ges de resurser som krävs för att uppfylla dessa målsättningar.¹⁵

I centerpartisternas motion framställdes satsningar på radio och teve som en viktig kulturpolitisk åtgärd. Detta hängde samman med en uppfattning om radio och teve som ett verktyg kopplat till möjligheterna att sprida kultur bland befolkningen. Dessa möjligheter var i första hand geografiskt betingade och översynen av massmedia kopplades samman med andra åtgärder för att främja ett regionaliserat och decentraliserat

kulturliv. I fråga om geografisk spridning framhölls radio och teve som ”unika”. Detta ställde krav, både vad gällde mediernas innehåll (”en fyllig och representativ bild av det kulturella skeendet”, ”god underhållning och nyhetsförmedling”), liksom på de finansiella och organisatoriska strukturer som kringgärdade dem. Såväl målsättningarna som kvaliteten i radio- och teveprogrammen behövde därför uppmärksammas ytterligare. När motionen diskuterades i andra kammaren antyddes att satsningar på radio och teve – utöver att verka för geografisk spridning – kunde vara ett led i etableringen av en samlad kulturpolitik. Utvecklingen av radio och teve skulle kunna möjliggöra ett ”samspel mellan kulturskapare, folkbildningssträvanden och radio- och TV-verksamhet som hittills inte uppmärksammats i nämnvärd grad”, varför en ”planmässig handläggning i fråga om exempelvis radio och TV-nätets utbyggnad och kapacitet, folkbildningsstödet och kulturstödande åtgärder i övrigt” – kort sagt en samordning under ett departement – framhölls som behövlig.¹⁶

Spridningen av kultur handlade dock inte bara om geografi. En angelägen fråga var hur man skulle åstadkomma en *social spridning* och nå de grupper som av olika skäl inte ingick i de redan befintliga publikerna. Även här tillskrevs massmedierna en central betydelse. År 1965 avlämnade kommunistpartiets Gunnar Adolfsson en motion i första kammaren där han efterlyste en utredning som skulle genomföra en ”riksomfattande kartläggning av skiljaktigheterna av kulturaktivitet inom socialgrupperna” samt föreslå åtgärder för att tillgängliggöra kulturen för alla delar av befolkningen. Massmediernas betydelse framhölls härvid som fundamentalt:

Vi vill i detta sammanhang även fästa uppmärksamheten på de ökade möjligheter att ”distribuera kultur” som vunnits genom tillkomsten av ett sådant massmedium som televisionen, vars kapacitet på ifrågavarande område långt ifrån utnyttjats i den utsträckning som varit möjlig med ökat anslagsgivande: längre sändningstid, dubbelrade program samt en fastare och mer nyanserad målinriktning av TV-programmens sammansättning och karaktär.¹⁷

Precis som i den centerpartistiska motionen kopplades alltså massmedierna samman med möjligheter till ökad distribution och spridning av kultur. Den spridning som kommunisterna fokuserade på var dock socialt snarare än geografiskt inriktad, där inte minst televisionen framhölls som

ett sätt att vidga publiken utöver de traditionella deltagarna i kulturlivet. Ett motsvarande, socialt inriktat distributionsperspektiv återfanns även i en kombinerad centerpartistisk och folkpartistisk motion från 1967. Motionärerna Thorsten Larsson och Sven Nyman anknöt uttalat till motioner från tidigare år som diskuterat kulturspridning, kulturintresse och kulturkonsumtion och menade att det nu var dags att "angripa dessa frågeställningar från delvis nya utgångspunkter". Hit hörde ett ökat fokus på etermedierna i form av radio och television, och motionärerna framhöll att radio och teve "utan tvekan" hade "medfört nya möjligheter för stora grupper medborgare att komma i kontakt med olika former av kulturella aktiviteter" såsom konst, musik och litteratur. Massmediernas *potential* kunde dock utnyttjas ytterligare, och en fråga som motionärerna önskade få särskilt utredd var "de möjligheter som står till buds att i långt större omfattning än hittills varit fallet föra ut kulturen till hela folket via etermedia, vilka bjuder enastående möjligheter i det avseendet".¹⁸ I radio och teve förekom redan "god teater, högklassiga filmer och omväxlande musikaliska evenemang" – men vad som behövdes, framhöll motionärerna, var "*systematisk forskning och kultursociologiska undersökningar* kring etermedias roll i kulturbefrämjande syfte".¹⁹

De nya massmedierna i form av radio och teve hade alltså enligt flera riksdagsledamöter bidragit till en situation där en översyn av kulturpolitiken var nödvändig. Samtidigt kunde teve och radio också fungera som effektiva kulturpolitiska redskap. Som verktyg för social och geografisk spridning, det vill säga för att i olika avseenden "föra ut kulturen till hela folket", framhölls massmedierna som "unika" och "enastående" vilket gjorde dem till centrala hänsyn vad gällde kulturpolitikens fortsatta utformning. Men med möjligheterna följde vissa komplikationer. Givet massmediernas stora betydelse kunde det vara vanskligt att negligera dem eller att underutnyttja deras potential. I första kammarens debatt 1966 pekade folkpartisten Sven Nyman på denna dubbeltydiga funktion:

Radions och tv:s och pressens möjligheter för kulturspridning till alla folkgrupper är faktiskt obegränsade, under förutsättning att dessa massmedia riktigt utnyttjas. Här skulle man ibland vilja att radionämnden grep hårdare in när det gäller program som river ned vad kulturskapande krafter bygger upp.²⁰

Tilltron till massmedierna som verktyg för kulturspridning kunde alltså grumlas av betänkligheter kring innehållet i den kultur som spreds. Det fanns med andra ord en risk att programmets innehåll hade en destruktiv effekt och verkade nedbrytande istället för kulturellt uppbyggande. För att motverka detta antydde Nyman behovet av att massmedierna underordnades instanser med reglerande verkan, så att utbudet kunde kontrolleras. Men detta var som sagt mer en antydning än en uttalad ståndpunkt, och den "oro" som Nyman artikulerade framstår främst som hypotetisk: kommentaren hade föregåtts av ett resonemang där massmediernas expansion pekades ut som en faktor som skulle kunna bidra till ett bredat kulturintresse i landet. Även om det på andra håll i riksdagsdebatten förkom anmärkningar om den potentiellt skadliga kultur som spreds via massmedierna, så var den generella bilden inte särskilt negativ. Tvärtom diskuterades massmedierna i företrädesvis välvilliga ordalag, där deras positiva kapaciteter på olika sätt betonades.

I fråga om massmediernas möjligheter till kulturspridning fanns emellertid en annan komplikation. Det fanns nämligen en risk att den presumtiva publiken av olika skäl inte tog till sig den "goda" kultur som förmedlades. Problemet kärna gällde alltså inte huruvida det innehåll som spreds via massmedia var skadligt och hur det kunde kontrolleras, utan hur människors inställning kunde förändras så de valde att tillgodogöra sig den kultur som gjordes tillgänglig via massmedierna. I andra kammarens debatt 1967 uttryckte centerpartiets Lennart Mattsson funderingen "om det inte finns någon möjlighet att hindra att folk, när det sänds goda program i radio och TV, antingen stänger av apparaterna eller också underlåter att använda dem". Att på detta sätt avstå var alltför vanligt, trots att det både i radio och teve förekom "många värdefulla program". Ett skäl till detta, fortsatte Mattsson, kunde vara att programmen upplevdes som för exklusiva. Den stora frågan var därför hur människor skulle uppmuntras och instrueras till att ta till sig även det "svåra" programinnehållet: bland de förslag som Mattsson nämnde hörde handledningar och diskussionsprogram i anslutning till kulturprogrammen ifråga.²¹

Den övergripande problematik som Mattsson gav uttryck för kan sammanfattas som en konflikt mellan å ena sidan den *lättillgänglighet* som massmedierna borgade för och å andra sidan *svårtillgängligheten* i det (kulturella) innehåll som förmedlades. Det var emellertid inte massmedierna som pekades ut som problemet, utan problemformuleringen utgjordes av

å ena sidan publikens obenägenhet att ta till sig kulturprogrammen och å andra sidan kulturprogrammets förmenta exklusivitet. Detta var också problemen som måste lösas. Även om massmedierna hade öppnat upp för nya publikgrupper så var dessa publikationer inget som diskuterades mer ingående, och det diskuterades inte heller huruvida olika publikationer kunde ha olika preferenser ifråga om vilken kultur de ville ta till sig. Även om Mattsson framhöll att "smaken är olika", konstaterade han samtidigt att det knappast kunde förnekas att det fanns många "värdefulla program". Frågan var därför "vad man kan göra för att kulturella program så ofta som möjligt skall kunna intressera större samhällsgrupper".²²

Olika kulturformer?

Massmedierna var alltså viktiga hänsyn när det gällde kulturpolitikens fortsatta utformning. I riksdagsdebatten framhöll riksdagsledamöter av olika partifärg massmediernas betydelse för spridandet av en "god", "värdefull" eller "högklassig" kultur, både geografiskt och socialt.²³ Men var då massmedierna främst att förstå som förmedlare av redan existerande kulturuttryck – eller utgjorde de en kulturform i egen rätt? I den mån frågan berördes i riksdagsdebatten så var det främst i förbifarten och sällan på ett mer elaborerat sätt. Gränsen var flytande och massmedierna diskuterades både som en kulturfråga bland andra och som ett sätt att distribuera kultur. När kommunisternas motion debatterades i första kammaren framhöll socialdemokraternas Yngve Möller både radio och teve som "våra största kulturspridare", vars möjligheter att "sprida kännedom om och intresse för konserter, böcker musik, o.s.v." var unika, samtidigt som han konstaterade att radio och teve skulle "förbli vår största teaterscen och vår största konsertestrad".²⁴ Här begreppsliggjordes massmedierna som ett både-och: både som en distributör eller förmedlare av kultur *och* som en kulturell arena på samma nivå som teaterscenen eller konsertestraden.

En annan sak som kan noteras i 1960-talets riksdagsdebatt är att massmedierna inte framhölls som en konkurrent till andra kulturyttringar. Det här är intressant eftersom konflikten mellan olika kulturbegrepp eller kulturformer ofta pekas ut som ett inslag i 1900-talets kulturdebatter, varvid massmedierna inte sällan förknippas med mer eller mindre negativt konnoterade begrepp som lågkultur, skräpkultur, masskultur eller populärkultur.²⁵ Än idag kan man stöta på uppfattningen att användningen av

olika massmedier sker på bekostnad av ”andra” – underförstått högre eller mer kvalitativa – former av kultur.²⁶ Men i den mån en sådan konflikt förekom i 1960-talets riksdagsdebatt så uttrycktes den inte på långa vägar så skarpt, och någon direkt rivalitet mellan massmedia och andra kultur-yttringar artikulerades inte i någon större omfattning. Däremot kunde massmedierna infogas i resonemang om gränsen mellan aktivt och passivt kulturdeltagande. Detta skedde exempelvis i en kommunistisk motion från 1966 som diskuterade hur massmediernas ökande roll tydliggjort såväl problemet med det ”passiva mottagandet” som betydelsen av kulturell självverksamhet.²⁷ Men inte heller här uttrycktes någon avgörande gräns mellan massmedier och andra kulturformer, och i den lista på frågor som motionärerna ville uppmärksamma återfanns skapandet av två TV-kanaler varav den ena skulle erbjuda ”mer utrymme än nu för kulturprogram”.²⁸

Även inom utredningen Kulturrådet och i betänkandet *Ny Kulturpolitik* var gränsen mellan massmedier och andra kulturformer flytande. Till skillnad från i riksdagsdebatten var relationen dock något som uttalat tematiserades. Ett exempel på sådan tematisering är diskussionerna om relationen mellan ”levande kultur” respektive ”etermediakultur” som fördes i betänkandet. Dessa var enligt betänkandet ”olika till sin natur” och det framhölls att rådet hade velat betona ”kulturens kommunikativa sida”. För att denna sida skulle kunna utvecklas krävdes ”en personlig kontakt mellan deltagarna i den kulturella verksamheten som etermedierna inte kan ge.” Etermediakulturen respektive den levande kulturen hade med andra ord olika syften och olika sätt att fungera vilket gjorde att de inte var utbytbara med varandra: ”Radio och framför allt tv innebär stora möjligheter att nå nya publikgrupper. ’Levande’ teater och radio- och tv-teater kan dock inte ersätta varandra. De bör därför utvecklas parallellt.”²⁹

Det var alltså inte helt säkert hur ”levande kultur” förhöll sig till kultur förmedlad via etermedier, och det fanns flera tvetydigheter i hur relationen beskrevs.³⁰ Att – som i betänkandet – framhålla de två som komplement till varandra kan ses som ett sätt att komma ifrån problemet att behöva ta ställning till – och inte minst utvärdera – deras respektive egenskaper och kvaliteter. Samtidigt var distinktionen både uttalat och underförstått behäftat med tydliga *värderingar*. Att etermedierna saknade den personliga kontakt som krävdes för att utveckla kulturens kommunikativa sida kan ses som ett exempel på hur massmedierna positionerades på

en "lägre" del av en kulturell skala. Det förekom också värderingar med avseende på innehållet som förmedlades. Det kom dock till uttryck mer implicit, som i den diskussion om kulturområdets struktur som fördes i betänkanudet. Här framhölls att teveteatrens repertoar inte helt gick att jämföra med repertoaren vid teaterinstitutionerna, med det lakoniska tillägget: "Som exempel kan nämnas serieteatern i televisionen."³¹ Här var det upp till läsaren att själv dra sina slutsatser om vad det innebar.

Även om relationen mellan levande kultur och kultur förmedlad via etermedia togs upp i betänkanudet var det dock inte givet att relationen var något som behövde beaktas. Vid utredningen Kulturrådets konstituerande möte hade radio och teves betydelse för jämlikhet och kulturdistribution nämnts bland de arbetsuppgifter som utredningsgruppen kunde ta sig an, och det konstaterades att det "[p]å många områden är [...] omöjligt att bortse från den roll radio/TV spelar, t.ex vad gäller teaterdistributionen". Därför kunde det finnas skäl att diskutera hur anslagspolitiken för Sveriges Radio förhöll sig till tevetatern.³² Men att det var en relation som krävde mer principiella utläggningar eller som behövde problematiseras på andra sätt var inte helt självklart. I utredningsmaterialet finns tvärtom ett exempel på tillfälle där relationen uttalat etablerades som en fråga i behov av särskilda överväganden. I maj 1970 diskuterades ett PM-utkast om regionaliseringen av teaterverksamheten och de frågeställningar som detta aktualiserade, varvid Henrik Sjögren från Teater- och orkesterrådet kritiserade att teaterförmedling via etermedier över huvud taget inte togs upp:

En mycket allvarlig brist i föreliggande PM anser jag det vara att frågan om teaterdistribution via radio och TV inte ens berörs. I många fall menar jag att det är en mycket bättre komplettering än vad Riksteatern nu kan erbjuda. Både radio- och TV-teatern har dessutom i markant utsträckning gjort pionjärinsatser för att utveckla en ny svensk dramatik. Givetvis är värdet av skådespelarnas personliga närvaro i rummet och publikmiljön utomordentligt stort. Men av en massa olika skäl kommer vi inte ifrån att TV-teatern framför allt – men också radioteatern som ett omistligt experiment- och minoritetsmedium – kommer att spela en stor roll i framtiden. Hur den 'levande' teaterns resurser skall kunna utnyttjas för TV-distribution är en huvudfråga för mig.³³

I kommentaren finns delvis en annan förståelse för relationen mellan levande kultur och kultur distribuerad via etermedier, än vad som kom till uttryck i betänkandet. Distributionen av kultur via etermedier framhölls som en fråga som krävde särskilda överväganden. I fråga om möjligheterna till kulturspridning lyftes etermedierna därtill fram som ett *bättre* alternativ än Riksteatern. Detta kan ses som en markering med viktiga kulturpolitiska implikationer. Riksteatern hade grundats 1934 som ett resultat av en teaterutredning som satts igång av dåvarande ecklesiastikminister Arthur Engberg; den brukar ofta framhållas som ett viktigt kulturpolitiskt initiativ från 1900-talets första hälft. I den kulturpolitiska retoriken under 1960-talet framhölls ”de tre R:en” där Riksteatern ingick som viktiga insatser för spridningen och decentraliseringen av kultur (vid sidan av Rikskonserter och Riksutställningar).³⁴ Men nu föreslogs alltså att etermedierna var bättre lämpade att fylla denna uppgift. Denna tonvikt vid etermediernas potential innefattade även en kritik mot nationalteaterinstitutionen och den kultur som företrädades av nationalscenerna Operan och Dramaten.

Mer intressant i detta sammanhang är emellertid hur det fortsatta resonemanget kan tolkas som ett argument för att det var den levande kulturen som skulle anpassas för att kunna förmedlas via etermedierna, främst genom att kommentaren lyfte frågan hur levande teater skulle kunna förmedlas via televisionen:

[O]m man nu på längre sikt vill försöka ta av dessa statliga institutioner deras speciella status-nimbus och ge små regionala grupper samma rang (och det enda som kan konstituera rang är ju resultat, kommunikatoriska och konstnärliga prestationer, inte traditioner och kungliga förordningar) så måste man gripa sig an frågan om hur levande teaterverksamhet skall kunna läggas till grund för TV-distribution, varigenom utbudet och valfriheten, servicen åt minoriteter och annorlunda-tänkande [...] ökar.³⁵

Radio och teve gjordes här konkret till en del av *omförhandlingen* av kvalitetsbegreppet inom kulturen, vilket bland annat innebar ett ifrågasättande av de etablerade kulturinstitutionernas status. Frågan hur en levande teaterverksamhet skulle kunna fungera som underlag för tevedistribution framhölls som avgörande för en omförhandling där värdet i kultur skulle bedömas utifrån dess resultat i form av ”kommunikatoriska och konst-

närliga prestationer”. Det innebar även att relationen mellan ”massmediakultur” och andra kulturformer fortsättningsvis kom att tematiseras på ett delvis annat sätt än tidigare – och göras till aktiv del av en kulturpolitisk problematik. När en reviderad version av promemorian distribuerades inom utredningsgruppen några dagar senare hade frågan om radio- och teveutbudets inverkan på den levande kulturen och hur det påverkade rådets förslag till regionalisering lagts till som en punkt i listan över frågor som måste beaktas:

Radio- och TV-teaterns framtida utveckling är av central betydelse för övriga teaterorganisatoriska åtgärder. Dels påverkar utbudet i massmedia den totala utbudssituationen och därmed behovet av ’levande’ teater. Dels är fasta teatrar och fria gruppers utnyttjande i radio- och TV-produktionen väsentligt såväl när organisatoriska och ekonomiska åtgärder skisseras som när teaterarbetarnas arbetsvillkor diskuteras.³⁶

Radio och teve var alltså inget passivt medium för distribution utan *påverkade* innehållet och utbudet i den ”levande” kulturen. Samtidigt var det osäkert hur denna påverkan egentligen såg ut, vilket förklarades med hänvisning till frånvaron av kunskapsunderlag. I promemorian framhölls bristen på kunskap som ett skäl till att förhållandena inom massmedierna i dagsläget inte kunde bli en integrerad del av rådets förslag. Det konstaterades såtillvida att utredningsgruppen, till dess att ett kunskapsunderlag upprättats, fick arbeta utifrån antagandet att ”radio- och TV-teaterns roll förblir relativt oförändrad”.³⁷

Överföring av logiker

I utredningen Kulturrådets interna diskussioner ser vi alltså hur utbudet inom massmedierna antogs påverka den ”levande kulturen” på sätt som gjorde att massmedierna måste tas i beaktande i den fortsatta kulturpolitiska planeringen – även om det i samma andetag konstaterades att man saknade kunskaper om hur denna påverkan mer exakt såg ut. I exemplen som jag lyft fram tycks det därtill ha förutsatts att det stoff som förmedlades genom massmedierna i något avseende var av ”kulturell” karaktär. Därför är det intressant att se hur utredningen Kulturrådet i det färdiga betänkandet motiverade att massmedierna skulle räknas till det kultur-

politiska området. Här var det nämligen inte det eventuella kulturella innehållet i massmedierna som gjorde dem till kulturpolitiska hänsyn, utan snarare att deras informationsbärande egenskaper gjorde dem besläktade med andra former för kommunikation och åsiktsförmedling som återfanns inom kultursektorn:

Kulturrådet hänför radio och television till det kulturpolitiska området. Huvudorsaken är inte kulturutbudet i snäv mening i dessa medier. Istället är det uppfattningen att det *inte går att skilja informationssektorn*, såsom radio, television och press, från de sektorer som hittills räknats till kulturområdet. Det är fråga om ett samspel mellan etermedier och andra former för kommunikation och åsiktsutbyte.³⁸

I citatet är en annan typ av gränsdragning uppenbar jämfört med hur relationen mellan etermediakultur och levande kultur diskuterades på andra håll i betänkandet. Frågor om det eventuella kulturella innehållet i massmedierna och hur det förhöll sig till exempelvis levande kultur avvisades helt till förmån för betonandet av massmediernas kommunikativa och informationsbärande aspekter. I betänkandet återkom Kulturrådet flera gånger till denna distinktion, som i bestämningen av det kulturpolitiska området gavs en mer principiell och elaborerad utformning:

Till det kulturpolitiska området för kulturrådet vidare andra *medier för kommunikation* än de rent konstnärliga, bl a press, radio och TV. Även detta innebär en väsentlig utvidgning i förhållande till nuläget. Visserligen har radio och TV i vissa sammanhang förts till kulturområdet. Men rådet vill nu konsekvent se inte bara radio och TV utan också pressen som betydelsefulla delar av det kulturpolitiska området.

Utvidgningen beror inte på de konstnärliga inslagen i dessa medier utan på att det inte går att dra gränser mellan olika medier för kommunikation. Någon skillnad bör således inte göras mellan konstnärliga eller publicistiska former.³⁹

Ståndpunkten som utredningen Kulturrådet intog ligger i linje med den utvidgning som kulturbegreppet antas ha genomgått under 1960-talet, där kommunikationsaspekten av kultur kom att betonas allt starkare.⁴⁰ Men som jag var inne på inledningsvis vore det alltför förenklat att samman-

fatta utvecklingen som att kulturbegreppet vidgades varmed massmedierna inkluderades i det kulturpolitiska området. Det riskerar att ge intryck av en enkelriktad process där kulturbegreppet successivt svällde över sina gränser och lade under sig andra begreppsliga domäner. Genom att betona kommunikationsaspekten, och därigenom ifrågasätta gränsen mellan konstnärliga och publicistiska uttryck, genererades tvärtom logiker som kunde överföras från massmediernas sfär till kulturens.

Det kanske tydligaste exemplet på detta är hur *ytrandefrihet* formulerades som en viktig kulturpolitisk grundsats. Genom att utgå från begreppet kommunikation och betona likheterna mellan konstnärliga och publicistiska uttryck kunde utredningen Kulturrådet argumentera för att de principer om ytrandefrihet som gällde för press, radio och television även skulle omfatta de konstnärliga uttrycksformerna. Det här behandlades utförligt i *Ny kulturpolitik*, där ytrandefrihet fördes upp som ett av kulturpolitikens sju delmål. Ytrandefriheten betonades även i pressmeddelandet som sändes ut i samband med att betänkandet publicerades, där rådet framhöll att ytrandefrihet ”bör ses som rätten att genom olika medier fritt få uttrycka åsikter utan förhandsgranskning och andra hinder än de begränsningar lagen uppställer”. Denna frihet, fortsatte rådet, borde ”regleras på samma sätt för samtliga massmedier och konstnärliga medier” och borde utformas som en grundlag. Men eftersom ytrandefriheten i sin befintliga utformning främst omfattade det tryckta ordet samt radio och teve, argumenterade utredningen Kulturrådet för vad som kan beskrivas som en omformulering av den grundläggande problemställningen, varigenom kulturuttryck som musik och teater skulle infogas i principer som gällde för massmedierna:

Ett viktigt syfte med kulturpolitiken är att främja vitaliteten hos kulturinstitutionerna. En väsentlig sak är då att skapa en reell ytrandefrihet för institutionerna och inom dessa. Riktlinjerna för institutionernas verksamhet måste utformas klarare. Likaså måste ansvarsfördelningen mellan styrelse, institutionschef och personal bli klarare. *Teater-, musik- och utställningsverksamhet bör betraktas som massmedier* och skyddas på likartat sätt som det tryckta ordet vad gäller ytrandefriheten. Massmedieutredningen bör få tilläggsdirektiv av den innebörden.⁴¹

Snarare än att räkna massmedia som kultur förordade utredningen att teater, musik och utställningar – det vill säga sådant som traditionellt brukar hänföras till ett estetiskt betingat kulturbegrepp – borde betraktas som massmedier. Detta kan förstås som en problematisering av de begreppsliga hierarkierna, där begreppet kultur – vilket man annars kan frestas att tro – inte rankades högre än begreppet massmedia. Det var med andra ord inte massmedierna som skulle ta del av kulturens strålgång, utan tvärtom kulturen som skulle förlänas de friheter som sedan tidigare tillerkändes massmedierna. Här finns skäl att resa frågan om inte den kritiska potential som utredningen på andra håll i betänkandet tillskrev kultur och kulturell verksamhet *gjordes möjlig* genom denna begreppsliga manöver?⁴² Men som framgår av citatet innebar det även att viktiga kulturpolitiska uppgifter och avgöranden hänfördes till andra håll, i det här fallet till massmedieutredningen som inrättats 1970. I det avseendet kom gränsen mellan kulturpolitik och massmediepolitik även fortsättningsvis att vara flytande.

Avslutning

I den här artikeln har jag diskuterat relationen mellan kultur och massmedia i utformningen av 1970-talets nya kulturpolitik. Jag har visat att denna relation kan beskrivas betydligt mer komplext än som att massmedierna inkluderades i det kulturpolitiska området. De sätt på vilka massmedierna positionerades som del av en kulturpolitisk problematik kan förstås som en formeringsprocess där begreppen kultur, massmedia och kulturpolitik på olika sätt utformades visavi varandra. Massmedierna aktualiserade en rad frågor som bland annat rörde gränsen mellan olika kulturformer, liksom hur de nya publiker som genom massmedierna nu fick ökade möjligheter att möta olika kulturyttringar skulle uppmuntras till att uppskatta och tillägna sig denna kultur. Urskiljandet och upprättandet av ett särskilt kulturpolitiskt område kan därmed sägas ha präglats av en särskild dynamik som både innebar att gränser upprättades – och att begreppen korsbefruktade varandra. Massmedia framhölls som en kulturpolitisk fråga av särskild dignitet, både på grund av dess potential för spridandet av kultur, men också för den betydelse som etermedia tillskrevs i det samtida kulturella landskapet. I den centerpartiska och folkpartistiska motionen från 1967 framhölls detta sistnämnda med särskild emfas:

Vi anser etermedia i dag ha sådan genomslagskraft och sådant ansvar för åsiktsbildningen och smakfostran i vårt land, att den eterburna kulturproduktionen – och möjligheterna att ta emot dessa program – inte rimligen kan föras åt sidan vid en allmän och omfattande utredning om vilka samhällets framtida kulturpolitiska uppgifter bör vara.⁴³

Massmedia framhölls alltså som en viktig kulturpolitisk fråga – men samtidigt började det vid denna tid också föras diskussioner om en särskild (mass)mediepolitik. Varken 1972 års betänkande eller 1974 års kulturpolitiska proposition utgjorde någon slutpunkt. Tvärtom fortsatte diskussionerna om hur områdena, och de däri ingående begreppen, förhöll sig till varandra. Några månader efter det att propositionen presenterats 1974 publicerade utredningen Kulturrådets ordförande Paul Lindblom en debattbok betitlad *Politik för massmedier* där han argumenterade för att massmediepolitiken måste ses som en del av kulturpolitiken, präglad av samma välfärdspolitiska värderingar. Att betona sammanhanget mellan massmediepolitik och kulturpolitik framhölls härvid som fundamentalt: ”I annat fall riskerar vi att tyngdpunkten i de framtida investeringarna och driftsbidragen blir förlagd till fel ställe och vi riskerar att det som man gör inom kultursektorn kommer helt eller delvis att motarbetas av utvecklingen inom massmedierna – den situationen känner vi till från många områden idag”.⁴⁴ Relationen mellan kultur och massmedia begreppsliggjordes här på ett sätt som innebar att de påtagligt konkurrerade med varandra, där främst massmediernas kommersiella kopplingar framställdes som ett hot. Att infoga kultur och massmedia under samma politiska överbyggnad kan förstås som ett sätt att överbrygga de konflikter som begreppen nu tycktes härbärgera.

Noter

1. Artikeln är en utlöpare från min avhandling *Kulturpolitik: Formeringen av en modern kategori* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2014). Färdigställandet finansierades genom medel från Göransson-Sandvikens stipendiefond vid Gästrik-Hälsinge nation, Uppsala. Tack till Petter Tistedt och Per Widén för värdefulla kommentarer.

2. Den departementala strukturen och olika sätt att avgränsa det kulturpolitiska området diskuteras i Tobias Harding ”Var finns den statliga kulturpolitiken? Inte bara på kulturdepartementet”, *Arkitekter på armlängds avstånd? Att studera*

kulturpolitik, red. Anders Frenander (Borås: Institutionen Biblioteks- och informationsvetenskap, Högskolan i Borås, 2011), 59–86.

3. Den första utredningen tillsattes 1993 av den dåvarande borgerliga regeringen och hade till uppgift att granska 1974 års kulturpolitik. Dess betänkande, omfattande två volymer, färdigställdes 1995 och låg till grund för 1996 års kulturpolitiska beslut. 2007 års kulturutredning tillsattes av dåvarande kulturminister Lena Adelsohn-Liljeroth (m) och avlämnade ett betänkande i februari 2009. Detta låg sedermera till grund för propositionen *Tid för kultur* från samma år. För en presentation av den kulturpolitiska utvecklingen från 1990-talet och framåt hänvisas till Anders Frenanders analys av den kulturpolitiska debatten under 1900-talet, där den andra reviderade utgåvan från 2014 innehåller ett nyskrivet kapitel om 2000-talets diskussioner. Anders Frenander, *Kulturen som kulturpolitikens stora problem: Diskussionen om svensk kulturpolitik fram till 2010* (Möklinta: Gidlund, 2014).

4. SOU 1995:84, *Kulturpolitikens inriktning*, se särskilt sidan 275; SOU 2009:16, *Betänkande av Kulturutredningen: Grundanalys*.

5. Se exempelvis Anders Frenander, "Kulturpolitikens långa våg" respektive Aants Virman & Jenny Johannisson, "Makten över kulturpolitiken", *KulturSverige 2009: Problemanalys och kulturstatistik*, red. Svante Beckman & Sten Månsson, (Linköping: Sörlins förlag, 2008).

6. SOU 1972:66, *Ny Kulturpolitik*, citaten på sidan 3.

7. En ingående analys av tidens kulturpolitiska debatt ges av Frenander, 127–165. Kulturdebatten under 1960-talet med fokus på märkesåret 1968 behandlas av Kjell Östberg i boken *1968 när allting var i rörelse* (Stockholm: Prisma, 2002).

8. Utredningen tillsattes 1969 och 1972 publicerades betänkandet *Ny Kulturpolitik* som även låg till grund för 1974 års proposition. Utöver själva betänkandet bygger analysen även på det material som producerades inom ramarna för utredningsprocessen, liksom de diskussioner om en kulturutredning som fördes i riksdagens första och andra kammare under 1960-talet. Utredningsmaterialet finns bevarat på Riksarkivet i Stockholm. Det utgörs av ca tio hyllmeter och består bland annat av minnesanteckningar från möten, promemorior, utkast till skrivelser, brev mellan olika personer, organisationer och instanser, med mera.

9. Även om artikeln baseras på ett svenskt material kan problemet sättas in i en internationell kontext. I en artikel diskuterar Wendy Worrall Redal kultur- och mediebegreppet i relation till Centre för Contemporary Cultural Studies i Birmingham, där några av 1900-talets centrala kulturteoretiker såsom Richard Hoggart, E. P. Thompson och Raymond Williams var verksamma. Redal argumenterar för att nya sätt att begreppslicgöra kultur som en del av en bredare social och politisk problemformulering var en viktig drivkraft för etableringen av mediestudier i Storbritannien, och att intresset för massmedier och olika former för masskommunikation alltså inte uppstod "i egen rätt" utan måste förstås som ingående i en bredare diskussion om sociala frågor och makt. Wendy Worrall Redal, "Making

sense of social change: Studying media and culture in 1960s Britain”, *The history of media and communication research: Contested memories*, red. Jefferson Pooley & David W. Park (New York: Peter Lang, 2008), 269–290.

10. Artikeln handlar alltså inte om var massmediefrågor de facto kom att hamna i den politiska förvaltningen eller de praktiska hänsyn – ekonomiska, juridiska, organisatoriska – som de därmed underställdes, utan hur relationen mellan kultur och massmedia framställdes i den pågående processen att urskilja och utforma ett kulturpolitiskt område. För de teoretiska och metodologiska grunderna till mitt sätt att ta mig an problemet hänvisas till min avhandling, särskilt kapiteln ”Inledning” respektive ”Kultur som område för politik”. Den här artikeln är en fördjupande komplettering av teman som behandlades i avhandlingen och utgår från samma material.

11. För redogörelser för den organisatoriska strukturen, se Bengt Jacobsson, *Kulturpolitik: Styrning på avstånd* (Lund: Studentlitteratur, 2014), 35–38; Sven Nilsson, *Kulturens nya vägar* (Malmö: Polyvalent, 2003), 207.

12. Klockar Linder, 115. För exempel se Riksdagens protokoll 1961, AK, protokoll nr. 23, 20–24; motion AK 309 (1962), Ebbe Rydén med flera ”Angående statens stöd till kulturlivet”; motion AK 401 (1962), Thorbjörn Fälldin & Sten Wahlund, ”Om ett aktuellt kulturpolitiskt handlingsprogram”.

13. Se exempelvis motion AK 689 (1963), Sten Wahlund & Thorbjörn Fälldin, ”Om upprättande av ett kulturpolitiskt handlingsprogram”; Motion AK 83 (1966); Lars Eliasson med flera ”Ang. kulturpolitikens framtida utformning”.

14. Oenigheterna som präglade diskussionen om kulturpolitikens utformning behandlar jag i min avhandling, se Klockar Linder, 108–119.

15. Motion AK 401 (1962), Sten Wahlund och Thorbjörn Fälldin, ”Om ett aktuellt kulturpolitiskt handlingsprogram”, 13–14.

16. Riksdagens protokoll, AK (1962), protokoll nr 11, 155.

17. Motion FK 71 (1965), Gunnar Adolfsson, ”Om vissa kulturpolitiska åtgärder”, 15–16.

18. Motion FK 246 (1967), Sven Nyman och Thorsten Larsson, ”Om utredning angående samhällets kulturpolitiska uppgifter”, 12.

19. Ibid. 12–13. Kursivering i original.

20. Riksdagens protokoll, FK 1966, protokoll nr 13, 66.

21. Riksdagens protokoll, AK 1967, protokoll nr 50, 66.

22. Ibid.

23. Möjligheterna att sprida kultur hade även tagits upp av 1960 års radioutredning, se Torsten Thurén, *Medier i blåsväder: Den svenska radion och televisionen som samhällsbevarare och samhällskritiker* (Stockholm: Norstedt, 1997), 136–137.

24. Riksdagens protokoll, FK 1965, protokoll nr 19, 56.

25. Historikern Tommy Gustafsson och ekonomihistorikern Klara Arnberg har ur ett genus- och mediehistoriskt perspektiv diskuterat de ”moralpaniker” som under 1900-talet brutit ut i relation till olika kulturformer, se Tommy Gustafsson

& Klara Arnberg, *Moralpanik och lågkultur: Genus- och mediehistoriska analyser 1900–2012* (Stockholm: Atlas, 2013).

26. I Sven Nilssons introduktionsbok till kulturpolitiken i Sverige – som utkommit i flera utgåvor och har varit kurslitteratur på kurser om kulturpolitik och kulturadministration vid flera universitet och högskolor – konstateras exempelvis att massmedierna utgör ett hinder för alternativa aktiviteter, då de ifråga om tid, pengar och lokalisering är mer lättillgängliga än att exempelvis gå på bio och konsert eller att själv spela teater. Nilsson, 206.

27. Motion FK 242 (1966), Gunnar Adolfsson & Lars Werner, "Om en allsidig kulturutredning", 13.

28. Ibid., 18.

29. SOU 1972:66, 253.

30. Detta tema behandlas utförligt av Rasmus Fleischer som i sin avhandling diskuterar hur relationen mellan "levande" respektive "mekanisk", "elektronisk" eller "inspelad" musik har begreppsliggjorts under 1900-talet. Fleischer konstaterar bland annat att utredningen Kulturrådet framhöll levande och inspelad musik som komplement till varandra och att målsättningen att kulturpolitiken skulle "motverka kommersialismens negativa verkningar" vid denna tid ännu inte hade kopplats samman med en kritik av tekniska medier. Rasmus Fleischer, *Musikens politiska ekonomi: Lagstiftningen, ljudmedierna och försvaret av den levande musiken, 1925–2000* (Stockholm: Ink bokförlag, 2012), 335 och *passim*.

31. SOU 1972:66, 197–198.

32. Kulturrådets arkiv, minnesanteckningar A1:1, "Anteckningar från kulturrådets konstituerande sammanträde den 24.2.1969", 1969.04.05, 2.

33. Kulturrådets arkiv, arbetspromemorior B3:4, "Sammanställning av synpunkter på PM-utkast den 5.5.1970 'Frågeställningar kring regionalisering av teaterverksamheten'", 1970.05.13, 2.

34. Bengt Lindroth, "Den statliga kulturpolitiken före 1960-talet", *Idéer i kulturpolitiken*, red. Erik Gamby, Bengt Lindroth & Sven Nilsson (Stockholm: Allmänna förlaget, 1970), 79. "De tre R:en" är en samlingsbenämning för Riksteatern, Rikskonserter och Riksutställningar varav de två senare inrättades under 1960-talet.

35. Kulturrådets arkiv, arbetspromemorior B3:4, "Sammanställning av synpunkter på PM-utkast den 5.5.1970 'Frågeställningar kring regionalisering av teaterverksamheten'", 1970.05.13, 2.

36. PM-utkast rev II, "Frågeställningar kring regionalisering av teaterverksamheten", 1970.05.19, 6.

37. Ibid.

38. SOU 1972:66, 201. Min kursivering.

39. Ibid., 169. Kursivering i original.

40. Betonandet av kulturens kommunikativa sidor associerades bland annat med de tankar som fördes fram i Raymond Williams *Communications*, en bok som

enlig Sven Nilsson hade ett "avsevärt inflytande" på 1960-talets kulturdebatt även om det "inte direkt kan fastställas". Sven Nilsson, "Den kulturpolitiska debatten under 1960-talet", *Idéer i kulturpolitiken*, red. Erik Gamby, Bengt Lindroth & Sven Nilsson, (Stockholm: Allmänna förlaget, 1970), 179–180.

41. Kulturrådets arkiv, utgående skrivelser B1:8, pressmaterial, "Kulturrådets betänkande 'Ny kulturpolitik', utg.dnr 110/72, 1972.10.25, 2. Min kursivering.

42. Se exempelvis SOU 1972:66, 182.

43. Motion FK 246 (1967), 14.

44. Paul Lindblom, *Politik för massmedier* (Stockholm: Tidens förlag, 1974), 100.

Datorer som nya massmedier

I skarven mellan 1970- och 1980-tal

MATS BJÖRKIN

”Datorer och nya massmedier – hot eller löfte?”, så lød den uppfordrande underrubriken till Informationsteknologiutredningens ”kartlägningsrapport”, *Nya vyer* från 1979 (SOU 1979:69). Men datorer var då i slutet av 1970-talet knappast nya. Snarare var de sedan länge förknippade med inte bara data- och informationsbehandling – utan även med *kommunikation*. Datornätverken hade framför allt varit en angelägenhet för universitet, industri och offentliga institutioner. Men kunskapen om datorerna hade ökat under 1970-talet – och som utredningens titel antyder rymde kunnandet om den nya tekniken såväl oro som förhoppningar.

Utan att alls tillskriva *Nya vyer* någon särställning, utgör denna offentliga utredning ett talande exempel på vilka frågor som stod på spel när datorn på allvar började fogas in i de samtida massmediediskussionerna i Sverige under 1970-talet och det tidiga 1980-talet. I det här kapitlet kommer jag att diskutera och resonera kring dåtidens datordebatt, inte minst med utgångspunkt i den rika flora av datorlitteratur som publicerades. Syftet är att kartlägga åtminstone några aspekter av förutsättningarna för datoranvändning i mediala sammanhang – det vill säga, datorn som samhällsfråga – liksom det faktum att datorn (nästan) fördes in i den svenska massmediediskussionen och forskningen. Givet senare års utveckling är det av intresse att datorn då, i skarven mellan 1970- och 1980-tal, ännu inte fullt ut betraktades som ett medium. Samtidigt tangerade flera av dåtidens massmediediskussioner faran och möjligheterna med datorerna. De ”nya massmedier” som utredningen *Nya vyer* diskuterade var ju *datorbaserade*. En del av dessa diskussioner samspelade med internationella tendenser, andra hade en mer specifikt svensk karaktär. Det gäller exempelvis en ofta förbisedd del av forskningen om informationssamhällets

framväxt, nämligen den *fackliga forskningen* som ofta använde *datoriseringsfrågan* som ett sätt att ifrågasätta de vetenskapliga experternas tolkningsföreträdare. Denna typ av forskning kan därför ses som en utvidgad variant av den sortens mediestudium som den här boken tematiserar. Dåtidens dataforskning var emellertid teknikorienterad; den bedrevs främst av ingenjörer på tekniska högskolor, knappast på humanistiska fakulteter. Samtidigt hade den klara medievetenskapliga drag, där datorn (som en sorts medium) hade flera likheter med hur bland annat televisionen tidigare hade diskuterats. Humanistiska och samhällsvetenskapliga frågeställningar letade därför sig in i den samtida datadebatten. Som medieteknik kunde sammankopplade datorer exempelvis vara integritetskränkande, därtill riskerade datorn att isolera människor från varandra.

De tekniska förutsättningarna för att datorer skulle bli en så vittförgrenad företeelse att de kunde – och borde – diskuteras tillsammans med massmedier utgjordes dock i första hand av tevenätet och telefonnätet. Båda dessa system hade många år på nacken, och var samtidigt väldigt olika. Utredningen *Nya vyer* gjorde nu ingen större sak av skillnaden, utan behandlade både tevenätet och telefonnätet som två *kommunikationssystem*, men med olika tekniska förutsättningar för att hållbarhets de tre kommunikationsformer som rapporten fokuserade på: text-teve, data-teve och telefaksimil.

Text-teve hade i Sverige diskuterats under hela 1970-talet, och 1978 hade Sveriges Radio bedrivit en mer konkret försöksverksamhet. Textning av teveprogram stod för huvudparten av verksamheten, men viss möda lade man också på kortare nyhetstelegram.¹ Data-teve fanns också, även det som försöksverksamhet. Svenska Philips hade 1978 satt upp en minidator med en databas där ”flera hundra sidor lagts in, flera av dem avsiktligt för att pröva ’nya’ typer av massmedieinformation, med betoning på interaktiva tjänster”, vilka möjliggjorde ”textsökning med rubrikord, när den terminal som används har tangentbord med bokstäver”.² Televerket hade under 1979 också påbörjat ett större försök baserat på en ”vanlig minidator” som 60 stycken terminaler kopplades till. I projektet medverkade Tidningarnas Telegrambyrå, liksom olika företag och offentliga verksamheter – samt även Informationsteknologiutredningen.³

Vid sidan av text-teve och data-teve presenterades dessutom telefaksimil – eller telefax – i utredningen *Nya vyer* som en teknik som kunde användas i massmediesammanhang, exempelvis för distribution av dagstidningar. På grund av den höga kostnaden var telefaksimil dock framför

allt en angelägenhet för ”speciella användningsmiljöer”.⁴ Med det senare menades att den inte betraktades som en teknik för allmänheten – än. *Nya vyer* beskrev ett antal möjliga användningsområden för data-teve, vilka för en nutida läsare väl stämmer in på hur medie- och datorbruket framöver skulle komma att gestalta sig. Utredningen var i viss mån profetisk och gissade rätt om en rad informationstjänster kring bland annat samhällsinformation, arbetsmarknad, bostadsmarknad, bibliotekstjänster, konsumentupplysning, hälso- och sjukvårdsupplysning, selektivt tidningsinnehåll, uppslagsverk och lexikon, resemöjligheter, pryltorg och begagnade varor, meddelanden och data-brev, ”samverkan kring gemensamma intressen”, kontakter mellan allmänheten och myndigheter och politiker, undervisning, arbete i hemmet, deklarationshjälp, samt ”övriga användningsområden” – med det sistnämnda menade man framför allt spel och underhållning.

Att kommittén underskattade underhållningen är inget att förvånas över. Teve- och datorspelsmarknaden var då förvisso inte obetydlig, men få tänkte under sent 1970-tal på spel i andra termer än som något som var avgränsat till spelkonsolen eller datorn. Därtill sågs tevedemediets ställning som underhållningsmedium som ohotat av dator-teve. Precis som kring diskussionerna av televisionens start under 1950-talet, så ägnades viss plats i *Nya vyer* åt att resonera kring eventuell konkurrens med dagspressen, liksom åt frågan om reklam. Samtidigt var detta uppenbarligen inga stora frågor för Informationsteknologiutredningen – som flera kapitler i den här boken vittnar om fanns det ju en rad andra statliga utredningar som hanterade de mer traditionella mediefrågorna. Hur många möjligheter med den nya tekniken som Informationsteknologiutredningen än lyfte fram, och hur många utmaningar man än identifierade, så framstår det som tydligt i utredningen *Nya Vyer* att det var de olika tekniska systemen – teve respektive telefoni – som stod inför de stora utmaningarna. Telefoni och teve var dock reglerade på olika sätt, och de hade därför olika relationer till myndigheter och företag. Utifrån ett utredningsperspektiv behövdes därför kraft ägnas åt att identifiera de olika *delarna* av systemen i relation till befintliga system, i relation till befintlig kunskap – och inte minst i relation till den samtida mediepolitiska diskussionen.

Datorn som samhällsfråga

När utredningen *Nya vyer: Datorer och nya massmedier – hot eller löfte?* publicerades 1979 kan det ses som kulmen på en längre berättelse kring datorns plats i Välfärdssverige. Från 1960-talet och framåt kommer på svenska ett antal böcker, artiklar och även radio- och teveprogram som förklarar vad en dator är, hur den fungerar, vad den kan användas till – samt vilka problem den kan ge upphov till. Beskrivningen av tekniken varierar inte särskilt mycket. Det handlar mest om *stordatorer*; hur processorer arbetar, hur minnen fungerar, hur in- och utmatning går till. Pedagogiskt introduceras diskussioner kring binär logik (ettor och nollor), liksom att datorn arbetar utifrån program som styr hur data hanteras.

Förutom de mer tekniskt orienterade manualerna – eller introduktionerna till programmering i allmänhet eller enskilda programspråk i synnerhet – publicerades ett flertal böcker som argumenterade för ett *kritiskt* förhållningssätt till datorutvecklingen och datoriseringen. Ett av de mer ambitiösa projekten var Lars-Eric Björks och Jaak Savings *Datorer – på våra villkor*, som både publicerades som bok och som en radioserie.⁵ Den fångade upp mycket av oron och kritiken gentemot datorerna, inte minst från fackligt håll. Farhågorna handlade både om övervakning, samt risken att datorer skulle göra många arbetare och tjänstemän arbetslösa. I centrum stod dock kritiken av *experternas dominans* i diskussionen kring datorer. Boken avslutades följaktligen med en dimension av gör-det-själv-motstånd genom att författarna själva introducerade programspråket Basic.

Dåtidens svenska datorlitteratur uppvisar ett brett spektrum av perspektiv. Bengt-Arne Vedins *Datorer med ett mänskligt ansikte?* från 1981 utgör ett annat exempel på en mer allmän översikt.⁶ Men det publicerades också mer specifikt inriktade studier kring till exempel hanteringen av personuppgifter – som boken (med den lätt förvirrande titeln) *Moment: samhällskunskap. 22, Samhälle och datorer: Hur behandlar våra myndigheter uppgifter om dig?* (1975).⁷ Överlag kan man med fog hävda att diskussionen redan under tidigt 1980-tal blev alltmer fördjupad, exempelvis i antologin *Datorer på svenska* (1981).⁸ Den kanske mest ambitiösa introduktionen till datorutvecklingen som publicerades under denna tid var dock *Datorn och du* (1978) en översatt version av en bok som ingick i en schweizisk populärvetenskaplig bokserie.⁹ *Datorn och du* presenterades av en svensk expert, den vid tiden ledande datorforskaren Börje Langefors. Han var även

samhällsorienterad, varför den populärvetenskapliga översikten i boken kompletterades med en forskningsförankrad diskussion både kring grundläggande informations- och systemvetenskaplig frågor, samt kring den mer övergripande frågan om *datorernas plats i samhället*.

Precis som i *Nya vyer* återkom i *Datorn och du* frågan om datorkommunikation, databaser, liksom om artificiell intelligens. Langefors diskuterade exempelvis behovet av en mer användarorienterad datorutveckling, där de traditionella datorspecialisterna, ingenjörer och programmerare, måste bli bättre på att förstå användarna. Dessutom fördes en diskussion kring människors eventuella rädsla för en så komplicerade teknologi som datorn.

Man är rädd för det man inte förstår, om det påverkar ens liv. Datorer är maskiner som tycks fatta beslut eller avslöjar våra hemligheter. De verkar mystiska. Datorexperterna tycks önska att det förblir så.

Men egentligen är t.ex. TV mycket mera obegriplig i sin tekniska funktion. Och den påverkar våra liv minst lika mycket. Men det senare märker vi inte. TV smyger sig in hos oss. Och vilseleder oss. Och den tekniska obegripligheten har vi fort glömt bort. Vi tar den för given.

När vi får lätt tillgång till datorerna via terminal försvinner en del av dess mystik. Med hemdatorn ännu mer. Men datorn kräver av oss att vi medverkar. Det gör inte TV. Och den kan veta något om oss själva som individer, vilket inte TV gör.¹⁰

I den avslutande delen om framtiden för hemdatorer lyfte Langefors fram det som alla datorintroduktioner påtalade, att datorn genom elektroniken och programmen bestod av två olika system av hårdvara och mjukvara. Intressant nog gjorde han det utifrån ett *underhållsperspektiv*: ”Det kan vara knepigt nog när vår tvättmaskin eller TV krånglar. Och dyrt, vilket vi har svårt att bedöma orsakerna till. När datorn krånglar kan man få bevittna att två olika experter tvistar med varandra om felet. Var hamnar då användaren? Naturligtvis kommer hemdatorleverantörerna att försöka nå enhetliga lösningar men vi vet inte ännu hur det kan gå. Svårt att gissa.”¹¹

Ytterligare två centrala röster i den då samtida datordiskussionen förtjänar att uppmärksammas: Jan Freese och Lars Kristiansson. Som generaldirektör för Datainspektionen mellan 1977 och 1986 var Freese ansvarig för en hel del av det nationella regelverket kring dataanvändning.

Freese kombinerade dock denna roll med olika former av offentlig debatt och kritik – både mot naiva företag och mot myndigheter, liksom mot politiker som inte tog datorfrågorna på allvar. Hans bok *Ger datalagen dig något skydd?* från 1979 var därför å den ena sidan en handbok i hur datalagen var uppbyggd och fungerade, å den andra sidan, som en diskret varning för vad datalagen inte skyddade mot. Eller snarare: att teknikutvecklingen gjorde att lagstiftningen inte kunde skydda mot allt, men att den enskilde medborgarens personliga integritet alltid måste värnas (vilket för Freese var det viktigaste).¹²

Lars Kristiansson blev i sin tur under 1970-talet känd som en flitig och skarp debattör i datorfrågor i tidningar, radio och teve. Han var professor i informationsteori på Chalmers tekniska högskola, och hans forskning handlade främst om matematiska modeller för elektroniska system. Kristianssons forskning var tydligt fokuserad på matematiska frågor för tekniska system; inte så mycket på hur de fungerade i samhällliga eller ekonomiska sammanhang. Men Kristiansson agerade också som kritisk debattör. Hans kunskap om datorer applicerades inte bara på samhällliga och ekonomiska frågor, utan även på datorernas faktiska och möjliga konsekvenser för individer. Kristiansson och Freese hade förstås en rad kopplingar till varandra. På baksidan till Kristianssons sista bok, *Datorer, modeller, verklighet* från 1982 skrev Freese exempelvis följande:

Teknik brukar anses vara neutral, vår användning av den däremot inte ... Men det finns ingen regel utan undantag. Datatekniken är just ett sådant undantag.

Genom datateknikens ofantliga dimensioner har i vart fall inledningsvis tekniken i sig inneburit ett utnyttjande utan valmöjligheter. Exempelvis har detta medfört en kraftig centralisering i samhället. Det gällde ju att dra nytta av den nya teknikens kapacitet. Centralisering var det enda ekonomiskt möjliga.

Lars Kristiansson är heller inte alltid neutral. Tack och lov! Hans budskap är en motvikt i en alltför ofta tam debatt.¹³

I *Datorer, modeller, verklighet* diskuterade Kristiansson datorutvecklingen framför allt utifrån datorns förmåga till simuleringar. Med hjälp av historiska exempel – både teknikhistoriska och idéhistoriska – argumenterade han för att människan alltid hade skapat modeller och representationer av verkligheten. Skillnaden mot tidigare verktyg var att datorerna inte

bara var effektivare, de hade också möjlighet att modellera sådant som tidigare ansetts vara strikt mänskligt, såsom språk och tänkande. Utan hänvisning till den språkteknologiska forskningen i samtiden, resonerade Kristiansson bland annat om möjligheten kring användbara översättningssystem. Exemplet är talande för hans perspektiv. Datorn må medföra risker – men de hade också alltid potential att förbättra *mänsklig kommunikation*. Det påtagligt humanistiska i Kristiansson argumentation i *Datorer, modeller, verklighet* – liksom i teveserien *Bits* som han gjorde för utbildningsradion 1982 – handlade därför mycket om att sätta datorutvecklingen i förhållande till tänkande, intelligens och känslor, samt till konstnärliga uttryck. Hos Kristiansson fick datorn därför i viss mån konturerna av det universalmedium som den framöver skulle utvecklas till. Samtidigt följde han Freese i spåren och var inte sen att påpeka riskerna med det kommande informationssamhället, framför allt beträffande integritetsfrågor. I den avslutande diskussionen i *Datorer, modeller, verklighet* om biodatorer gick Kristiansson dock ett steg längre – där han spekulerade i att datorerna skulle komma att inplanteras i allas våra kroppar.

Facklig datapolitik

En mediehistoriskt intressant iakttagelse vid en genomgång av den datorlitteratur som publicerades i skarven mellan 1970- och 1980-talet är att en rad svenska, fackliga organisationer genererade såväl forskning, som mer populära framställningar om det nya massmediala datorsamhället. Mot slutet av 1970-talet publicerades flera rapporter baserade på fackliga forskningsprojekt. Att personalorganisationerna började bedriva arbetsplatsbaserad (aktions)forskning hade dock inte alltid med datoriseringsfrågorna att göra. Men att de sammanföll i tid gjorde det möjligt för både LO och tjänstemannaförbunden att ge sina (vetenskapligt grundade) perspektiv på datorfrågorna. Utöver arbetsmiljöfrågor undersökte man bland annat konsekvenser av olika metoder för systemutveckling.

Ett exempel är Privattjänstemannakartellens (PTK) projekt, "Datorisering av tjänstemännens arbete", från 1978. Den är intressant, men inte i första hand för vad de kom fram till, utan för motiveringen och uppdraget. Här blev nämligen den *fackliga forskningen* ett sätt att bryta vad man ansåg vara de vetenskapliga forskarnas isolering från resten av samhället.¹⁴ Projektet intar såtillvida ett slags mellanposition – mellan den datortekniska och systemvetenskaplig forskningen och de debattglada kritikerna

inom facket. Här framstod det också som särskilt passande att diskutera datorfrågor, eftersom dessa tidigare under decenniet varit förknippade just med åtskillnaden mellan experterna och allmänna användare.

LO gav sig också in på forskningsfältet under slutet av 1970-talet, dock inte lika tydligt kopplat till just datorfrågor.¹⁵ Vad LO däremot gjorde var att lansera en egen "datapolitik". Man framhöll fackens traditionellt *teknikvänliga hållning*, men krävde i gengäld medbestämmande kring systemutveckling. LO lyfte också fram behovet av utbildning och forskning på datorområdet – även inom andra områden än de rent tekniska. Avslutningsvis betonade LO också demokratiaspekterna av informationsbehandling: "Den som har kunskaper och styr informationen besitter makt. Därför har datatekniken en annan dimension och betydelse för den framtida samhällsutvecklingen än tidigare teknisk förnyelse i arbetslivet."¹⁶ LO uppvisade dock en betydligt mer kritisk och pessimistisk hållning till datorteknikens betydelse utanför arbetsplatserna. Under rubriken "Solidaritet och gemenskap" blev inte minst kopplingarna till de samtida massmediediskussionerna tydliga:

En stor fara med datoranvändningen i arbetslivet, i hemmet, i skolorna, på fritiden och som massmedier är att mötesplatserna tas ifrån människorna. Allt fler naturliga och oundvikliga orsaker för människor att komma tillsammans, direkt och personligt, öga mot öga, försvinner. Kvinnorna kan trängas tillbaka från arbetslivet. Jämställdhetsarbetet kan bromsas. Ojämligheten kan öka i skydd av den isolering som blir resultatet.¹⁷

Datorerna riskerade alltså att *isolera* människor. Så länge datoriseringen berörde främst arbetet fanns en möjlighet att påverka utvecklingen genom fackligt arbete. Men utanför arbetsplatserna kunde fackförbunden inte göra lika mycket – här blev *massmediefaran* därför akut: "Hemterminaler och elektroniska spel är redan realiteter. Isoleringen kan även öka mellan familjens medlemmar. Allt större del av hemarbetet kan ske automatiskt samtidigt som fritiden upptas av passiv avlyssning av musik, kultur och ensamspel."¹⁸

Denna dubbla hållning visavi datorer – mer positiv när den berörde arbetet, mer negativt när den blev en massmediefråga – återfinns också i resultaten av SIFO-undersökningen, "Arbetslivets slutanvändare av databehandlad information", som genomfördes 1979. "Allmänhetens attityd

till datoriseringen har blivit något mera negativ under senare år”, kunde man bland annat läsa i utredningens slutsatser. ”Användarna av datoralster är emellertid på det hela taget mer positiva än andra till datoriseringen; på sikt förutser vi därför ett positivare opinionsklimat för datoriseringen. På de områden där man har egna erfarenheter – datorernas roll i arbetslivet – är man klart mer positiv till ADB än allmänheten. Där man har informationen i andra hand, t.ex. via massmedia, om datorernas roll i samhället i stort är man emellertid kritisk.”¹⁹ Tar man avstamp i denna undersökning framstår det som att den datorkritiska debatten under 1970-talet faktiskt hade haft en viss effekt. Samtidigt syntes den arbetsplatsbaserade datorutvecklingen ha en motsvarande effekt åt andra hållet. Dragkampen mellan experterna och kritikerna förblev därför på flera sätt oavgjord.

Människan och kommunikationsteknologin

1970-talets debatt kring datorerna svängde som framgång av ovanstående åt olika håll. En gemensam angelägenhet var dock behovet av bredare datorutbildningar, framför allt inom det samhällsvetenskapliga fältet eftersom datorernas breda användningsområden krävde att kunskapen om datorer behövde finnas överallt i samhället.²⁰ En anledning var givetvis att i princip samtliga av de tidiga datorexperterna var ingenjörer, matematiker, eller fysiker. Matematiken stod tydligt i förgrunden. Detta innebar också att matematikerna konkurrerade med sin egen profession. Den tvekan som fanns hos vissa myndigheter under 1950-talet mot att börja använda ”matematikmaskiner” handlade delvis om att man inte vilja ersätta den mänskliga beräkningskraften. Gradvis kom det dock att ske en förskjutning från matematik till numerisk analys – och därmed ett ökat fokus på ingenjörer snarare än på matematiker. Det blev också via numerisk analys (utanför de tekniska högskolorna sedan benämnt datavetenskap och datalogi) som datorerna under 1960-talet fick sin givna plats inom universitetsutbildningarna. I sammanhanget finns anledning att ägna uppmärksamhet åt den ovan citerade Börje Langefors. Han var den förste professorn i informationsbehandling, särskilt administrativ databehandling, en tjänst delad mellan Stockholms universitet och Kungliga tekniska högskolan. I en intervju med honom i boken *Datorn och du* återkom Langefors till behovet av att utveckla metoder för utveckling av informationsbehandlingssystem och systemering, detta utifrån vad han

kallade *infologiska aspekter*: vilka funktioner ska organisationen utföra och vilken informationsservice kräver de?

För Langefors var infologin en motsvarighet till datalogin, men med informationssystem i fokus istället för dataprocesser. Redan i sin första bok, *Theoretical Analysis of Informations Systems* (ofta kallat *Thais*) från 1966, hade Langefors betonat att data inte blir information förrän den har tolkats.²¹ *Thais* behandlade bland annat hur man kan arbeta med komplexa system med hjälp av hierarkisering och modularisering, samt – vilket är viktigare här – att se informationssystem som kontrollsystem. Det är här lätt att spåra ett arv från 1940- och 1950-talens cybernetik och informationsdiskussion, men Langefors diskussion kring kontroll är mer komplex, detta eftersom den var relaterad till *mänskliga aktiviteter*. I synnerhet framstod människors tolkning och förförståelse som centrala i den så kallade infologiska ekvationen.²² Langefors kontrollsystem var dock främst kopplade till mål och målstyrning. Han kom sedan att ägna många studier åt företagsorganisation och beslutssystem.²³ Att tala om kontroll – i positiva termer – under det sena 1960-talet och under 1970-talet innebär naturligtvis att öppna sig för kritik. Langefors kom också att bli kritiserad för att vara teknokratisk, för att sakna samhällskritiska perspektiv – ja, rentav för att hans systemforskning var *omänsklig*.²⁴

Debatten och forskningen kring datorer blev under 1960- och 1970-talet alltmer politisk men fick över tid ett allt större fokus på *kommunikation*. Den *ensamma* datorn framstod trots allt inte som så farlig – annat än i hemmen. Men som del i ett större kommunikationssystem fick datorn nya möjligheter, och därmed kunde den ånyo förknippas med risker. Samtidigt är det intressant att systemforskningen som ju måste sägas vara grunden för att teknologier ska kunna fungera i större sammanhang – masskommunikativt eller på andra sätt – inte märks mer i den samtida diskussionen. Kanske var den för matematiskt abstrakt, men samtidigt inte tillräckligt avancerad för att förknippas med matematikens mystik. Kanske var det administrativa i begreppet ADB (Administrativ databehandling) för oglamoröst för att attrahera såväl teknikooptimister som datorskeptiker. Oavsett vilket, med avsaknaden av den offentliga diskussionen om systemforskningen gick man miste om en möjlighet att förankra datorutvecklingen historiskt såväl som politiskt.

Forskningen kring datorer hade under 1960- och 1970-talen visserligen i huvudsak varit inriktad mot administrativa och industriella system, men samtidigt pågick det utanför forskarvärlden en stundtals intensiv sam-

Områdesgrupps sammansättning

Björn Andersson Ordförande	Landsorganisationen i Sverige 105 53 Stockholm 08 - 22 89 80
Björn Fjæstad, sek. Docent	Riksbankens Jubileumsfond Box 1649 111 86 Stockholm 08 - 24 32 15, 736 01 20
David H Ingvar Professor, Överläkare	Neurofysiologiska Centrallaboratoriet Läkarettat 221 85 Lund 046 - 12 96 90, 11 71 00
Lennart Larsson Utbildningschef	Tjänstemännens Centralorganisation Box 2252 102 45 Stockholm 08 - 22 17 60
Torsten Larsson Teknisk direktör	Televerket Centralförvaltning Tekniska Avdelningen 123 86 Farsta 08 - 713 21 00
Karl Erik Rosengren Docent	Sociologiska Institutionen Lunds Universitet Magistratsvägen 55 B 222 44 Lund 046 - 13 26 33
Nils-Eric Svensson, ordf. Direktör, Docent	Riksbankens Jubileumsfond Box 1649 111 86 Stockholm 08 - 24 32 15
Anni-Marie Thunberg Socialsekreterare, teol dr	Box 68 130 30 Sigtuna 0740 - 506 94, 503 30
Karl-Erik Wännerby Professor	Handelshögskolan i Stockholm Box 6501 113 85 Stockholm 08 - 736 01 20

I denna serie har följande utkommit:

- RJ 1971:1 ARBETSLIV, SAMHÄLLESEKONOMI OCH VALFÄRDsutveckling
Redaktör: Gunn Johanson
Med bidrag av John Östlund, Edmund Dahlström, Bertil Gardell och Douglas Skarin
- RJ 1972:2 LYSSNA, TITTA, LÄSA
Rapport från ett symposium om kommunikationsteknologi och perception
Redaktör: Björn Fjæstad
Med bidrag av Sten Sture Bergström, Otto Finsdahl & Birgitta Höjer, Lars Gyllenstein, David H Ingvar, Ivar Ivar, Freyzer Martin, Kjell Nowak och Bengt Sjästad
- RJ 1973:3 HALLÅ, HALLÅ
Rapport från ett symposium om telekommunikationernas samhällsroll
Redaktör: Björn Fjæstad
Med bidrag av Hans De Geer, P G Holmblom, Christian Jacobson, Lars Kristiansson, Jan Kuuse, Torsten Larsson, Tomas Olén, Bertil Thorengrin och Jost Tölsack
- RJ 1976:1 VART 11 DER TRÄDEN?
Tått artiklar om förväntning kring kommunikationsteknologi
Redaktör: Björn Fjæstad
Med bidrag av Karl-Erik Wännerby och P G Holmblom
- RJ 1978:2 HOT ELLER LÖFTE?
Sju föreläsare skriver om kommunikationsteknologi
Redaktör: Björn Fjæstad
Med bidrag av Sven Fagerberg, Lennart Frick, Lars Gustafsson, Gösta Hågg, Christer Persson, Björn Rindberg och Norvald Åkerman
- RJ 1978:3 IDALAG
Ett mötesguldbyte om kommunikationsteknologi och äremskär
Redaktör: Björn Fjæstad
Med bidrag av Lennart Larsson & Lennart Weibull och många andra
- RJ 1978:4 TVÄVÄGS KABEL-TV OCH TELESAMMANTRÄDEN
Om Reading: experimentell och telekonferensforskning
Redaktör: Björn Fjæstad
Med bidrag av Martin Eliasson och Lyone Eliasson
- RJ 1978:5 TRYCK PÅ KNAPPEN?
Om Viewdata och andra sätt för snabbt och korrekt att tvärväskommunicera med datorer
Redaktör: Björn Fjæstad
Med bidrag av Håkan Söderström

Sammansättningen av områdesgruppen "Människan och kommunikationsteknologin" som initierades av Riksbankens Jubileumsfond 1975.

hällelig debatt kring datorer. Alltmedan den humanistiska och samhällsvetenskapliga forskningen inte alls var speciellt aktiv inom området. Detta försökte Riksbankens Jubileumsfond (RJ) ändra på med områdesgruppen "Människan och kommunikationsteknologin" som initierades redan 1975. Programmet resulterade i ett antal seminarier och publikationer under de följande åren. Syftet var att medverka till att det producerades "vetenskapligt underlag för bedömningar av såväl redan utnyttjad som ännu inte utbyggd kommunikationsteknologi. En grundfråga är i vad mån teknologierna utgör löften respektive hot för den enskilde. Av särskilt intresse är hur medborgarnas ställning i förhållande till den politiska och ekonomiska makten påverkas av de sätt på vilka teknologierna används eller kan komma att användas."²⁵

RJ lyfte så tillvida fram vikten av att nya utmaningar måste mötas med tvärvetenskapliga satsningar. Rapporterna är tämligen varierande i stil och innehåll, från försiktiga tekniskt orienterade redogörelser av internationella erfarenheter av text-teve och view-data, till spekulativa och kritiska betraktelser av det kommande informationssamhället.

Områdesgruppens medlemmar förefaller inte ha haft någon större kun-

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

FÖRORD	5
ETERMEDIERNA OCH SAMHÄLLET av Jarl Torbacke	7
DEVELOPMENT AND DIFFUSION OF COMMUNICATIONS TECHNOLOGY IN THE UNITED STATES AND SWEDEN av Ronald Abler & Thomas Falk	20
TELEKOMMUNIKATION INOM FÖRETAG OCH ANDRA ORGANISATIONER: DÅ, NU OCH SEDAN av Lars H Zetterberg, Jan Kuuse, Kjell Nowak & Bengt Sahlberg	25
INFORMATION UR ETT VÄLFÄRDSPERSPEKTIV av Lars-Erik Wolvén	41
TEKNOLOGI FÖR MÄNSKLIG KONTAKT av Kjell Nowak & P G Holmlöv	56
NÄRRADION, DEN KOMMUNALA DEMOKRATIN OCH LOKAL SAMHÄLLSGEMENSKAP av Torsten Österman & Roger Bernow	70
DEMOKRATISERING GENOM LOKAL RADIO? av Åke Jonsson, Madeleine Kleberg, Anders Lindblad, Birgitta Löwander, Bengt Nordström, Lars Palm & Lennart Weibull	86
SPRIDNING AV VETENSKAPLIG INFORMATION GENOM "MASSDIALOG" av Rolf Sandell & Margareta Cronholm	97
VISUELL PRESENTATION AV INFORMATION: TEXT-TV:S MÖJLIGHETER OCH BEGRÄNSNINGAR av Lars-Göran Nilsson	105
INVANDRARNAS I KOMMUNIKATIONSSAMHÄLLET: ATT FÖRSTÅ OCH BLI FÖRSTÅDD av Kenneth Hyltenstam & Robert Bannert	115
DATORISERINGEN I DAGLIGVARUHANDELN av Karl-Olof Hammarkvist & Nils-Erik Wirsåll	127
SPRIDNING AV VARUINFORMATION GENOM DAGSPRESSEN MED UTNYTTJANDE AV BUTIKSDATORER av Karl-Erik Gustafsson & Bo Wickström	137
COMMUNICATIONS AND LAW av Edward W Ploman	145
OMRÅDESGRUPPEN "MÄNNISKAN OCH KOMMUNIKATIONS-TEKNOLOGIN": MÅL, VERKSAMHET OCH SAMMANSÄTTNING	157

Innehållsförteckning till boken
Planera numera (Stockholm:
Riksbankens Jubileumsfond,
1979).

skap om datorer eller datorteknik, men åtminstone inledningsvis såg man till att dra till sig sådan kompetens. Gruppens sammansättning speglade annars Riksbankens Jubileumsfond syfte att vara såväl samhälls- och samtidsoorienterad som disciplinöverskridande, vilket de första årens publikationer väl levde upp till (se illustration).

Det kanske mest intressanta symposiet var det som 1977 sammanfattades i publikationen *Hallå, hallå*.²⁶ Här samsades humanister som historikerna Jarl Torbacke och Hans de Geer med tekniker som Lars Kristiansson och Lars H. Zetterberg. Förvisso blev de disciplinära skillnaderna påtagliga, men det förefaller att även med dagens mått mätt ha varit ett

ovanligt väl fungerande samtal. Man vände och vred på telekommunikationens historia och samtid på ett sätt som väl motsvarade motiveringen för områdesgruppens existens. Uppenbarligen ansåg dock inte områdesgruppen att dess verksamhet i tillräcklig mån stimulerat forskningen inom området, så RJ gjorde en utlysning vänd till såväl forskare som praktiker för att uppmuntra mångdisciplinär forskning. Under rubriken "Planera numera", med uttrycklig hänvisning till postnummersystemets lansering, bjöd RJ in till snabba, kortfattade och kärnfulla ansökningar som utöver att nå inomvetenskaplig kvalitet skulle vara så *samhällsrelevanta* som möjligt.

RJ fick in 112 ansökningar, varav 14 sedan valdes ut. Tretton av dem publicerades, i "redigerade versioner", i boken *Planera numera* (se illustration). Ambitionen var å ena sidan modest, man ville hjälpa fram ny forskning på ett i huvudsak utforskat område. Å andra sidan var målet betydande – man ville också att "människan och kommunikationsteknologin" skulle bli ett etablerat forskningsfält. I förordet till boken skrev Björn Fjæstad:

En av huvudtankarna i områdesgruppens arbete har varit att de projekt som efter planeringsfasen får forskningsanslag skall kunna bilda embryon till forskargrupper. Därför är det positivt att planeringsmedlen fördelas spritt, både geografiskt och ämnesmässigt. För att inte låta dessa embryon få kämpa ensamma i sin uppbyggnadsperiod avser vi att låta dem tillsammans bilda ett *forskarnät* inom området "Människan och kommunikationsteknologin". Rent konkret innebär det bl a att vi ett par gånger per år kommer att samla projektdeltagarna till konferenser för informationsutbyte och diskussion. Vi förutser också i övrigt ett mer aktivt intresse från finansiärens sida än vad som normalt är möjligt.²⁷

Vad var det då för projekt som fick planeringsanslag? Kontrasten mot områdesgruppens visionära och gränsöverskridande verksamhet är stor, för helt plötsligt dominerade etermedierna igen. Flera projekt handlade också om kommunikation inom organisationer och företag. De förra var tack vare Sveriges Radios Publikundersökningar och den samtida masskommunikationsforskningen. De senare var varianter på traditioner inom arbetsplats- och organisationsforskningen som åtminstone sedan 1940-talet ägnat mycket kraft åt att studera information och kommunikation.

Således inga exempel på särskilt nydanande forskning. De mest nyskapande projekten handlade om datorisering av handeln, men även det var en diskussion som redan pågått under en längre tid.²⁸

Det forskningsprojekt som kom närmast vad områdesgruppen ägnat sig mest åt, vad *ny* kommunikationsteknologi kan betyda för människor, var Kjell Nowaks och PG Holmlövs "Teknologi för mänsklig kontakt", som byggde på experiment med olika typer av datorkommunikation. Den teoretiska utgångspunkten – att teknik kan leda till ökad kontakt mellan människor var allt annat än *ny* – men deras exempel visar ändå på en lyhördhet för den utveckling som då kunde skönjas. Dels ville man skapa ett slags datoriserat meddelande- och anslagstavlesystem inom ett bostadsområde, dels ville man skapa datoriserade kommunikationssystem mellan forskare.²⁹

Avslutning

Inom ramen för verksamheten inom Riksbankens Jubileumsfonds områdesgrupp "Människan och kommunikationsteknologin", återfinns sammantaget få spår av såväl det visionära som det alarmistiska som figurerade inom den datortekniska och systemvetenskapliga forskningen. Inte heller återfanns i denna RJ-styrda verksamhet de stora kulturella och samhällseliga konsekvenserna av datoriseringen såsom de diskuterades i press, radio och fackböcker. Just när så mycket pekade på att datortekniken var på väg att bli en fråga i mediediskussionen – varför lyckades inte RJ:s områdesgrupp fånga upp dessa frågeställningar och bedriva forskning kring datorer som "nya massmedier"?

Huvudskälet finner man nog i det som gjorde att Riksbankens Jubileumsfond inrättade områdesgruppen "Människan och kommunikationsteknologin" – i den *samhälleliga* betydelsen av kommunikationsteknologierna. Genom att så starkt tala om samhällsaspekterna fastnade diskussionen i den samtida samhällsforskningen. Det blir inte minst påtagligt i de tretton projektförslagen att *samhället* uppfattas som konstant – medan *tekniken* är det som förutsätts förändras. De involverade forskarna förmodade helt enkelt inte lyfta blicken för att reflektera över (eller spekulera i) hur istället samhället skulle komma att *formas av datorteknologin*. Kanske berodde det på avsaknaden av kommunikationshistoriska perspektiv? Kanske berodde det på att samhällsforskningen hade blivit så specialiserad att de stora övergripande dragen osynliggjordes av detaljerna. Eller

kan det vara så att man redan här, 1978, kunde se att datoriseringsfrågorna inte hörde hemma inom medieforskningen, utan borde hålla sig hos teknikerna, med ett och annat konstnärligt och humanistiskt inspel?

Noter

1. SOU 1979:69, *Nya vyer*, 35f.
2. Ibid., 39.
3. Ibid. Televerket skulle sedan under början av 1980-talet gå vidare med sitt ambitiösa Teldok-projekt, i syfte att kartlägga datoriseringens samhälleliga konsekvenser.
4. Ibid., 33.
5. Lars-Eric Björk & Jaak Saving, *Datorer – på våra villkor* (Stockholm: LiberLäromedel och Sveriges Radios förlag, 1975). Radioserien med samma namn sändes av Sveriges Radio i februari och mars 1976 i sju avsnitt.
6. Bengt-Arne Vedin, *Datorer med ett mänskligt ansikte?* (Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och samhälle, 1981).
7. Lars Zanderin, Göran Körner, Hans Henrik Rönnow, Arne Grip & Hans Björk, red., *Moment: samhällskunskap. 22, Samhälle och datorer: Hur behandlar våra myndigheter uppgifter om dig?* (Lund: Studentlitteratur, 1975).
8. Gunnar Lindstedt, red., *Datorer på svenska: Om effekter, inflytande och offensiv teknikutveckling* (Stockholm: Arbetslivscentrum 1981).
9. *Datorn och du* (Uppsala: Brombergs förlag, 1978). Det kommer också många andra översatta texter om datorer, som till exempel Peter Naur, *Datamaskinerna och samhället: Med ett tillägg om svenska förhållanden av Sten Henriksson* (Lund: Studentlitteratur, 1969); Herbert A. Simon, *Automationens betydelse för samhälle och företagsledning* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1968).
10. Ibid., 81.
11. Ibid.
12. Jan Freese, *Ger datalagen dig något skydd?* (Lund: Studentlitteratur, 1979), 85.
13. Jan Freese, baksidestext till Lars Kristiansson, *Datorer, modeller, verklighet* (Norrköping: Förlagsgruppen, 1982).
14. Peter Docherty, *Att etablera facklig forskning: Om samspelet fack-företag-forskare inför projektet "Datorisering av tjänstemännens arbete"* (Stockholm: Arbetskyddsfonden, 1979), 64.
15. *Forskning - en fråga för fackföreningsrörelsen: Ett diskussionsunderlag* (Stockholm: LO, 1978).
16. *Facklig datapolitik: Rapport från LOs dataråd* (Stockholm: Landsorganisationen/Tidens förlag, 1981), 107.
17. Ibid., 112.
18. Ibid., 113.

19. Hans L. Zetterberg, *Arbetslivets slutanvändare av databehandlad information: En rapport om läget i Sverige 1979* (Stockholm: SIFO, 1979), 1.
20. Se även till exempel Björn Fjæstad, red., *Dialog: Ett meningsutbyte om kommunikationsteknologi och demokrati mellan Lennart Larsson & Lennart Weibull och företrädare för politiska partier, fackförbund, intresseorganisationer, massmedier, universitet och högskolor, departement, affärsverk, sjukhus, forskningsråd, museer, handel och industri* (Stockholm: Riksbankens Jubileumsfond, 1978). Det fanns naturligtvis diskussioner kring datorer och datorisering inom många olika vetenskaplig och administrativa fält, från språkdata och databaser för historiker till datorer i lantmäteri och fastighetsdata. Men det är en annan historia...
21. Börje Langefors, *Theoretical analysis of informations systems* (Lund: Studentlitteratur, 1966).
22. Bo Dahlbom, "Introduction", *Essays on infology: Summing up and planning for the future*, red. Börje Langefors (Göteborg: Göteborg Studies in Information Systems, 1993), 16ff.
23. Störst genomslag hade förmodligen boken *System för företagsstyrning* (Lund: Studentlitteratur, 1968).
24. Se till exempel Markku Nurminen, *People or computers: Three ways of looking at information systems* (Lund: Studentlitteratur, 1988).
25. Björn Fjæstad, red., *Planera numera* (Stockholm: Riksbankens Jubileumsfond, 1979), 159.
26. Björn Fjæstad, *Hallå, hallå!: Rapport från ett symposium om telekommunikationernas samhällsroll* (Stockholm: Riksbankens Jubileumsfond, 1977).
27. Fjæstad, 1978, 6.
28. Gustav Sjöblom, red., *Dagligvaruhandelns datorisering före 1985: Transkript av ett vittnesseminarium vid Tekniska museet i Stockholm den 20 oktober 2008* (Stockholm: 2009).
29. Kjell Nowak och P. G. Holmlöv, "Teknologi för mänsklig kontakt", Fjæstad 1978, 56–69.

MEDIEFORSKNING I OFFENTLIGHETEN

Mediekritik i pocketformat

Massmedieproblem i debattböcker 1965 till 1975

MATS HYVÖNEN

Talet om medier har alltid haft förändringsberättelser som drivmedel. Upplevelsen av att det händer *just nu* har följt utvecklingen under de senaste dryga hundra åren, från filmens intåg i ett av pressen dominerat medielandskap i slutet av 1800-talet, via radions glansperiod till televisionens genombrott i slutet av 1950-talet, och senare satellitsändningarna fram till våra dagars digitala revolution. Samtidigt har medierna varit en viktig del i föreställningar om samhällets förändring och utveckling – eller undergång. Nya medier och kommunikationsteknologier har alltid mötts av både förhoppningar och farhågor knutna till deras förväntade genomslag i samhället och betydelse för människorna.¹

En ständig följeslagare i dessa förändringsberättelser är *mediekritiken*, som funnits lika länge som det funnits medier och journalistik.² Vid otaliga tillfällen i mediehistorien har man funnit anledning att reflektera över eller kritisera mediernas struktur, uppträdande, prestationer, innehåll, roll eller inflytande i samhället.³ Mediekritiken har förmedlats i medier och journalistiken har inte sällan varit den dominerande formen för kritik – också av just journalistik.⁴ Mediekritiken säger något väsentligt om mediernas karaktär och deras betydelse i samhället, men den speglar också den samtid i vilken den formuleras och sprids.

Detta kapitel tar fasta på denna dubbelhet; här presenteras en studie av den mediekritik som formulerades i så kallade debattböcker publicerade i Sverige mellan åren 1965 och 1975. Det var en föränderlig och på många sätt turbulent tid, oavsett om man talar om enskilda medier, om det vidare medielandskapet – eller om samhället i stort. Ett viktigt nytt medium för samtidens mediekritik var fackboken i pocketformat. Det publicerades

en uppsjö av mediekritiska fackböcker, och det är ett axplock av dessa som står i fokus för detta kapitel.

Pocketboken – ett nytt medium för kritik och debatt

Samtidigt som forskare, pressutredare och tidningsmän i slutet av 1960- och i början av 1970-talet ägnade böcker, utredningar och ledarspalter åt att reflektera över pressens samhälleliga uppgifter och funktion, dess betydelse och framtid, så pågick en intensiv kritisk debatt om mediernas makt och påverkan på människorna och samhället. Denna debatt fördes bland annat inom politiken⁵, emellanåt i radio och teve och ibland i någon av de nya mer teoretiskt orienterade tidskrifterna såsom *Zenit* (1957–1997), *Kommentar* (1968–1997) eller *Häften för kritiska studier* (1968–). Den utförligaste och på många sätt intensivaste mediekritiska debatten fördes emellertid på annat håll – nämligen i debattböcker. Fackboken i pocketformat var som sagt ett lika centralt som nytt medium för samtidens mediekritik. De mediekritiska pocketböckerna utgavs vanligtvis i särskilda, mer eller mindre specialiserade, serier. De första pocketböckerna dök upp i Sverige i slutet av 1950-talet och en ökning i både antalet serier och utgivning inträffade några år in på 1960-talet, då böckerna också blev alltmer politiserade. Allt oftare ingrep de i – eller till och med skapade – den samtida debatten. Pocketboken, billig och lätt att bära med sig, lämpade sig för mindre upplagor i smalare ämnen. Många forskare har påpekat pocketbokens stora betydelse för periodens radikala vänsterrörelser och för den vidare samhällsdebatten.⁶ Kjell Östberg, till exempel, framhåller pocketboken som ett av tidens viktigaste medier, och menar att vänsterradikaliseringen och pocketutgivningen ”beskriver utvecklingskurvor som är slående parallella”.⁷

I regel gavs fackpocketböckerna ut i serier såsom Bonniers Aldusserien (1957–1979) och Tribunserien (1962–1971), Tidens förlags Prisma-serie (1960–1974) samt den under Prisma utgivna serien Verdandi debatt (1961–), Glerups (och senare Rabén & Sjögrens) Tema-serie (1962–), Wahlström & Widstrands w&w-serie (1963–1983), Bo Cavefors bokförlags BOC-serie (1965–), samt inte minst Norstedts PAN-serie (1967–). De så kallade rapportböckerna (vilka sinsemellan ofta var mycket olika), som till exempel Maja Ekelöfs *Rapport från en skurhink* från 1970, gavs även ut i pocketformat och kan därför räknas in i det som brukar kallas

”pocketboksexplosionen” i mitten av 1960-talet och i början av 1970-talet.⁸ Den mediekritik som formulerades och förmedlades i debattböckerna ingick alltså i ett större kritiskt, samhällsdebatterande, sammanhang. De samhällskritiska pocketböckerna publicerades i ett gynnsamt debattklimat, men de hade också en stor och alltjämt växande potentiell publik. Pocketexplosionen var nämligen samtida med den högre utbildningsexplosionen: mellan 1960 och 1970 fördubblades antalet gymnasieelever samtidigt som antalet högskolestuderande tredubblades.⁹

Radikalisering och professionalisering

I samband med 1960-talets utrikespolitiska oro, studentrevolter och allmänna politiska vänsterkantring började efterkrigstidens välfärdsbygge ifrågasättas. Året 1968 får ofta symbolisera den så kallade vänstervågen, men vissa forskare som exempelvis Östberg menar att det snarare är frågan om en process som tar sin början redan i slutet av 1950-talet och pågår långt in på 1970-talet.¹⁰ Även om det naturligtvis är frågan om långa och komplexa processer, så framstår åren mellan 1965 till 1975 som en särskilt händelserik period. Till exempel beskriver Karl Erik Lagerlöf det sena 1960-talet som ”strömkantringens år”, en period då samhällsdebatten genomgick plötsliga och avgörande förändringar. Upplevelsen av att leva i en *brytningstid* var stark: ”Ord och talesätt som föreföll naturliga 1964 framstod som absurda 1967.”¹¹

Förklaringarna till radikaliseringen är många. Vid sidan av den kanske viktigaste – Vietnamkriget och de omfattande protester och utomparlamentariska aktioner som följde med det – framhåller Sverker Jonsson också det kalla kriget och avstaliniseringen, som ledde till en ökad självständighet och politisk omorientering hos de europeiska kommunistpartierna. Den rika världens utsugning av den fattiga, liksom kampen mot rasismen i Sydafrika och USA nämns också tillsammans med en växande fredsrörelse i spåren av ett allt starkare motstånd mot kärnvapnen.¹² Parallellt hade också medielandskapet genomgått betydande förändringar. I inledningen till Tidningsutgivareföreningens bok *Mot 70-talet: Pressproblemet idag och imorgon* från 1968 konstaterade ordföranden Tore G Wärenstam att ”pressens problem diskuteras livligt – i tidningsspalterna, i radio och i television, i statliga utredningar och i många andra sammanhang. Många har meningar om pressens nuläge och framtid.”¹³ Etermedierna hade expanderat bland annat genom att flerdubbla sändningstiden; en ny

tevekanal stärkte deras ställning och gjorde att dagspressen inte längre hade ett informationsmonopol. Vidare hade andra typer av tryckta medier såsom annonsblad, veckotidningar, politiska tidningar och bulletiner av olika slag bidragit till att försvaga dagstidningarnas ställning på nyhets- och annonsmarknaden.

I denna tid börjar därför en ny typ av mediekritik göra sig hörd. Till detta bidrog dels den samtida radikaliserings inom kulturen och politiken, dels förändringarna i medielandskapet. På 1960-talet tycks mediernas – och i synnerhet televisionens – inverkan på människorna och det vardagliga livet bli alltmer påtaglig. När medierna framstod som en integrerad del av livet och samhället blev de också ett *samhällsproblem* att lösa.¹⁴ I det avseendet var perioden från 1960-talets början till mitten av 1970-talet en på många områden formativ tid. Mediepolitiken, till exempel, fick sitt konkretaste uttryck i pressutredningarna och i det nya presstödet, som infördes för första gången 1971. I anslutning till utredningarna formaliserades därtill diskussionen om pressens samhällsliga uppgifter och funktioner på ett nationellt plan i Sverige.

En viktig utveckling på 1960- och 1970-talen var också de förändringar i praktik, attityder och självbild som brukar sammanfattas som *journalistikens professionalisering*. Krav på oberoende framfördes tillsammans med en ökad betoning på journalistikens betydelse för samhället och demokratin.¹⁵ Det gamla förmedlingsidealet utmanades av nya idéer om en mer aktiv journalistik där journalister också kunde driva egna frågor.¹⁶ Om journalistyrket tidigare sågs som ett kall samtidigt som journalisten förväntades vara lojal med sitt tidningsföretag, så betonas nu allt mer det professionella kollektiv som journalisterna ingick i och som överskred det enskilda medieföretaget.¹⁷ En annan viktig del av professionaliseringen var naturligtvis införandet av en högskoleutbildning för journalister.¹⁸

Det fanns förstås mediekritik före 1965 – och den framfördes ibland också i pocketböcker. Två viktiga föregångare för den mer polemiska kritiken i perioden 1965–1975 finns i Sven Lindqvists *Reklamen är livsfarlig* från 1957 samt Lars Furhoffs *Pressens förräderi* från 1963. Huvudtesen i Furhoffs bok var att landsortspressen bestod av ”politiska megafoner”, vilka ”misshushållar med sina möjligheter att vara överhetens övervakare”.¹⁹ Han argumenterade för att de lokala dagstidningarna måste stå fria från politiken och partierna och från en sådan friare position utföra sina upplysande och opinionsbildande uppgifter. Lindqvists kritik var än mer radikal och drev tesen att reklamen schabloniserade tänkandet och

fördummade människorna. Reklamen, som genomsyrade hela kulturen, ersatte analys, förståelse och förnuft med klichéer, ytlighet och snuttifiering – inte minst genom att vädja till människors känslor och fördomar.²⁰

Mediekritiska debattböcker under lupp

I en kort översikt över debattböcker om medier utgivna mellan 1962 och 2004 skriver Olof Petersson att mediekritiken under 1960- och 1970-talet dels kom från vänster, dels handlade om mediernas innehåll. Medierna betraktades oftast som ett etablissemang och det gällde att granska vilken samhällsbild de förmedlade. På 1970-talet, menar Petersson, breddades kritiken och inkluderade i högre grad frågan om bakomliggande strukturers betydelse för innehållet.²¹ Denna översiktliga bild kan nyanseras, vilket är syftet med detta kapitel. I anslutning till sin genomgång har Petersson gjort en lista över de titlar som enligt honom kan kategoriseras som mediekritiska i perioden 1962–2004.²² För perioden 1965 till 1975 finns i denna lista 12 böcker – till vilka jag adderat ytterligare 16 titlar, samt tagit bort fyra som inte riktigt kan definieras som debattböcker i pocketformat varken med avseende på böckernas uttalade syften eller publiceringssammanhang. Mina huvudsakliga urvalskriterier har varit att böckerna ska vara utgivna som pocket, att de har ett uttalat syfte att väcka debatt och att medier på ett eller annat sätt intar en central plats i framställningen. Massmedier är emellertid ett flytande område och debatten om dem tangerar eller överlappar ofta många andra områden såsom teknik, kultur, ekonomi och politik. Därför är det svårt att formulera mer strikta urvalskriterier för vilka böcker som ska definieras som explicit mediekritiska. Syftet med studien är emellertid inte att förmedla en heltäckande bild av utgivningen av mediekritiska debattböcker, utan att ge en översiktlig bild av den *mediekritiska debatt* som fördes i pocketböckerna 1965–1975. Utgångspunkten för presentationen av böckerna tas i frågorna *Vilka problem föranleder debattboken?* samt *Vad är lösningen på problemen?*

Inte alla böcker som ingår i mitt kapitel har dock massmedier som huvudämne; under den studerade perioden publiceras exempelvis många böcker som i huvudsak handlade om annat, som kultur eller tredje världen, men där massmediernas utveckling påkallade särskilda och ibland ganska omfattande reflektioner. Ett sådant exempel är Roland Pålssons *Det möjliga samhället* från 1967, där just massmedierna tillskrevs en nyckelroll i utvecklingen av en till samtiden anpassad kulturpolitik. Ett annat

Barbro Backberger, *Det förkrympta kvinnoidealet* (Bonniers/Tribunserien, 1966)

Per Holmberg m fl, *Kynne eller kön?* (Rabén & Sjögren, 1966)

Göran Palm, *En orättvis betraktelse* (Norstedts/Pan, 1966)

Roland Pålsson, *Det möjliga samhället* (Bonniers, 1967)

Sven Lindqvist, *Myten om Wu Tao-tzu* (Bonniers, 1967)

Lars Ulvenstam, *TV – dumburk eller väckarklocka?* (Bonniers, 1967)

Gunila Ambjörnsson, *Skräpkultur åt barnen* (Bonnier/Aldus, 1968)

Göran Palm, *Indoktrineringen i Sverige* (Norstedts/PAN, 1968)

Hjelte, Krantz & Torell, *Tre ser på tv* (Zindermans/Zindereila, 1968)

Bo Lindblom m fl, *Fallet Båstad* (W&W/W&W-serien, 1968)

Håkan Hanson, *Anders Persson har vrickat foten* (Prisma/Verdandi debatt, 1968)

Ragnar Hedlund, *Så drabbar oss reklamen!* (Natur och kultur/NoK debatt, 1969)

Debattböcker utgivna mellan 1965 och 1975
i kronologisk ordning.

Ulf Himmelstrand, *Världen, Nigeria och Biafra* (Bonnier/Aldus, 1969)

Göran Palm, *Vad kan man göra?* (Norstedts/PAN, 1969)

Ivar Irvre, *Tvivelsrutan* (Norstedts/PAN, 1969)

Hellmark, Lindberg & Nilsson, *Ni har väl läst tidningen idag?* (Wahlström & Widstrand/W&W-serien, 1969)

Hans Hederberg, *Press på villovägar* (Wahlström & Widstrand/W&W-serien, 1969)

Lindhagen & Nilsson, *Hotet mot arbetarrörelsen* (Tidens förlag, 1970)

Macke Nilsson, *Frihet i etern* (Tidens förlag, 1971)

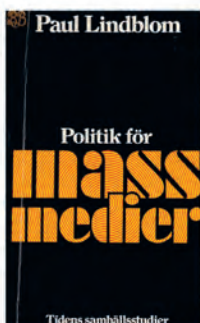
P. O. Johansson, *Presstek i upplösning* (Verdandi debatt, 1972)

Harry Schein, *Inför en ny mediapolitik* (Allmänna förlaget/Publica, 1972)

Carl-Adam Nycop, *Makt som säljer* (Forum, 1973)

Paul Lindblom, *Politik för massmedier* (Tiens förlag, 1974)

Anders Y. Pers, *Innan pressen avskaffas* (VLT-press, 1974)

exempel på en bok som inte i huvudsak behandlar massmedier men där de utgör en viktig del av både analysen och kritiken är Ulf Himmelstrands *Världen, Nigeria och Biafra* från 1969 – frågan ”Är världspressen medskyldig till meningslös död och svält?” ställs i rubriken till det avslutande kapitlet. Ett tredje exempel är Jan Lindhagens och Macke Nilssons *Hotet mot arbetarrörelsen* från 1970 i vilken samhällsutvecklingen sägs hota arbetarrörelsens kärna, närmare bestämt gemenskapen och sammanhållningen i arbetarklassen. I denna utveckling framhålls urbaniseringen och just massmedierna som centrala.

De mediekritiska debattböckerna skiljer dock ut sig vad gäller kritikens huvudsakliga fokus. Många handlar om pressen – och en del speciellt om televisionen. Några förhåller sig till ett vidare nyhetssystem, men de flesta behandlar vad som här kallas *massmediesamhället*. I den sistnämnda kategorin ryms sinsemellan mycket olika böcker, som dock har det gemensamt att de försöker förmedla en mer övergripande bild av samhällsutvecklingen med utgångspunkt i, eller i förhållande till, medierna. I nästan alla, oavsett huvudfokus, behandlas eller berörs journalistiken, dess professionalisering eller den bristande journalistiska etiken. Noterbart är frånvaron av fackböcker i pocketformat där filmen utgör huvudfokus, vilket är anmärkningsvärt med tanke på de debatter – de så kallade filmbråken – om till exempel Harry Scheins filminstitut och filmpolitiken, som i slutet av 1960-talet avlöste varandra i såväl dagspressen som i pamfletter och tidskrifter.²³ Till min lista hade kunnat läggas ytterligare böcker som åtminstone till delar av sitt innehåll kan betraktas som inlagor i tidens mediedebatt men som i huvudsak hade andra syften, såsom att användas i undervisningen i högre utbildning och/eller att förmedla forskningsresultat.²⁴ De böcker i listan som inte utgavs inom pocketserier har inkluderats här eftersom de publicerades som originalpocket och hade det uttalade syftet att väcka debatt.

Med pressen i fokus

I *Dagens Nyheters* anmälan av Håkan Hansons *Anders Persson har vrickat foten* från 1968 kunde man läsa följande sammanfattning av tidens presskritik: ”Det har kommit ovanligt många böcker om tidningar och pressförhållanden i höst: vreda romaner och ilska små stridskrifter. Man ska vara lite arg när man skriver om tidningar, det är alldeles i sin ordning.”²⁵ Två år senare formulerade Stig Hadenius en liknande beskrivning i en

tillbakablick på pressdebatten: ”Det har kommit ut åtskilliga böcker om pressen det gångna året. Det har talats om presskris och kritiken har varit hård.”²⁶

Hansons skarpa kritik av landsortspressen publicerades mitt i en pågående debatt. Enligt honom hade dagspressen inte hängt med i samhällsutvecklingen, vilket var särskilt allvarligt eftersom den utgjorde en bransch som mer än någon annan ”borde känna av den vind som kallas förändringens”.²⁷ Att pressen satte sina anrika traditioner före förnyelse sade ”en del om tidningarnas sätt att betrakta sig själva, inte som pigga upptäckare av allt det nya omkring sig utan som ärevördiga protokollförare av väl etablerade företeelser”.²⁸ Det allvarliga med detta, det vill säga att man gjorde som man alltid gjort, var att den slentrianmässiga journalistiken i dagspressen bidrar till att vidga klyftan mellan ett alltmer centraliserat expertsamhälle och medborgarna i detsamma. Möjligheterna till insyn i beslutsprocesserna minskade och det uppstod en kunskapsklyfta mellan de styrande och de styrda, vilken dagspressen och dess journalister borde ägna tid och kraft åt att överbrygga. Vad som behövdes, men som enligt Hanson fattades, var tidningar som moraliskt och ekonomiskt vågade satsa på granskning utifrån läsarens egentliga behov, samt på en journalistik som trängde ”in i samhällsproblemen” och inte bara visade de gamla vanliga fasaderna.²⁹

I jämförelse med de press- och pressjournalistikkritiska böcker som följde efter Hansons bok finns en viktig skillnad: Hansons huvudperspektiv, där den övergripande samhällsutvecklingen ställs mot en önskvärd utveckling inom pressen, skiljer sig från de böcker som intar ett snävare perspektiv på pressetiska problem såsom Hans Hederbergs *Press på villorvägar* från 1969 och P.O. Johanssons *Pressetik i upplösning* från 1972. Gemensamt för Hanson och dessa kritiker är dock journalistens och tidningsmannens inifrånperspektiv på branschen – det man kritiserar är något man samtidigt är en del av och också bidrar till att bära upp.

Det problem som föranledde kvällstidningsjournalisten P.O. Johansson att skriva sin bok var att pressen, och i synnerhet just kvällstidningarna, begick allt fler övertramp mot privatpersoner i sin jakt på sensationer. Fallet med den så kallade ”Södertäljemannen” – en man oskyldigt anklagad för mordet på sin fru och grovt uthängd i pressen – fungerar i Johanssons bok som ett paradexempel på de etiska problem som kvällspressen drogs med. Lösningen på problemet var enligt Johansson en mer systematiserad forskning om pressen, en bättre regelutformning samt utarbetandet

av ett nytt system för att övervaka pressens övertramp.³⁰ I Hans Hederbergs *Press på villovägar* är såväl problemet som lösningen detsamma som hos Johansson, nämligen att det förekommer allt mer kränkande och hårdvinklad journalistik i svensk press och att den effektivast motverkas genom en bättre journalistutbildning och mer forskning, men också genom större centralredaktioner och aktivare läsekretsar.³¹

Även tidningsmannen Carl-Adam Nycop – en av tabloidens *Expressens* grundare på 1940-talet – bekymrade sig för den kommersiella journalistikens avigsidor, dess schabloner, dess spekulationer och dess nonchalans inför de pressetiska reglerna. I boken *Makt som säljer: En bok om pressmoral* från 1973 betonade han därför vikten av ett bättre urval och en bättre träning av de verkliga nyckelpersonerna i pressen, de så kallade ”portvaktarna” (framförallt chefen för de opinionsbildande avdelningarna och redaktionschefen). Nycop framhöll också betydelsen av att redaktionerna måste demokratiseras vilket, tillsammans med en utbyggd lagstiftning till skydd mot påtryckningar, skulle ge dessa portvaktare och i förlängningen hela pressen bättre möjligheter att fylla sin viktiga funktion i samhället. Ett huvudbudskap var också att journalisternas makt måste öka eftersom det var de som gjorde det egentliga jobbet.

Till skillnad från författare som Hederberg och Johansson satte Nycop i sin bok in pressens problem i ett vidare medieutvecklingssammanhang. Nycop hade läst Harry Scheins visionära *Inför en ny mediapolitik* från 1972 (se även Per Vesterlunds kapitel i denna bok) och inspirerad av den frågade han sig i vilket vidare medielandskap pressen skulle bli tvungen att hävda sig i framtiden. I en reflektion kring ”dataregistreringen” konstaterar Nycop att ”antingen vi vill det eller inte kommer vi alla att finnas registrerade [...] i dataminnen och vem som kan få tillgång till denna information är i dag oklart”. I jämförelse med utvecklingen på datorernas område skulle den samtida diskussionen om pressens övertramp och kränkningar av privatlivets helgd komma att framstå ”såsom ganska idylliska”.³² Vidare menade Nycop att även om pressens problem var viktiga, så skulle de inom en snar framtid inte kunna betraktas isolerade från det övriga medielandskapet: ”utvecklingstendenserna under slutet av 1950-talet, hela 1960-talet och början av 1970-talet [har] lett oss fram till en situation där olika massmedia börjat bryta in i varandras funktioner och bevakningsområden. Vi är på väg in i ett blandat system och detta kommer säkerligen att ytterligare accentueras mot slutet av 1970-talet då kabel-tv införs.”³³

Om Hederberg och Johansson, sin bitvis hårda kritik till trots, kan beskrivas som pragmatiker och reformister genom sin vilja att förbättra ett existerande system, så måste Nycop beskrivas som mer radikal. I sin bok framförde han, dock utan att vara särskilt specifik, idén att eftersom samhället redan satsade så mycket på tidningarna, så borde de också ta ett större ansvar för dem. I klartext: den enskilda äganderätten, med dess givna fokus på lönsamhet, var roten till det onda och kanske var det dags att fundera över pressens ägandeformer? Problemet stod alltså klart för Nycop, "det är [...] enskild ekonomisk makt som styr och dominerar i vår press", varför det "kan vara på tiden att titta en smula på lagstiftningen".³⁴

I sin anmälan av Nycops bok i *Aftonbladet* ifrågasatte Stig Hadenius både Nycops analys och den lösning han snarare antydde än agiterade för. Enligt Hadenius var Nycops kritik alldeles för svepande och generell för att den skulle få någon reell betydelse: "Ingen känner sig träffad utan alla pekar på grannen."³⁵ Konkurrensen mellan tidningarna, mellan de kommersiella och de rörelsedrivna, var enligt Hadenius för hård för att den allmänt hållna presskritiken skulle ha något väsentligt att komma med. Det fanns inga allmängiltiga medel för att råda bot på existerande missförhållanden. Eftersom pressen var så differentierad måste också debatten vara nyanserad och de åtgärder som föreslås vara selektiva. "Det är", skrev Hadenius i sin slutkläm, "besvärligare och kanske långsammare [att vara nyanserad] än att resonera i slagord och förenklingar. Men det är dessvärre nödvändigt om man skall nå det önskvärda syftet: en bra press."³⁶

I *Svenska Dagbladet* kritiserade Bertil Heddellin därtill Nycop för att ha formulerat drastiska förslag och samtidigt varit alltför svävande i sin argumentation:

Nycop vill avskaffa ärvd makt och privat äganderätt till tidningar men lämnar inte några genomtänkta förslag till hur problemet skall lösas. Han utvecklar inte heller exempel på redan existerande alternativ. Det är skada, eftersom Nycop [...] bibringar läsaren uppfattningen att den enda framkomliga vägen är lagstiftning och en "reell maktförskjutning till löntagarnas förmån". [...] En fri press tillhör demokratins grundstenar, och en diskussion om tidningarnas situation är av för stort och vitalt intresse för att dränkas i generaliseringar och frågetecken.³⁷

Om Nycop mera försiktigt, inifrån branschen, framförde idén att genom lagstiftning ändra ägandeförhållandena i pressen, så var journaliststudenterna Christer Hellmark, Bernt Lindberg och Karl-Ola Nilsson desto mer radikala i sin bok *Ni har väl läst tidningen idag?* från 1969. De intar där ett externt perspektiv på pressen från vilket de betraktar den som en bärare av ett förtryckande klassamhälle. Istället för att kritisera i syfte att förbättra riktar de in sig på de kommersiella grundförutsättningarna för pressen och hur dessa leder till felaktiga eller falska världsbilder som gynnar särskilda, snäva, intressen. Lösningen på problemet är följaktligen att avskaffa konkurrensen och vinstintresset. Med andra ord att revolutionera hela press-systemet: "All journalistik är i grunden politisk – inte bara på ledarsidorna utan även i nyhetsmaterialet. Inte i den meningen att tidningarna har en officiell politisk färg, utan genom att de avgör vilka delar av verkligheten som når läsarna."³⁸ Eftersom pressen var medborgarnas väg till verkligheten fick den inte lämnas i händerna på ett fåtal kapitalister.

Denna radikala presskritik var, trots tidens vänsterkantring, dock inte särskilt vanlig. Att det fanns ett stort ideologiskt avstånd mellan reformisterna och radikalerna uttrycktes också av Hederberg. I slutet av *Press på villovägar* – under rubriken "Strukturens fel?" – skriver han att "nyvänsterns massmediakritiker" troligen kommer att se hans egen bok som ett fruktlöst försök att plåstra och plocka med delreformer eftersom den "inte skisserar någon total förändring av 'strukturen'. Det är alldeles sant. 'Press på villovägar' är en reformistisk bok."³⁹

Hadenius, som i januari 1970 anmälde även Hederbergs bok i *Aftonbladet*, beskrev den som trist. Problemet var inte att Hederberg efterlyste reformer utan att de som han föreslog var så allmänna att de inte gick att diskutera. Kritiken var alltså densamma som han senare skulle komma att rikta mot Nycop. I samma anmälan passade Hadenius också på att kommentera Hellmarks, Lindbergs och Nilsson bok: "i höstas gjorde tre journalistkoleelever vad inga sådana tidigare gjort offentligt: de underkände hela vårt nuvarande tidningssystem. De ansåg att det fungerade uruselt. Tidningarna meddelade felaktigt om felaktiga saker."⁴⁰ De tre journalisteleverna hade dock "inte något förslag till hur man skulle få en förbättring till stånd. En revolution tycktes [...] vara deras enda väg till en bättre tidning."⁴¹ I en och samma korta artikel avfärdade Hadenius alltså både en reformistisk och en radikal presskritik med samma argument, nämligen att den utgick från alltför övergripande och allmänna perspektiv

på pressen och/eller samhället för att kunna erbjuda reella lösningar på problemen.

Även i *Dagens Nyheter* recenserades bägge böckerna i en och samma artikel. Ulla Åhgren Lange kunde konstatera att medan Hederbergs bok var "revisionistisk" och syftade till preciserade förändringar inom det existerande systemet, så gick Hellmark, Lindberg och Nilsson "utöver pressetikens ram" när de menade att det var "de grundläggande principerna för massmediernas funktion som måste diskuteras".⁴² Åhgren Lange kunde delvis instämma i deras mediekritik, men ställde sig frågande inför påståendet att all journalistik var politisk: "Hur skall opartiskhet kunna förenas med ledarskap för samhällsutvecklingen [när] all journalistik i grunden är politisk?"⁴³ Hon menade att journalistiken, i egenskap av en förmedlare av objektiv information, snarare måste bli opolitisk om den skulle kunna svara mot de krav som ställdes i boken: "Jag har svårt att få det att gå ihop, och jag kan inte se att ett förstatligande – eller vad nu alternativet till privatägande skall vara – av de största tidningarna i Sverige skulle lösa problemen."⁴⁴ Problemet var emellertid inte teoretiskt, snarare handlade det för Åhgren Lange om att det egentliga syftet bakom boken ledde argumentationen i diket. Inga lösningar fungerade i praktiken om man primärt var "ute efter att skjuta det privata tidningsägandet i sank" och principiellt misstrodde tidningarnas tal om opartiskhet och objektivitet.⁴⁵

Om de radikala journaliststudenternas argumentation ledde till slutsatsen att pressen måste räddas från de traditionella konkurrens- och branschförhållandena, så var syftet med Anders Yngve Pers bok, *Innan pressen avskaffas* från 1974, att ge moteld mot just sådana idéer. Pers bok består av en samling texter publicerade över en fyrtioårsperiod vars gemensamma tema är sådant som författaren hade kommit att uppfatta som utmaningar och hot mot tryckfriheten. Bokens omedelbara kontext var de i tiden allt vanligare tankarna om att dagstidningarna borde falla under offentlig kontroll – vilket var ytterst provocerande idéer för liberalen Pers. Vad han särskilt vände sig emot var föreställningen om att pressen bäst tjänade demokratin genom att vara en sorts neutral informationsförmedlare eller ett "allmänt kommunikationsmedel".⁴⁶ Själva poängen med olika dagstidningar var enligt Pers just att de skiljde sig från varandra och att de alla hade egna röster. Med hänvisning till indragningarna och censuren av den svenska pressen under andra världskriget kunde han peka på värdet i att det fanns tidningar som gick mot strömmen och vågade

publicera anti-nazistiska texter: "Vi vet aldrig när vi kan behöva dem igen. De skapas inte utan vidare. Är konduktörer på 'allmänna kommunikationsmedel' de rätta människorna att axla det jobbet, om så skulle behövas?"⁴⁷

Såväl Hellmark, Lindberg och Nilsson som Pers tillskriver pressen en helt central funktion i demokratin. Däremot har de diametralt motsatta synsätt på vilka de rätta förutsättningarna är för att pressen bäst ska fylla denna funktion. Hos de förstnämnda är det privata ägandet det grundläggande problemet och ett hinder för att pressen ska kunna bli en opartisk och neutral informations- och nyhetsförmedlare. För Pers är det just det privata ägandet, och det personliga ansvar som följer med det, som garanterar att dagstidningarna inte utan vidare lånar sig till vilka idéer och intressen som helst.

Det konkreta hotet mot pressfriheten fann Pers i presstödet. Om pressen vände sig till statsmakterna och bad om hjälp skulle de snart också att vara i händerna på dem. I *Svenska Dagbladet* bemötte Gustav von Platen Pers kritik av presstödet i tre punkter: För det första var tidningsindustrin inte vilken industri som helst och gick inte heller att jämföra med andra delar av näringslivet. Att kränga parfym var inte detsamma som att förmedla nyheter. För det andra hade de flesta tidningar dött därför att de saknade annonsörer – inte läsare. "Man kan diskutera vilket som är principiellt mest stötande, att det är statsmakterna eller företag och annonsbyråer [...] som avgör om en tidning ska överleva eller inte."⁴⁸ För det tredje var det enligt von Platen provocerande att Pers utgick från att presstöd per automatik betydde att tidningarna skulle bli fogliga inför statsmakterna. Han ville därför "med skärpa understryka att Svenska Dagbladet genom presstödet sannerligen inte utrustats med munkavle. Vi kritiserar – och kommer också i ett skärpt politiskt läge att vid behov kritisera – makthavare och regering lika öppet och lika hårt som vi alltid gjort. Det vet Anders Yngve Pers mycket väl."⁴⁹ Von Platen menade att hur högt *han* än värderade Pers så kunde han samtidigt konstatera att kritiken av presstödet påminde om gammelhögerns åsikt om den "fattighjälp" som nu var "allmänt accepterad som socialbidrag".⁵⁰ Förklaringen till halsstarrigheten inför presstödet fanns enligt von Platen i att Pers inställning till tryckfriheten formades under Andra världskriget, "då problemen inte handlade om skandalskriverier av typ kungens kärleksnäste utan om livsviktig information om den tyska tortyren i Norge, och då hotet inte kom från diverse Konsumföreningar utan från kanslihuset".⁵¹

Med televisionen i fokus

Tidens presskritik präglas – på ett par undantag när – av ett inifrånperspektiv och av en pragmatisk och reformistisk vilja att förbättra pressen inom ramen för ett existerande system. Detsamma gäller för de debattböcker som förmedlar tevekritik. Samtliga av de böcker jag tittat närmare på skrivs av personer verksamma inom Sveriges Radio (SR). Lars Ulvenstam, som 1967 publicerar *TV – dumburk eller väckarklocka?*, hade lett kulturmagasinet "Studio-65". Ivar Ivre, som skriver *Tvivelsrutan* 1969 hade en bakgrund som producent, redaktionschef och utredare på SR, och författarna till *Tre ser på TV* från 1968, Roland Hjelte, Lars Krantz och Carl Torell, var alla anställda som teveproducenter. Gemensamt för dessa tre böcker är också kritikens huvuddrag: om televisionens verkliga potential som informationskanal, som underhållare och som en viktig institution i samhället ska kunna realiseras – ja, då är det viktigt att idéerna bakom programpolitiken är genomtänkta och att teve måste tillåta sig ett mer utmanande programutbud. Risker är annars att teve, genom sin existerande organisation och styrning, samt den lösliga idén om att ge allt-åtalla, blir inget-för-någon.

I Krantz, Hjeltes och Torells *Tre ser på TV* är huvudproblemet att televisionens programpolitik är ogenomtänkt och oartikulerad vilket resulterar i ett mer eller mindre slumpartat programutbud som i sin tur blir alltför beroende av importerade program, främst från USA. I boken presenteras en noggrann genomgång av teveprogrammen under en vecka mellan den 28 januari och den 3 februari 1968. I anslutning till genomgången beskrivs förutsättningarna för programmen och hur publiken och vissa tjänstemän på SR reagerade på dem. Vad författarna själva tycker är inte huvudsaken, men det råder ingen tvekan om att de är kritiska till teves alltför stora fokus på underhållning och förströelse. Lösningen på problemet är att en tydligt artikulerad och genomtänkt programpolitik borde formuleras, vilket i sin tur skulle leda till att en mindre ängslig, till och med orädd, och därmed levande och spännande television skapas. I synnerhet skulle producenterna ges stor frihet att själva sätta prägeln på sina program, för att bryta den rådande trivsamheten och oförargligheten i rutan.

Det faktum att tre vid SR verksamma producenter riktade kritik mot teve var i sig en stor händelse. I både *Aftonbladet* och *Expressen* publicerades helsidor med recensioner av boken med vidhängande presentationer

av, och bilder på, författarna. I *Aftonbladet* hade Gunnar Rosell inget att invända mot varken analysen eller ”den förkrossande kritiken” av televisionen som förmedlas i boken.⁵² I *Expressen* skrev Bo Strömstedt i huvudsak positivt om boken även om han fann författarnas argumentation för producenternas stora frihet orimlig. Strömstedt menade att det självfallet är programledningens uppgift att se till att teveprogrammen faller inom ramen för gällande avtal mellan staten och Sveriges Radio. Producenterna bör förvisso ges en större frihet att utveckla innehållet i teve och för att göra den mer spännande, men ”att en ledning, så länge den sitter, inte skulle ha möjlighet att leda verksamheten är [...] orimligt”.⁵³ Även Åke Janzon, kulturredaktör på *Svenska Dagbladet*, var i huvudsak positiv till boken och i synnerhet kritiken av underhållningens dominans i teve. Han efterlyste dock ett mer nyanserat begrepp om underhållning: ”Man kan inte diskutera underhållning som ett homogent fenomen.”⁵⁴ Dessutom, menade Janzon, var behovet av fiktion ”ett vanebehov på gott och ont med en spännvidd från den rena avkopplingen i avnjutandet av Mr Ironsides turbulenta skarpsinne till den mer patetiska upplevelsen av Mr Soames’ själsliga agonier i *Forsytesagan*”.⁵⁵ Underhållningsfiktionen utmärktes inte bara av det episka, dessa program var på skilda nivåer och i växlande grad också etiska, i rum eller tid exotiska eller exceptionella, ibland var de rent av psykologiskt intressanta. I sin artikel ifrågasatte Janzon också Krantz, Hjertes och Torells ”ständiga klagan [på] bristen på kontroversiellt stoff i tv-programmen”:

Det veckoprogram som de har undersökt får av dem själva betyget att det gick i ”trivsamtens och oförarglighetens tecken”. Kritiken är intressant inte minst därför att den är så tidstypisk, så dagstypisk. Det ”kontroversiella” framstår som det absoluta idealet. ”Kontroversiell” är honnörsordet framför alla andra i författarnas bok.⁵⁶

Janzon menade att författartrion överskattade den positiva innebörden i begreppet kontroversiell och frågar sig ”är inte varje civilisation byggd på tanken att kontroverser i möjligaste mån skall lösas?” Trots invändningarna sympatiserade Janzon med idén att producenterna skulle ges större utrymme och att televisionens roll och betydelse behövde diskuteras.

Just detta att idéerna bakom televisionen behövde formulera tydligare men också ständigt diskuteras återkommer i Ivar Ivres (chef för teves samhällsredaktion under åren 1958–1969) bok *Tvivelsrutan* från 1969,

som samlade ett antal artiklar i tevefrågor som han tidigare publicerat i olika tidningar och tidskrifter. Problemet för Ivre var framförallt att den journalistik som massmedierna framfört drogs med stora etiska och praktiska problem samtidigt som det saknades kunskap om teves egentliga verkningar. Kombinationen var potentiellt fördärlig och lösningen låg i att teve, såväl dess ledning som programmakarna, ständigt måste ifrågasätta sin egen position. Vidare måste förväntningarna på innehållet, såväl inne i tevet huset som hos publiken, oupphörligen prövas på nytt. På så sätt skulle televisionens informativa roll i samhället bli tydligare, vilket i sin tur kunde bidra till en bättre television för såväl publiken som för samhället i stort. Om Krantz, Hjelte och Torell efterlyste mer kontroversiella inslag i teverutan, så hyllar Ivre snarare det informativa reportaget. Han skriver också kritiskt om den kontroversiella journalistik som var ”på väg att förvandla samhällskritiken i massmedierna till ett slags publikkittling”.⁵⁷

I *Dagens Nyheter* konstaterade Åke Lundqvist att Ivres ”moraliska integritet, breda kunnighet och motståndskraft mot opportuna strömningar” nog skulle göra honom framgångsrik i hans kommande arbete som planerare för TV1, men önskade själv

mer av personliga tonfall i TV, en öppnare subjektivitet. Men tvivelsutan finns det, inte minst under den kommande kanal- och publikkonkurrensens tryck, en risk för att den lättköpta klatschigheten vinner insteg i rutan, att programanrättningarna blir mer smakliga än sakliga.⁵⁸

Lundqvist, som i sin kommentar av Ivres bok indirekt återkopplade till Krantz, Hjertes och Torells *Tre ser på TV*, intog en mellanposition i diskussionen om objektivitet och subjektivitet i teves programverksamhet. Avståndet var större mellan de yngre producenternas argumentation för subjektivitet och den något äldre teve-chefen Ivres mer försiktiga reformvilja. Ivre var en anhängare av samhällskritik, men ville inte veta av en journalistik som styrde opinionen i en viss kritisk riktning. I en av de senare texterna (från 1966) i boken kritiserar Ivre också tevedebattarnas rutinmässiga dragning till det kontroversiella och lanserar i sammanhanget nyordet ”kontroventionell”, som beskriver en ”rutinmässig, många gånger tämligen banal jakt på s.k. kontroversiellt stoff, därtill den inte sällan likaledes rutinmässiga presentationen av detta”.⁵⁹ Ivre betonar

opartiskheten samtidigt som han avfärdar objektiviteten som en reell möjlighet. Han menar heller inte att teve ska vara en helt igenom neutral förmedlare av information.

Precis som Janzon i *Svenska Dagbladet* vände sig alltså Ivre mot tidens starka betoning på just det kontroversiella. Att televisionen betydelse, roll och uppgift i samhället behövde diskuteras, inte minst i anslutning till den nya kanalen, var utgångspunkten också för Lars Ulvenstam, som 1967 publicerade boken *TV – dumburk eller väckarklocka?* Och även Ulvenstam bekymrade sig – liksom de flesta andra som skrev om teve vid denna tid – för televisionens framtida roll, vad gällde dess programpolitik och dess innehåll. Han gjorde det särskilt i relation till industrisamhällets masskultur. I denna masskultur, menade han, löpte teve risken att hemfalla åt simpelt publikfrieri. För att undvika detta måste den ta ansvar för sitt inflytande genom att både informera och vara medskapande i samhället. Och för att lyckas med detta måste teve ligga före och ibland också stå över den så kallade allmänna opinionen.

Även om dessa debattböcker om teve delar samma grundperspektiv och övergripande problemformuleringar, så sticker Ulvenstams bok ut i jämförelse med de andra. Den största skillnaden är Ulvenstams intellektuella förhållningssätt till den masskultur och det massmediesamhälle som televisionen är en helt central del av, men också till de teorier som formulerats av såväl mediefilosofer som Marshall McLuhan och kritiker som Theodor Adorno. Ulvenstams utgångspunkt är klar: masskulturen är inte något givet ont (eller gott för den delen) och han är skeptisk till den kritik som formuleras både från höger och vänster: "Massamhället är den sociala grunden för masskulturen. Det verkar därför logiskt att de som beklagar masskulturen har något otalt med massamhället, åtminstone i nuvarande existens, oavsett om kritiken kommer från höger eller vänster."⁶⁰ Ulvenstam menar till exempel att det i Raymond Williams tänkande finns ett nostalgiskt drag och att den intellektuella kritiken från vänster, genom sin starka fokus på privata exploatörers och finansierers negativa inflytande, målar upp bilden av en värld "på tröskeln till någon sorts global bingo-ålder".⁶¹ Ulvenstam har heller inte mycket till övers för "Adornos värld, aristokratisk, pessimistisk, möjligen också en maskerad människoföraktares värld".⁶² Samtidigt är den konservativa kritikens försvarsstyrkor "placerade i ett mer eller mindre tvivelaktigt intellektuellt eller estetiskt elfenbenstorn" varifrån de "beskjuter ett kringliggande nöjesfält med eleganta aforismer och invektiv".⁶³

Masskulturen får alltså sina örflar på både den högra och den vänstra kinden. Ulvenstam, avvikande genom sitt intellektuella djup men lika pragmatisk som de flesta ovan beskrivna tidnings- och tevekritikerna, vill verka för en så bra teve som möjligt i den rådande verkligheten. Teve måste ses i sitt samhälleliga sammanhang och dess programpolitik måste vila på en helhetssyn där både information och underhållning behandlas lika seriöst. Just detta, att televisionen måste förstås som en samhällsinstitution och följaktligen som ett samhällsproblem också utanför den snäva kretsen av beslutsfattare och programmakare i tevehuset, fick Ulvenstam att ändå föredra vänsterkritikens perspektiv på televisionen. ”I motsats till den isolerade konservativa kulturkritiken”, skriver han, ”har vänsterkritiken sin förtjänst genom att med en helt annan energi dra in hela samhällsproblematiseringen i sin granskning”.⁶⁴

Inspirerad av Joseph Klappers *The Effects of Mass Communication* från 1960 skriver Ulvenstam att televisionen och dess påverkan, såväl på publiken som på samhället i stort, är något som måste betraktas i ett helhets-sammanhang. Några revolutioner behövdes inte, åtminstone inte om man ville leva vidare i ett tekniskt och socialt välutvecklat samhälle: ”Det går inte att brista i gråt över [masskulturen] och samtidigt vilja behålla den sociala och tekniska samhällstyp som producerat den. Om vi vill bevara och utveckla vårt materiellt högtstående, demokratiska industrisamhälle måste vi också ta dess problem.”⁶⁵ Att ”ta problemen” innebar för Ulvenstam att det måste formuleras en genomtänkt idé till exempel om teves opartiskhet. Han menade att en alltför allmän idé om opartiskhet inte fick bli en hämsko för televisionens möjligheter att också utmana sin publik och ligga några steg före den, och på så sätt bli en verklig tillgång för samhället. I detta synsätt var han helt överens med övriga tevekritiker – skillnaden var att Ulvenstam tog vägen över en bred teoretisk och filosofisk diskussion för att nå fram till sin ståndpunkt.

I *Svenska Dagbladets* ”Under strecket” anmälde Carl Henrik Svenstedt Ulvenstams bok och han var på det stora hela positiv i sin kritik. Ulvenstams resonering framställning och hans ovilja att förenkla och därigenom dra konkreta slutsatser lämnar dock läsaren Svenstedt med fler frågor än svar: ”Jag tillåter mig att avsluta recensionen med ett frågetecken i den recenserades efterföljd. ’tv – dumburk eller väckarklocka?’ har frågetecknet redan i titeln, och författaren har heller inte snålat med dem i denna skrift. Kanske ligger den väsentliga utmaningen just här: slutledningarna får vi dra själva, Lars Ulvenstam står för fyren och flamman.”⁶⁶

Med nyhetssystemet i fokus

Med undantag för Ulvenstam, och möjligen också för radikalerna Hellmark, Lindberg och Nilsson, har press- och tevekritikerna det gemensamt att de ganska närsynt uppehåller sig vid ett massmedium. I mitt urval av debattböcker finns dock två där man på olika sätt och med olika syften försöker lyfta blicken för att få syn på ett mer övergripande system för nyhetsförmedling. Detta *nyhetssystem*, som jag kallar det, består av en kombination av press, radio och teve, men också av nyhetsbyråer, och fokus ligger framförallt på den helhet som dessa tillsammans bildar. Grundproblemet för dem som iakttog det var att samtidigt som nyhetssystemet var ett villkor för informationsflödet i en allt mer medieberoende värld, så led det av svåra brister.

I den av författaren och folkskolläraren Bo Lindblom redigerade boken *Fallet Båstad: En studie i svensk opinionsbildning* från 1968 presenterades en indignerad granskning av hur pressen, radion och televisionen hade behandlat händelserna i anslutning till demonstrationen mot Davis cup-matchen mellan Sverige och Rhodesia. Boken rymmer en detaljerad genomgång av vad, och hur, medierna rapporterade om händelseförloppet. Resultatet av studien blir att informationen i medierna var partisk och bristfällig. Genom att medierna starkt fokuserade på det dramatiska och det spektakulära föll det som Lindblom med flera beskriver som grundkonflikten i bakgrunden. Framförallt var det på nyhetsplats i pressen som nyanserade röster saknades, medan televisionen var partisk genom att ensidigt bereda utrymme för kommentarer från Tennisförbundet. Även TT-materialet beskrivs som "genomgående ensidigt".⁶⁷ Syftet med boken var, förutom att ge en sann bild av vad som egentligen hände i Båstad, att ge läsaren en inblick i, och därmed en ökad medvetenhet om, hur opinionsbildningen i Sverige egentligen gick till.

I Lindblom med fleras bok finns ett starkt engagemang *mot* massmedierna, som enligt dem enbart företräder etablissemangen. Engagemanget för Rhodesia-frågan är lika starkt och det råder inget tvivel om att författarna hör till tidens vänsterradikaler. I sin contextualisering av Båstadskravallerna sätts mediernas ensidiga rapportering i förbindelse med både "storkapitalet" i Sverige och med "USA-imperialismen". I *Aftonbladets* neutrala anmälan av boken konstaterades också att Lindbloms "medarbetare till boken är radikala ungdomar utan anknytning till något visst politiskt parti".⁶⁸ I *Expressen*, som får utstå särskilt svår kritik

i boken, anmäldes den i en mycket kritiskt ledare. *Fallet Båstad* beskrivs, liksom den kollektivt regisserade dokumentärfilmen *Den vita sporten*, som rena partsinlagor. Medan filmen – som bland annat Bo Widerberg medverkat till – dock framhålls som skicklig, beskrivs Lindblom med fleras bok som ”obehaglig”. Anledningen till detta är att den

från första sidan till den sista är [...] ett genomfört missbruk av s k vetenskap. Omfattande tabeller och procenträkningar används i bevisningssyfte. Men alla undersökningar är så gjorda att de omöjligen kan accepteras som fakta. Det är möjligt att detta samhällsvetenskapliga kvacksalveri gjorts i all oskuld och utan onda avsikter. Men att författarens förutfattade meningar spelat en avgörande roll för bokens hela uppläggning och innehåll är uppenbart.⁶⁹

De ”förutfattade meningarna” handlade om författarnas liksom aktivisternas marxistiska världsåskådning. Att tennismatchen, om den blivit av, betraktades som ett svek mot FN-sanktionerna mot Rhodesia vilade enligt *Expressen* på en marxistisk förklaring: ”regeringen var beroende av storkapitalet, och storkapitalet i förbund med USA-imperialismen understödde i hemlighet Smith-regimen.”⁷⁰ Kopplingar mellan Tennisförbundets ledning och Enskilda banken förstärkte denna bild, vilket tillsammans med ”regeringens och pressens oförmåga att hindra tennisförbundet att genomföra matchen alltmer [blev] ett bevis på demokratins vanmakt”. Det räckte inte att uttrycka ovilja mot matchen – den måste stoppas. Att aktivisterna, till vilka *Expressen* räknade författarna av *Fallet Båstad*, ansåg sig kämpa för samma mål som Martin Luther King och därmed också tyckte sig kunna använda samma medel, avfärdas. Situationen i Sverige är inte densamma som i USA och man menar att ”den olagliga demonstrationen i Båstad [inte] utövades mot Ian Smith-regimen utan mot demokratiska svenska myndigheter”.⁷¹ I en replik till *Expressens* ledare antydde Bo Lindblom att tidningens reaktion nog delvis kan förklaras av att just *Expressen* enligt den undersökning som presenteras i boken var den tidning som mest spekulerade och som mest ensidigt lät tennisförbundet uttala sig. Lindblom menar också att tidningen, i sin kritik av boken, än en gång gjorde sig skyldig till ”svepande generaliseringar utan vare sig vetenskaplig eller journalistisk täckning” vilket gav ytterligare belägg för att kritiken redan från början var berättigad.⁷²

På samma sätt som Lindblom och hans medförfattare genom sin fall-

studie ville visa på nyhetssystemets brister och opålitlighet, på samma sätt fungerar det avslutande kapitlet "Är världspressen medskyldig till meningslös död och svält?" i sociologen Ulf Himmelstrands bok, *Världen, Nigeria och Biafra* från 1969. Även han konstaterade att nyhetsförmedlingen misslyckats med att begripa skeendena och därmed också med att förmedla en korrekt bild av dem. Enligt Himmelstrand hade mediernas rapportering varit bristfällig, ställningstagandena i konflikten Nigeria-Biafra hade oftare grundats på känslor än på fakta. Syftet med det sista kapitlet i boken var att förmedla "hela sanningen" vilket också inbegrep att belysa och diskutera mediernas betydelse och inblandning i skeendena.⁷³

Himmelstrand ställde sig frågande till varför såväl press, radio och teve som nyhetsbyråerna inte förmådde korrigera "inledande felbedömningar" eftersom "det väl till slut [borde] vara möjligt att vaska fram en någorlunda fullständig, sammanhängande och riktig bild ur allt detta informationsmaterial".⁷⁴ Vad det ytterst handlade om enligt Himmelstrand var inte källorna för informationen utan "om den *informationsbehandling*, som sker inom telegrambyråernas och tidningarnas redaktioner och inom radio och tv".⁷⁵ Som den professor i sociologi Himmelstrand var, skissade han på en teoretisk modell för att i mer generella termer fånga och förstå de olika faserna i nyhetsförmedlingen kring kriser av det slag han själv skrev om. Han konstaterade självsäkert att modellen byggde på "ganska säkra iakttagelser" och att det bara saknades "en kvantitativt precis tillämpning på konkreta fall av nyhetsförmedling".⁷⁶ Att nyhetssystemet hade stor betydelse och att det var en integrerad del av händelserna i världen underströk Himmelstrand i slutet av boken: "Att med vetenskaplig metodik syssla med nyhetsförmedlingens problem är mera än en akademisk övning. Rubriken till detta kapitel lyder: Är världspressen medskyldig till meningslös död och svält? Och det är inte bara en akademisk fråga."⁷⁷

Himmelstrands bok kritiserades hårt i såväl *Aftonbladet* som *Expressen*. I de båda kvällstidningarna riktade sig kritiken framförallt mot Himmelstrands partiskhet och patos. I *Expressen* skrev Thomas Hammarberg att "det är möjligt att Himmelstrand hade den lidelsen [för sanningen] när han skrev boken – men det har uppenbarligen inte varit tillräckligt".⁷⁸ I *Aftonbladet* menade Rita Liljeström att Himmelstrand "är både informerad och moraliskt upprörd. Hans upprördhet söker utlopp, och han gör sig därvid skyldig till beklagliga förlöpnigar."⁷⁹ I *Dagens Nyheter*

ifrågasatte Karl Ahlenius också Himmelstrands anspråk på att förmedla sanningen om Biafra. Till skillnad från kvällstidningskollegorna kommenterade Ahlenius dessutom det avslutande kapitlet om medierna och journalistiken. Han gav Himmelstrand delvis rätt i att bilden av konflikten och inte varit balanserad, och menade också att Himmelstrand i sin bok lyfte fram frågor som inte blivit tillräckligt belysta. Däremot, skrev Ahlenius, underskattade Himmelstrand journalisterna och journalistiken när han menade att det var alltför lätt för de inblandade i konflikten att vilseleda journalisterna och därigenom påverka den bild som förmedlades: "Att Himmelstrand ger oss ytterligare en påstötning i denna viktiga fråga [balansen i journalistiken] är säkert bara nyttigt. Men det hade gjort mera intryck om han visat större kunskap om, respekt och förståelse för journalistens arbetsvillkor."⁸⁰

Även om Lindbloms med flera och Himmelstrands böcker skiljer sig åt på många punkter, så förenas de i synen på nyhetssystemet som inte bara en förmedlare av information, utan som en i allra högsta grad involverad aktör. Perspektiven är skilda, det ena är nationellt medan det andra är internationellt, men det finns i bägge böcker en övertygelse om att det är först när skeendena och nyhetsförmedlingen om dem studeras i sin helhet, och gärna i detalj, som en begriplig bild av nyhetssystemets stora betydelse i samhället och i världen kan framträda.

Med massmediesamhället i fokus – teknikutvecklingen

Som jag nämnde i min inledning ryms i den mediekritik som fokuserar på det jag kallar för *massmediesamhället* sinsemellan mycket olika typer av debattböcker med olika syften, perspektiv, exempel och abstraktionsnivåer. Trots skillnaderna har de det gemensamt att de försöker förmedla en mer övergripande bild av samhällsutvecklingen, med utgångspunkt i eller i förhållande till medierna. Under rubriken massmediesamhället ryms till exempel den ideologiskt eldfängda reklamkritik som journalisterna Ragnar Hedlund och Macke Nilsson formulerade i sina respektive böcker, *Så drabbar oss reklamen!* från 1969 och *Frihet i etern: En pamflett mot reklam i TV* från 1971. Problemet är i princip detsamma för bägge författarna. Hos Hedlund handlar det om att folket är försvarslöst mot ett mäktigt näringsliv som effektivt styr dem med hjälp av reklam, medan Nilsson ser framför sig hur kapitalet med hjälp av reklam bedriver en

smygkommersialisering av samhället som hotar demokratin och jämlikheten. De har dock olika lösningar på reklamproblemet. Hedlund ser sin bok som ett sätt att förmedla information och skapa debatt i syfte att få konsumenterna att kritiskt betrakta reklamen som just ett propaganda-instrument, inte bara för att öka konsumtionen utan också för hela den kapitalistiska samhällsordningen. Nilsson är däremot ute i ett mer konkret ärende. Vad det handlar om är att till varje pris förhindra reklam i svensk teve.

I sina analyser och sin kritik av reklamen väver de ihop olika nivåer, från individen till det kapitalistiska samhället i sin helhet och de medieteknologier som effektivt hjälper få – att styra många. Framförallt hos Nilsson är teknologin, och i synnerhet den datorisering som väntar inom en snar framtid, en särskild anledning till oro. I *Frihet i etern* målas en mörk bild av framtiden. ”Flera stora projekt är i gång för att göra de s.k. marknadskrafterna datastyrda – och dessa krafter kommer att styras av allt mäktigare kapitalägare.”⁸¹ Nilsson ser framför sig ”hur vi [...] snart har fått ett slags Krämar-säpo, som vet allt om oss”.⁸² Det viktigaste argumentet mot reklam-teve är att dessa nya kommunikationsteknologier snart kommer att fylla livet till bredden med ständig kommersiell påverkan och övervakning. Televisionen måste även fortsättningsvis stå fri från kommersiella intressen eftersom de nya teknologierna i kapitalets händer kommer att invadera människornas liv. De nya maktmedlen i Nilssons dystopiska framtidsvision består av: ”Datorer. Hemfaksimil. Kassett-tv. Kabel-tv. Rymd-tv.”⁸³ Men det stannar inte där. ”Och sedan? Vi anar nya, kusliga maktmedel i händerna på privata vinstintressen.”⁸⁴

I *Expressen* avfärdade Hemming Sten denna argumentation som ett försök att ”tvinga på svenska folket en socialistisk kultur”.⁸⁵ Sten menade vidare att Nilsson ”med en finurlighet som är lite för stor talar [...] om ’frihet i etern’ när han menar statsmonopol, om informationsfrihet när staten griper in”.⁸⁶ I Nilssons egen tidning *Aftonbladet*, däremot, kunde man på ledarplats läsa motsatta ståndpunkter: ”reklam-tv ingår [...] i en utveckling som kan hota en demokratisk kulturpolitik och i övrigt vår självbestämmanderätt” varför ”så många som möjligt [bör] läsa Nilssons bok. Den är inte betald av amerikanska försvarsdepartementet, utan av Tidens förlag, som kontrolleras av en folkrörelse.”⁸⁷

I början av 1970-talet gjordes det i flera böcker reflektioner kring vad som komma skulle i form av satellit teknik, datorer och datanätverk. I en

annan framtidsbetraktelse, som i det mesta dock skiljer sig från Nilssons dystopi, satte Harry Schein kabel-teve i ett större tekniskt och mass-medialt sammanhang. *Inför en ny mediapolitik* från 1972 (se även Per Vesterlunds kapitel i denna bok) påminner om Ulvenstams ovan presenterade bok på åtminstone två sätt: För det första var Schein väl inläst på såväl internationell som nordisk och svensk litteratur om massmedier och medieteknologi. För det andra är hans resonemang och argumentation, liksom Ulvenstams, snarare problematiserande än agiterande. Det är dock i allra högsta grad frågan om en debattbok, även om den utgjorde en del av hans uppdrag som medieexpert hos Utbildningsdepartementet. Scheins ärende var inget mindre än att visa på utmaningarna och problemen, men också möjligheterna, med den snabba och omvälvande medieteknologiska utveckling som stod för dörren. Med utgångspunkt i dessa argumenterade han för behovet av en ny mediapolitik.

Det finns en likhet mellan Harry Schein och Macke Nilsson, nämligen övertygelsen om behovet av reglering. I Scheins fall handlade det mer konkret om en sorts klok reglering, det vill säga att, som Nina Wormbs formulerar det, "reglera för att upprätthålla mångfald, det vill säga reglera för att behålla friheten".⁸⁸ Detta i sin tur förutsatte ökade och ständigt uppdaterade kunskaper, vilket ledde Schein till att föreslå en mediopolitisk byrå direkt underställd regeringen med uppgiften att följa medieutvecklingen såväl nationellt och internationellt. Det stora problem som Schein genom sin debattbok ville lösa var att den medieteknologiska utvecklingen riskerade att ta samhället och staten på sängen. Genom en integrerad mediopolitik skulle man i framtiden slippa fråga sig hur det kunde bli som det blev, "varför samhället alltid ingriper för sent".⁸⁹

Schein's bok rönt stor uppmärksamhet och i samtliga tidningar publicerades, såväl på ledarplats som på kultur- och nyhetssidorna, både kommentarer och recensioner. I *Expressen* såg Alf Thoor med förväntan fram emot den tekniska utveckling som skulle ge människorna större frihet att välja vad de ska ta del av, och när, i form av medieinnehåll. Samtiden beskrevs i medieutvecklingstermer som äldre bronsåldern, "men varje dag lägger flitiga män från Televerket nya längder kabel. Framtiden är på väg."⁹⁰ Thoor beskrev Scheins bok som både intelligent, informativ och läsvärd, men också som krävande, såväl i sin detaljrikedom som i sina anspråk på att beskriva utvecklingen. Liksom i de flesta andra artiklar i tidningarna uppmärksammas och kritiserar förslaget om en mediebyrå.

Den ”sköna och obyråkratiska vision” som med teknikutvecklingen kan bli verklighet hotas av mediebyrån. Enligt Thoor uppmålade Schein

en ny byråkratisk överhöghet som vi på [den enkanaliga] stenåldern aldrig hade kunnat drömma om, en kommunikationspolitisk byrå med fullkomligt monstruösa arbetsuppgifter. Man kan inte se den för sig, därtill är den alldeles för oerhörd, men man kan ana den. Den vet allting bäst. Den bestämmer allting. Den fyller gamla radiohuset och bygger en våning till. Alla blanketter ifylls här elektroniskt. Man talar med varandra via terminal.⁹¹

Även i *Svenska Dagbladet* ägnades idén om en mediebyrå uppmärksamhet, men inte med samma dystopiska anstrykning som i *Expressen*.⁹² Och en ledare i *Dagens Nyheter* beskrev Scheins bok som en bred analys av frågeställningar och alternativ på medieområdet. Den tänkta mediebyrån sågs där inte i sig som något större hot, men man konstaterade att ”några kommer väl bara att tolka det som att denne mångsysslande sociale innovatör [Schein] vill se sig själv i spetsen för det jobbet, och sämre lösningar kunde tänkas”.⁹³

Med massmediesamhället i fokus – den hotade kulturen

Liksom Macke Nilsson och Harry Schein bekymrade sig även Roland Pålsson, chef för dåvarande Ecklesiastikdepartementets kulturavdelning och en central person i 1960-talets kulturpolitiska reformverksamhet, för framtiden i boken *Det möjliga samhället* från 1967. Huvudproblemet handlade dock inte så mycket om teknik som om socialdemokratins vägval och målinriktning i ett samhälle där spänningarna ökar mellan å ena sidan näringslivets anspråk på resurser och en stegrande privatkonsumtion, och å den andra sidan mellan angelägna samhällsreformer och samhällsinvesteringar. Pålsson efterlyste en politik medveten om massmediernas stora betydelse, en som både bevarade kulturen och skapade nya möjligheter för den. ”Massmedia”, skriver Pålsson, ”betyder alltmer för de olika kulturaktiviteternas förmåga att nå ut till folk och manifestera sig på ett tidsenligt sätt.”⁹⁴ Men medierna var inte bara kanaler för information och reklam för olika kulturverksamheter utan också ”en växande del av hela konserten” där de spelade ”med egen melodi och egen stämma”.⁹⁵

I *Det möjliga samhället* understryks gång på gång massmediernas betydelse för samhällsklimatet i allmänhet och för kulturklimatet i synnerhet. Pålssons inställning var, liksom Ulvenstams, att man inom den traditionella kultursfären måste acceptera den ökade mångfald som med nödvändighet följer med massmediernas växande utbud. Problemet var att samtidigt som massmedierna blivit en alltmer integrerad del av samhället, så vilade public service-idéen på föreställningen att det fanns något som passade för de flesta och var acceptabelt för alla.⁹⁶ ”Därmed”, fortsatte Pålsson, ”säger man sig, att valfrihet skapats dvs. frihet att välja mellan olikfärgade sockerpiller vid olika tidpunkter”. Problemet var att man gömde undan det grundläggande problemet, nämligen ”att de flesta av oss som individer eller minoriteter skulle föredragit något annat än sockerpiller”.⁹⁷ Den rådande tolkningen av public service-idén tog inte hänsyn till vad någon önskar sig utan arbetade med ”en fiktion om sammanjämkade önskningar”.⁹⁸ Liksom hos Ulvenstam blev i Pålssons ögon allt-för-alla i praktiken inget-för-någon och resultatet var givet: fördumning och konservatism.

Media som radio och tv kan i likhet med pressen inte undgå att påverka smak och attityder och bidra till formandet av publikens hela verklighetsuppfattning. [...] Världen speglas genom banalt färgade glasögon och dess mångfald bryts samman i schabloner och stereotyper som uttrycker de konventionellaste tankar och känslor. Resultatet är fördumning och konservatism. Orwell beskrev i några skakande scener i 1984 hur en sådan ”styrning” av publiken går till. Ännu mer skakande är att upptäcka hur nära vår vardagsverklighet på det här området ibland kommer Orwells karikatyr.⁹⁹

Spänningen låg mellan vad Pålsson beskrev som det äkta och det syntetiska och det var genom en ökad mångfald och – som i boken *Tre ser på tv* – en ökad frihet för de programansvariga i sitt arbete som vägen ut ur problemet låg. Den rådande etermedieideologin, enligt vilken radioföretagen skulle vara ansiktslösa och utan riktning samtidigt som de ålagts att värna den goda smaken, var enligt Pålsson ett mindre problem i televisionens barndom. Det som hänt sedan dess var att etermedierna hade blivit större och mer självständiga förmedlare av världen. Att etermedieföretagen förr var ansiktslösa ”betydde mindre då [de] bara skulle spegla vad som skedde utanför i samhället. Nu är det svårare när detta

utanför (pressen och den allmänna debatten t.ex.) blivit så relativt mycket mindre i förhållande till allt det som sker direkt och enbart i etermedia.”¹⁰⁰

Att massmedierna hade blivit en integrerad del av samhället var också ett tema i Jan Lindhagen och Macke Nilssons bok *Hotet mot arbetarrörelsen* från 1970. Huvudfokus låg på samhällsutvecklingens politiska följder, i synnerhet övergången från brukssamhället till livet i storstädernas förorter. Problemet var det som gått förlorat i den utvecklingen, nämligen *närheten* mellan människor. Denna närhet var ett villkor för gemenskapen som i sin tur var ett villkor för politisk organisering och sammanhållning. I de nya bostadsområdena och på den av bilen och televisionen präglade fritiden splittrades arbetarna upp och passiviserades i sin isolering. Massmedierna spelade en central roll i denna negativa utveckling:

[D]en stora risken är [passiviseringen]. Politiken lever inte längre i vardagen. Den blir något man möter i TV eller tidningen. Den blir ett finrum i människornas liv. Den handlar inte om det vardagsnära: hur det är på jobbet, vad som sker i bostadsområdet, vad kamrater och grannar säger och tycker. Den handlar istället om abstrakta ting – som den ekonomiska tillväxten, behovens prioritering, vårt förhållande till främmande makter, det ytliga inrikespolitiska spelet.¹⁰¹

Urbaniseringen i Sverige och massmediernas allt djupare inbrott i människornas vardag beskrev egentligen två sidor av samma mynt. Avståndet mellan individens liv och den verklighet i vilken villkoren för detsamma formas hade blivit oöverstigligt: ”Massmedia, främst TV, ger oss i dag en bild, som är opåverkad av vår lokala miljö. Man är inte längre medlem av en grupp och en klass; man tillhör en masspublik.”¹⁰²

Med massmediesamhället i fokus – civilisationskritik

Längst i sin kritik av massmediesamhället gick författarna Göran Palm – med böckerna *En orättvis betraktelse* från 1966, *Indoktrineringen i Sverige* från 1968 samt *Vad kan man göra?* från 1969 – och Sven Lindqvist med *Myten om Wu Tao-tzu* från 1967. Om Pålsson samt Lindhagen och Nilsson bekymrade sig för ett massmediesamhälle där medierna blivit en integrerad del av politiken, kulturen och det sociala livet, så kan Palms och Lindqvists böcker tolkas som en grundläggande kritik av västvärlden och dess

föreställningar om en genom medieteknologin krympande jord, om solidaritet och gemenskap över stora geografiska avstånd. Kanske kan de till och med betraktas som uttryck för en civilisationskritik enligt vilken blicken måste vändas bort från medieteknologin – hos Palm för att människan ska kunna kliva ut i en omedierad verklighet, hos Lindqvist för att undfly den inlåsta självupptagenheten i den västerländska fixeringen vid subjektet.

I Palms första bok var huvudtemat att kommunikationsteknologin hade krympt världen men att människan (eller snarare: författarjaget) ännu inte riktigt gjorts medveten om detta. För att lära sig leva, och resa, med hjälp av de nya möjligheterna förslog Palm nya vanor med vilkas hjälp människorna kunde få större medvetenhet om världen.¹⁰³ I den andra boken förändrades perspektivet; nu var problemet den genomgripande propaganda som medborgaren utsattes för i massmediesamhället och det *falska medvetande* som följde av den. Nu räckte det inte med nya medievänor utan människorna måste bli medvetna och därigenom förhålla sig kritiskt till massmedierna.¹⁰⁴ I den tredje boken var problemet egentligen det samma som i den andra, men lösningen handlade nu om att erbjuda människorna handlingsalternativ utanför massmediernas propagandarum, i verkligheten.¹⁰⁵

I sin avhandling, *En besynnerlig gemenskap: Teknologins gestalter i svensk prosa 1965–70*, sammanfattar Jonas Ingvarsson Göran Palms tre essäböcker som gestaltningar ”av en fysisk rörelse; från den egna tv-soffan, till folkets tv-soffor och nu ut på fältet”. Palm går från att vara en intellektuell fascinerad av den globala överblick som massmedierna ger till att höja ett varnande finger åt masspubliken som sitter i sina vardagsrum utan möjlighet att göra något annat än falska klassresor med hjälp av massmediernas förvridna och sövande idealiseringar av verkligheten. Det sista steget, menar Ingvarsson, innebär helt enkelt en utmaning till masspubliken att resa sig från soffan, lämna vardagsrummet och gå ut och möta den egentliga verkligheten. Dessa Palms ”cybernetiska subjektsförskjutningar” är samtidigt en rörelse ”från medieromantik via mediekritik till kompletterande handlingsalternativ”. Palms förskjutningar rymmer också en glidande medial hierarki: ”denna förskjutning beledsagas av en rörelse från etermedia, och ny teknologi, till läsning och direkt aktion. Från Marconi, McLuhan och Wiener till Gutenberg, Marx och Bakunin.”¹⁰⁶

Den mest uppmärksammade av Palms böcker, *Indoktrineringen i Sverige*, föranledde recensioner och kommentarer i samtliga huvudstadstidningar.

I *Aftonbladet* skrev Gunnar Fredriksson en uppskattande recension där han beskrev boken som en "socialistisk pamflett i den klassiska humanistiska socialismens tradition, anpassad till moderna förhållanden".¹⁰⁷ Det moderna handlade inte minst om de moderna massmedierna och deras innehåll, och styrkan i Palms analys, vissa tillkortakommanden till trots, var att han enligt Fredriksson hade upptäckt "ett mönster och detaljerna i mönstret, där vår blick annars blivit oskärt och där vi i allmänhet blivit nedsövda, lurade, indoktrinerade".¹⁰⁸ Stig Hadenius, i sin tur, var kritisk mot att Palm utfärdade "generella domar [över hur dåligt nyhetskanalerna fungerade] och tveklösa förenklingar med stöd av ett synnerligen bräckligt material".¹⁰⁹ Palms "impressioner vid sporadisk tidningsläsning" svarade enligt Hadenius inte mot anspråket att förmedla en analys av mediesamhället och dess indoktrinering i sin helhet.

I *Expressen* skrev Harry Schein (som fått sig boken tillsänd av tidningen) på själva publiceringsdagen en kommentar till *Indoktrineringen i Sverige*. Scheins artikel tar sin utgångspunkt i Palms egen beskrivning av boken som dels en granskning av den samhällsbevarande indoktrineringen, dels en socialistisk stridsskrift. "I sin senare egenskap", skriver Schein, "är boken onekligen effektiv".¹¹⁰ Problemet var Palms "föreställning om indoktrineringens mekanism", att han tog begreppet indoktrinering för bokstavligt: "Indoktrineringen bedrivs uppifrån och ner i samhället [...] de styrande i samhället vill att vi ska omfatta vissa grundvärderingar. De lurar oss, säger han."¹¹¹ Schein liknar Palms analys vid en något paranoid konspirationsteori. Den ska dock inte uppfattas som en verklighetsförfalskning utan som

ett uttryck för en optimism som man kan finna hos nyfrälsta. [---] Inte minst hos våra ny-marxister finner man ofta föreställningen att människan kan manipuleras hur lätt som helst. Att beteckna en sådan föreställning som optimistisk är motiverat. Det innebär nämligen att ett utbud av manipulatorerna lätt skulle kunna ändra vår verklighet. [---] Den lättvindiga indoktrineringsteori ger honom en möjlighet att uppsätta ett renlärigt mål som kan uppnås om man ändrar maktstrukturen i samhället. Däri ligger hans optimism, hans brist på realism. Det är sådana illusioner som leder till alla revolutioners klassiska förräderi.¹¹²

Som kompassnål för politiskt arbete var Palms bok ett utomordentligt instrument, men för att förändra verkligheten dög den enligt Schein inte eftersom den som vill förändra verkligheten först måste veta hur den faktiskt ser ut samt hur den kommit till. Enligt Schein visade Palms användning av indoktrineringsbegreppet snarare att han var verklighetsfrånvänd.

Att försöka sammanfatta Sven Lindqvists kritik i *Myten om Wu Tao-tzu* från 1967 är ingen lätt sak. Man kan, med Ingvarsson, säga att Lindqvists problem handlar om att den västerländska massmedierade och vid individen/subjektet fixerade kulturen bara skenbart erbjuder autentiska kopplingar till, eller möjlig solidaritet med, människorna i tredje världen.¹¹³ Det som krävs för en autentisk solidaritet är en fysisk närvaro som inga medieteknologier i världen kan ersätta. Men även hos Lindqvist fanns en resa att göra. Det räckte nämligen inte att med kroppen färdas till de länder och platser där de andra folken levde. För att närvaron skulle kunna bli autentisk krävdes inget mindre än en upplösning av subjektet – eller åtminstone omvälvande utmaningar mot det. I en passage skrev Lindqvist om den fysiska närvarons betydelse:

Världen kommer tätt intill en på badhuset i Hai Dian. Vatten förmedlar känsel bättre än luft. Det man känner kommer närmare än det man ser. Alla dessa kroppar, ärrade av krig och koppor, nedslitna av tungt arbete, tunna av brist på näring, med groteska åderbräck, svartnade ben och hudsjukdomar – alla lever och känner som min kropp gör. När samma vatten omsluter oss, är det lättare att inse det.¹¹⁴

Om upplevelsen i badhuset visar den fysiska närvarons betydelse, så förmedlar Lindqvist den nödvändiga subjektsupplösningen i en passage där han i timmar tätt intill andra människor i en folkmassa sakta rör sig längs en gata i Shanghai samtidigt som en monoton högtalarröst manar på människorna. Mitt i detta upplevde till slut Lindqvist att den västerländska fixeringen vid jaget och subjektet gav med sig – och att han mer eller mindre löstes upp och blev en del folkmassan. Här genomgick Lindqvist samma omvandling som konstnären Wu Tao-tzu, som när han enligt myten klev in i sin egen målning för att överge sin individualitet blev ett med alla tecken där, med färgerna och med motivet.

I *Aftonbladet* skrev Björn Håkanson om Lindqvists bok att den inte var någon ”praktisk hjälpreda i konsten att leva”.¹¹⁵ Lindqvist övergav sina

tidigare kardinaldygder – förnuftet, måttfullheten och sakligheten – och tvingades till sist också att förneka konsten. Den hårda självuppgörelsen i ljuset av den internationella politiska utvecklingen satte förvisso fokus på en moralisk diskussion som angick alla men, menade Håkanson, pessimismen blev ”så total” att den nästan blev lättvindig.¹¹⁶ I *Dagens Nyheter* anmälde Folke Isaksson boken över en helsida, där han varken ifrågasatte stilen, innehållet eller de eventuella budskapen hos Lindqvist. Snarare präglades anmälan av sympati med en konstnär vars förhållande till världen och människorna präglades av ett djupt och äkta engagemang. Boken beskrevs ”som ett stycke handling, politisk handling, och ett stycke konst, ett koncentrerat mästerverk”.¹¹⁷ Vidare som ”en traktat om tillståndet i världen”, där det som särskilt hyllades var konstnärens förmåga att se världen klart utan att hänge sig åt esteticism. Den pessimism som Lindqvists skarpa blick ofelbart mynnade ut i blev kvittot på att han lyckats bryta upp med idyllen i ”Tingstens Sverige” där ”var och en med lite välbehövlig ansträngning kan vara en anständig människa”.¹¹⁸ Men, betonade Isaksson, detta uppbrott, eller fantasierna om subjektets upplösning, var ”inte uppgivelse, naturligtvis inte”. Det var ”en beskrivning av vårt förflutna och en myt om våra framtidsmöjligheter, en otänkbar, tänkbar verklighet”.¹¹⁹

I den mediekritiska marginalen: kvinnorna och barnen

De mediekritiska pocketböckerna i perioden 1965 till 1975 skrivs nästan uteslutande av män som inte sällan också är verksamma i mediebranschen. Denna skevhet återspeglar de strukturella förhållandena i den studerade perioden: i mitten av 1960-talet utgjorde andelen kvinnor i journalistkåren cirka 15 procent.¹²⁰ Kvinnornas frånvaro i debatten förklaras emellertid inte enbart av att de vid denna tid inte tagit någon större plats i mediebranschen. En hel del av den kritik som diskuteras i detta kapitel formuleras ju också av andra än journalister eller teveproducenter. Därför kan underrepresentationen av kvinnor i de mediekritiska debattböckerna också sägas spegla en rådande genusordning, en ordning som tillskrev kvinnor och män olika uppgifter, roller och positioner i samhället.¹²¹

Det finns dock några undantag. I sin bok *Det förkrympta kvinnoidealet* från 1966, presenterade Barbro Backberger under rubriken ”Damernas

instängda värld” resultatet av en undersökning av tre damtidningar i perioden från nyåret 1965 till midsommar samma år. Avsnittet är en kritisk och bitvis humoristisk vidräkning med *kvinnoidealen* i veckotidningarna men också i litteraturen, i filmen och i populärkulturen. Resultatet av studien av damtidningarna är nedslående. I tidning efter tidning, i nummer efter nummer, framträder ”kvinnan som objekt för mannen och appendix till mannen”.¹²² Backberger uppfattade två saker som speciellt farliga i veckotidningarna: för det första den konsekvens varmed den konventionella kvinnorollen byggdes upp, och för det andra att tonfallet i veckopressen var överflödande känslösamt. Det farliga var att alla inslag i tidningarna samverkade oavsett om det handlar om skönhetsråd, modereportage eller intervjuer med filmstjärnor. Backberger skrev att det säkert var omöjligt att värja sig för en läsare med bristfällig utbildning och som inte höll kontakt med dagstidningar, radio och tv – och många kvinnor, kanske de flesta, var fortfarande i den situationen. Det riskabla med det känslösamma tonfallet i veckopressen var i sin tur budskapet till kvinnorna: ”det är synd om er, *men så här är det!* Sådant är kvinnans öde. Underkasta er!”¹²³ Damtidningarna var i Backbergers analys läsning för människor som gett upp. För dem som inte gett upp var det alltså andra delar av massmedierna – dagspress, radio och till och med teve – som kunde erbjuda en väg till verkligheten bortom veckopressens förkrympta kvinnoideal.

I *Dagens Nyheter*, under rubriken ”Den farliga veckopressen”, fann Joachim Israel att Backbergers analys utgjorde något av en ”chock” för den som aldrig läste dessa tidningar.¹²⁴ Men för den som knappt läste något annat måste de däremot, enligt Israel, ”ha en bedövande innötningseffekt”. Israel hyllade Backbergers engagemang och beskrev boken som både aggressiv och stimulerande: ”När hon är som bäst låter hon som en fanfar. Och det behövs antagligen fanfarer om kvinnorna skall vakna ur den dvala bl a veckopressen tycks försänka dem i.”¹²⁵ De ibland tillspetgade formuleringarna vittnade om det engagemang som drivit Backberger att genomföra sin omfattande undersökning. ”Sjuttio kilo sammanlagt vägde det stoff hon plöjt igenom”, konstaterade Israel imponerat.¹²⁶

I debattskriften *Kynne eller kön* från samma år (1966) kritiserades både ungdomsböcker och massmedier för att reproducera traditionella könsroller. Som i Rita Liljeströms artikel ”Könsroller och massmedia”, där en undersökning av könsrollsbeskrivningar i ungdomsböcker presenterades. Medierna hade effekter, menade Liljeström, men dessa bestämdes till stor

del av omständigheter utanför medierna: ”den normala effekten av masskommunikation är [...] inte att ett framdrivande av förändringar utan en förstärkning av dispositioner som mottagaren redan har.”¹²⁷ Undersökningen visade att ungdomsböckerna inte rymde några alternativa rollförebilder för läsarens könsroll-identitet. När man mätte och jämförde frekvenser av ord och satser som beskrev människor, deras beteende och känslor, fann man att en ”systematisk förstärkning av traditionella dispositioner” ägde rum.¹²⁸ I koppling till sina teoretiska utgångspunkter kunde Liljeström därför konstatera att ungdomsböckerna starkt bidrog till att cementera könsrollerna. Ungdomslitteraturen erbjöd med andra ord inga utmaningar av de djupt rotade, rådande, föreställningarna om könen.

I en kommentar till Liljeströms artikel skrev Annika Baude att undersökningen av könsroller i ungdomslitteraturen lämnade ett viktigt bidrag till den nödvändiga massmediekritiken. Vad det handlade om var att medvetandegöra människor om massmediernas stora normkonserverande påverkan. Genom att konsekvent spegla män och kvinnor i enlighet med gamla normer hotade massmedierna till och med att föra utvecklingen bakåt: ”I ett samhälle där massmedia kommer att uppta allt större del av människornas tid finns [...] risker för att klyftan mellan manligt och kvinnligt ytterligare kommer att vidgas. Följden blir då att samhället får en apartheiduppdelning efter kön.”¹²⁹

Madeleine Kleberg har framhållit just dessa böcker som en del av den andra vågens kvinnorörelse under 1960-talet, vilka också riktade kritik mot medieutbudet. Denna andra våg utgör i sin tur en viktig bakgrund till framväxten av den svenska feministiska medieforskningen. Impulser och inspiration kom också utifrån. Exempelvis var den amerikanska författaren Betty Friedans bok, *Den feminina mystiken*, som utkom som PAN-pocket på svenska 1968, också den en vidräkning med amerikanska damtidningars hemmafruideal.¹³⁰ Gemensamt för dessa böcker och den mediekritik som formulerades i dem var att de intog delvis andra perspektiv på massmedieproblemen samt att studieobjekten skiljde sig från de flesta andra mediekritiska debattböcker – framför allt när det gäller fokus på könsroller, familjen och barnen. När könsrollerna på 1960-talet börjar debatteras alltmer blev de en fråga också för barnkulturen. Ett tydligt tecken är Gunila Ambjörnssons bok *Skräpkultur åt barnen* från 1968, där just uttrycket ”skräpkultur” betecknade vad mer radikala och progressiva barnkulturföreträdare och debattörer ansåg om den samtida barnkulturen.¹³¹ I sin bok vände sig Ambjörnsson mot ett romantiskt barnideal och

det traditionella idylliserandet av barndomen; mot den återkommande bilden av det oskyldiga barnet som levde i en bekymmersfri tillvaro eller i en uppdiktad fantasivärld. Ambjörnsson argumenterade för att barnkulturen – böcker, film, teve och teater – måste bli mer samhällstillvänd eftersom samhället och politiken angick även barnen. Med sin bok ville hon väcka debatt i syfte att åstadkomma en förändring. ”Det allra [...] viktigaste steget måste [...] vara att på barnens kulturbehov slösa lika stort intresse och utrymme, applicera samma slags värderingar och resonemang som på de vuxnas, sätta dem i relation till samhället i övrigt, spränga idyllen, vådra ut.”¹³²

Om barnfilmen, om ”Tjorven” och det allmänt fega matinéutbudet, skrev Ambjörnsson att det var ”orimligt ur samhällssynpunkt” att låta kommersiella intressen ”diktera det inflytande ett attitydskapande medium som filmen” hade.¹³³ Det behövdes fasta barnteatrar över hela landet som skulle finansieras av staten och kommunerna. Det viktigaste mediet var emellertid teve: ”ett medium som i så hög grad utsätter oss för påverkan och som är en del av vårt dagliga liv.”¹³⁴ Receptet, enligt Ambjörnsson, var ”utbildning av lärarna först och främst, därefter massmedia på skolschemat”.¹³⁵ Hon konstaterade att en ordentlig satsning på barn-tv var en av de största kulturpolitiska reformer som kunde åstadkommas och frågade avslutningsvis uppfordrande: ”Vad tänker Olof Palme göra åt det?”¹³⁶

I *Dagens Nyheter* berömde Margareta Strömstedt *Skräpkultur åt barnen* för att den gav

en tydlig och förkrossande helhetsbild av hur de kulturella klasskillnaderna skapas och befästs redan på ett mycket tidigt stadium. De barn som inte har föräldrar som *aktivt* för dem in i de finkulturella salarna kommer i de flesta fall att för alltid vara utestängda. De möjligheter till utlevelse och kommunikation som vi brukar anse att konst, kvalificerad film, musik, litteratur och teater kan ge får de aldrig. Vi har råd med kultur, säger festtalarna, men för de flesta barn i Sverige betyder kulturen enbart en mekaniserad, kommersialiserad skräpkultur.¹³⁷

De mest upprörande sidorna i Ambjörnssons bok var emellertid de som handlade om film och teve, ”de båda media som brukar kallas de mest demokratiska”.¹³⁸ Det är annars slående hur de få kvinnliga kritiker som

skrev mediekritiska böcker vid den här tiden också var de enda som fokuserar frågor som annars lämnades därhän, nämligen jämställdhet, könsroller och barnkultur. Det brinnande engagemanget och den vassa kritiken i dessa böcker hade de gemensam med vissa men långtifrån alla av de böcker som ingår i studien, och kanske kan man anta att upplevelsen av att analysera och kritisera medier och medierelaterade företeelser från marginalen var ännu starkare hos kvinnorna än hos deras ideologiska kamrater bland männen?

Avslutning

I sin bok *Politik för massmedier* från 1974 försökte Paul Lindblom, ordförande i statens kulturråd, ge en överskådlig bild av utvecklingen på medieområdet. Syftet var att ta upp mediepolitiken (eller snarare bristen på densamma) till granskning och diskutera de många frågor som behövde lösas. Huvudfrågan i Lindbloms framställning var vem som skulle styra framtidens medieutveckling. Den ställdes från arbetarrörelsens horisont och svaret blev, liksom hos Harry Schein två år tidigare, att "vi behöver en samlad massmediepolitik". Förutsättningarna var enligt Lindblom goda, eftersom socialdemokratien under de senaste åren hade varit medveten om att massmediefrågorna behövde ägnas mycket större uppmärksamhet än tidigare.¹³⁹ Till denna medvetenhet, som bildade en viktig grund för den kommande massmedieforskningens legitimitet, institutionalisering och finansiering, bidrog alldeles säkert den intensiva debatt som fördes i de mediekritiska faktpocketböckerna i perioden från mitten av 1960-talet till mitten av 1970-talet.

Lindbloms argumentation är tidstypisk i det att massmedieproblemen kan, och ska, lösas inom politiken och av staten med hjälp av forskningen. Ansvar för hur det svenska medielandskapet skulle se ut låg alltså idealt utanför medierna själva, och vad Lindblom särskilt betonade var att massmediepolitiken måste bli en angelägen fråga för alla. Inom arbetarrörelsens politiska, fackliga och kulturella arbete måste därför principdebatten om massmedierna hållas vid liv och utvecklas. Lindblom räknade några centrala behov:

...det behövs större utrymme för principiella diskussioner och för konstruktiv kritik av enskilda program över hela massmediesektorn.

1) Massmediernas övergripande funktioner bör belysas med ut-

gångspunkt från att vi vill skapa ett välfärdssamhälle med bättre kulturmiljö än den vi har idag och där vi vill öka individens möjligheter att påverka beslut på alla nivåer. 2) Det behövs en fortlöpande programpolitisk debatt på ett principiellt plan. 3) Kritiken av enskilda massmedieprodukter, filmer, tv-program, radioprogram etc bör få större resurser.¹⁴⁰

Mycket av den kritik som formulerades i pocketböckerna täcktes in i det som Lindblom menade behövdes för att möta och hantera det föränderliga medielandskapet. Men den medieteknologiska utveckling som väntade runt hörnet, dess hot och löften, krävde ännu mer diskussioner, debatter och kritik. Nu gällde det att på bästa sätt få medierna att bidra till samhällets goda utveckling. Lindblom frågade sig: "Hur optimistiska kan vi vara inför framtiden – kommer vi att lyckas driva en massmediepolitik som ökar välfärden i samhället och gör att de stora resurssatsningarna ger skäl avkastning i fråga om bättre information, värdefulla kulturella upplevelser och annan meningsfull stimulans för människor?"¹⁴¹

För Lindblom, liksom för de flesta mediekritiker i detta kapitel, utgjorde massmedierna och medielandskapet relativt överblickbara fenomen. Kritiken i pocketböckerna kunde – oavsett om den var radikal eller reformistisk, om den riktade in sig på ett medium eller ett vidare massmediesamhälle, om den formulerades inifrån branschen eller utifrån – fokusera på konkreta och relativt avgränsade objekt. I massmedielandskapet fanns pressen, radion, televisionen och filmen och dessa kunde diskuteras var och en för sig. De kritiker som intog ett vidare perspektiv på nyhetssystem eller massmediesamhället kunde göra det utan att förlora överblicken över den helhet som massmedierna sammantagna utgjorde. Den mer ideologiska kritiken kunde i sin tur ta avstamp i en tydlig polarisering mellan kapitalet och folket, mellan höger och vänster eller mellan västvärlden och den övriga världen.

I slutet av 1970-talet började den politiska radikaliseringen mattas av och istället kunde man på 1980-talet tala om en "högervåg". Nya aktörer och en ökad konkurrens om publiken bidrog så småningom till en förändrad syn på medierna och mediebranschen i stort. Om man tidigare med självklarhet från statens sida kunde tala om till exempel pressens "uppgifter" och "funktion" i samhället, så kom medierna alltmer att betraktas som en ekonomisk bransch än en samhällsinstitution.¹⁴²

Medielandskapet har blivit svårare att överblicka och följaktligen står både mediepolitiken och mediekritiken idag inför samma gemensamma utmaning: såväl politikens som kritikens objekt har blivit svårare att avgränsa. Oavsett hur vi förstår den nutida mediala utvecklingen, den digitala konvergensen och dess konsekvenser, tycks känslan av att vi lever i en brytningstid ha tagit ett fast grepp om samtiden. Huruvida denna utveckling är god kan diskuteras. Bland optimisterna finns även pessimister. Oden till den nya teknologin blandas med elegier över svunna tiders välbekanta och trygga ordning – utopier existerar parallellt med dystopier. Där optimisterna ser en obegränsad möjlighet till global kommunikation (enligt dem kungsvägen till ökad förståelse och ett globalt ”broderskap”, innovationer och ekonomisk utveckling, kunskapsutveckling, demokrati och fred), ser pessimisterna ett storebrorssamhälle med ständig övervakning och paranoia som följd. Där vissa ser den enorma ökningen i medieutbudet som en seger för valfriheten, ser andra ett möjligt hot mot den sociala sammanhållningen. Lever vi idag i McLuhans globala by där mänskligheten knyts samman i gemensamt elektroniskt delade erfarenheter, eller lever vi redan i det som Harry Schein med en blick på framtiden en gång beskrev som ”staden med tusen getton” av fragmentariska bildskärmsupplevelser som desorienterar och isolerar genom själva överflödet? Oavsett hur vi besvarar frågan, så har nya medier och nya sätt att använda gamla medier medfört att själva begreppet ”medium” – som alltid varit ett mer eller mindre amorft begrepp – blivit än mer svårdefinerat. Detta ställer såväl mediepolitiken som mediekritiken inför andra utmaningar än de, som författarna av de mediekritiska pocketböckerna i perioden 1965 till 1975 stod inför. Samtidigt har det uppstått helt nya möjligheter för mediekritiken när den inte nödvändigtvis behöver ta omvägen över tryckpressen.

Noter

1. Göran Svensson, ”Mediekritik och mediemakt: Bidrag till en kartering av mediekritikens fält”, *Sociologisk forskning*, nr 3–4, 1998.
2. Philip Bounds & Mala Jagmohan, *Recharting media studies: Essays on neglected media critics* (Oxford: Peter Lang, 2008).
3. För olika perspektiv på, och inom, mediekritiken, se Torbjörn von Krogh, *Understanding media accountability: Media accountability in relation to media criticism and media governance in Sweden 1940–2010* (Sundsvall: Mittuniversitetet, 2012), till

exempel sidan 15. Se även Fredrik Stiernstedt, red., *Mediekritik* (Lund: Studentlitteratur, 2014) och Torbjörn von Krogh & Göran Svensson, "Medieetik, mediekritik och ansvar", *Handbok i journalistikforskning*, red. Michael Karlsson & Jesper Strömbäck (Lund: Studentlitteratur, 2015).

4. Göran Svensson, *Att förstå mediekritik: Begreppsliga, empiriska och teoretiska studier av svensk mediekritik 1998–2013* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2015), 15.

5. von Krogh, 79ff.

6. Se Ragni Svensson, "Bo Cavefors BOC-serie, den nya vänstern och pocketrevolutionen", *Biblis: Tidskrift för bokhistoria, bibliografi, bokhantverk, samlande*, nr 68, 2015; Thomas Forser & Ingvar Johansson, "Vänsterns år", *Efter arbetet: Studier i svensk fritid*, red. Peder Aléx & Jonny Helm (Lund: Studentlitteratur, 2000), 74. För ett internationellt, anglosaxiskt perspektiv, se till exempel Ben Mercer, "The paperback revolution: Mass-circulation books and the cultural origins of 1968 in Western Europe", *Journal of the history of ideas*, nr 4, 2011.

7. Kjell Östberg, *1968 när allting var i rörelse: Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna* (Stockholm: Prisma, 2002), 80.

8. Ibid., 82. Att det verkligen var frågan om en explosionsartad utveckling visar Ann Steiner i sin avhandling. Mellan 1959 och 1969 ökade antalet publicerade kvalitetspocketböcker från 40 till 659, det vill säga med 1600 procent. Ann Steiner, *I litteraturens mittfåra: Månadens bok och svensk bokmarknad under 1970-talet* (Lund: Makadam, 2006), 44.

9. Sverker Jonsson, *Bland gnetar och rödhättor: Den socialistiska vänsterns press 1965–2000* (Göteborg: Nordicom-Sverige, 2002), 40.

10. Östberg, 99.

11. Karl Erik Lagerlöf, *Strömkantringens år och andra essäer om den nya litteraturen* (Stockholm: PAN/Norstedts, 1975), 9.

12. Jonsson, 40.

13. Tore G. Wärenstam, "Mot 70-talet", *Mot 70-talet: Pressproblem idag och imorgon*, red. Ivar Hallvig (Stockholm: TU:s förlag, 1968), 9.

14. Pelle Snickars, "Information overload", *Information som problem: Medieanalytiska texter från medeltid till framtid*, red. Otfried Czaika, Jonas Nordin, & Pelle Snickars (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2014), 299.

15. Monika Djerf-Pierre & Jenny Wiik, "Journalistiken och journalisterna", *Medierna och demokratin*, red. Lars Nord & Jesper Strömbäck (Lund: Studentlitteratur, 2012), 176.

16. Stig Hadenius, Lennart Weibull & Ingela Wadbring, *Massmedier: Press, radio och tv i den digitala tidsåldern* (Stockholm: Ekerlid, 2011), 281.

17. Lars-Åke Engblom, "Tidningar dör men pressen lever", *Den svenska pressens historia. 4, Bland andra massmedier (efter 1945)*, red. Engblom, Gustafsson & Rydén (Stockholm: Ekerlid, 2002), 57.

18. För en beskrivning och analys av journalistutbildningens framväxt och dess

betydelse för journalistrollen, se Elin Gardeström, *Att fostra journalister: Journalistutbildningens formering i Sverige 1944–1970* (Göteborg: Daidalos, 2011).

19. Lars Furhoff, *Pressens förräderi: Om tredje statsmakten i landsorten* (Stockholm: Bonnier, 1963), 9.

20. Sven Lindqvist, *Reklamen är livsfarlig: En stridsskrift* (Stockholm: Bonnier, 1957).

21. Olof Petersson, *Mediernas integritet* (Stockholm: SNS förlag, 2005), 12f.

22. Listan publicerades inte i boken *Mediernas integritet*, men finns att ladda ner på http://www.olofpetersson.se/_arkiv/dr/dr_2005_mediedebatt.pdf (senast kontrollerad 15/8 2015).

23. Stig Björkman, ”Jag kände aldrig Harry Schein”, *Citizen Schein*, red. Lars Ilshammar, Pelle Snickars & Per Vesterlund (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2010), 55–58.

24. Se till exempel Einar Østgaard, *Nyhetsvärdering* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1968); Rolf Back, & Lars-Gunnar Mattsson, red., *Människor och företag i kommunikationssamhället: Några bidrag till debatten om medinflytande, konsumentfrågor och företagsbeslut* (Stockholm: Prisma i samarbete med EFI vid Handelshögskolan i Stockholm och Svenska civilekonomföreningen, 1971); Björn Fjæstad & Kjell Nowak, *Massmedia och företagen* (Stockholm: EFI, 1972); Bengt Nerman, *Massmedieretorik* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1973) samt Jan Ekecrantz, *Makten och informationen* (Lund: Studentlitteratur, 1975). Även Lars Krantz bok *Så ser vi på TV* (Stockholm: Tiden, 1974) kunde ha ingått i studien men valdes bort eftersom den förvisso ägnar sig åt televisionen men saknar en mer övergripande analys och kritik. Christopher Jolins *Vänstervridningen* (Malmö: Vox/Berence, 1972), är förvisso mediekritisk, men inte representativ för tidens vänstervåg – snarare en kritik av densamma.

25. Karl Anders Adrup, ”Redaktör Hanson tar bladet från munnen”, *Dagens Nyheter* 20/10 1968.

26. Stig Hadenius, ”Trist om pressen”, *Aftonbladet* 8/1 1970.

27. Håkan Hanson, *Anders Persson har vrickat foten: En debattbok om bygdejournalistik och returinformation i landsortspressen* (Uppsala: Verdandi, 1968), 80.

28. Ibid.

29. Ibid., 82.

30. P.O. Johansson, *Pressetik i upplösning: ”Södertäljemannen”* (Uppsala: Verdandi, 1972), 98–103.

31. Hans Hederberg, *Press på villovägar: Dokument och förslag* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1969).

32. Carl-Adam Nycop, *Makt som säljer: En bok om pressmoral* (Stockholm: Forum, 1973), 127.

33. Ibid., 126.

34. Ibid.

35. Stig Hadenius, ”Makten över pressen”, *Aftonbladet* 18/4 1973.

36. Ibid.
37. Bertil Heddelin, "Carl-Adam Nycop får en idé", *Svenska Dagbladet* 28/4 1973.
38. Christer Hellmark, Bernt Lindberg & Karl-Ola Nilsson, *Ni har väl läst tidningen idag: En kritisk analys av nyhetsförmedlingens innehåll och syften* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1969), 150.
39. Hederberg, 162–163.
40. Stig Hadenius, "Nyhetsförmedling och nyhetsvärdering", *Aftonbladet* 7/5 1968.
41. Ibid.
42. Ulla Åhlgren Lange, "Pressens ansvar", *Dagens Nyheter* 31/12 1969.
43. Ibid.
44. Ibid.
45. Ibid.
46. Anders Yngve Pers, *Innan pressen avskaffas* (Västerås: VLT-press, 1974), 115.
47. Ibid., 116.
48. Gustav von Platen, "Presstöd och pressdöd", *Svenska Dagbladet* 29/9 1974.
49. Ibid.
50. Ibid.
51. Ibid.
52. Gunnar Rosell, "Förkrossande kritik mot TV: Tre producenter berättar om livet bakom kulisserna", *Aftonbladet* 11/5 1968.
53. Bo Strömstedt, "En evig vecka 5?", *Expressen* 16/5 1968.
54. Åke Janzon, "Vad skall vi göra med TV?", *Svenska Dagbladet* 24/5 1968.
55. Ibid.
56. Ibid.
57. Ivar Ivre, *Tvívälsrutan: 15 år med TV* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1969), 65.
58. Åke Lundqvist, "En ideolog för TV 1", *Dagens Nyheter* 23/10 1969.
59. Ibid., 167
60. Lars Ulvenstam, *TV – dumburk eller väckarklocka?* (Stockholm: Bonnier, 1967), 19.
61. Ibid., 29.
62. Ibid.
63. Ibid.
64. Ibid., 23.
65. Ibid.
66. Carl Henrik Svenstedt, "TV i betraktandets tidsålder", *Svenska Dagbladet* 27/10 1967.
67. Bo Lindblom, red., *Fallet Båstad: En studie i svensk opinionsbildning* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1968), 47.
68. Osignerad, "Nej, vi fick inte veta sanningen om Båstad", *Aftonbladet* 5/8 1968.
69. Osignerad, "Båstadsmatchen borde stoppats – men inte av demonstranterna", *Expressen* 30/9 1968.
70. Ibid.

71. Ibid.
72. Bo Lindblom, "Kvacksalveriet kring Båstad", *Expressen* 5/8 1968.
73. Ulf Himmelstrand, *Världen, Nigeria och Biafra: Sanningen som kom bort* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1969), 8.
74. Ibid., 194.
75. Ibid.
76. Ibid.
77. Ibid., 202.
78. Thomas Hammarberg, "Lidelse för hela sanningen?", *Expressen* 20/5 1969.
79. Rita Liljeström, "Nigeria – en vändpunkt?", *Aftonbladet* 11/6 1969.
80. Karl Ahlenius, "Sanningen om Biafra?", *Dagens Nyheter* 22/7 1969.
81. Macke Nilsson, *Frihet i etern: En pamflett mot reklam i TV* (Stockholm: Tiden, 1971), 24.
82. Ibid., 25.
83. Ibid., 36.
84. Ibid.
85. Hemming Sten, "...tänker åt folket", *Expressen* 12/2 1971.
86. Ibid.
87. Osignerad, "Reklam-TV kan bli ett hot mot vår demokrati", *Aftonbladet* 14/2 1971.
88. Nina Wormbs, "Harry Schein & framtidens kommunikationsteknologi", *Citizen Schein* (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2010), 270.
89. Harry Schein, *Inför en ny mediapolitik: Kabeltelevision – bildskval eller kommunikation* (Stockholm: Allmänna förlaget, 1972), 29. Wormbs, 270.
90. Alf Thoor, "vad gör vi med sextio TV-kanaler", *Expressen* 15/9 1972.
91. Ibid.
92. Björn Fabricius Hansen, "Mediabyrå på regeringsnivå: Pilotprov i nya stadsdelar", *Svenska Dagbladet* 15/9 1972.
93. Osignerad, "TV med dubbelkontakt", *Dagens Nyheter* 15/9 1972.
94. Roland Pålsson, *Det möjliga samhället: Tankar om politik och kulturpolitik* (Stockholm: Bonnier, 1967), 99.
95. Ibid.
96. Ibid., 101.
97. Ibid., 101–102.
98. Ibid., 102.
99. Ibid., 102–103.
100. Ibid., 103.
101. Jan Lindhagen & Macke Nilsson, *Hotet mot arbetarrörelsen* (Stockholm: Tiden, 1970), 31.
102. Ibid., 22.
103. Denna beskrivning hämtas i Jonas Ingvarssons analys och tolkning av Palms bok utifrån ett cybernetiskt perspektiv. Se Jonas Ingvarsson, *En besynnerlig*

gemenskap: Teknologins gestalter i svensk prosa 1965–70 (Göteborg: Daidalos, 2003), 63–64.

104. Ibid., 70–76.

105. Ibid., 76–78.

106. Ibid., 79.

107. Gunnar Fredriksson, "Väckning önskas", *Aftonbladet* 8/4 1968.

108. Ibid.

109. Stig Hadenius, "Nyhetsförmedling och nyhetsvärdering", *Aftonbladet* 7/5 1968.

110. Harry Schein, "Palm, en optimist", *Expressen* 8/4 1968.

111. Ibid.

112. Ibid.

113. Se Ingvarsson, 83–87.

114. Sven Lindqvist, *Myten om Wu Tao-tzu* (Stockholm: Bonnier, 1967), 72.

115. Björn Håkanson, "Sven Lindqvists förvandlingar", *Aftonbladet* 6/10 1967.

116. Ibid.

117. Folke Isaksson, "Uppbrott från trädgården", *Dagens Nyheter* 6/10 1967.

118. Ibid.

119. Ibid.

120. Madeleine Kleberg, *Genusperspektiv på medie- och kommunikationsvetenskap* (Stockholm: Högskoleverket i samarbete med Nationella sekretariatet för genusforskning, 2006), 35.

121. Yvonne Hirdman, *Genus: Om det stabila föränderliga former* (Malmö: Liber, Malmö, 2001).

122. Barbro Backberger, *Det förkrympta kvinnoidealet* (Stockholm: Bonnier, 1966), 74.

123. Ibid.

124. Joachim Israel, "Den farliga veckopressen", *Dagens Nyheter* 15/4 1966.

125. Ibid.

126. Ibid.

127. Rita Liljeström, "Könsroller i ungdomsböcker och massmedia", *Kynne eller kön: Om könsrollerna i det moderna samhället*, Per Holmberg m fl (Stockholm: Norstedts/PAN, 1966), 76.

128. Ibid., 95.

129. Annika Baude, "Könsroller i ungdomsböcker och massmedia: Diskussionsinlägg i anslutning till Rita Liljeströms uppsats", *Kynne eller kön: Om könsrollerna i det moderna samhället*, 99.

130. Betty Friedan, *Den feminina mystiken* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1968).

131. Ingegerd Rydin, "Att lägga smaken till rätta", *Tvärnsnitt: Humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning*, nr 3, 2001.

132. Gunila Ambjörnsson, *Skräpkultur åt barnen* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1968), 10.

- 133. Ibid., 72.
- 134. Ibid., 116.
- 135. Ibid.
- 136. Ibid.
- 137. Margareta Strömstedt, "Kulturpolitik för barn", *Dagens Nyheter* 16/4 1968.
- 138. Ibid.
- 139. Paul Lindblom, *Politik för massmedier* (Stockholm: Tiden, 1974), 134.
- 140. Ibid.
- 141. Ibid.
- 142. Hadenius, Weibull & Wadbring, 397.

Schein som ”mediamänniska”

*Att försöka definiera massmedia,
och att definieras av dem*

LOUISE WALLENBERG

På minst sagt olika sätt och med vitt varierande ingångsvinklar angriper och dissikerar den här bokens artiklar de svenska massmediernas och den svenska medievetenskapens framväxt under ett slags svensk senmoder-nitet. Flertalet av kapitlen presenterar och erbjuder en tydlig och bred historieskrivning – en historieskrivning vilken i vissa fall framstår som objektiv och saklig, och i andra fall, som högst subjektiv, personlig och minnesbaserad. Följande kapitel bör ses i relation till övriga texter i denna bok, men har inte som syfte att erbjuda någon historieskrivning. Inte heller har mitt kapitel som syfte att beskriva massmediernas och medievetenskapens framväxt i svensk kontext – även om den ofrånkomligt kommer att beröra dessa. Som i Per Vesterlunds kapitel kommer också mitt fokus att ligga på en specifik person som för de svenska massmedier-nas utveckling var central, både som aktör och som objekt. Och precis som i Vesterlunds bidrag, är det den omsusade medieexperten Harry Schein som hamnar i centrum. Men när Vesterlund väljer att diskutera mottagandet av och debatten kring Scheins olika utspel i mediedebatten som mediepolitiker och -utredare, ämnar jag istället lägga fokus på Scheins roll som *celebritet*. I det följande kommer jag således att diskutera Scheins minst sagt paradoxala roll som medial celebritet – det vill säga som offentlig person eller kändis – och som mediekritiker och medieexpert. Hans kändisskap börjar formera sig redan under det tidiga 1950-talet, först då han i medierna med skarp penna börjat att synas som intellektuell filmkritiker och -skribent, och senare som make till den frade skådespelerskan Ingrid Thulin. Hans expertis kom att bekräftas först genom hans inlägg och utspel i olika medie- och pressetiska debatter,

och sedan genom hans position som den förste chefen för det nyinrättade Svenska Filminstitutet. När han år 1971 blir utsedd till att vara regeringens särskilde expert i massmediefrågor blev denna hans expertisroll än mer cementerad (se Per Vesterlunds bidrag i denna bok).

Att Schein utgör en central figur för en diskussion om massmediernas framväxt råder det inga tvivel om; att flera kapitel i denna bok berör hans verksamhet är talande. Dock bör det framhållas att Schein också, mer indirekt, kom att spela en viktig roll även för medievetenskapens framväxt på svenska lärosäten: det var nämligen han som initerade och möjliggjorde inrättandet av ämnet filmvetenskap vid Stockholms universitet i slutet av 1960-talet (något som Leif Furhammar skriver om i sitt kapitel i denna bok). För sina insatser i den offentliga debatten och diskussionen om mediernas roll kom Schein också att tilldelas ett hedersdoktorat vid humanistiska fakulteten vid Stockholms universitet 1994 – detta på initiativ av vännen Stig Hadenius.¹

Varför Schein, kan man kanske undra? Jag menar att hans centrala positionering och handlingskraftighet inom olika typer av maktfält under förändring, till vilka massmedierna hör, gör honom till en högst intressant *vektor* och till ett fascinerande subjekt – och som medial celebritet, omtalad och representerad i både det offentliga och i det privata, är han intressant att studera också som objekt. Det huvudsakliga syftet med detta kapitel är således att kritiskt undersöka och utforska Schein som *medial celebritet* under 1960- och 1970-talen. Mer specifikt avser jag att diskutera hur svenska massmedier bidrog till skapandet av Schein som makthavare och celebritet, samtidigt som hans egna reflektioner kring denna bild också tas i beaktande. På så vis kommer jag att använda Scheins egen röst i relation till den offentliga bild som producerades av honom inom olika medieformer – denna röst kommer att löpa som ett slags röd tråd genom texten. Fokus ligger på de komplexa och intrikata relationer som existerade mellan Schein som offentlig/privat person, en starkt framväxande mediekultur, en ny ”föryngrad” politik, och en föränderlig manlighet inom det sociokulturella ramverk som utgörs av den svenska socialdemokratin och senmoderniten. Utgångspunkten är att Schein under den valda perioden utgjorde ett slags arena och agent för själva inskrivandet och förhandlandet av det senmoderna i Sverige – samt att detta förhandlande allra mest påtagligt tog plats inom en snabbt framväxande mediekultur.

Jag vill hävda att Scheins dubbla eller motstridiga position och persona gjorde honom till en unik figur i den svenska kontexten under den valda

tidsperioden, och att den mediala konstruktionen av honom – i dagspress, kvällspress, tidskrifter och i viss mån också television och radio – utgör fruktbart material för en diskussion inte bara kring Schein utan också av den svenska massmediekulturen och tidig celebritetskultur. Vad gällde de män som under denna period var knutna till den politiska makten i Sverige – och deras närvaro i olika mediala sammanhang – så var Schein vid sidan av Olof Palme en av de mest förekommande. Vad som dock gjorde honom avvikande från Palme (och från de andra nytänkande politikerna, de så kallade radikalerna, till vilka också Krister Wickman och Roland Pålsson hörde), och som samtidigt bidrog till mediernas stora intresse för honom, var hans uttalade celebritetsstatus – en status som medierna var med om att själva konstruera och iscensätta. Det bör framhållas att ytterligare bidragande till Scheins ”avvikelse” var hans kulturella bakgrund, det vill säga hans etnicitet och nationalitet, men även, hans sociala status och klass. Dessa aspekter är intressanta, men de kommer i föreliggande kapitel inte att ges något större utrymme då jag i en tidigare artikel redan diskuterat dessa.²

De två kritiska och med varandra överlappande koncepten ”mediatisation” (medialisering) och ”celebrity culture” (celebritetskultur) är av stor vikt för min diskussion. Dessa koncept, främst hemmahörande inom en anglosaxisk forskningstradition, ska främst förstås i termer av vardagspraktiker, det vill säga praktiker som formger, inramar och förhandlar klass och genus, men även etnicitet och sexualitet. Sammanflätandet av celebritetskultur och medialisering är kännetecknande, om man väljer att följa Anthony Giddens, för senmodernitetens konfigurering av agens, medborgarskap, konsumtion, identitet och subjektivitet. De var alla viktiga aspekter i fallet Schein och i den mediala – eller medialiserade – konstruktionen som gjordes av honom, och som han själv också bidrog till.³ I synnerhet i de senare texter som Schein författade – ofta med fokus på sig själv – framkommer klarsynta reflektioner över hur dessa aspekter kom att tillsammans skapa ”Schein”.

Schein och ”mediaverkligheten”

Vad jag är ute efter är att poängtera det växande gapet mellan bilden av verkligheten, mediabilden och verkligheten. Media är inte bara kommunikationsmedel mellan verkligheten och mottagaren. De är en egen verklighet, en mediaverklighet. Det är detta McLuhan

menade med ”mediet är budskapet”. Hans entusiasm över sin upptäckt kan jämföras med entusiasmen hos en toxikolog, som hittat ett nytt dödligt gift. Vi som inte är toxikologer har svårt att dela glädjen.⁴

I det föredrag som hölls på symposiet, ”Människan i det framtida kommunikationssamhället”, i regi av Sekretariatet för framtidsstudier i november 1973 lyfter Schein fram en minst sagt bitande kritik av massmediernas framväxande roll och deras förvrängning och ”utspädning” av den verklighet som de menar sig representera. Schein hade vid den här tiden redan etablerat sig som massmedial expert och som en av sin tids mest slagfärdiga kritiker och analytiker av just mediers funktion, utformning och innehåll, och få i publiken som på plats åhörde hans föredrag lär ha blivit särdeles förvånade. Schein gav sig här in i en existerande debatt om massmediernas påverkan på och förvrängning av verkligheten, men han erbjöd också ett bidrag till den diskussion om samhällets *medialisering* som skulle komma att sysselsätta ett stort antal medieforskare under kommande decennier. Det är med andra ord en framsynt Schein med omedveten (eller högst medveten) koppling till den akademiska världen som där och då uttalade sig.

Visserligen var medialiseringstanken inte ny kring 1970. Snarare anknöt Schein till en redan existerande debatt om mediernas oförmåga att objektivt representera den verkligheten de försöker fånga, men också om den medvetna förvrängning av verkligheten som alla medier representerar och reproducerar. Inledningsvis med fokus på fotografi och masspress och därefter filmen och etermedierna. Scheins föredrag kan därför ses som ett komplement till en lång rad kritiska och oroade röster som framhållit faran med massmedias självpåtaga roll som verklighetsförmedlare. I förlängningen kan Scheins kritik också länkas till diskussionen om själva representationens oförmåga att överhuvudtaget kunna representera verkligheten: alla representationer är endast re-representationer av tidigare representationer, det finns med andra ord ingen direkt ”tillgång” till verkligheten som sådan.

Scheins bitska kritik och varnande finger kan te sig en aning förbryllande, eftersom han då som (återinsatt) VD för Filminstitutet själv var tydligt involverad i möjliggörandet och skapandet av olika typer av mediala representationer, och själv ofta förekom som talesman i massmedier. Samtidigt framstår hans kritik som fullständigt begriplig, nästan

som väntad, och kanske även som oundviklig. För Schein var kvalitet (tillsammans med ”konstnärligt värde” och ”talang”) de ledord han i text och tal efter annat framhöll som ett mantra.⁵ Vad gällde just massmedia så innebar kvalitet för Schein på ett övergripande plan en ”intensifierad och dubbel riktad kommunikationsprocess inom små grupper, där just kommunikation, inbördes kontakter och utbyte är det centrala, ett värde i och för sig”.⁶ Vad Schein var ute efter var mer ”dialektiska massmedia”, vilka, menade han, kunde möjliggöra en tvåvägskommunikation. Han kopplade här an till Stig Hadenius, och efterfrågade massmedia vilka skulle karaktäriseras av att alla påståenden möttes av sina motsatser, en ”massmedia med inbyggda korrektiv”, som såg ”en fortlöpande kritisk analys av språket, en returöversättning av mediaverkligheten till verkligheten, som en av sina viktigaste uppgifter”.⁷

Dock finns det ytterligare en aspekt som gör hans kritik i det utvalda anförandet fullt förstående, och denna knyter an till hans egen position och erfarenhet av att ha figurerat kontinuerligt i massmedia under en längre tid. Som offentlig person i en politiskt tillsatt maktposition att bestämma över den svenska filmens produktion, kvalitet och därmed utveckling, och med nära kopplingar till den högsta politiska makten, var han konstant utsatt för mediernas kritiska granskning, vilken under 1960- och 70-talen inte sällan övergick i personangrepp och förtal.

I både dagspress och kvällspress förekom Harry Schein under kritisk lupp, och genomgående i mediernas konstruktion av honom var den maktfullkomlighet som de tillskrev honom. ”Diktator” är en minst sagt magstark etikett inom den svenska konsensusinriktade kontexten, men det är just detta epitet som kom att bli hans, och detta under ett flertal år efter det att han fungerat som chef för Svenska Filminstitutet. Efter att Schein tillträtt som ansvarig utgivare av den svenska framgångsrika film-tidskriften *Chaplin* under 1965, en tidskrift som hade startats av Bengt Forslund några år tidigare, kom *Dagens Nyheter* att i en ledare kalla honom för diktator. Och landsortspressen var inte sen att följa efter. Till exempel skrev *Upsala Nya Tidning* att: ”Filmtidskriften Chaplin kritiserade för ett år sedan Filminstitutets monopolställning och dess direktörs diktatorsroll i en fråga om svensk kvalitetsfilm. Det dröjde inte länge förrän tidskriften övertogs av Filminstitutet och fick direktören som ansvarig utgivare. Direktör Schein tycks, korts sagt, helt sakna blick för det orimliga i den maktposition han intar.”⁸

I boken *I själva verket*, i vilken Schein redogör för tillkomsten av och

verksamheten vid Svenska Filminstitutet under åren 1963–1970, beskriver han hur felaktig denna kritik var: han hade, då Forslund hade fått för mycket på sitt bord som bland annat producent för SF och då tidskriften var i finansiell knipa, godtagit Forslunds eget förslag om att tidskriften skulle tas över av institutet, detta för att kunna säkra dess fortsatta utgivning. Tillsammans med tidskriftens nye chefsredaktör, Stig Björkman kom Schein sedan att besvara kritiken med en ”ploj”, vilken också kom att få stor uppmärksamhet i media och inledningsvis spä på bilden av Schein som diktator – bara för att efter kort visa hur förvrängd mediernas bild av honom varit.⁹ Plojen bestod av en gentemot Schein kritisk ledare författad av Björkman, en ledare vilken Schein – som ansvarig utgivare – skulle ha korrekturläst och i stora stycken strukit och ändrat, ”så att kritiken förvandlades till beröm och skrev längst ned att ledaren skulle kunna tryckas med mina ändringar och strykningar sedan man ’tillfogat något jävligt om Allan Hedenius och Dagens Nyheter’”.¹⁰ Därefter hade Björkman fotograferat korrekturen med Scheins anteckningar – och publicerat bilden som ledare i *Chaplin*.

Den ibland demoniska bild som medierna presenterade av Schein överensstämde inte med den egna självbilden, det vill säga med hans egen verklighet. Dock var han högst medveten om glappet – eller gapet – mellan ”verklighet” och mediebild, också vad det gällde honom själv som offentlig person, det vill säga i sin mediala självpresentation. Det är inte bara medierna som kommer till korta i sina bristande verklighetsrepresentationer: individen själv, i den mån hon deltar på den mediala scenen, förmår inte uppträda ”verkligt” eller äkta, ty den mediala situationen medför att ”människor ändrar personlighet [...] den verkliga människan förvandlas till en *mediamänniska*. Att vara naturlig, att vara sig själv, är i mediasammanhang närmast en obscenitet [min kursiv].”¹¹

Harry Scheins både professionella och personliga relation till Olof Palme gjorde honom naturligtvis extra uppmärksam. Men Schein figurerade inte i medierna på grund av sin maktposition och sin nära koppling till den politiska makten allena: han var också närvarande i medierna i form av celebritet. Hans två roller – som makthavare och som celebritet – är svåra att åtskilja. De framstår ofrånkomligt som två sidor av samma mynt. Hans offentliga persona markerades dels av den högt uppsatta maktpositionen med stor bestämmanderätt och med komplett orädsla för att uttrycka en tydlig överlägsenhet, dels av den glamour, flärd och lättja som kopplingen till hustrun och filmstjärnan Ingrid Thulin –

vid vilkens sida han gärna stoltserade, inte sällan uppklädd i smoking – medförde. Dessa två positioner, vi kan kalla dem för sidor, roller eller representationer, har en tydlig gemensam nämnare: (svensk) film. Som chef för Svenska Filminstitutet, *var* under den period som här studeras Harry Schein svensk film – lika mycket som Ingmar Bergman var svensk film, i synnerhet utomlands. Schein kom dock att hävda, efter sina första sju år vid makten som chef för filminstitutet, att detta var en mytbildning vilken ”underhölls av alla de regissörer som ännu inte fått sina filmplaner förverkligade”. Det var dessutom ”Dagens Nyheters befängda ledare om filmdiktatorn [som] gav myten sin slutliga form”. I boken *I själva verket* från 1970, skriver han att ”filminstitutet under de första sju åren varit inblandad i 8% av de i Sverige producerade långfilmerna”. I nästan samtliga fall hade institutet ”haft den passiva rollen av sleeping partner”.¹² Schein hävdade därmed att institutets aktiva roll inom den svenska filmproduktionen mellan åren 1963 och 1970 skulle ha varit rent marginell och att ”den uppmärksamhet som denna roll givits i den offentliga debatten är oproportionerligt stor”.¹³ I boken *Sluten* från 1994, kom Schein dock att tillskriva institutet en betydligt större roll, inte bara för den svenska filmens utveckling och produktion, men också för sin egen del. I efterhand betonar han att Svenska Filminstitutet var hans livsverk därför att själva idén att skapa ett institut var hans, och därför att det var han som lyckades förhandla fram filmavtalet – men också, därför att det var under hans ledning som institutet byggdes och tog form. Just filmreformen var han i synnerhet stolt över, en reform vilken han ansåg medförde att svensk biografilm under 1960- och 1970-talen kunde uppleva en (andra) guldålder.¹⁴

Kritiken mot Schein och hans styrning av institutet och den svenska filmproduktionen under 1960-talet och i början av 1970-talet var dock oerhört stark, i synnerhet från vänsterhåll. Schein menade att han sattes som huvudfiende av den svenska filmvänstern – en vänster han refererade till som ”särskilt flummig” – och konflikterna mellan honom och denna kritiska filmarmassa kom att nå långt utanför de interna väggarna på Filmhuset, och hamna som brännstoff i medierna, inte minst i *Dagens Nyheter* och i *Svenska Dagbladet*. En av dessa konflikter som tilläts få fritt spelrum och visades upp i dags- och kvällspressen var den han hade med Bo Widerberg under 1969, då Widerberg gick så långt att han kallade Schein för fascist och anklagade honom för att konsekvent desavouera sin styrelse. Men också, för att mygla ”på tennisbanor och i andra sociala

sammanhang med socialdemokratiska partiets relativt unga radikaler, alltså pojkar som Olof Palme, Roland Pålsson och Krister Wickman”.¹⁵

Fascist och diktator var alltså två av de epitet som skulle följa honom, och de gjorde så långt in på 1970-talet, även när ilskan och motståndet gentemot honom sedan länge lagt sig. När Schein såg tillbaka på denna sin mest produktiva period, föreföll han sakna den och det var med en viss antipati han betraktade den ”nya vänlighet” han numer bemöttes med: ”Det är en ny erfarenhet. Jag är inte säker på att den bara är positiv? Jag levde när det var bråk – ett helvetes liv. Vad gör jag nu i denna vänlighetens sammetstystnad?”¹⁶ Schein kom under de sista åren av sitt liv uppenbarligen att sakna sin centrala plats i den ofta eldiga debatten, att vara och förekomma *in medias res*, men också platsen i strålkastarljuset som offentlig person, som celebritet – även om han i stridens hetta hade påpekat hur han ofta lämnades illa berörd.¹⁷

Celebriteten – en ofrånkomlig paradox

Celebritet härstammar från latinets *celebritas*, vilket betyder mängd och hyllning, och ordets nutida betydelser har kommit att skilja sig relativt mycket från dess ursprungliga. Idag står celebritet övergripande för (er-)känd och/eller ryktbar person, inte sällan då en person som förekommer inom olika typer av underhållnings- eller prestationsfora, som till exempel sport- och underhållningsbranscher, men också, inom segmenten för kultur, politik – och massmedier. Inte sällan har celebritet idag vissa negativa konnotationer och givet att det i vår tid finns ett stort överflöd av celebriteter – långvariga och kortvariga kändisar – kan man delvis tala om en viss celebritetsmättnad. Ellis Cashmore beskriver till exempel i sin bok *Celebrity culture* hur dagens kändisberoende (”fame addiction”) och uttalade och uppenbara ”celebrification” av politik (och av politiker, inte minst) utgör två samtida företeelser som båda uppkommit ur den rådande konsumtionkultur inom vilken allt och alla utgör handelsvaror – samt hur dessa föder ett slags kändiströttnad.¹⁸

Den celebritet som utmärkte och formade Scheins publika persona var dock av en annan sort än den vi ser i dagens mediala och digitala celebritetsmättade landskap: Scheins status som celeber var av en tydligt elitistisk karaktär, ty den var nära kopplad dels till den intellektuella stjärnstatus som vissa framgångsrika kulturarbetare tilldelades (läs Bergman), dels till den äldre Hollywoodfärgade stjärnstatus som den svenska filmens

främsta stjärnor besatt (igen, läs Bergman, men också, alla hans ledande damer, Thulin inkluderad). Tillkommer gör så klart Scheins maktposition genom hans tydliga koppling till den politiska makten. Sålles kan hans celebritet sägas ha byggt på en minst sagt ovanlig blandning av intellektuell, politisk *och* glamorös status. Men det finns också likheter mellan Scheins celebra persona och dagens celebriteter: de är inte bara beorende av media för att bli till och vara – de blir också konstruerade av media på sätt som de sällan har någon egentlig makt eller agens över. Det finns så klart undantag, och dessa undantag är beroende av vilken typ av celebritetskategori det rör sig om: popmusikcelebriteter som till exempel Madonna och Lady Gaga har under sina karriärer till stor del kunnat styra sina mediala representationer med vad som verkar ha varit ett järngrepp. Politiker som hamnar i offentlighetens ljus och blir till celebriteter har i jämförelse betydligt mindre makt över sina representationer. Men så tillhör de också en celebritetskategori som ständigt måste granskas kritiskt med tanke på de offentliga och statligt sanktionerade uppdrag som de innehar.

Scheins paradoxala position som politiskt mäktig, som intellektuell, som ekonomiskt oberoende *och* som celebritet innebar att han trots sin maktposition – från vilken han kan sägas ha bidragit till att forma svenska medier – samtidigt delvis (maktlöst) blev omskapad och tillgängliggjord som celebritet via samma mediers representationssystem. Han var med andra ord uppenbart ett subjekt med stor agens, men samtidigt, ett objekt, oförmögen att kunna påverka vissa bilder av honom som skapades. Han formade medier – och formades samtidigt själv av dem.

I *Sluten* från 1994 skriver Schein att han tidigare alltid hävdat sin egen identitet och att han lyckats värja sig mot andras etiketter – eller i alla fall att han *inbillat* sig göra så. Dessa de andras etiketter var mångfaldiga:

Jag har av kulturfolk påståtts vara teknokrat och av tekniker och affärsmän ansetts vara en ganska udda intellektuell. Jag har av dem som inte fått göra de filmer de ville ansetts vara filmdiktator och av många av mina vänner filmgalen. Borgare har ansett mig vara en socialdemokratisk karriärist och extremvänstern tyckte att jag var klassförrädare. Jag betecknas av somliga som grå eminens och av andra som icke tillhörig rörelsen.¹⁹

Jag har redan nämnt hur han gavs etiketten ”diktator”, men det fanns också andra epitet vilka tjänade till att förlöjliga och nedvärdera honom. I en artikel i *Aftonbladet* i maj 1968 skriver en anonym journalist att Schein är ”dekorativ” och ”nollställd” – etiketter vilka tjänar till att avmaskulonisera och avhumanisera honom – men också, att han retar ”i lika måtto gallfeber på gammaltroende sossar såväl som samhällsbevarande högermän, inte enbart med sina cabrioletter och filmbaler utan även med sin helgarderade och olidliga begåvning”.²⁰ Här finns således både ett tydligt förlöjligande och ett visst märkbart hyllande, ty mannens ”konstruktiva begåvning” och ”händighet med politiken, [...] förnuftiga oräddhet och [...] uppslagsrikedom” imponerar uppenbarligen samtidigt.²¹

Denna paradoxala position som både subjekt och objekt, delade han i viss mån med sin nära bundsförvant Olof Palme. Även i Palmes fall skulle aspekter som klass, etnicitet och genus spela in i själva konstruerandet av honom som politiker och som celebritet. Schein och Palme var otvivelaktigt båda två i behov av medierna – samtidigt som de också till stor del definierades av desamma. Massmedierna utgjorde för båda således en möjlighet, men också, ett problem. Emedan tidigare generationer av politiska ledare hade kunnat förlita sig på mediernas relativt enkla, direkta och begränsade förmedlande, innebär det föränderliga och tillväxande medieklimatet under 1960-talet ett slags ny förhandlingsscen, inom vilken den nya generationen politiker med eller mot sin vilja såg en begynnande utveckling som skulle komma att leda till den celebrifiering av politiken – och av (vissa) politiker – som vi ser idag.

Medialisering och politik

Svensk socialdemokrati genomgick generellt en föryngring under det tidiga 1960-talet; inte minst skulle yngre män nu komma att få framträdande platser i partiet. Flera av dem var välutbildade, inte sällan skolade utomlands, och de hade därmed också fått med sig en större internationell medvetenhet än vad som varit brukligt bland äldre socialdemokratiska politiker. Dessa män omtalades i pressen som radikala, ofta med förringande termer i vilka deras unga ålder lyftes fram. Förutom Palme (som blivit invald i riksdagen redan 1958) hörde också Krister Wickman och Roland Pålsson till denna den nya, unga, radikala generationen, en grupp som hade lärt känna varandra redan under 1940-talet. Schein kom snart att bli förbunden med denna grupp – och efter kort tid gavs han också

uppdrag som gjorde honom viktig för partiet. Han deltog i beslutsfattande, han gavs olika positioner som medförde makt att handla och utveckla, och han umgicks privat med den nya generationen socialdemokrater.

Inledningsvis var det främst Palme som ifrågasattes och kritiserades – inte bara av media, men också av äldre, mer erfarna partikamrater och av andra partier. Kritiken rörde främst hans unga ålder, men också, hans avvikande sociala bakgrund. Som jag hävdar i en annan artikel (och många med mig), gjorde hans förmåga att debattera, hans retoriska talarbegåvning och hans världskänedom honom till en minst sagt annorlunda socialdemokrat – och en som partiet var i stort behov av.²² Vidare hade Palme en extraordinär medial närvaro, och visste hur han skulle använda den. Som Gunnela Björk hävdar i sin bok, *Olof Palme och medierna* (2006), tar Palmes mediebild form redan under 1950-talet, då han så tidigt som 1954 förekommer såväl i journalfilm som i television: han syns i dåvarande statsministern Tage Erlanders närmsta närhet, både i *SF-journalen* och i Nordisk tonefilms *Nuet-journal*. Genom Palme kommer svensk politik och svenska medier sakteliga att börja flyta samman, de kommer med tiden att konvergera på så vis att politiska strategier och mediepraktiker blir nästan omöjliga att särskilja. ”All politik [förefaller] numera som medialt strukturerad. Själva föreställningen om politik har helt enkelt en medial dimension”, som det har påtalats i en recension av Björks bok.²³

Men den medialiserade bilden av det politiska jaget, av politikern som också är en person, medför också en förvrängning av jaget, och om detta var Schein medveten om – som vän till politikern och personen Olof Palme kunde han urskilja hur Palme förändrades kroppsligt och *performativt* när han uppträdde som Palme, hur hans kroppsspråk stelnade och begränsades, precis som hans ord och hans uttryck antog en viss form. Denna förändring blev synbar vid de tillfällen som Palme inte iaktogs av pressen eller av en allmän publik som visste vem han var. Schein berättade, både i tal och i skrift, vid olika tillfällen hur ledig och fri Palme varit den gång då de tillbringade en dag tillsammans i New York, undandömda de svenska medierna och det svenska folk som så väl kände igen Palme – som Palme.²⁴ Schein kom också till Palmes undsättning vad gällde den förklenande och ofta kränkande bild som svenska medier gav av honom vid flera tillfällen. Ett av dessa tillfällen var det radioanförande som Schein gav över ämnet pressetik och mediernas ibland medvetna verklighets-

förfalskning, i vilket han ”gjorde en systematisk analys av en serie journalistiska övertramp mot Olof Palme”.²⁵ Övåntat och förvånat mottog Schein efter detta radioprogram en stor mängd brev från lyssnare som var eniga med honom i hans kritiska analys av mediernas förvrångning, obe- roende av politisk tillhörighet.

Den medvetne celebriteten

Fram till slutet av 60-talet nårde kändskapet min fåfånga. Sedan våndes allt till sin motsats. Först reagerade jag som en sårad oskuld, försvarade mig åven mot de mest enfaldiga angreppen. Så småning- om började jag vänja mig, brydde mig allt mindre om allt dumt som skrevs om mig. [...] Jag upplevde så småningom kändisskapet som en del av min personlighet. Naturligt, inte särskilt besvärånde, inte särskilt upphetsånde – så länge jag fungerade i samhället.²⁶ (Harry Schein, 1994)

Schein, precis som Plame, var mycket medveten om sin massmediala framtoning, men också, om sin roll som celebritet. I olika fora kom Schein att öppet diskutera denna sin roll, ibland djupt beklagnade, ibland med en stor portion (sjålv-)ironi, men alltid väl medveten om den paradoxala situation av motstridiga läsningar, föreståelser och åven känslor som cele- ber status alltid måste medföra, i synnerhet om man som Schein upptog en delvis politiskt fårgad position. I ett inledande tal som han skrev för ett samtal om ”Den offentliga människan” vid Södermanland-Nårkes Nation vid Uppsala universitet i november 1978 kommenterade han: ”I själva begreppet ’kändis’ ligger något dumt och vulgårt. Det är dessutom dumt och vulgårt. [...] jag har länge varit intresserad av förhållandet mellan verkligheten och bilden av verkligheten, så som den bl. a. förmed- las av massmedia – och därefter hur bilden av verkligheten i sin tur påver- kar och föråndrar verkligheten.”²⁷ Tankarna knyter tydligt an till det an- förånde som Schein höll vid symposiet ”Människan i det framtida kom- munikationssamhället” 1973, och vid en genomgåång av både publicerat och opublicerat material i Scheins personarkiv blir det tydligt att han återkommande verkar ha brottats med detta gap – eller glapp – och att han förefaller ha upplevt att han sjålv fastnat i detta gap mellan verklig- heten och det han kallade för *mediaverkligheten*.

Det år en skråmmande tanke, att som individ och subjekt fastna i ett

gap, ett glapp, ett mellanrum, ett intet, som det är svårt – om ens möjligt – att ta sig ur eller ifrån. Det är som detta gap är glappet mellan dröm och verklighet, eller snarare, mellan mardröm och verklighet. Men Schein är nyktert medveten och förmögen att analysera detta gap och sin egen position i detta glapp, ty han betonar också att det inte är han själv så mycket som den *bild* som representeras av honom i media som sitter fast i glappet. I sina texter och i sina framföranden verkar han stänka från sin läktarposition, i själva betraktandet av sig själv som medialiserad bild, han stönar för att komma ur detta glapp – men inser samtidigt att han sitter fast. Efter att i sitt tal ha fastslagit att ”alla människor skadas av att vara offentliga” och att ”nackdelarna [med att vara offentlig] är fler och väger tyngre än fördelarna”, så avslutar han föredraget med en ganska uppgiven, om än ironiskt färgad, insikt om hur den offentliga människan skall kunna hantera sin situation: ”att anpassa sig till den offentliga bilden för att därmed kunna reducera de friktioner som uppstår i gapet mellan verkligheten och bilden av verkligheten. Man avstår från att röka cigaretter i TV, man använder inte svordomar i skrift, man visar sig bara från den fotogeniska sidan, man talar mera långsamt än den naturliga rytmen kräver – med andra ord: man säger inte vad man menar, man gör inte det man vill, man är inte den man är. Detta leder till en deformation av personligheten. Den offentliga människan blir ett offer för det offentliga språket, ett offer för den offentliga lögnen.”²⁸

I ett senare anförande, ett tal hållet på Publicistklubben också det i november 1978, har Schein ett fränare och ett mindre personligt tonfall: om han i talet på studentnationen i Uppsala hela tiden återkommer till sig själv i affekt – som illasinnat omtalad och på felaktiga grunder bedömd i olika typer av medier av mediokra och slappa journalister som inte bemödat sig att få fram ”sanningen” – så framstår han kyligt objektiv och raljerande i talet på Publicistklubben. Han driver med medierna och med hur framförallt politikerna tvingas omforma sig för att passa in i de trånga och kantiga format som i synnerhet televisionen erbjuder. ”Det politiska språket anpassar sig i allt större utsträckning till det massmediala språket. Man talar inte till folket direkt utan via massmedia. För att nå väljarna måste man använda ett språk som passar massmedia, samtidigt som det massmediala språket formats av helt andra krafter än de politiska.” Och vidare: ”Det är viktigare vilket intryck man gör i TV än vad man har att säga – vad man nu kan säga på den minut som i regel står till förfogande.”²⁹

Man kan bara spekulera i vilka impulser som den här typen av personliga analyser gav den nationella medieforskningen; via Stig Hadenius fanns trots allt en hel del kopplingar. Som framgår av den här bokens kapitel var medieforskningen vid denna tidpunkt kring 1970 framför allt inriktad på de *effekter* som medier åstadkom på sin publik. Vad som gör Schein intressant i sammanhanget var hur han vände på frågan och pekade på de sätt som medierna inte bara påverkade publiken – utan i lika hög grad de som stod framför exempelvis teve-kameran. Kommunikationsmodellen var långt ifrån linjär; ”mediaverkligheten” mycket mer komplex. Samtidigt lät Schein *villigt* iscensätta sig själv som offentlig person: med stor medvetenhet nyttjade han inte bara sig själv i sin position som VD för filminstitutet i den mediala konstruktionen av ”Harry Schein”, han kom också att nyttja sitt äktenskap med Ingrid Thulin, filmstjärnan, i olika mediala sammanhang. Dessa sammanhang – uppträdanden sida vid sida vid glamorösa filmfestivaler, romantiska hemma-hos-reportage och uppvisning av pargemenskap i olika politiska kontexter – tjänade till att bekräfta och förstärka Scheins position som celeber och Thulins stjärnglans som firad skådespelerska både i Sverige och utomlands.

Det är intressant hur det var *tvåsamheten* – det vill säga själva idén om den lyckliga tvåsamheten mellan två framgångsrika och tjusiga individer – som i dessa sammanhang konstruerades och iscensattes. Samtidigt var det Scheinska-Thulinska äktenskapet inte odelat lyckligt; Thulin valde efter hand att lämna Schein och flytta till Italien – i sina memoarer omnämnde hon knappt sin make.³⁰ I två hemma-hos-kändisarna-reportage, ett hemma i den Danderydska villan i *IDUN* i maj 1961, och ett i den italienska villan i *Veckojournalen* i augusti 1971, är det dock en enhetlig äktenskapslycka som presenteras och iscensätts framför kameran och inför de två journalisterna, Marianne Höök och Barbro Hultman.³¹ I *IDUN*-artikeln från 1961, väljer Höök, som var god vän med såväl Ingrid Thulin som Harry Schein, att skämtsamt titulera Schein ”herr Thulin”.³² Under en bild tagen av Kerstin Björling föreställande paret Thulin – med Scheins blick tydligt fokuserad på sin hustru och med ansiktet format av ett stort leende emedan Thulin tittar bort snett ut ur bild, även hon leende – skriver Höök: ”Han är den som skulle kunna åstadkomma den behövliga revolutionen inom svensk film. Skicklig affärsman med ekonomisk radar. Behövs mer bevis än att han [...] sålde sin hustru till Hollywood för 85.000 kronor. [...] Landets mest begåvade filmteoretiker, med artiklar publicerade i alla avancerade filmtidskrifter i världen. Gör honom till

nästa sf-chef, sa Carl Björkman på en filmdebatt där HARRY SCHEIN som vanligt tog hem potten.”³³ Hultman, i det tio år senare reportaget, nämner hur Thulin ”låter fnittrigt glad och lycklig” och att detta ”tillstånd möjligen [är] beorende på närvaron av en viss Harry Schein, fortfarande gift med Ingrid Thulin trots olyckskorparnas kraxande”.³⁴ Bilderna som följer reportaget tjänar dock till att tysta detta eventuella skrån: på bild efter bild uppvisar det äkta paret en nästintill ofattbar lycka; de ser tonårsmässigt och omåttligt förälskade ut. Båda dessa exempel är hämtade ur svensk celebritets- och skvallerpress, och parets uppvisande av lycka avviker inte på något sätt från den normerande, och strikt heteronormativa, lycka som denna press allt som oftast ägnade sig åt att redogöra för. Men det fanns också andra mediala tillfällen under vilka paret Schein-Thulin tydligt lät iscensätta sig själva – och lät sig iscensättas – tillfällen av mer politisk och maktdemonstrativ karaktär, som när de två marscherade tillsammans med Olof Plame i första majtåget.³⁵

Avslutning

Om Schein ofta kom att beklaga sin roll och sin förvrängda bild i olika mediala sammanhang, måste hans mediala närvaro också förstås som medveten och strategisk. Visst fanns ett vad som kan tyckas omåttligt stort intresse för hans person, både som makthavande filmpolitisk person och som celeber kändis, men han visste också att nyttja detta intresse, och han valde att ställa upp som objekt, i skvallerpress, i dagspress och i olika televisions- och radiosammanhang. Fallet Schein, som jag försökt påvisa i detta kapitel, utgör därför intressant material för en diskussion kring den paradoxala och motstridiga roll som kändisskap medför – men också ett fruktbart material för en diskussion av den svenska massmediekulturens framväxt och formering under 1960- och 1970-tal, liksom dess koppling till tidig celebritetskultur. Massmedieexpertis, makt och offentlig belysning var symbiotiskt sammanbundna. Just fallet Schein må – inte minst genom äktenskapet med filmstjärnan Thulin – visserligen ses som remarkabelt, men det visar ändå hur någon motsättning mellan politisk och administrativ elit å ena sidan och celebritetskultur å den andra inte tycks ha existerat. Tvärtom bekräftar det snarare den besatthet vid massmediefrågor som präglar dessa decennier.

Det gap eller glapp som Schein gång efter annan återkom till, det vill säga gapet mellan verkligheten och mediaverkligheten, var till syvende og

sist kanske själva incitamentet till hans livliga medverkan i medierna. I hans specifika fall framstår denna medverkan som närd dels av ilska, bedrövelse och stor förnärmelse – dels av egen fåfänga. Men också av behovet av bevis på att hans person och hans gärning fortsatt var behövd. I *Sluten* beskriver Schein hur han räds tystnaden, och hur han fortsatt, efter att ha gått i pension, nästan desperat försöker att vara *närvarande* i olika sammanhang – genom krönikor, debatter, föredrag och sporadiska framträdanden på teve. I slutet av boken kommer dock en vändning, där han skriver: ”Jag känner på mig att det som finns i denna tystnad är viktigt. Men jag kan inte formulera det. Mina drömmar, de fragment jag minns sedan jag vaknat, är bevisligen mina, fast jag inte förstår dem. De täcker eller uttrycker någon del av min verklighet. Nej, denna tystnad kan inte formuleras. Den är sluten. Först när denna tystnad tystnat är det slut.”³⁶

Noter

1. Se Harry Schein, *Sluten: 5 oktober till 15 november 1994* (Stockholm: Bonniers, 1994), 60–65.
2. Louise Wallenberg, ”Eleganten”, *Citizen Schein*, red. Pelle Snickars, Lars Ilshammar och Per Vesterlund, (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2010).
3. Se Anthony Giddens, *Modernity and self-identity: Self and society in late modern age* (Stanford: Stanford University Press, 1991).
4. Schein, muntligt anförande vid symposiet ”Människan i det framtida kommunikationssamhället”, i regi av Sekretariatet för framstidsstudier, 29 november 1973. Harry Scheins personarkiv, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek. (HS/ARBARK) Vol 2:6 – Tal och diverse manuskript från 1960- och 70-talen.
5. Se Schein, ”En verklig filmsensation”, *Tiden*, nr 4, 1963 och ”Istället för repliker”, *BLM*, mars, 1969.
6. Schein, 1973, 16.
7. Ibid.
8. Osignerad, ”Filmdiktator”, *Upsala Nya Tidning* 23/9 1965. Se även osignerad ledare, ”Filmdiktatur”, *Dagens Nyheter*, 20/9 1965.
9. Harry Schein, *I själva verket: Sju års filmpolitik* (Stockholm: Norstedt, 1970), 78–79.
10. Ibid., 79.
11. Schein, 1973, 10.
12. Schein, 1970, 160.
13. Ibid.
14. Schein, 1994, 50. Schein skriver: ”Filmhuset står kvar, fyller mig med stolt-

het och glada minnen varje gång jag åker förbi. I detta hus finns ett bibliotek, ett bild- och filmarkiv, ett cinematek, en filmprofessur – och annat som inte hade kommit till utan mig.”

15. Thomas Danielsson, ”Bo Widerberg slår till mot Harry Schein: Han är fascist!”, *Expressen* 10/5 1969.

16. Schein, 1994, 65.

17. ”Till och med goda vänner trodde ibland att jag tyckte det var roligt med offentlig debatt, att jag gladdes åt slagsmålen. Jag var i regel illa berörd. Men eftersom jag vet att jag med någon ansträngning hade kunnat undvika det mesta i vår filmdebatt kan jag inte utesluta att mitt agerande i någon mån dirigerades av en åtminstone omedveten exhibitionism och fåfänga”. Ibid., 218.

18. Ellis Cashmore, *Celebrity culture* (London och New York: Routledge, 2014).

19. Schein, 1994, 38–39.

20. Osignerad, ”Harry Schein är miljonären som gärna börjar om”, *Aftonbladet* 10/5 1968.

21. Ibid.

22. Wallenberg, 2010.

23. Pelle Snickars, ”Palme förutsåg politikens medialisering”, *Svenska Dagbladet* 30/5 2006.

24. Se Schein, 1994, 73–74 och ”Inledning till samtal om ’Den offentliga människan’ Närkes Nation – Uppsala – tisdagen den 28 november 1978”, opublicerat manus. HS/ARBARK. Vol. 2:13, Manus: *Om känslor och andra farligheter* (+ artiklar t o m 1984).

25. Schein, 1970, 215. Radioanförandet publicerades också i sin helhet i *Aftonbladet* 24/1 1968.

26. Schein, 1994, 67–68.

27. Schein, 1978.

28. Ibid.

29. Schein, ”Inledningsanförande ’hur påverkar massmedia verkligheten’”. Publicistklubben – torsdagen den 30 november 1978. Opublicerat manus. HS/ARBARK. Vol. 2:13

30. Se Ingrid Thulin, *Någon jag kände* (Stockholm: Norstedt, 1992). Schein omnämns sporadiskt och kortfattat och inte i särskilt positiva ordalag – då omnämns Thulins förste make, Claes Sylwander, med betydligt mer värme och ges dessutom betydligt större utrymme. Ändå måste Thulin ha skilt sig från Sylwander på grund av att hon träffat Schein (hon beskriver kortfattat att hon ena dagen skilde sig från den första maken bara för att påföljande dag gifte sig med make nummer två). Och väninnan Marianne Höök, som ju var både Thulins och Scheins vän, omnämns med betydligt mer hjärta, men också stor saknad – för att inte tala om hunden Moro vars närvaro och senare död går som en röd tråd genom boken: ”I fyra dagar har Moro varit i sin grav. Jag har en oemotståndlig lust att gräva upp honom, hålla om honom och värma honom så att han kan börja leva igen.” Ibid., 182.

31. Se Marianne Höök, "Herr Thulin – vem är det?", *IDUN*, nr 20, 1961 och Barbro Hultman, "Ingrid Thulin – aldrig för gammal för Bergman", *Veckojournalen*, nr 35, 1971.
32. Höök.
33. Ibid.
34. Hultman.
35. Se exempelvis *Dagens Nyheter* 2/5 1962.
36. Schein, 1994, 135–136.

Samhället i medierna?

Harry Schein och medieforskningen

PER VESTERLUND

I november 1996 deltog Harry Schein, vid det laget pensionerad från alla sina administrativa uppdrag inom den svenska medievärlden, i seminariet "Medierna i samhället" vid Institutionen för Journalistik, medier och kommunikation (JMK) vid Stockholms universitet.¹ Schein var själv ingen medieforskare. Han hade bland mycket annat (i kronologisk ordning) varit filmkritiker, företagsledare, medie- och kulturdebattör, kulturpolitisk makthavare och administratör, bankdirektör samt ordförande för Sverige Radio. Numer var han endast kolumnist och offentlig röst. Seminariet var föranlett av en nyutkommen bok där Schein fanns bland de medverkande skribenterna – *Medierna i samhället: Igår, idag, imorgon*, som var en festskrift till Stig Hadenius (under redaktion av Ulla Carlsson). Scheins plats i boken och på seminariet motiverades av hans bakgrund inom mediepolitiken och som samhällsdebattör, samt av hans långa vänskap med festföremålet Hadenius.

I sitt anförande lekte Schein med bokens och seminariets titel. Egentligen borde rubriken varit "Samhället i medierna" menade han. Med denna omformulering ville han främst peka på hur det politiska språket allt mer kom att anpassas till medierna, särskilt till televisionen. Att påtala mediers betydelse för den politiska kommunikationen var knappast någon kontroversiell iakttagelse att presentera vid ett seminarium på en medievetenskaplig institution i slutet av 1990-talet. Och det var nu heller inte de medverkandes förståelse av samhällets relation till medier Schein vände sig mot. Hans inpass i det korta anförandet handlade istället om att blyxtbelysa de egna insatserna i debatterna kring Sveriges Radios verksamhet sedan 1960-talet. Det gällde frågan om public service-uppdraget, vad som skulle vara företagets – eller kanske hela mediepolitikens – syfte.

En gång i tiden, inför televisionens kanalklyvning 1969, hade Schein föreslagit två kanaler med skilda uppdrag utan inbördes konkurrens.² Det hade varit en politiskt orealistisk lösning. Lika orealistiskt hade det varit, långt senare, när Schein själv var ordförande för Sveriges Radios styrelse och då dess monopolställning upphörde, att under åttiotalet ompröva företagets uppgift; att istället för att tillfredsställa alla smakriktningar koncentrera sig på ett kvalitetsutbud som andra aktörer inte fann lönsamt. Han hade haft rätt, det var hans övertygelse, men hans insikt hade endast lett honom till de numer bevingade orden att konkurrensen i etermedia inte skulle leda till mångfald utan till enfald. Nu hade hans farhågor besannats. I ett medielandskap där public service konkurrerade med kommersiella aktörer hade det politiska språket förenklats och vulgariserats.

I sin artikel i festskriften, *Yttrandefriheten och maktkoncentrationen*, var Scheins tema delvis ett annat. I hans fokus på de två begreppen i artikelns titel låg, snarare än ambitionen att utreda dem, en kritisk udd. Yttrandefriheten var dubbel, menade han. Om den innebar en frihet från statsmaktens kontroll var den central för demokratin, men om den däremot definierades som friheten att starta en tidning eller en teve-kanal var den inget annat än en kapitalets frihet.³ Maktkoncentration kunde potentiellt vara ett hot mot demokratin – Schein exemplifierade med Berlusconi – men den kunde å andra sidan också vara ett önskvärt inslag i en demokrati. Han tänkte då på alla de etermediemonopol som under många år hade försett de europeiska demokratierna med ”ett anständigt programutbud”.⁴ Några konkreta förslag för den framtida mediepolitiken hade Schein inte i sin artikel, hans syfte var istället att ”punktera ett antal honnörsord” som i allt för hög grad präglat en ”mediadebatt som bara förts av medierna själva”.⁵

De teman Schein anknöt till i sitt anförande och i sin artikel var långt ifrån nya. Varken för medieforskningen eller för den offentliga debatten kring massmedia. Men vad mera var, på dessa få sidor samlades dessutom ett koncentrat av de tankefigurer som han själv oupphörligen hade återkommit till ända sedan 1950-talet. Där fanns värnandet om kvalitet. Där fanns också tanken på offentlig styrning av mediers organisation, men parad med det samtida skyddet om någon slags frihet – om inte för ägandet så i alla fall för tanken. Men samtidigt fanns där också den kritiska blicken på mediernas centrala roll i samhällsbygget, och då inte i form av modeller för hur människor påverkades eller för hur kultur avspeglades.

Visserligen hade Schein sedan decennier räknat med bägge dessa rörelser som simultana processer i samhället. Redan som filmkritiker i början av 1950-talet hade han beskrivit det hela som en "trollcirkel" där film (och annan media) inte bara var en kulturell seismograf utan i lika hög grad själv "formade verkligheten".⁶ Men han hade samtidigt utvecklat ett annat slags förståelse av denna process än den linjära kausalitetens, där det som kallades samhället och alla offentlighetens olika kommunikationspraktiker – konst, nyhetsförmedling, bild, film, etcetera – var än mindre åtskiljbara än vad dessa modellerande processer medgav.

Det som gör allt detta intressant är kanske inte primärt att en välinformerad intellektuell i offentligheten håller sig tillräckligt uppdaterad vad gäller teoribildning och idéstoff för att kunna kommunicera i en akademisk värld (vilken han inte tillhörde). Att Harry Schein höll sig inläst på filmteori och politisk teori, satte sig väl in i medieutveckling och framför allt läste mängder av samtidshistoriska studier är redan väl känt. Intressantare är att han tog med sig dessa sina läsefrukter, och den förståelse av mediasamhället de gav, in i en rad maktpositioner som rörde just medier. Han var ingen oskyldig observatör av efterkrigstidens svenska offentlighet. Han var snarare i högsta grad involverad i att styra den.

Massmedieproblem

Om en av denna boks övergripande grundtankar är att undersöka hur delar av medieforskningens uppgifter – dess frågor och dess terminologi – formuleras i ett samspel mellan vetenskap, politisk praktik, näringsliv och offentlig debatt, vill jag här med exemplet Schein studera detta perspektiv i ett slags förlängning. I mitt kapitel vill jag genom några exempel visa hur vetenskapens och den intellektuella debattens tankegods lämnar spår i politiska skeenden. Genomförda såväl som planerade; reella så väl som befarade.

Det handlar om hur makthavare tar intryck av medieforskning, åberopar den som argument, eller låter den tjänstgöra med metoder. Men också om hur ambitioner till maktutövning tillskrivs medieforskning använd i en offentlig debatt av makthavare. Dels vill jag alltså relatera några av Harry Scheins olika verksamheter till de (lika olika) förståelser av medier som de tycks ha utgått från, men jag vill också undersöka några av de diskussioner som de gav upphov till. Jag lägger i ett par av de fall jag diskuterar tätast fokus på det senare – på att diskutera mottagandet av,

och debatten kring några av de utredningar och utspel som Schein företog som mediepolitiker och medieutredare. Schein figurerar i meningsutbyten av olika slag, i vissa fall förda i en intellektuell sfär, i något fall fört i ett mer sluten politisk kontext. Och i andra fall en mer populärt publik sfär. Gemensamt för de diskussioner som förs i de tre sfärerna är att de inte bara visar hur kontroversiell Schein var som person. De visar också hur diskussioner kring massmediers teknik, organisation och finansiering under dessa år förmådde uppbåda ett överdåd av allmänt intellektuellt engagemang. Scheins lämplighet som exempel utgår inte så mycket från hans representativitet, som från hans bredd och (paradoxalt nog) från hans brist på representativitet. Han diskuterade och agerade kring allehanda medier i en utsträckning han delade med få samtida – om ens några – aktörer i den svenska offentligheten. Och dessa hans diskussioner ledde i allmänhet till ytterligare debatter. Hans kvaliteter som offentlig projektionsyta för reflektioner av allehanda slag – politiska, estetiska, intellektuella – ger därför de diskussioner och processer där han var involverad ett värde som samtidigt inbegriper både hans egen maktutövning (samt hans ambitioner därtill), och bilden av maktutövningen. Scheins närvaro aktualiserade under 1960- och 1970-talet ständigt misstankar om såväl bruk som missbruk av makt, med ambitionen att tillfredsställa de politiska och organisatoriska strukturer han stod nära, snarare än det allmännas bästa.

Massmediebegreppets glansdagar är i stort sett parallella i tiden med Harry Scheins verksamma karriär. Han förknippas oftast med de audiovisuella medierna. Med filmen, där han var ledande kritiker under 1950-talet men framför allt verkställande direktör och ordförande för det svenska filminstitut han var med om att skapa på 1960-talet. Med televisionen – och kanske med radion – vars gemensamma svenska monopolföretag han under 1980-talet som ordförande ledde under den period då landets etermedier för första gången riktigt konkurrensutsattes av kabelkanaler och satelliter. Kanske förknippas han också till äventyrs med digitala medier som ännu inte fanns. Under 1970-talet var han ju regeringens särskilde expert på framtidens medielandskap, och spekulerade utifrån utländska förlagor om en snabb kabelutbyggnad via bredband i landet. En utveckling lik den som skulle komma runt millennieskiftet, men 1972 när han skrev boken *Inför en ny mediapolitik* snarast science fiction för den breda svenska allmänheten.⁷

I fråga om film och etermedier hade Harry Scheins kulturpolitiska argumentation en konsekvent bas i kvalitetsbegreppet. De reformer han

förordade, och till viss del också såg genomförda, motiverades ständigt av strävan att organisera och planera produktion och distribution av filmer, eller av teve- och radioprogram, för att främja goda kulturprodukter på bekostnad av sämre. Scheins definition av kvalitet var vag, för att inte säga obefintlig.⁸ Han beskrev ofta hur konstnärlig kvalitet – som det ju var frågan om – borde bedömas utifrån olika parametrar och olika estetiska ideal.⁹ Denna kvalitetsens heterogenitet kan gärna misstolkas som någon slags relativism, med avseende på hur många olika aspekter den scheinska kvaliteten tycktes kunna bestämmas av, men det var tvärtom Schein främmande att relativisera bedömningen av konst. Snarare var konstnärlig kvalitet något som i Scheins ögon skulle omfattas av kunniga bedömares omdöme. Den var något som inte kunde definieras, men som kunde *identifieras* av en elit.

Vad gäller den svenska pressen var Harry Scheins roll aldrig lika central på ett administrativt plan, även om han var verksam där som skribent i nära sex decennier. När han tillsammans med Anders Ehnmark i början av 1960-talet avsåg starta ett svenskt veckomagasin för politisk kommentar, lite i stil med brittiska *The New Statesman*, tog sig projektet aldrig över det prototypa dummy-numret.¹⁰ När han 1982 accepterade att sätta sig i *Stockholms-Tidningens* styrelse blev sejouren kort. Tidningen lades ned 1983, inte ens den scheinska effektiviteten kunde råda bot på dess djupa ekonomiska kris.¹¹ Och när han vid olika tillfällen gav sig själv mandat att offentligt presentera lösningar på pressens eventuella problem – ekonomiska eller kvalitetsmässiga, var det från en position utanför fältet, något som gjorde att de diskussioner som följde blev annorlunda än i de fall som gällde områden där han hade reellt och formellt inflytande.¹²

För en offentligt välkänd mediepolitiker med fäste i det regeringsbärande partiets innersta krets var massmedieproblem något långt mer än en abstrakt beteckning på en osäker utveckling för medborgarna i ett demokratiskt samhälle – de var också reella personliga problem. Journalistiken kunde utgöra ett hinder för maktutövning, i Harry Scheins fall var svårigheterna att styra det offentliga filmstödet genom det filminstitut han etablerade, ett ständigt hinder. Nya politiska attityder och journalistiska ideal – inte sällan i symbios med en ung filmgeneration – skapade en opinion som ständigt störde filminstitutets (det vill säga hans egen) verksamhet. Hans uppenbara animositet gentemot pressen var alltså inte bara ett försvar av personlig art, det handlade om mer strategiska frågor än så.

Den socialdemokratiska kontexten ger en fond som komplicerar frågan. Många av A-pressens tidningar var i kris – de lades rent av ned på en rad orter – varför de mediepolitiska frågor som drevs av det regeringsbärande partiet närstående personer (som Schein) för många var svåra att se som neutralt hanterade. Lika gärna tycktes de ingå i en partipolitisk strävan att hantera den nationella opinionsbildningen. I Scheins fall komplicerade dessutom den egna statusen i offentligheten relationen till massmedierna i än ytterligare mån. För en ständigt påpassad nationell *celebritet* som Schein kunde begreppet massmedieproblem också rymma rent privata dimensioner, genom hans personliga erfarenhet av kraften i mediernas samfälliga berättande om världen.

Till exemplet

Även om Harry Schein inte själv var forskare, framstår han alltså som en högst central gestalt att läsa både den tidiga svenska film- och medieforskningens (dvs. 1960- och 1970-talens) historia genom. Det går inledningsvis att notera tre olika – men sammanvävda – aspekter av Harry Scheins relation till medieforskningen och dess frågor:

- Referenserna till samtida forskning kring film och medier i hans egna texter (böcker, artiklar, utredningar, tal, brev).
- Hur de politiska skeenden han verkade inom mer eller mindre aktivt – som motor, som katalysator eller som kommentator – präglas av olika diskurser kring medier. Vetenskapliga eller *common sense*-artade; tidsbundna eller oppositionella.
- Hur dessa skeenden ofta blir till ett slags mediehändelser, i det att de är knutna till Scheins person/persona, och hur de på så sätt skapar projektytor för olika förhållningssätt i en offentlig debatt om medier där de specifika sakfrågorna och Scheins person kan vara mer eller mindre svåra att separera.

Jag kommer nedan att diskutera dessa olika synvinklar av Scheins relation till medieforskning med utgångspunkt i tre olika exempel: boken och undersökningen *Kulturattityder* av Schein och Björn Häggqvist från 1967, utredningen och boken *Inför en ny mediapolitik: Kabeltelevision – bildskval eller kommunikation* från 1972, samt slutligen Scheins anmälan av Jarl

Torbackes bok, *Dagens Nyheter och demokratins kris 1937–1946: Genom storsmar till seger* i januari 1973. I de två avslutande exemplen ligger fokus minst lika mycket på de debatter de gav upphov till. De tre exempel jag valt representerar inte bara olika vetenskapliga discipliner och politiska situationer, utan också olika institutionella kontexter. Det första är genomfört inom stiftelsen Svenska Filminstitutets slutna ramverk. Det andra exemplet är från det idealt sett mer transparenta Utbildningsdepartementet, medan det tredje handlar om en helt öppen debatt i (främst) dagspress angående publicerad forskning.

Att exemplen successivt utspelas mer i detta öppna – från filminstitutets interna arbete över ett offentligt utredningsuppdrag till en offentlig debatt om mediastyrning – kan tyckas slumpmässigt, och jag tror inte alls att det med utgångspunkt i Scheins relation till medieforskningen går att sluta sig till att den var en verksamhet utsatt för tilltagande offentligt ljus. Ändå speglar urvalet hur begreppen om massmedier successivt utsätts för ett ökat allmänt intresse under dessa decennier. Dels i takt med en politisering av det offentliga samtalet, där misstänksamheten mot politiska anspråken på att styra kultur och medier ökade. Dels i takt med en akademisering av medievetandet, där samspelet mellan metoder och maktutövning, mellan kritisk blick och teori, utgör trådar i en komplex väv av traditionell akademisk institutionalisering, statsförvaltningens utredningsväsende och fritt kunskapssökande.

Att mäta kultur?

Mitt första nedslag är alltså hämtat från Svenska Filminstitutet, där Schein i sin roll som verkställande direktör på olika sätt kom att etablera samröre med forskarvärlden. Dels etablerades inom Filminstitutets ram en filmhistorisk verksamhet med arkivariska förtecken. Någon filmvetenskap i egentlig mening fanns på 1960-talet ännu inte, men inom filminstitutet etablerades ändå en infrastrukturell grund ett för ett mer akademiskt filmhistoriskt studium.¹³ Dessutom samlade han och lät finansiera en grupp forskare som kom att fungera som en skuggutredning till den offentligt tillsatta utredningen över den statliga filmcensuren som tillsattes 1964 (se även Leif Furhammars kapitel). Denna så kallade filmforskningsgrupp, som verkade under hela 1960-talet, skulle komma att undersöka filmens påverkan utifrån flera olika vetenskapliga discipliners horisont var snarare än filmhistoria inriktade mot frågor om mediepåverkan

med utgångspunkt i discipliner som pedagogik och psykologi. Jag har på annat håll diskuterat detta exempel på en svensk medieforskning i extern institutionell tjänst.¹⁴ Det finns mycket intressant i gruppens arbete att ta fasta på, att undersöka dess arbete och spåren efter den är i sig ett forskningsprojekt. Gruppen kom att fungera som ett tidigt exempel på organiserad forskning kring *medieeffekter* i Sverige. Men den betraktades samtidigt av kritikerna som en styrd forskning, med syfte att förorda en liberal syn på påverkan vilken i sin tur kunde motivera ett avskaffande av vuxencensuren.¹⁵ Inte minst Scheins sedan länge offentligt torgförda motvilja mot censur gav denna tolkning stöd.

Mitt primära exempel från filminstitutet är dock ännu ett annat. I den kulturdemokratiska våg som kom att prägla den offentliga och politiska diskussion om konst, litteratur och medier några år in på 1960-talet, var ett sådant begrepp som den scheinska kvalitetsfilmen hotat. Inom sociologin hade man med nya undersöknings- och mätmetoder kunnat fånga opinioner och attityder till kultur som utmanade inte bara en elitär konstsyn, utan också klassiska folkbildningsideal. Som ett svar kom Schein att själv använda de nya metoderna i en stor undersökning om svenskars attityder till kulturen och (inte minst) till filmen. Den kom att utföras av Filminstitutet i samarbete med opinionsbyrån SIFO och publicerades 1967 under titeln *Kulturattityder*.

I mitten av 1960-talet förändrades den svenska kulturpolitiken. Harry Schein hade haft en viktig roll som opinionsbildare med sin bok, *Har vi råd med kultur?* från 1962 och med sjösättningen av Svenska Filminstitutet året efter. Han sågs som en konstens välgörare i och med den ekonomiska utjämningsmodell han generellt förordade i kulturpolitiken – och också införde i filmproduktionen. Intäkterna från den kultur som lönade sig skulle tillföras exklusiv konst som annars hade svårt att överleva. Scheins ideal kunde framstå som sympatiska och kulturvänliga, men de var i vissa avseenden också djupt elitistiska. Hans syn på konsten som en företeelse som borde vara skild från samhällets demokratiskt inrättade strukturer var ohöjd. Kulturpolitik skulle inte – ej heller en socialdemokratisk sådan, som Schein såg det – handla om att sprida god kultur enligt en modell för jämlikhet lik den efter vilken de materiella resurserna människor emellan nu skulle utjämnas i socialdemokratins Sverige. Behovet av att skapa eller av att konsumera kultur var visserligen lika ojämnt fördelat i samhället som de ekonomiska tillgångarna, men det följde på intet sätt med automatik socialgrupperna. Schein ville inte se tillgodogörandet

av god konst och litteratur som en primärt social företeelse, avsedd att göra samhällsnytta och möjlig att fördela.¹⁶ Hellre ville han tillgodose konstens asociala kvaliteter. Det var bara konstens intäkter som skulle fördelas, kvalitet skulle bedömas av kulturvärldens experter och belönas efter förtjänst på den populära kulturens bekostnad.

Harry Scheins tankar var i så motto på kollisionskurs med en ny markant tendens i den svenska offentligheten. De var det på flera sätt. En direkt replik på Scheins skrift var stadsplaneringsexperten Lennart Holms bok, *Strategi för kultur* från 1964. Där Schein enligt Holm förordat en ”pragmatisk kulturpolitik, mjukt anpassad till den politiska frontens läge och till ett praktiskt finansiellt samspel med etablerade enskilda kulturorgan”, förordade Holm en annan strategi.¹⁷ Han menade att en metodisk sociologisk kartläggning borde ligga till grund för det kulturpolitiska arbetet. Hur såg kulturkonsumtionen ut? Vilka var dess samband med individers utbildning, inkomst och bostadsort? Sådana frågor skulle undersökas, och de svar som undersökningarna gav skulle användas i det övergripande pedagogiska projekt som var kulturpolitikens mål: att förbättra tillgänglighet till kultur för att främja en god kulturkonsumtion.¹⁸ Helst skulle man kanske söka nå en ”kultursociologisk totalbild”.¹⁹

Holm förordade alltså stora sociologiska kartläggningar av folkets kulturvanor. Sådana kom också att utföras. Sociologen Harald Swedner var exempelvis redan sysselsatt med att undersöka teaterpubliken i Malmö. Han iakttog hur dess sociala sammansättning gav vid handen att teatern långt ifrån lyckades fånga något tvärsnitt av samhällets socialgrupper. Dessutom tydde mycket på att det i stora delar av socialgrupp tre fanns en motvilja mot det ”insidesprat” som omgärdade mycken teater, litteratur och konst.²⁰ Swedner använde begreppet ”finkultur” för att beteckna denna slags kultur, ett slags ”opium för borgarna” på samma sätt som masskulturen kallats opium för folket.²¹ Finkulturen hade sina ”stöttrupper” [sic!] i ABF och andra bildningsorganisationer, menade Swedner. Men där fanns ofta en förmyndarattityd. De trodde sig kunna sälja in finkultur genom att ge dåligt samvete, när det hellre gällde att informera om olika valmöjligheter i kulturutbudet.

Kulturlivet tycktes alltså ha svårt att anpassa sig till samhällets övergripande demokratiseringsprojekt. Teatern hade förblivit en bastion för de högre samhällsskikten, för de med högst utbildning eller med högst inkomst. Den var ett finrum som genom hela sin miljö och sitt tilltal närmast skrämde bort arbetarklassen, vände sig från den breda befolkning

som många nu såg som främst behöva kulturen. Likadant var det sannolikt med annan finkultur. Genom kultursociologiska undersökningar likt de Swedner nu själv genomfört kunde klara besked ges om sakernas tillstånd. Vad var då målet? Swedners ärende kan tyckas dubbelbottnat. Å ena sidan talar han om sociala kontexter kring finkulturen: hur undersökningarna i Malmö antydde en "barriär" mot finkulturen, och om hur nedbrytandet av denna barriär krävde kunskap – det vill säga enkätundersökningar – om dess beskaffenhet.²² Den beskaffenheten kunde undersökningar likt den han redan gjort ge en fingervisning om, men rader av liknande (och större) framtida kultursociologiska forskningsprojekt krävdes för att uppnå full kunskap. Å andra sidan talade han om finkulturens innehåll: hur konstnären identifierade sig med borgerskapet och hur teatern tematiskt fixerades vid borgerligheten.²³ Finkulturen kunde inte tala till den genomsnittliga befolkningens erfarenheter. Varför då bryta barriären mot finkulturen, kan man undra.

Holm och Swedner hade kanske olika mål – för Holm den goda samhälleliga pedagogiska kulturplaneringen, för Swedner nedbrytningen av barriärerna mellan de sociala grupperna, kanske av hela borgerligheten. Men medlet var detsamma. De förordade stora enkätundersökningar som given motor och kunskapskälla. Häri var de inte ensamma. Mätbarhetens triumf, fixeringen vid siffrorna, präglade en rad fält under 1960-talet. En ny datateknik möjliggjorde avancerad resultatanalys, *kvanta* kunde ge mer kunskap än tidigare. Men med siffran följde också en status av vetenskap, av kumulativt vetande om kulturen. Och en åskådliggörande bas för politisk handling.²⁴

Det kulturpolitiska landskapet var emellertid mångskiktat. Som om det inte räckte med Holms statsstyrda kulturpedagogik och Swedners mer omvälvande ideal, fanns där också en kulturliberal rörelse som etablerats i kölvattnet av Bengt Nermans bok, *Demokratins kultursyn* från 1962.²⁵ Nerman hade egentligen velat kritisera förmyndarattityder i folkbildningsfrågor, men banat väg för en jordskredsdebatt om relativiseringen av kulturella värden. Var det verkligen självklart att värdera Sigge Stark lägre än Harry Martinsson? Nermans ärende hade inte riktigt legat i den kulturrelativistiska fåra som hans efterföljare snabbt plöjde fram, men hans perspektiv banade väg för en rehabilitering av den föregivet dåliga publika smaken. Man kan med Kjell Jonsson tala om hur en "ny kulturdemokratisk position" i och med Nermans bok fick sitt mest uppmärksammade uttryck.²⁶ Varför moralisera över människors kulturanvändning,

frågade sig exempelvis en liberal debattör som Lars Furhoff, blivande rektor för journalisthögskolan, sommaren 1962: "Självfallet måste mass-media försöka ge folk vad folk vill ha – men på ett talangfullt och 'äkta' sätt. Skvalmusik fyller ett behov, den gör säkert människor lyckligare. Varför då motarbeta den?"²⁷

Den exklusiva kulturens status var således hotad från olika håll. Från en socialdemokrati som ville sprida och demokratisera den, från mer vänsterorienterade som dessutom ville avlägsna dess borgerliga värderingar, och från liberaler som tycktes vilja motarbeta den för att snarare värna marknadskrafter, frihet och den kultur som en allmän opinion föredrog. I förordet till skriften *Kulturattityder*, som publicerades 1967 och där Schein och statistikern och sociologen Björn Häggqvist presenterade sin undersökning, berättade Schein om hur föreställningen om den allmänna opinionens kulturfientlighet ännu var obevisad. Genom att skaffa sig faktiska upplysningar om allmänhetens kulturpolitiska attityder menade han att det gick att på ett säkrare sätt uttala sig om hur Sveriges befolkning i gemen såg på såväl samhälleligt stöd till kultur som på samhällelig reglering av kulturens innehåll. Det handlade alltså inte primärt om att kartlägga vanor och beteenden kring kultur, utan om att undersöka attityder till kultur. Hur uppfattades exempelvis på ett principiellt plan censurfrågorna, nu några år efter stormarna kring Sjömans 491 och Bergmans *Tystnaden*? Och hur såg svenskar på den nya kulturpolitikens – eller mer specifikt Harry Scheins filmpolitikens – ambition att stödja den exklusiva kulturen på den kommersiellt framgångsrikas bekostnad?

Dessutom lade författarna – det vill säga Schein – också visst utrymme på att göra narr av den sorts metoder som de själva använde sig av. Sociologiskt arbete handlade ofta om att för stora kostnader bevisa vad alla ändå visste, menade han. Om att, med Scheins ord, sätta truismerna på tabell.²⁸ Schein sade sig härmed mer allmänt avse vad han kallade parodier på sociologi – men sannolikt fanns också en specifik adress i Harald Swedner. Att de flesta människor högst sällan såg teater och därför kände sig främmande i en teatersalong var precis en sådan truism som Schein syftade på. Det som Schein med Björn Häggqvists hjälp funnit i den egna enkäten var dock inte truismer. Exempelvis kunde man i sin stora kulturpolitiska undersökning – totalt hade 1171 svenska medborgare svarat på 74 frågor – visa att filmen hade en förvånansvärt stark förankring i inhemskt kulturliv. En fjärdedel av svenskarna var filmintresserade och av dem hade hälften till och med ett *starkt* filmintresse.

Totalt visade Schein med sin och Häggqvists undersökning att det medvetna kulturhatet var betydligt mindre utbrett än vad många trodde. Det allra djupaste intresset för kultur fanns hos en minoritet, men det intresset var spritt över socialgrupperna. Harald Swedners upptäckt av en större frekvens teaterbesök i socialgrupp ett än i de andra socialgrupperna dolde enligt Schein det mer intressanta faktumet att det trots allt var relativt få i denna mest välbärgade grupp som faktiskt utnyttjade möjligheten att gå på teater.²⁹ Genom begreppet finkultur associerades till marmoralpats och aftonkläder, och Schein befarade att den negativa laddningen som följde av den ständiga fokuseringen på den exklusiva kulturkonsumtionens yttre former skulle komma att glida över till att förknippas även med den exklusiva kulturens innehåll. Alla de associationer som nu kommit att omgärda begreppet finkultur hotade drabba den exklusiva konsten i gemen.³⁰

Det intressanta är att Schein, med Häggqvists hjälp, genomför en studie vars metod är just den som hans vedersakare Holm och Swedner förordat respektive använt, men att syftet är ett helt annat. Samt att det i rapporten finns passager som explicit kritiserar den egna metoden, inte bara i form av regelrätt metodreflektion utan också i form av en grundläggande skepsis mot själva opinionsundersökningens värde som företeelse.³¹ Ungefär samtidigt med denna stora undersökning genomförde också Schein sin undersökning om filmens effekter (se ovan). Resultatet av gruppens utredning om censurfrågan – SOU 1967:31, *Filmens inflytande på sin publik: Rapport från Svenska filminstitutets filmforskningsgrupp* – blev otvetydigt. Det gick inte att generellt påvisa några som helst effekter av filmen på dess åskådare.³²

Här vill jag, förutom att se båda dessa fall som ett par parallella intressanta fallstudier vad gäller 1960-talets medieattityder och metodanvändning från forskningsvärlden, peka på en lika parallell paradox från Scheins sida i såväl arbetet med *Kulturattityder* som i det med filmforskningsgruppen. Hade de vetenskapliga undersökningarna – i händelse av ett motsatt utfall än vad som nu blev fallet – verkligen varit ägnade att övertyga även honom själv om filmens farlighet, om behovet av en filmcensur? Hur tänkte Schein? Var hans tro på *mätbarheten* så orubblig att dess frukter i detta fall skulle förmått honom att överge sina ideal, bara filmforskningsgruppen kommit fram till att filmens påverkan kunde fastslås och rent av vara skadlig? Schein hade ju så envist hävdad hur innehållet i filmer till varje pris skulle fredas från ingripanden. Eller var såväl initierandet av

filmforskningsgruppen som studien om kulturattityder han gör med Häggqvists hjälp i själva verket en *spekulation* i den för tiden så typiska tron på mätbarhet? Om han kunde övertyga en grupp forskare från trovärdiga vetenskapsområden att på goda grunder – grunder som han visste fanns – fastslå att filmens effekter inte kunde generaliseras, då skulle ett starkt argument mot filmcensuren föreligga. En gigantisk attitydundersökning som motsade kultursociologins senaste rön måste göras med dess egna vapen, hur mycket de än kunde ifrågasättas. Scheins mer allmänt hållna slängar mot sifferexcercises funktionalitet i *Kulturattityder* tyder på en sådan tolkning. För att övertyga år 1967 behövdes siffror och tabeller, var sig den som ville övertyga ville eller inte.³³

Ett nytt uppdrag

Mitt andra exempel är hämtat från Harry Scheins tid som mediepolitisk expert hos Utbildningsdepartementet. En utredning om kabelteve och framtidens (digitala) medielandskap utmynnade i en intensiv debatt med runt 60 inlägg i olika tidningar under ett knappt halvårs tid (från september 1972 till januari 1973). Här är kontexten i dubbel bemärkelse politisk. Dels utgörs den av kanslihusets departementsvärld, men också av partipolitiken. Scheins utredning skapade en osäkerhet. Handlade hans uppdrag om en rationell samhällsplanering – eller var den ett led i en socialdemokratisk mediepolitik?

Det var främst i generella diskussioner om kulturpolitik och genom sina specifika operationer inom filmpolitiken som Harry Schein hade gjort sig känd för allmänheten när han våren 1971 utsågs till regeringens särskilde expert i massmediefrågor. Han tillträdde den första juli samma år. Hans kostnadsställe skulle bli utbildningsdepartementet, men hans fysiska arbetsplats fortfarande Filmhuset. Han förordnades efter eget önskemål på halvtid och behöll sina övriga uppdrag. Ingvar Carlsson ville enligt bevarad korrespondens gärna undvika publicitet kring uppdraget, men insåg att namnet Harry Schein var för hett för att det hela skulle kunna ske obemärkt. Därför föreslog han ett meddelande via TT:

Direktör Harry Schein har förordnats som sakkunnig inom utbildningsdepartementet fr o m den 1 juli 1971 tills vidare. Han skall inom departementet biträda med beredning av frågor om produktion och distribution av film, radio- och tv-program, för utbildnings-

och kulturområdet. Direktör Schein kvarstår såsom ordförande i filminstitutets styrelse och ledamot av filmutredningen.³⁴

Det kan tyckas som ett dåligt val. Om man år 1971 i Sverige ville undvika publicitet kring något var Harry Schein sannolikt den sämsta bundsförvant som gick att finna. Men kanske var det bara kring utnämningen publiciteten skulle undvikas, däremot skulle de olika utredningar Schein genomförde inom uppdraget garanteras plats i offentligheten.³⁵

Schein grep sig an sitt nya arbete med liv och lust. Först på agendan skulle teve-kassetter stå. Här låg enligt utbildningsministern hjärtpunkten i utredningsuppdraget. Men Schein hade redan på uppdrag av industriminister Krister Wickman undersökt möjligheterna att etablera ett kassettbolag med offentlig finansiering i samarbete med KF. Fanns inte risk för att videon bara var en av alla dessa tekniska ballonger som luften snabbt skulle gå ur?³⁶ Massmediefrågor, det var ett problemområde som inrymde mycket av sådant som Harry Schein hade ägnat sig åt – som administratör, eller som skribent och debattör. Men samtidigt var det ett vidare fält, det rymde också betydligt mer än de medier han dittills lagt sin tid och sitt tänkande på. Där fanns inte bara filmen, televisionen, radion och pressen, eller nya medier som videon. Där fanns också medier som ännu inte ens fanns. För det Harry Schein skulle komma att utreda var inte bara samtida massmedieproblem, utan också den mediala framtiden.

En omedelbart närliggande fråga att fundera – och spekulera – över är naturligtvis orsakerna till att uppdraget gavs. Varför det gavs just vid denna tid, och varför just till Harry Schein? Likaså värt att undersöka är uppdragets instruktioner, hur det formulerades. Vidare är det naturligtvis intressant att iaktta vari kärnan av Scheins framtidsprognoser bestod. Varifrån han hämtade underlaget till dem, den medieteoretiska grund och det tekniskt kunnande som uppdraget någonstans förutsatte, samt hur de hängde samman med den samtida debatten. Det vill säga dess relation till det samtal om medier som ständigt fördes i offentligheten och i akademien.

Hans största enskilda utredning inom uppdraget kom tidigt, den sammanfattades i augusti 1972 genom skriften *Inför en ny mediapolitik*. Det var en bok där Schein, delvis i samarbete med tekniker från Televerket, diskuterade en snar medial framtid där fiberkabel – eller bredband, som Schein framsynt kallade tekniken – skulle kunna revolutionera mediekulturen.³⁷

Denna teknik kunde, som Schein såg det, innebära att den globala by som var Marshall McLuhans metafor för TV-kulturens svällande värld kanske endast skulle bli en kort, aldrig verkligt realiserad, mediehistorisk parentes. Hellre skulle framtidens mediesamhälle kunna beskrivas som staden med tusen ghettos. Masskulturen hade för ett ögonblick av historien kommit att bli det heterogena moderna samhällets främsta gemensamma erfarenhetsform, men den nya kommunikationstekniken skulle komma att avlösa den. Vad skulle i dess värld återstå av gemensamma erfarenheter, frågade sig Schein.³⁸

Schein beklagade inte alls den masskommunikationens kollaps han såg framför sig. Masskulturen var ett torftigt instrument för gemensamma erfarenheter, den nya kommunikationsteknologin kunde innebära "en frigörelse av den enskilda människans möjligheter".³⁹ Samhället stod inför en snar medierevolution och det gällde att finna rätt väg att bereda sig på den. Dels i kulturell bemärkelse; människors vanor och föreställningsvärldar skulle komma att förändras drastiskt med den nya kabeltekniken. Men det handlade också om att etablera infrastruktur. Ingen enskild aktör skulle ha råd att tillhandahålla det nya kabelburna nätverk som behövdes. Inte heller för staten – oavsett om man därmed avsåg Televerket, Sveriges Radio eller utbildningsdepartementet – skulle den initiala kostnaden framstå som rimlig. En planerad samverkan mellan näringsliv och offentlighet behövdes. Dels för att ha råd, men också för att etablera en kontroll över det nya nätet i den utsträckning det nu var möjligt. Ingen nation skulle kunna ställa sig utanför den nya kabelkulturen, och frågan var inte om utan *hur* Sverige skulle bereda sig på den.⁴⁰

Idéerna om kabeltelevisionen – och metaforen om staden med tusen ghetton – var till stor del hämtade från en aktuell kanadensisk offentligt utredning om framtidens mediesamhälle, *Instant World*.⁴¹ Det var alltså inte några helt okända idéer Schein lade fram. Men för den svenska offentligheten tycktes perspektiven halsbrytande, och inte minst i kraft av budbärarens persona kom de att misstänkliggöras. Han angreps från alla politiska vinklar, till och med *inifrån* socialdemokratin, för de visioner om ett samhälle uppbyggt kring dubbelriktad kommunikation via skärm som hans skrift innehöll. Den nya tekniken – och Scheins ambitioner att politiskt styra och stödja den – hotade potentiellt såväl grundläggande demokratiska värden som pressens frihet och svensk folkbildningstradition. Tekniken öppnade för amerikansk kulturimperialism, för sovjetisk propaganda och för underhållningsvåld. Den hotade – i alla fall

om Schein skulle styra denna kabelteknik, vilket de flesta antog var fallet – medieindustrins fria marknad, utvecklingen mot ett socialistiskt samhälle, den sociala sammanhållningen i det svenska samhället och inte minst miljön.⁴²

Pressproblem

Det tredje exemplet visar Schein som debattör, men framför allt Schein som *föremål* för debatt. Här finns ett otal goda exempel att välja bland. Många av Scheins kultur- och mediepolitiska insatser och inspel blev flitigt diskuterade i press, radio och teve. Det kunde röra sig om rena provokationer från Scheins sida – som anmälningen av Åsa-Nisse till Radionämnden hösten 1971, vars efterspel räknade in hundratals artiklar i allsköns publicistiska genrer.⁴³ Det kunde röra sig om ryktesspridningar om saker Schein påstods ha gjort, och det kunde naturligtvis också röra sig om inslag i den löpande filmpolitiska verksamheten. Som de ständiga skärmytslingarna med den så kallade filmvänstern runt 1970, eller det kontroversiella tilltaget att låta SFI:s produktionsavdelning skapa ett konsortium tillsammans med Europafilm, Sandrews och SF 1977.⁴⁴

Mitt tredje exempel utgörs dock av ett mindre omtalad skeende. Det är något till synes så obetydligt som en *bokanmälan* av Harry Schein om ett presshistoriskt verk, men som kom att utlösa en av 1970-talets mer intensiva offentliga debatter om presspolitik. Ett utspel kring pressens ägarstruktur (i relation till presstödet och till pressetiska frågor) i januari 1973, enligt ryktet formulerat med brett stöd inom socialdemokratien, ger upphov till runt 200 artiklar i dagspress och tidskrifter under våren 1973. Här inger Scheins artikel ingen osäkerhet, att utspelet är partipolitiskt motiverat är de flesta kommentatorer ense om.

Det var den 10 januari 1973 som Harry Schein i *Dagens Nyheter* redogjorde för sin läsning av presshistorikern Jarl Torbackes bok, *Dagens Nyheter och demokratins kris: Genom stormar till seger*, som handlade om Bonniers inflytande över de tidningar förlaget ägt. Det var den andra delen i Torbackes tvåbandsverk om *Dagens Nyheters* politiska historia. Att artikeln inte var en vanlig recension framgick redan av den signatur som kunde läsas nedanför den. Temat för artikeln var medier och ägarskap. Med presshistoriska exempel argumenterade Schein utifrån Torbackes bok för hur pressens kris – tidningsdöden – borde aktualisera andra åtgärder än enbart ekonomiskt stöd. För frågan var inte bara historisk, utan i hög grad

en samtida angelägenhet. Torbackes bok visade ”att tidningens redaktion varit utsatt för praktiskt taget oavbrutna påtryckningar från ägarnas sida”, menade Schein.⁴⁵ Tidningar tillhörde ännu de viktigaste opinionsbildarna, att sådana kunde ärvas och under långa perioder utgöra inkomstbringande familjeföretag så han som en *samhällsfara*. I Torbackes (andra) böcker om familjen Bonnier fanns exempel på hur tidningsägare kunde påverka pressens innehåll. Än värre blev det om samma private ägare ägde flera tidningar. Mediemonopol utmanade demokratin, skapade sina egna regler. Särskilt i de fall som tidningarna knöts till politiska partier. I Sveriges riksdag var majoriteten socialdemokratisk med stöd av Vänsterpartiet kommunisterna. Denna vänsterriksdag speglades inte i pressen, där merparten av tidningarna var liberala, knutna till Folkpartiet. Varför måste den skarpa skiljelinjen mellan ägande av medier och kontroll av deras innehåll begränsas till nya medier? Den aktuella frågan om pressstödet aktualiserade här en brännande fråga: Skulle verkligen statliga subventioner slussas till de tre stora ägarfamiljerna?

Som en lämplig modell för reglering av pressen såg Schein etermediernas public service-begrepp. Ju färre tidningar och större monopol, ju orimligare var det att denna makt över opinionen ärvdes. Varför inte låta alla tidningars ledarsidor ha artiklar av skribenter med skilda politiska färger? Varför inte säkra tidningarnas saklighet och allsidiga bevakning av politiken med lagstiftning och myndighetsutövning.⁴⁶ Regeringens mediepolitiska expert hade talat, och det var kontroversiella ståndpunkter som han gav uttryck för. Inte blev de mindre kontroversiella av att Schein på en offentlig konferens i Danmark – dit han inbjudits för att tala om sin nu välkända kabelutredning – tycktes mena att det i framtiden kunde räcka med en enda dagstidning i ett land som Sverige.⁴⁷ Administrerad av TT och omgärdad av samma lagar som radio och teve. En svensk *Pravda* menade kritikerna, med TT som informationsministerium.

Kanske hade man missuppfattat honom. En dementi kom. Inte ville Schein begränsa antalet tidningar. Han var felciterad. Däremot hade han velat väcka frågan om villkoren för pressens frihet, om ägandet av den, om det privata kapitalets rätt till opinionsbildning. Och samtidigt diskuterat framtidens tekniska medieutveckling. Perspektiven hade rörts samman. Kanske för att problemen var komplicerade. Schein citerade Kirkegaard: när alla andra förenklade allt ville han istället göra det lite svårare.⁴⁸

Men kritikerna hade tagit fasta på sina misstankar. När riksdagen väl hade blivit huvudman för AB Sveriges rikstidningar skulle friden och

vintermörkret lägga sig över det blandekonomiska Sverige, en ny skön värld där storebror såg allt. *Expressens* ledarsida citerade en oroad Nils-Petter Sundgren och kryddade med dystopiska referenser under rubriken ”Storebror på väg”.⁴⁹ En liberal som Olle Wästberg utfärdade i en stort uppslagen kulturartikel i samma tidning en skarp varning för Schein, han var en betydligt större fara än eventuella politiska vridningar åt olika håll.⁵⁰ I Scheins mediasamhälle skulle det inte ens bli någon vänstervridning, annat än som experimentverksamhet arrangerad av kommunikationspolitiska byrån. Överhetssamhället krävde att kontrollera debatten. Wästberg vävde i sin kritik samman den utredning som kommit under hösten med Scheins nya utspel. Och enligt Lars Gustafsson var det enda Schein egentligen erbjöd i sitt förslag friheten att lyda polisen.⁵¹

Var Scheins misstag att vilja ge friheten garantier genom att bygga ut makten? På *Aftonbladets* kultursida försvarade man i sin så kallade inner-spalt Schein, som säkert inte hade så ont uppsåt som alla hans fiender försökte ge sken av. Schein hade bara utgått från en korrekt analys av den hotande totala ofriheten i kapitalismens, kommersialismens och liberalismens samhälle. Men det var i alla fall ironiskt att diktator Schein, när han nu väl agerade utanför sitt Filminstitut, förespråkade någon slags företagsdemokrati.⁵²

Det fanns många som både roade och oroade sig häröver. Debatterna blev långdragen. Frågan togs uppenbarligen på stort allvar, rösterna var många. Kanske för att den rörde just de medier där debatten fördes, det var ett angeläget perspektiv. Det tycks som om knappt en ledarsida i Sverige undvek frågan.⁵³ Perspektiven varierade – politiskt såväl som kunskapsmässigt. Här dividerades utifrån kunskap om historien, men också med blicken in i framtiden. Perspektiven var teoretiska, praktiska eller ideologiska. In i hösten 1973 skulle frågan om pressens frihet diskuteras. Jarl Torbacke själv kom snart att beklaga den roll Schein låtit hans forskning spela, han var presshistoriker och hade inget uppsåt att låta sin forskning vara en del av dagsdebatten. Dessutom var Scheins tolkningar av hans bok väldigt hårdagna:

Schein använder de 30–40 år gamla historierna som slagträn i 1973 år pressdebatt. Jag ser dem främst som yttringar av ett samhälle där vittgående överenskommelser om publicerandet av tyskt propagandamaterial gjordes av somliga direkt med nazisterna Berlin, där begrepp som företagsdemokrati och medbestämmanderätt var totalt

okända företeelser och där företagsledare hade makt att avskeda folk utan att göra någon reda alls för sina motiv.⁵⁴

Och debatten tycktes ha en viss omedelbar betydelse. Eller så var den bara en del i en kampanj? För redan i februari meddelade *Dagens Nyheters* chefredaktörer Olof Lagercrantz och Sven-Erik Larsson att landets största tidning nu skulle bli partipolitiskt oberoende, och att dess ledarskribenter skulle signera sina artiklar.⁵⁵ En bagatell menade de två redaktörerna, några bokstäver till nedanför en artikel. En medial katastrof menade kritikerna. Skulle ledarsidan bli ett klotterplank? Stundade en omdaning av tidningar till ett slags varuhus för nyheter och åsikter? Det var i så fall en sådan utveckling som gynnade centralbyråkrater som Harry Schein, skrev någon. Om en grötig och svåröverblickbar anda lägrade sig över hela pressen, vad skulle då ske med tidningens förmåga att utmana makten? I en stor debattartikel i *Expressen* pekade Gustav von Platen mer precist på farorna. Personfrågor skulle ersätta sakfrågor. Att gå in med öppet visir i en debatt skulle bli en tyngre uppgift för en skribent, än att göra det med anonymitetens traditionella skydd. Det politiska samtalet skulle bli subjektivt, fastna i personliga trätor. Visst var det allom bekant att objektivitet inte gick att uppnå, men var det nog anledning att inte sträva efter den? Frågade sig von Platen.⁵⁶

Så vad handlade denna strid om? Om politiska realiteter? Var det en kamp mellan folkpartister som var rädda om sina publicistiska språkrör och en socialdemokrati som såg sin hegemoni hotad? Eller handlade det om ideal? Sådana dimensioner fanns ju i debatten, äganderättens ideal stod mot det fria ordets ideal. Eller var dessa två ideal sammanflätade? Var det de liberala rättigheterna att äga och yttra sig som stod mot idéer om – eller krass maktsträvan mot – statlig kontroll? Eller handlade det om frågan vad en tidning egentligen var? Många ville se dess identitet som tidlös, dess praktik och blotta existens som en garant för demokratin. I den pressutredning som tillsatts 1972 kom man i denna anda att formulera mediernas funktioner – deras uppgift var information och gruppkommunikation, samt att kommentera och granska verkligheten.⁵⁷ Uppställningen av funktionerna skulle ta sig ända in läroboken *Massmedier* som utredarna Stig Hadenius och Lennart Weibull samtidigt författade, en bok som skulle komma att bli en klassiker på de svenska universitetens och högskolornas medieutbildningar.⁵⁸

Medier, press och journalistik. Plötsligt tycktes begreppen flytande –

närmast synonyma – i den svenska debatten. Som regeringens medieexpert fick Schein tillfälle att dryfta den pågående pressutredningen med utredaren och vännen Hadenius. Han vände sig mot tanken på att medier skulle ha givna funktioner i en demokrati. Var det inte lite förödmjukande? Demokrati var ju inget annat än ett sätt att organisera ett samhälle. Visserligen ett bra sätt, för att inte säga det bästa – eller i alla fall det minst dåliga. Men nu var demokrati på väg att bli ett honnörsord, något gott som skulle legitimera olika företeelser. Som kulturen, och nu pressen. Men borde man inte låta demokratin få vara viktigare för pressen än vice versa? Och fanns inte en risk att man genom att göra demokratin till ett honnörsord glömde dess organisatoriska dimensioner. Om demokrati reducerades till att främst representera värderingar, kunde ju begreppets retoriska funktion komma att bli viktigare än de konkreta processer det var förbundet med.

Och hade inte massmedia minst lika viktiga funktioner för sådant som inte primärt berörde organisationen av samhället, frågade sig Schein i brevet till Hadenius:

Livet består ju för guds skull av annat än frågan om lämplig samhällsorganisation och massmedia har ju enligt min uppfattning betydande funktioner även på sådana sektorer av verkligheten som inte berör organisationen av samhället. [...] För att vara en aning corny skall inte massmedia göra den enskilde kunnigare, rikare, God Bless me, lyckligare? Vad jag menar är att jag saknar en liten anarkistisk djävul i din text.⁵⁹

Var det en demagog som talade? Genom att underbetona pressens funktioner i ett demokratiskt samhälle skulle en styrning av den framstå som mindre kontroversiell. Eller var det snarare kulturpolitikern Schein som ville poängtera hur instrumentaliseringen av medierna under givna funktioner var ett minst lika stort samhälleligt problem som en politisk styrning av mediernas infrastruktur.

Vad den stora debatten som följde artikeln om Torbackes bok visar är naturligtvis dels hur medieforskningens och pressens praktik erfors som en högst osäker verksamhet, dels hur (parti)politiken sågs som dess självklara mått. Pressens självpåtagna uppgift var att säkra demokratin, journalistikens uppgift var där att bidra med saklighet, medan opinionsgenrerna utgjorde nervtrådarna i det politiska samtalet. Att Scheins för-

troende för pressens förmåga att utgöra denna demokratins ryggrad var lågt hade han gång efter annan visat. Intressantast är dock kanske hur presshistorien motades bort ur nuet. Att Torbackes undersökningar inte hade något att göra med 1970-talets situation verkade de flesta helt överens om, inte minst Torbacke själv som med trosnivå säkerhet menade att sakernas tillstånd nu var så mycket bättre än under den period han undersökt.⁶⁰ Men Schein var pessimist, och kanske var det denna pessimism som gjorde honom beredd att argumentera om dagens (det vill säga, 1970-talets) presspolitik med utgångspunkt i det förflutna. Men kanske var det också ett led i hans ambition att iaktta samtidens medielandskap – massmediernas – som en *parentes* i mediehistorien, som ett tillstånd i vilket forskare och beslutsfattare både hade ett förflutet och en framtid att ta ansvar för. Om denna inställning syns han ha varit relativt ensam i sin massmediefixerade samtid.

Avslutning

Innan den stora debatten om presspolitiken 1973 riktigt hade klingat av hölls den första nordiska debatten om massmedieforskning i Voksenåsen utanför Oslo.⁶¹ Harry Schein hörde till de inbjudna och i hans kommentarer under den avslutande paneldebatten om mediepolitik kunde spår av vårens meningsutbyten skönjas. Det var fel att utreda etermedierna för sig och pressen för sig, inte minst borde en diskussion om den lokala bevakningen föras kring bägge medierna simultant.⁶² Inga beslut om lokal journalistik i etermedierna borde fattas innan pressutredningen lämnat sitt betänkande om presstödet. Kanske var funktionen public-service för Schein viktigare än vilken medieteknologi som hade att hantera idealen.

I de tre fall jag ovan anknyt till syns exempel på hur flera olika politiska problemområden aktualiseras. I utredningen om kulturattityder handlar det om att värna en konstsyn – och en institutionalisering av denna – mot en ny kulturdemokrati. I kabelteve-debatten – som kanske snarare är en tidig internet- eller bredbandsdiskussion – handlar det snarare om frågan hur och huruvida framtidens medieutveckling kunde, eller alls skulle, styras. Tidningsdebatten är mer specifikt orienterad mot samtidens opinionsbildning och mot nyhetsmedierna. Mot frågorna om vem som skulle äga medierna, och mot frågorna om huruvida mediernas innehåll vad gällde politik och opinionsbildning kunna bevakas och rent av regleras?

Men Harry Schein ligger samtidigt *också* i dialog med olika forskningsinriktningar. I de olika fallen finns såväl kvantitativa undersökningsmetoder, sociologi, medieutvecklingsteorier, cybernetik och presshistoria representerade genom teoretiska resonemang, i litteraturhänvisningar eller genom rent metodiska grepp. Följaktligen finns här exempel på hur inte bara politiken och mediasamhället styrde forskningen – de är alla också exempel på hur forskning i sin tur användes i försök att styra samhället och dess olika områden. De olika fallstudierna har alla sitt eget värde, men samtidigt exemplifierar de också mer generella tendenser. Tydligast är hur de visar medieforskning som en allmän angelägenhet, som ett fält vars aktivitet drev politiker att förhandla, agera och uttala sig. Och som också drev offentliga debatter där nya forskningsrön och undersökningsmetoder aktualiserades i offentligheten. Kanske visar de – och framför allt debatten om *Inför en ny mediepolitik* – dessutom hur de så problematiska massmedierna med alla sina brister och förtjänster inte bara som teknologier och praktiker höll samman samhället. Också som begrepp var massmedia ett kitt för den offentliga debatten oavsett hur debattörerna sedan värderade själva den debatterade företeelsen. I samtliga tre fall argumenterar ju Schein för kraftiga förändringar av ett medielandskap som många redan ser som bristfälligt, ändå är det som att själva den föreslagna förändringen utgör det mest kontroversiella.

Just vad gäller Schein är han intressant i sin dubbla funktion. Å ena sidan är han som ett *lackmuspapper* inför all ny teori och metodologi. Han hänvisar till McLuhan, läser Hans Magnus Enzensberger och Jürgen Habermas. Han använder enkäter och studerar framtidens medieteknologi. Som en ödets ironi kom han i sin allra sista utredning som kultur- och mediepolitiker, *Kulturindustrins negativa verkningar*, som publicerades 1982, att på tidstypiskt manér anta den språkliga vändningens ideal. Hans skrift är bitvis närmast en begreppsutredning av terminologin kring populärkultur och kommers. Han frågar sig vad som menas med kulturindustri? Och vad är egentligen en negativ verkning? Och alla dessa metoder med kvanta och kausalitet som för inte så länge sedan varit en oavvislig *doxa* i utredningsvärlden kunde nu öppet förlöjligas:

En faktor i sammanhanget är måhända att alla forskare tycks vara mer angelägna om att finna orsakssammanhang än att konstatera brist på sådana. De förstnämnda är ju påtagliga, eftersökta, stimulerande – och leder ofta till fortsatta forskningsuppdrag. De sistnämnda

är tråkiga, intetsägande. Man kan inte ens göra dygd av dem eftersom det kunskapsteoretiskt är omöjligt att verifiera o-hypoteser, t ex att kulturindustrin – eller fyrkantiga bord eller läsningen av promemorior – *inte* är skadliga.⁶³

Men samtidigt får vi inte glömma att det redan i den studie han gjorde tillsammans med Häggqvist funnits liknande tvivel. Om samtidens tankar oavbrutet fastnade på Schein tycks han själv inte fått fäste i samtiden på samma självklara sätt. Vad dessa tre exempel visar om Harry Schein – och inte om generella tendenser i medieforskningens historia – är hans förmåga att på ett paradoxalt både beteckna sin tid på ett kongenialt sätt och samtidigt fungera antitetiskt gentemot dess dominerande tendenser.

Noter

1. Harry Schein, manuskript (utan titel) till föredrag, Seminariet "Medierna i samhället", JMK 961121. I Harry Scheins personarkiv, Arbetarrörelsens arkiv (HS/ARBARK) Volym 2:20 Manuskript med tillhörande korrespondens 1995-1996.

2. Ibid. Sådana tankar framförde han exempelvis i sin debattskrift *Har vi råd med kultur* (Stockholm: Bonnier, 1962), 78f, samt i interna diskussioner i Socialdemokratins kulturkommitté, som exempelvis PM rörande seminariet kring Radio och TV, 25/11 1964. HS/ARBARK Volym 4:62, Socialdemokraternas kulturkommitté 60-tal.

3. Harry Schein, "Yttrandefrihet och maktkoncentration", *Medierna i samhället: Igår, idag, imorgon*, red. Ulla Carlsson (Göteborg: Nordicom, 1996), 201.

4. Ibid., 204.

5. Ibid., 206.

6. Harry Schein, "Filmkrönika", *BLM*, nr 7, 1950, 549. Resonemanget taget från en anmälning av Martha Wolfensteins & Nathan Leites *Movies: A psychological study* (Illinois: The Free Press, 1950).

7. Harry Schein, *Inför en ny mediepolitik: Kabeltelevision- bildskval eller kommunikation* (Stockholm: Allmänna förlaget, 1972). Se även Per Vesterlund, "Stoppa kabel-tv!": Det offentliga mottagandet av Harry Scheins utredning *Inför en ny mediapolitik 1972*", *Spår och spridning*, red. Bengt Bengtsson & Eva Ekstrand (Gävle: Gävle University Press, 2013) samt Nina Wormbs, "Harry Schein och framtidens kommunikationsteknologi", *Citizen Schein*, red. Lars Ilshammar, Pelle Snickars & Per Vesterlund (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2010).

8. Pelle Snickars, "Vad är kvalitet?", *Citizen Schein*, 162-177.

9. Exempel finns i de skrivelser som gjordes av Schein i samband med avtalet mellan staten och filmbranschen våren 1963.

10. Se korrespondens mellan Schein och Anders Ehnmark, HS/ARBARK Volym 4:72, Övriga handlingar från Scheins verksamhet.
11. Se HS/ARBARK. Volym 4:69, Handlingar rörande *Stockholms-Tidningen*.
12. Exempel finns i den annonspool för svensk press som Harry Schein lanse-
rade 1968. Se "Medicin mot tidningsdöd", artikelmanus. HS/ARBARK, Volym 2:4
– Artiklar och föredrag 1950–60-talen
13. Se Per Vesterlund, "Arkivvärde, programvärde, marknadsvärde", *"Skosmörja
eller arkivdokument?"*: Om filmarkivet.se och den digitala filmhistorien, red. Mats Jöns-
son & Pelle Snickars (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2012).
14. Per Vesterlund, "Instituted sexploitation? The Swedish Film Institute and
the research on effects of cinema in the 1960s", Kommande (preliminär titel:
Beyond the summers of love, red. Elisabeth Björklund & Mariah Larsson).
15. Se exempelvis en skrift från filmfront-70/Arbetsgruppen för kritiska film-
studier i Uppsala, 1970. *Harry Schein: En viss tendens i svensk filmpolitik* (Stockholm:
Ulf Berggren production, 1970).
16. Denna sammanfattning är ett koncentrat av Scheins tankar om kultur och
(framför allt) kulturpolitik som de uttrycks åren kring 1960 i en rad artiklar och
fora. Två exempel är "Konst och trädgårdsskötsel", *Tiden*, nr 6, 1955 samt *Har vi
råd med kultur* (Stockholm: Bonnier, 1963).
17. Lennart Holm, *Strategi för kultur* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1964/1971), 7.
Citater är taget från andra upplagan av Holms bok där han i ett nyskrivet förord
kontextualiserar bokens ursprungliga syfte.
18. Ibid., 28ff. Den andra upplagan av Holms bok från 1964 består i det ur-
sprungliga verket samt av ett par nyskrivna kapitel som inleder och avslutar boken.
19. Ibid., 29.
20. Harald Swedner, "Barriären mot finkulturen", *Tiden*, nr 1, 1965, 27.
21. Ibid., 28.
22. Ibid., 24.
23. Ibid., 28.
24. My Klockar Linder har ingående diskuterat hur mätbarhet och kultursocio-
logi samverkar under 1960-talet. My Klockar Linder, *Kulturpolitik: Formeringen av
en modern kategori* (Uppsala: Uppsala universitet, 2014), 84–92.
25. Bengt Nerman, *Demokratins kultursyn* (Stockholm: Bonnier, 1962).
26. Kjell Jonsson, "Vad var otryck?", *Populära fiktioner*, red. Kjell Jonsson &
Anders Öhman (Stockholm/Stehag: Symposion, 2000), 48f.
27. Lars Furhoff, "Kulturens översåtar", *Dagens Nyheter* 26/6 1962.
28. Björn Häggqvist & Harry Schein, *Kulturattityder: En opinionsundersökning*
(Stockholm: PAN/Norstedts, 1967), 176.
29. Ibid., 194.
30. Ibid., 199.
31. Ibid., 175–177.
32. SOU 1967:31, *Filmens inflytande på sin publik: Rapport från Svenska filminstitutets*

filmforskningsgrupp.

33. Det offentliga mottagandet av Scheins och Häggqvists bok visar hur hantering av data var väl så intressant att diskutera som själva resultatet. I *BLM* kom exempelvis en skarp anmälan från militärpsykologen och beteendevetaren Michael Wächter som funderade över hur man genom de redovisade enkätsvaren kunde säkerställa alla de resultat som man nu hävdade som sanningar. Hur kom författarna fram till att 25 procent av Sveriges befolkning var positivt inställd till film som konst? Var fanns bevisen för att en kulturradikal politik skulle hjälpa socialdemokratin att vinna tillbaka förlorad terräng? Wächter kallade undersökningen en parodi. Michael Wächter, *BLM*, nr 11, 1967.

34. Brev från Ingvar Carlsson till Harry Schein, 1/6 1971. HS/ARBARK.

35. Denna tolkning bekräftas i samtal mellan förf. och Ingvar Carlsson, 13/1 2015. Schein fick uppdraget dels i kraft av sin effektivitet och sina kunskaper på området, men också för att han som den offentliga person han var skulle garantera både en öppenhet och en intensiv debatt kring de för demokratin så centrala frågor som massmediepolitiken innebar.

36. I brevväxling med Sveriges radios tekniske direktör Johan von Utfall vädrade Schein vid flera tillfällen sin skepsis vad gällde att videokassetterna skulle bli en medieteknik att räkna med. HS/ARBARK. Volym 4:60, Mediapolitik, korrespondens, PM o.d. 1970-tal (1972–1976)

37. Schein, 1972.

38. Ibid., 81f.

39. Ibid., 82.

40. I ett samtal med Olof Lagercrantz i *Dagens Nyheter* i december 1972 fick Schein frågan om det inte bara gick att undvika den nya tekniken. ”Kabel-TV samhällsfara eller ett framtidshopp?, Samtal mellan Harry Schein och Olof Lagercrantz”, *Dagens Nyheter* 4/12, 1972.

41. *Instant World: A report on telecommunications in Canada* (Ottawa: Information Canada, 1971).

42. För en sammanfattning av debatten, se Vesterlund, 2013.

43. Anmälan lämnades utan avseende från radionämnden, men ledde till en intensiv medieexponering där mer än 300 inlägg i pressen kom att behandla Scheins anmälan.

44. Se Leif Furhammar, *Filmen i Sverige* (Höganäs: Wiken, 1991), 343ff.

45. Harry Schein, ”Om betydelsen av tidningsägares påtryckningar på redaktionerna”, *Dagens Nyheter* 10/1 1973.

46. Ibid.

47. Scheins uttalande nämns i flera av debattinläggen i den svenska pressen och ska också ha varit citerat i danska *Politiken*.

48. Harry Schein, ”Det behövs regler för pressen”, *Expressen*, 20/1 1973.

49. Osignerad ledare ”Storebror på väg”, *Expressen* 11/1 1973.

50. Olle Wästberg, ”Varning för Schein”, *Expressen* 16/1 1973.

51. Lars Gustafsson, "Harry Schein vill ge oss friheten att lyda polisen", *Expressen* 22/1 1973.
52. *Aftonbladet*, Kultursidans osignerade Innerspalt, 18/1 1973.
53. De många bevarade pressklipp som Schein samlade gjorde ger en tydlig bild av detta, Harry Scheins klippböcker, HS/ARBARK.
54. Jarl Torbacke, "Schein använder mina böcker fel", *Expressen* 24/1 1973.
55. Skeendet har kortfattat diskuterats av Svante Nycander i *Makten över åsikterna: DN under Olof Lagercrantz och Sven-Erik Larsson* (Stockholm: Atlantis, 2014).
56. Gustav von Platen, "...hur ihålligt Scheins resonemang är", *Expressen* 10/2 1973.
57. SOU 1975:78, *Svensk press: Pressens funktioner i samhället*, 163–186. I denna första version var funktionerna tre – Informationsfunktionen, Formfunktionen samt Kommentar och granskningsfunktionen.
58. Se exempelvis den fjärde upplagan: Stig Hadenius & Lennart Weibull, *Massmedier: En bok om press, radio och TV*, 4 uppl. (Stockholm: Bonniers, 1989), 29–30.
59. Brev Harry Schein till Stig Hadenius, Hadenius 24/1 1975, HS/ARBARK. Volym 4: 73 Övriga handlingar från Scheins verksamhet.
60. Jarl Torbacke, "Schein har använt mina böcker fel", *Expressen* 24/1 1973.
61. Se även Per Vesterlund, "När medier blev vetenskap: Om tre nordiska massmediekonferenser 1972–1974.", *Återkopplingar*, red. Marie Cronqvist, Patrik Lundell & Pelle Snickars (Lund: Mediehistoriskt arkiv/Lunds universitet, 2014).
62. "Svenska forskare i massmediadebatt", *Upsala Nya Tidning* 25/6 1973.
63. Harry Schein, *Kulturindustrins negativa verkningar* (Köpenhamn: Nordiska ministerrådet, 1982), 42.

Massmedieforskning möter mediepolitik

LARS NORD

Det ska gå snabbt, och det ska bygga på det som redan finns. I direktiven till den senaste medieutredningen, *En mediepolitik för framtiden*, sägs att det svenska medielandskapet är under stark förändring och att det nuvarande presstödet behöver ersättas av nya mediepolitiska verktyg.¹ Utredningen har ett år på sig att lämna sådana konkreta förslag. Direktiven avslutas med konklusionen att det finns många aktörer som bedriver forskning på medieområdet, och att utredningen så långt det är möjligt ska använda befintligt material i sin faktainsamling. Formuleringen är i det närmaste helt identisk med direktiven till den senaste medieutredningen på public service-området som också så långt som möjligt skulle baseras på befintligt insamlat material.²

Formuleringarna i de senaste medieutredningarna i vårt land säger möjligen något om den politiska maktens syn på medieforskningen i Sverige idag. Den politiska processen och medieforskningen förefaller numera leva närmast parallella liv där utbytet är mer indirekt än direkt. Utredningarna ska beakta den kunskap som redan tagits fram; däremot uttrycks inget behov av särskild ny kunskap som utvecklas i samband med själva utredningsarbetet.

Detta förhållande kan förvisso tolkas på olika sätt. Den optimistiska tolkningen är att den politiska sfären ger ett synnerligen gott betyg åt den existerande medieforskningen. Där pågår ett omfattande arbete som ständigt genererar nya samhällsligt relevanta kunskapsunderlag åt beslutsfattarna. Det finns därför inget behov av att initiera egna forskningsprojekt eller delstudier eftersom medievetenskapen vid universitet och högskolor nu till både omfattning och kvalitet kontinuerligt producerar nya fakta som är till nytta för utvecklingen av mediepolitiken. Varför ta politiska

initiativ till nya forskningsinsatser om kunskaperna om medieutvecklingen redan finns och är spridda?

En mindre optimistisk tolkning av förhållandet mellan politik och medieforskning är att ingen längre tror att medieutvecklingen kan styras politiskt och att nya forskningsrön därför blivit mindre intressanta. Undersökningar kring nya möjliga stödformer, förändrade skatteregler eller statliga subventioner kan anses ha spelat ut sin roll. Enskilda forskningsinsatser kopplade till medietredningar betraktas inte längre som särskilt relevanta i sammanhanget. Bättre då att följa den pågående medieforskning som finns – och som till övervägande del bekräftar en utveckling av mediebranschen som politiken i vilket fall som helst bara i begränsad omfattning kan påverka.

En förändrad relation

Förhållandet mellan politik och medieforskning har förändrats över tid. I det här kapitlet är avsikten att belysa något av denna utveckling genom att i relevanta delar försöka spegla det politiska systemets syn på massmediestudiet och medieforskningen i Sverige, i huvudsak under perioden 1960 till 1980. Flera frågor är av intresse när denna utveckling ska fångas. En första fråga gäller hur politiken ser på behovet av forskning kring massmedier i olika skeden. Hur värderas den aktuella medieforskningen av de politiska företrädarna? Anses forskningen tillräckligt omfattande och tillräckligt relevant för de frågeställningar som har störst aktualitet inom mediepolitiken? Efterfrågas forskning på specifika delområden av mediepolitikens aktörer? Initieras egen forskning av utredningarna eller utnyttjas främst externa undersökningar? Vilka relationer finns mellan forskare och politiska företrädare?

En andra fråga handlar om de politiska aktörernas argument när medieforskningen befinns vara relevant. Betraktas forskningen som nödvändig för att analysera aktuella samhälleliga problem? Framhålls ett behov av att framförallt se till mediebranschens villkor och leverera underlag till nytta för medierna? Anses forskningen om medier viktig för utvecklingen av journalistutbildning och journalistikvetenskap? Slutligen handlar en tredje fråga om huruvida politikens syn på medieforskningen kan sägas avspegla synen på mediepolitikens förutsättningar; medieutvecklingens drivkrafter och de problem och möjligheter medieutvecklingen medför. Vilka uppfattningar finns om huruvida medieutvecklingen

går att styra eller inte – och på vilka sätt ska det i så fall ske? Vilken syn på medieforskningens roll är det som dominerar i perioder med olika perspektiv på mediepolitikens förutsättningar?

Genomgången bygger – liksom moderna medieutredningar – framförallt på redan publicerat material i form av statliga utredningar och annat offentligt tryck, partikongresstryck och arkivmaterial. Det material som undersöks utgår från de partipolitiska aktörernas ställningstaganden och uttalanden, liksom de uttalanden och deklarationer som gjorts av deltagare i de medieutredningar som presenterats under den studerade tidsperioden.

Medieforskningens roll i samband med utvecklingen av mediepolitiken kan knappast sägas vara ett särskilt väl belyst område, vare sig internationellt eller i Sverige. Ett användbart perspektiv är dock att betrakta de mediepolitiska processerna som ett resultat av en intressekamp mellan olika aktörer och intressenter (*stakeholders*) inte minst politiker, medier och företrädare för civilsamhället. Därutöver finns en grupp aktörer med möjligt inflytande över dessa processer som inte själva i lika hög grad kan anses ha ett egenintresse av utvecklingen, dit kan till exempel räknas forskare och offentliga tjänstemän.³ De sistnämnda grupperna ska dock inte betraktas som helt utan inflytande. I olika skeden av beslutsprocesserna, och i särskilda situationer, kan deras roller vara reellt betydande.

Forskarnas betydelse för utformningen av mediepolitiken förefaller dock generellt att ha minskat. Des Freedman talar till och med om en ”marginalisering av akademiker” i dessa sammanhang – ”we’re almost all kicking against the trends. The only time you are taken seriously now is if you can say nice things about policies that are being proposed.”⁴ Marginaliseringen menar Freedman uppstår för att medieutredningar oftast har en benägenhet att prioritera instrumentella problemformuleringar och är föga intresserade av *ifrågasättande* perspektiv. Freedmans slutsats är att forskarna fortfarande har goda möjligheter att göra sig hörda i samhällsdebatten i mediefrågor, men att en förutsättning för att de ska få politiskt genomslag är att de ansluter sig till rådande politiska värderingsmönster och policyförslag. De empiriska beläggen för forskarnas minskade inflytande hämtas här framförallt från Storbritannien och USA, men det finns knappast skäl att hävda att utvecklingen i Sverige avviker markant på denna punkt.

I det följande redovisas översiktligt vad som kan sägas vara utmärkande drag i relationen mellan massmedieforskning och politik i Sverige

under 1960- och 1970-talen och åren närmast därefter. Det är en tidsperiod som är av särskilt intresse att studera eftersom begreppet *massmedier* då växer fram, och eftersom problem relaterade till denna utveckling också får brett genomslag i den svenska samhällsdebatten. Till en del beror detta på att journalistiken i etermedierna oftare kommer i konflikt med andra samhällsinstitutioner och blir mer samhällskritisk. Som den här boken diskuterar är det också under denna period som massmedieforskningen etableras vid svenska lärosäten, och en kritisk generation journalister för första gången kommer ut från de nya journalisthögskolorna.⁵

De svenska politiska partierna började under denna period också att visa ett stigande intresse för massmedier och deras betydelse i samhället. Det märks på att begreppet förekommer allt oftare i det offentliga trycket och att särskilda rapporter och analyser kring begreppet börjar produceras av partierna internt. Självklart handlar en hel del i detta material om generella "massmedieproblem" – som till exempel mediernas ökade makt, deras olämpliga innehåll eller deras partiskhet och osaklighet – men där finns också tankar om hur de nya massmedierna skall kunna vara i partiernas "tjänst" och skapa effektiva kanaler till medborgarna och stärka demokratin. Lokalradio, närradio och lokalteve hör till de mediekkanaler som allt oftare nämns i sådana sammanhang.⁶

1960-tal

– den nödvändiga massmedieforskningen

Synen på massmedieforskningen i politiska sammanhang under 1960- och 1970-talen kom framförallt till uttryck i statliga utredningar på massmedieområdet, men också i de interna partipolitiska processerna. Den mest centrala massmedieutredningen under 1960-talet är därför 1960 års Radioutredning.⁷ Utredningen leddes av socialdemokraten Valter Åman med statsvetaren Ingemar Lindblad från Göteborgs Universitet som huvudsekreterare. Utredningen får sägas ägna ett betydande utrymme åt frågor som har med forskning kring massmedier att göra. Ett centralt ställningstagande i utredningen gällde vad som identifierades som ett behov av ett brett angreppssätt i synen på massmedieforskning i Sverige. Här förordas tvärvetenskaplig massmedieforskning, där inte radio- och tevefrågorna isoleras, utan "underkastas samma studium som andra medier".⁸ I utredningen konstateras att det finns ett klart manifesterat

behov av massmedieforskning i Sverige, och att detta upplevda behov förefaller ha stärkts av televisionens genombrott.

I utredningen underströks behovet av forskningsinsatser kring just radio och teve av de enkäter utredningen riktat till intressenter (myndigheter), där 14 av 24 svarande uppger att sådan forskning anses angelägen och bör stödjas. Till de positiva hörde Sveriges Radio som bland annat uttalade sig för bildandet av en forskningsstiftelse där man tillsammans med "ett svenskt universitet och andra intressenter" förklarade sig redo att ta initiativ till sådan forskning.⁹ Utredningen är emellertid också indirekt kritisk till de egna direktiven där framförallt påtalas behovet av forskning rörande "etermediernas effekt och verkan".¹⁰ Utredarna finner i sin analys denna skrivning för smal och i behov av att kompletteras med vetenskapliga studier av programformer, institutionella förutsättningar och problem med anknytning till samtidshistoria, där både samhällsvetenskapliga och humanistiska discipliner samverkar. Radio- och teveforskning är, enligt utredningen, ett utmärkt exempel på ett forskningsfält där sådan samverkan är gynnsam:

Forskning om etermedierna kan med angivna utgångspunkter inte heller isoleras till i och för sig angelägna målforskningsuppgifter, vars resultat kan anses värdefulla för bedömningen av radio-TV-verksamhetens framtida villkor. Stoffet har redan i sig ett sådant intresse för forskningen i skilda ämnen, att det måste bedömas som attraktivt också ur allmänna vetenskapliga synpunkter. Radio-TV-forskning behöver därvidlag knappast någon annan motivering än forskning i allmänhet.¹¹

I utredningen skissades sedan på flera forskningsområden som ansågs särskilt angelägna för forskning kring svensk radio och teve: samtidshistoriska analyser av etermediernas framväxt, speciella programområden (till exempel dramatik, reportage och religion), språkvetenskap, undervisningsfrågor, statsvetenskap (till exempel monopolställningen) samt sociologisk målforskning kring etermediernas inverkan på publikens attityder. Utredningen fortsatte med att argumentera för en utveckling av medieforskningen i tre etapper där enskilda forskardocenturer till massmedieforskare skulle följas av massmedieinstitut, knutna till universiteten och slutligen också av ett nytt ämne, *massmediekunskap*.

1960 års radioutredning kommer vid en tid då medieforskningen fort-

farande är mycket blygsamt utvecklad i Sverige. Utredningen ägnar stor uppmärksamhet åt forskningen och är rik på förslag efter vilka riktlinjer den bör utvecklas. Det saknas inte konkreta forskningsuppslag på radio- och teve-området, men utredningen får ändå sägas prioritera bredd och ämnesövergripande massmediestudier. Massmedieforskningen är ännu mer ett intressant framtidsområde än något som direkt och konkret bidrar till utredningsarbetet.

När det gällde dagspressens ställning vid denna tid började tankar väckas om behovet om selektiva åtgärder för att stödja ekonomiskt utsatta dagstidningar. Under 1950-talet hade priserna på både papper och löner ökat och tvingat dagspressen till prishöjningar. Annonser började då prioritera sin annonsering hårdare, och valde i stor utsträckning de ledande tidningar där deras annonser fick störst räckvidd. Därmed ökade klyftan mellan rika och fattiga tidningar.¹² I olika grenar av arbetarrörelsen växte successivt åsikten fram att tiden nu var mogen för staten att engagera sig i frågan om stöd till utsatta dagstidningar. I en debattartikel i facktidningen *Journalisten* i april 1960 utvecklade Bo Präntare, då redaktör i den socialdemokratiska A-pressen, dessa tankegångar:

Tiden måste snart vara inne för en omfattande pressutredning. Den kunde få i uppgift att bland annat kartlägga provinspressens ekonomiska situation och diskutera vilken framtida struktur den borde ha utifrån demokratiska krav på pressen som instrument i information och opinionsbildning – och vilka eventuella samhälleliga insatser för tidningsutgivningens ekonomiska villkor en sådan press nödvändiggör.¹³

Präntare menade att det var ganska få inom arbetarrörelsen som vid denna tidpunkt drev linjen att tidningsdöden var ett problem inte bara för branschen – utan för hela samhället. I den följande pressutredningen från 1963, ledd av Ingvar Lindell, står också dagspressens ekonomiska förutsättningar i centrum.¹⁴ Syftet var att undersöka dagspressens ekonomiska förutsättningar och det aktuella kostnadsläget. Bakgrunden var förstås den omfattande tidningsdöden under 1950-talet, men framförallt den intensiva debatten kring den opinionsmässigt viktiga socialdemokratiska göteborgstidningen *Ny Tids* nedläggning. Under åren 1945 till 1964 hade 66 tidningar försvunnit, varav 56 borgerliga och 10 socialdemokratiska – de senare åren hade det därtill handlat om större titlar som *Aftontidningen*, *Morgontidningen* och *Stockholms-Tidningen*.¹⁵

Utredningsmajoritetens förslag om ett direkt tidningsstöd om 25 miljoner kronor till huvudsakligen socialdemokratiska landsortstidningar kritiserades i en reservation av Gustaf Ander och Birger Lundström. De efterlyste istället en särskild undersökning som skulle ha till syfte att kartlägga andratidningarnas ekonomiska förutsättningar. Reservanterna fortsatte med att kräva att staten borde kunna stödja forskning om pressen, i synnerhet tidningsteknisk forskning, eftersom denna var svagt utvecklad i Sverige.¹⁶ Utredningens förslag om ett direkt statligt tidningsstöd förverkligades dock inte, utan riksdagen fattade i stället beslut om statsbidrag till de politiska partiernas opinionsbildande verksamhet.

1963 års pressutredning är till betydande delar baserad på forskningsresultat från tillhörande undersökningar, såväl egna nya studier som bearbetningar av befintligt material. På eget initiativ genomfördes en postenkät utförd av Statistiska centralbyrån där utredningen samlade in material från de svenska dagspressföretagen i syfte att få en bättre bild av de svenska tidningsföretagens ekonomiska förutsättningar. Undersökningen koncentrerades till frågor om personal, ekonomi, teknik, distribution men omfattade också tidningsföretagens önskemål om reformer på pressområdet. Vidare utförde professorn i statsvetenskap, Jörgen Westerståhl, vid Göteborgs universitet bearbetningar av 1964 års valundersökning för pressutredningen i delar som avsåg tidningsval, läsvanor och dessas relation till politiska attityder. Ett känt samband mellan tidningsläsning och partival bekräftades åter i det att andelen röster ett parti fick i ett visst geografiskt område samvarierade med den andel samma parti hade av den totala dagspressupplagan i samma område.¹⁷ Westerståhls analyser kompletterades av utredningen med egna intervjuundersökningar av olika slag för att kartlägga läsarvanorna och jämföra dagspressanvändningen med radio och teve. Utredningens undersökningar visade att de olika massmedierna fyllde olika funktioner för publiken och diskuterade möjliga samband mellan tidningsläsning och politiska ståndpunkter.

I en bilaga till utredningen redovisade lektor Lars Furhoff bakgrunden till tidningsdöden. Framställningen byggde främst på Furhoffs licentiatavhandling i ekonomisk historia och pekade på upplagespiralens konsekvenser för branschens utveckling och dess kraftiga monopoliserings-tendenser. Enligt denna gör sig en *god* cirkel gällande för sambandet mellan upplaga och annonser för förstатidningen, medan en *ond* cirkel gör sig gällande för andratidningen. Därmed ökar avståndet mellan de båda tidningarna på orten. I en diskussion om hur upplagespiralen skulle

kunna hejdas resonerade Furhoff om olika former av icke-diskretionärt stöd till alla tidningar, som till exempel en fri papperskvantitet, offentlig annonsering eller postrabatt, vilka proportionellt skulle gynna andratidningen mer än förstатidningen.¹⁸

1967 tillsattes en andra pressutredning, med före civilministern Sigurd Lindholm som ordförande och med den förra pressutredningens expert Lars Furhoff i en ny roll som huvudsekreterare.¹⁹ Utredningen föreslog bland annat en samdistributionsrabatt och statlig lånefond för pressen. Presstödsfrågan aktualiserades inte direkt i utredningen, men det konstaterades att det ekonomiska läget för andratidningarna försämrats ytterligare. 1967 års pressutredning genomförde också den ett antal undersökningar i syfte att se hur svenska folket använde dagspress, radio och teve med avseende på information, opinionsbildning och underhållning.

I en skrivelse till utredningen framhöll Svenska Tidningsutgivareföreningen behovet av samhälleligt stöd till sådan massmedieforskning som ”från dagspressens synpunkt kan vara betydelsefull”, inte minst vad gällde massmediernas funktioner eller användningsområden.²⁰ Utredningen gjorde inga egna ställningstaganden kring forskningens inriktning, men noterade att det förelåg ett stort behov av forskning om dagspressen och dess funktioner. Samtidigt konstaterade utredningen att forskningsråden glädjande nog hade börjat visa allt större intresse för sådana undersökningar.

Det samlade intrycket från 1960-talets medieutredningar vad gäller synen på medieforskningen är insikten om att forskningen ännu är tämligen svagt utvecklad vid landets lärosäten – om än under uppbyggnad. Den existerande forskningen beskrivs som otillräcklig och i behov av bredare perspektiv för att bli mer samhälleligt relevant. Utredningar tar egna forskningsinitiativ vid sidan av befintliga undersökningar. Forskningsresultat från framförallt statsvetenskap och ekonomi spelar en stor roll i de viktigaste medieutredningarna. Experterna kopplade till utredningarna har en bakgrund i dessa ämnen. Den övergripande inställningen till forskning om medier präglas i hög grad av att sådan forskning är nödvändig för att erbjuda mediepolitiken gedigna underlag för framtida beslut. Medieutvecklingen kan styras och det görs bäst med kloka politiska beslut baserade på resultatet av vetenskapliga studier.

1970-tal

– den nyttiga massmedieforskningen

Det tidiga 1970-talet domineras av frågan om införande av presstöd, vilket beslutades av den svenska riksdagen 1971 av en majoritet bestående av Socialdemokraterna och Centerpartiet och under stark kritik från Folkpartiet och Moderaterna. Presstödet kommer också att utvärderas av en tredje – och än mer omfattande – pressutredning jämfört med de tidigare, 1972 års pressutredning. I direktiven till utredningen fokuseras på produktionsbidragen eller det direkta produktionsstödet som introducerats året före. Utredningen ska vara parlamentarisk och också inkludera branschföreträdare, men ”sakkunniga bör tillkallas för att utreda pressens förhållanden”, som det står i direktiven. Till ordförande utses landshövding Ragnar Edenman, och till huvudsekreterare universitetslektor Stig Hadenius från Göteborgs universitet. Som experter finns en hel rad forskare från olika samhällsvetenskapliga discipliner engagerade.

Dessa forskare producerar nu en mängd rapporter till utredningen. I en sådan rapport om presstödet och konkurrensen konstateras att presstödet minskat andratidningarnas ekonomiska problem och lett till bibehållen redaktionell konkurrens. Däremot finns inga tecken på att presstödet bidragit till att förändra marknadsstruktur och annonsfördelning. Presstödet har därför haft en uppehållande, men knappast förändrande effekt, och rapporten menar att ett framtida presstöd framförallt bör stimulera till samverkan och redaktionell konkurrens.²¹

Även om forskning också kompletterat tidigare pressutredningar är det först med 1972 års pressutredning som en mer omfattande och självständig analys av den svenska mediemarknaden genomförs. Ett stort antal delundersökningar till utredningen genomförs av statsvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet. För att få en så konkret bild som möjligt av olika typiska massmediesituationer väljer utredningen till exempel att genomföra en särskild analys av den aktuella situationen i fyra undersökningsområden: Falun, Göteborg, Malmö och Västerås. Materialinsamling sker med hjälp av enkäter till organisationer och myndigheter och flerdagars tidningarnas innehåll analyseras. Läsvanorna undersöks också med olika metoder.

Vid sidan av denna undersökning deltar pressutredningen också i det så kallade lokalradioförsöket som leds av PUB, Sveriges Radios publik- och programforskningsavdelning. Här genomförs intervjuer med medborgare,

journalistenkäter samt innehållsanalyser av lokaltidningar och lokalradio.²² Utredningens syn på mediernas uppgifter i samhället kan sägas kombinera frihetliga perspektiv med partipresstraditionen.²³ Utredningen konstaterar att det som är avgörande för tidningarnas ekonomi inte är upplagan utan hushållstäckningen. Denna genererar högre annonsintäkter, vilket i sin tur gör tidningen attraktivare och lockar fler läsare och därmed också fler annonsörer. Produktionsbidraget (med tiden kallat driftsstöd) blir nu den tyngsta delen av det samlade presstödet, vilket sedan 1976, i enlighet med den tredje pressutredningens förslag, också består av samdistributionsrabatt, utvecklingsbidrag och etableringsstöd.

Än är dock pressen inte färdigutredd; 1978 kommer så den fjärde pressutredningen, Dagspresskommittén, med Per-Erik Nilsson som ordförande och Karl Erik Gustafsson som huvudsekreterare. I slutbetänkandet noteras att det statliga presstödet fungerat som det var tänkt, bortsett från att det inte lett till någon större samverkan. Från socialdemokratiskt håll anklagas framförallt borgerliga tidningar för att sabotera försök till annonssamverkan genom att resa orimliga villkor.²⁴

Etermedierna var också föremål för flera utredningar. Det första förslaget om lokalradio i Sverige presenterades 1973 av 1969 års radioutredning (RUT 69), under ledning av dess ordförande Sven Järdler, från Svenska kommunförbundet. Utredningen hade initierats av en politisk oro över medieutvecklingen. Tanken på en ny lokal radio byggde på ett förmodat framtida behov av en ambitiös lokal nyhets- och samhällsbevakning i ett läge där de lokaltidningar som länge uppfattats som en garant för denna uppgift nu hade blivit färre och inte antogs klara denna uppgift.²⁵

Det fanns här också en föreställning bland politiker och myndigheter om en rådande "informationskris" i det svenska samhället till följd av ökad journalistisk frihet och minskad partipolitisering av nyheter i radio och teve. Lokalradion var inte den enda frågan som behandlades i utredningen. Den fokuserade också på det allmänna informationsbehovet i samhället och var bland annat positiv till en utökad myndighetsinformation i radio och teve. I dess direktiv ingick att kartlägga programbehov för utbildningsverksamhet, samt att inventera behovet av opartisk och saklig samhällsinformation från framförallt stat och kommunen, eftersom Sveriges Radio inte antogs kunna tillfredsställa de önskemål som fanns.²⁶ Det var enligt utredningen därför viktigt att försöka skapa kanaler för direkt information till medborgarna om viktiga företeelser i samhället.

Sammanfattningsvis kan konstateras att under 1970-talet utvecklades

relationen mellan mediepolitiska utredningar och massmedieforskning i en delvis ny riktning. Forskningen hade vuxit i omfattning, och det förekom knappast längre politiska markeringar om särskilt angelägna forskningsbehov. Pågående medieutredningar byggde till stor del på speciellt insamlat material av till utredningarna anknutna forskare. Det fanns framförallt mot slutet av decenniet en ökad politisk medvetenhet om att den teknologiska medieutvecklingen accelererade, samt att konsekvenserna av denna utveckling var svåra att överblicka framförallt vad gällde massmediernas samhälleliga effekter och påverkan på publiken.

Inom de politiska partierna fanns en utbredd insikt om massmediernas växande betydelse, men också en ökad osäkerhet om hur denna skulle "hanteras". Huvudspåret i mediepolitiken var fortfarande att medieutvecklingen var fullt möjlig att styra med rätt kunskap om vad som skedde, men tendenserna var inte alltid lätta att uttolka för partierna. Fortfarande styrdes de politiska partierna framförallt av en ideologisk syn på massmedierna och en övertygelse om att medieutvecklingen kunde styras på politisk väg. Det gällde både för det historiskt helt dominerande partiet i svensk politik vid denna tid, Socialdemokraterna, och för de borgerliga partierna som 1976 erövrade regeringsmakten efter mer än fyra decenniers socialdemokratisk hegemoni.

Inom socialdemokratin dominerade vid denna tid uppfattningen att massmedierna borde värnas mot kommersiella intressen. Ett exempel är ett inlägg på partikongressen 1971 där ombudet John-Olle Persson riktar skarp kritik mot både tidningar och etermedier för deras sätt att beskriva den pågående kongressen. Han beklagar dagspressens borgerliga dominans vilken han såg genomsyra dess nyhetsförmedling; etermedierna rapporterar på samma sätt, menar han – men möjligen inte av ideologiska skäl utan som "ett utslag av okunnighet och aningslöshet om hur samhället fungerar". Persson pläderar mot den bakgrunden för att "den demokratiska staten går in med stödåtgärder för att säkra pressfriheten" samt att arbetarrörelsen utvecklar sin egen dagspress.²⁷

Den ideologiska grundsynen förefaller central för det socialdemokratiska partiets retorik i massmediefrågor, även om det i mitten av 1970-talet smyger sig in fler hänvisningar om att utvecklingen på massmedieområdet är så dramatisk att den förtjänar fördjupade studier. Det märks bland annat i partisekreteraren Sten Anderssons föredragning på partikongressen 1975, när han konstaterar att massmedierna fortfarande "i mycket stor utsträckning lyder under marknadsekonominas lagar". Han ser det intro-

ducerade presstödet som ”en stor seger för arbetarrörelsen – och pressfriheten”. Andersson poängterar vikten av ny kunskap och nya utredningar på massmedieområdet som särskilt ska följa den tekniska utvecklingen och han påtalar behovet av att ”partiet utformar en egen massmediapolitisk helhetssyn, som vi sedan kan använda som karta och kompass i en annars svärgenomtränglig massmediadjungel.”²⁸

I Anderssons anförande 1975 ryms därför några nya dimensioner i den socialdemokratiska massmediepolitiken. Genom hänvisningar till då moderna fenomen som kabelteve, kassett-teve och ”videogram” klargör Andersson att det sker en snabb teknisk utveckling på massmedieområdet, och att det därför finns skäl för politiken att noga följa denna utveckling genom regelbunden analys- och utredningsverksamhet. Om detta arbete ska utföras internt inom partiet, av utomstående experter eller inom ramen för akademisk forskning framgår dock inte.

Andersson påpekar vidare att de nya medierna inte bara innebär risker, utan också möjligheter när det gäller att fördjupa beslutsprocesserna i partiet och vara till opinionsmässig hjälp i valrörelserna. Fortfarande gäller att det socialdemokratiska partiet aktivt ska söka forma massmedier som uppfattas som samhällsnyttiga och pluralistiska. Men det pågår samtidigt en utveckling som skapar nya massmedier, som både kan vara ett hot och en tillgång för partiet, och som politiken kontinuerligt måste förhålla sig till.

Vid 1975 års kongress förekommer visserligen att antal motioner om att samhället helt ska ta över produktion och distribution av videogram eftersom dessa anats komma att exploateras av ”kommersiella intressen”. Krav ställs också på förbud att importera videogram. Dessa motioner avslås dock av partikongressen som i stället, i enlighet med partistyrelsens förslag och partiets nya linje, hänvisar till att partiets särskilda massmediagrupp ska ha frågorna ”under observation”.²⁹

På den socialdemokratiska partikongressen tre år senare, 1978, sker dock ett mer betydande genomslag för motioner som uppmärksammar hur *massmedieutvecklingen accelererar*, och att denna snabba utveckling också utgör ett hot mot partiets traditionella och ideologiskt grundade syn på massmedier och kultur. Utvecklingen är visserligen inte ”här ännu”, men den kommer, och då blir också konsekvenserna högst påtagliga, enligt motionären Maj-Britt Theorin som stöder sig på vetenskapliga belägg om medieutvecklingen. ”All forskning pekar på att med fler tv-kanaler kommer framförallt barnen att se än mer på tv. Man kommer att växla mellan olika kanaler, troligen med amerikansk influens. Att pas-

sivt skifta mellan sju kanaler Kojak kan knappast motsvara våra kulturpolitiska ambitioner och målsättningar.”³⁰

Theorin argumenterar i motionen och debatten särskilt emot den planeerade nordiska teve-satelliten, som enligt henne kommer att påverka det svenska samhällets och arbetarrörelsens mål negativt. Nu besvaras den här typen av motion, och andra på kongressen med liknande lydelser, med att partiets nytillsatta massmediagrupp ska studera motionerna och komma med uppslag. När det gäller den nordiska teve-satelliten avvisas den i praktiken av kongressen som föga fruktbar för det nordiska samarbetet. Socialdemokratin ska i stället komma att sätta större förhoppningar till det så kallade Tele-X-projektet några år senare.

Frånvaron av en enhetlig syn på mediepolitiken och medieutveckling inom Socialdemokraterna är inte enbart motståndarnas beskrivning – den kommer också från de egna leden. I en promemoria 1974 till statsrådet Carl Lidbom, som då leder en arbetsgrupp inom partiet om mediefrågor, pekar till exempel Harry Schein på detta problem. Han konstaterar att den socialdemokratiska politiken *inte* integrerar gamla och nya medier, trots att dessa påverkar varandra. I korthet, identifierar Schein två grundläggande problem med den socialdemokratiska synen på medierna:

För det första får vidtagna åtgärder ofta karaktären av brandkårsutryckningar och riskerar därmed få drag av improvisation. Ad hoc-besluten försvårar planeringen. Koncentrationen på akuta eller övermogna problem står i vägen för en nödvändig beredskap inför den snabba mediepolitiska utvecklingen. För det andra medför en sådan handläggning av mediepolitiska frågor svårigheter att styra dem utifrån en mediepolitisk helhetssyn. Splittringen resulterar möjligen i optimala lösningar av punktfrågor.³¹

Schein klagar i sin promemoria också över att de mediepolitiska åtgärderna ofta styrs med utgångspunkt från de olika massmediernas behov, men inte av deras funktion, det vill säga konsumenternas och samhällets behov.

De tre borgerliga partierna som kom till makten 1976 – och i varierande konstellationer behöll den i sex år – kan antas ha haft ett egenintresse av att forma sin egen mediepolitik så att den blev möjlig att kunna förverkliga i koalitionsregeringar. Ändå utmärks den borgerliga mediepolitiken under perioden i liten utsträckning av sådana hänsyn och försök till sammanjämkningar. Ett viktigt skäl var förstås det samarbete som

redan fanns i mediefrågorna mellan Centern och Socialdemokraterna kring presstödet, och som uppfattades som principiellt viktigt för båda parter. I flera centrala mediefrågor under sent 1970-tal syns således en klyfta mellan framförallt Centern å ena sidan och Folkpartiet och Moderaterna å den andra. När de tre partierna bildar regering tilläts dock inte de mediepolitiska frågorna att orsaka någon splittring. Till stor del föreföll de borgerliga partierna ha haft samma uppfattning som socialdemokratin om att mediepolitiken inte riktigt varit värd att ta öppen strid om. Delvis för att tveksamheten om mediepolitikens effektivitet gradvis ökade under denna tid, delvis för att mediefrågor nästan alltid ansågs vara av begränsat värde för att locka väljare.

De tre borgerliga partierna hade alla en ideologisk grundsyn som talade om vikten av näringsfrihet, fri konkurrens och marknadsanpassning. Samtidigt fanns skäl för alla partierna att något mer restriktivt se på medieföretagens villkor, och påtala deras särskilda sociala ansvar och samhällsroll när det gällde informationsförmedling, granskning och opinionsbildning. Det var mest tydligt hos Centern, som i också i sin värdering av public service, låg socialdemokratins linje nära. Etermedierna skulle enligt dessa båda partier företräda breda samhällsintressen, ha en folklig förankring och skyddas för ohämmad kommersialisering. Denna föreställning fanns också företrädd, möjligen något mindre markant, hos Folkpartiet där public service-idealet framförallt värnades som en nödvändig motvikt till kommersiella medier.

Hos Moderaterna var reservationerna mot marknadsvillkor på medieområdet minst utvecklade, men under perioden fanns ändå en viss kulturkonservativ strömning som varnade för effekterna av mindre lämpligt medieinnehåll om staten inte utövade en tydligare kontroll över medierna. Här återfanns till exempel krav på att lagstifta om ett ökat kristet programutbud. Generellt kan de borgerliga partiernas mediepolitik sägas varit baserad på ett slags blandekonomiskt ideal, om än med varierande tyngdpunkt vad avser medieformernas ägande och behovet av politisk styrning.³²

Efter 1980 **– den nedtonade massmedieforskningen**

1980-talet kan på flera sätt betraktas som mer mediepolitiskt dramatiskt än de två närmast föregående decennierna. Satellit- och kabelteve förändrar exempelvis spelplanen, och 1987 kan London-baserade TV3 som första

svenskspråkiga reklamkanal nå svenska hushåll – teknologi slår politik, konstaterar kanalens ägare Jan Stenbeck.³³ På dagspressområdet känns dock mönstren igen. De ekonomiska problemen för andratidningarna kvarstår och blir föremål för nya analyser. 1983 blir det följaktligen en femte pressutredning med Bo Präntare som ordförande och med massmedieekonomen Karl Erik Gustafsson som huvudsekreterare. Utredningen motiveras med den snabba försämringen av de svaga tidningarnas ekonomi, och statens ekonomiska ansvar för dagspresstruktur och bibehållen mångfald.

Den femte pressutredningen följs 1985 av en parlamentarisk kommitté, Dagstidningskommittén, som ska utvärdera effekter och erfarenheter av presstödet. I samband med att utredningen tillsätts, ställer sig kulturminister Bengt Göransson öppen för en prövning av om presstödsstrukturen är den optimala.³⁴ I betänkandet från kommittén understryks vikten av självständiga redaktionella produkter för att kunna garantera mångfald och bredd i nyhetsförmedling och opinionsbildning.³⁵ Internt inom det Socialdemokratiska partiet har massmediefrågorna nu också fått ökad betydelse. Vid partikongressen 1981 förs en omfattande debatt kring frågan, som delvis också blir en hård kritik av partistyrelsen och dess föredragande, kulturministern Bertil Zachrisson. Än en gång är det Maj-Britt Theorin som leder oppositionen i partiet. Hon menar att Socialdemokratins avsaknad av massmediepolitik kan göra hela frågan politiskt överspelad på kort tid med tanke på den snabba tekniska utvecklingen – partiet behöver mobiliseras för att komma till rätta med problemet. Theorin vill se ”en bred demokratisk diskussion i rådslagsform inom arbetarrörelsen om hur vi med gemensamma mänskliga resurser ska behärska den tekniska utvecklingen.”³⁶ Avsikten är att alla socialdemokratins föreningar och distrikt ska engageras i en bred massmediepolitisk förankringsprocess som slutligt enar partiet i denna fråga. Motionen besvaras av redaktionsutskottets ordförande Olof Palme som förklarar att partiorganisationen redan är hårt belastad av arbetsuppgifter. I stället ska partistyrelsen få ta ställning till om ett rådslag i denna fråga är lämpligt. Så blir också kongressens beslut.

Makten över massmediefrågan flyttas därmed in i en betydligt trängre, och mindre medieradikal, socialdemokratisk krets. Partiets syn på frågan förändras följaktligen. Den socialdemokratiska argumentationen börjar nu allt mer att kretsa kring de nya medier som antingen redan existerar – eller kan förväntas komma att göra det inom kort. Inom partiledningen

finns fortfarande en övertygelse om att massmedieutvecklingen kan vara både ett hot och en möjlighet, och att det gäller att noga följa utvecklingen i olika partiorgan och i särskilt tillsatta arbetsgrupper. Samtidigt finns en intern opposition av kulturradikala i minoritet i partiet som varnar för att denna mer avvaktande strategi är otillräcklig. Ett krav från dessa är att alla medlemmar i partiet integreras i processen, och diskuterar den *hotfulla medieutvecklingen*. Ett annat krav är att olika politiska metoder övervägs för att ta kontroll över den tekniska utvecklingen. Mediepolitiken behöver omformas och bli mer aktiv och verkningsfull för att kunna svara upp mot den nya tidens krav.

Möjligen är det korrekt att säga att massmediefrågorna på de socialdemokratiska kongresserna efter 1981 mer kommer att präglas av praktiska frågor, och då i synnerhet frågan om reklam i televisionen, antingen i Sveriges Television eller i en tredje, marksänd kommersiell tevekanal. Visserligen förekommer även i denna debatt stundtals mer ideologiska argument, men debatten är i huvudsak teknisk och gäller var reklamen ska få finnas och under vilka förutsättningar. Medieutvecklingen förefaller slutligt ha hunnit ikapp den klassiska socialdemokratiska argumentationen. Partiledningen kan med hänvisning till de nya medievillkoren därför styra undan de mest radikala interna kraven. När satellit-teve och kabelteve är mediala realiteter, och möjliga mediealternativ för många hushåll, övergår den socialdemokratiska debatten till mer pragmatiska perspektiv. Förhoppningarna om att på politisk väg kunna vända medieutvecklingen – eller för den delen styra den i en annan riktning – överges.

Det blir heller ingen grundlig omdaning av det svenska mediasystemet i samband med de borgerliga regeringarna. Mediepolitiken blir i stort den samma som under tidigare socialdemokratiska regeringar. Presstödet kvarstår, och utökas till och med något i strid mot Folkpartiets och Moderaternas uppfattning, detta tack vare Centrerns respekt för uppgörelsen med Socialdemokraterna om dagspressen och partiets ledande roll i dessa borgerliga koalitionsregeringar. Något systemskifte blir det inte utan snarare en borgerlig förvaltning av en socialdemokratisk mediepolitik.³⁷

Avslutning

– medieforskningens roll i svensk mediepolitik

Svensk mediepolitik har på högst olika sätt förhållit sig till den framväxande medieforskningen under perioden 1960 till 1980. I detta kapitel har

här särskilt studerats hur politiken sett på behovet av forskning kring massmedierna, argumenten för sådan forskning, och kopplingen till frågan om en politisk styrning av medieutvecklingen var möjlig – eller inte.

Under den första delen av den studerade tidsperioden är det uppenbart att det framförallt är andra akademiska discipliner, som statsvetenskap och ekonomisk historia, som får bidra till pågående utredningar på massmedieområdet. Med tiden definierar dock utredningarna i högre grad egna undersökningsfrågor och initierar egna delstudier. Forskningsbehovet får anses vara högt under denna tid, men metoderna för att inhämta kunskaper varierar. Det finns en allmänt utbredd enighet om att massmediernas betydelse i samhället växer och är värd att analysera från en rad olika utgångspunkter.

Det är inledningsvis ett övergripande, samhälleligt perspektiv som dominerar när problem och möjligheter med massmedierna ventileras. Nya kunskaper om massmedieanvändningen, mediernas roller och effekter och påverkan på publiken ses som nödvändiga för att politiskt skapa bästa möjliga förutsättningar för en god mediepolitik. Med tiden utvecklas emellertid ett allt större intresse för forskningsinsatser som är mer branschnära; i synnerhet gäller det former för stöd till dagspressen. Även sådana förslag diskuteras dock i ett sammanhang där massmediernas funktioner i demokratin står i centrum.

Politikens behov av massmedieforskning försvinner knappast efter 1980, men tar sig nya uttryck. Med den accelererande medieteknologin och avregleringar på medieområdet följer också en mer *pessimistisk* syn på frågan om mediepolitikens möjligheter att styra utvecklingen. Där förr det politiska systemet tog egna initiativ till forskning i syfte att forma en aktiv mediepolitik, blir de kommande decennierna präglade av att mediepolitiken mer passivt använder forskningen för att låta illustrera en medieutveckling som det politiska systemet i allt mindre grad förmår styra.

Denna förändring kan därför möjligen också i Sverige beskrivas som om medievetenskapens roll i de mediepolitiska beslutsprocesserna kommit att *marginaliseras* över tid. Om detta beror på att forskarnas övergripande eller ifrågasättande perspektiv har blivit överspelade av mer praktiska och specifika frågeställningar i utredningarna, eller på att forskarna inte längre kan antas erbjuda attraktiva och konstruktiva mediepolitiska lösningar kan diskuteras. Kanske handlar det dock ytterst om att moderna medieutredningar måste göras snabbt – och baseras på forskning som redan finns.

Noter

1. Dir. 2015: 26, *En mediepolitik för framtiden*. Kommittédirektiv.
2. Dir. 2011: 51, *Radio och tv i allmänhetens tjänst*. Kommittédirektiv; SOU 2012: 59, *Nya villkor för public service*.
3. Hilde Van den Bulck, "Towards a media policy process analysis model and its methodological implications", *Trends in communication policy research, new theories, methods & subjects*, red. Manuel Puppis & Natascha Just (Bristol: Intellect, 2012).
4. Des Freedman, *The politics of media policy* (Cambridge: Polity, 2008), 102.
5. Lars Furhoff, *Makten över journalistiken* (Stockholm: Natur och kultur, 1986); Monika Djerf Pierre & Lennart Weibull, *Spegla, granska, tolka: Aktualitetsjournalistik i svensk radio och TV under 1900-talet* (Stockholm: Prisma, 2001); Elin Gardeström, *Att fostra journalister: Journalistutbildningens formering i Sverige 1944–1970* (Göteborg: Daidalos, 2011).
6. Lars Nord, *Medier utan politik: En studie av de svenska riksdagspartiernas syn på press, radio och TV* (Stockholm: Santérus, 2008).
7. SOU 1965: 20, *Radions och televisionens framtid i Sverige. 1, Bakgrund och förutsättningar, programfrågor, organisations- och finansieringsfrågor*; SOU 1965:21, *Radions och televisionens framtid i Sverige. 2, Bildnings- och undervisningsverksamhet, forskningsfrågor*.
8. SOU 1965:21, 169.
9. Ibid., 133.
10. Ibid., 127.
11. Ibid., 128.
12. Nord.
13. Bo Präntare, "Oroväckande siffror i pionjärbete om dagspressens ekonomiska situation", *Journalisten*, april 1960.
14. SOU 1965:22, *Dagstidningarnas ekonomiska villkor*.
15. Lars Furhoff, *Tidningsdöden och dess bakgrund*. Bilaga 2 till SOU 1965:22.
16. SOU 1965:22, 128f.
17. Jämför Jörgen Westerståhl & Carl-Gunnar Jansson, *Politisk press: Studier till belysning av dagspressens politiska roll i Sverige* (Göteborg: Göteborgs Universitets årsskrift, 1958).
18. Furhoff, 1965.
19. SOU 1968:48, *Dagspressens situation: Betänkande*.
20. Ibid., 73.
21. SOU 1974:102, *Svensk press. 1, Presstödet och tidningskonkurrensen: En forskningsrapport*.
22. SOU 1975:79, *Svensk press. 4, Statlig presspolitik: Betänkande*, se avsnitt 12.3.
23. Ibid.
24. SOU 1980:32, *Stödet till dagspressen: Slutbetänkande*.
25. SOU 1973: 8, *Radio i utveckling*.

26. Stig Hadenius, *Kampen om monopolet: Sveriges radio och TV under 1900-talet* (Stockholm: Prisma, 1998), 231.
27. SAP:s kongresstryck, 1971, 1019–1020.
28. Föredragning av Sten Andersson, SAP:s kongress 1975: kongresstrycket, 227–231.
29. SAP:s kongress 1975: kongresstrycket, 238.
30. Inlägg av Maj-Britt Theorin; SAP:s kongress 1978: kongresstrycket, 1125.
31. Harry Schein PM till Carl Lidboms medicarbetsgrupp, 2 januari 1974, Harry Scheins personarkiv, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek. Vol 4:58 Mediepolitisk arbetsgrupp 1973–1974.
32. Nord, 2008.
33. Per Andersson, *Stenbeck: Ett reportage om det virtuella bruket* (Stockholm: Pan, 2002); Lars-Åke Engblom, & Nina Wormbs, *Radio och TV efter monopolet: En kamp om politik, pengar, publik och teknik* (Stockholm: Ekerlid, 2007); Nord.
34. Bengt Göransson, föredragning i mediefrågor vid socialdemokraternas partikongress 1984, protokoll A, 264.
35. SOU 1988:48, *Reformerat presstöd: Betänkande*.
36. Motion, SAP:s kongress 1981, kongresstrycket del A, 169.
37. Hadenius, 1998.

EFTERORD

Efterord

MATS HYVÖNEN, PELLE SNICKARS
& PER VESTERLUND

”Was waren Medien-Wissenschaften?”, frågade sig Claus Pias i en tysk forskningsantologi för några år sedan. Vad var egentligen medier för något – och hur studerades de? Frågan kan tyckas apart, men förefaller ha väckts genom digitaliseringens massiva förändring av medielandskapet, med den påföljande insikten om att mediehistoriens död *de facto* inträffat. I en tid när medier och deras specifika egenskaper alltmer försvann – för att återuppstå som datalogisk kod och innehåll – framstod titeln på Pias antologi som träffande: *Was waren Medien?*¹ Genom att löst anspela på Francis Fukuyamas idé om historiens slut, föreföll själva mediebegreppet ha förlorat sin betydelse i den digitala reproduktionens tidsålder. På samma sätt som Berlinmurens fall och kalla krigets slut korade den liberala kapitalismen till segrare – och gjorde endast en ideologisk hållning gångbar – höll nätets mediala konvergenskultur på att eliminera 1900-talets prunkande medielandskap. Det singulära *monomediet* internet blev ensamt kvar; medier var något *före* internet – och blev till något annat därefter.

Den här tanken var visserligen knappast ny – i en tysk kontext hade den lanserats av Friedrich Kittler redan ett kvartssekel tidigare.² Men från ett inomakademiskt och medievetenskapligt perspektiv framstod det för Pias som alltmer uppenbart att eftersom studieobjekten för medievetenskaperna så fullständigt ändrat karaktär, så borde även det akademiska studiet av dem förändras. Frågan var bara hur – och i vilken riktning. Pias frågeställning är på flera sätt analog med den vi använt oss av i den här boken: vad *var* mediestudier, varför och på vilket sätt uppkom de i Sverige? Boken har behandlat mediestudiets framväxt mellan cirka 1960 och 1980, och tagit fasta på hur ett medielandskap i förändring årtiondena efter andra världskriget genererade en omfattande diskursiv aktivitet och administrativ praktik inom medieoffentlighet, politik och akademi.

Massmedier tycktes skapa såväl löften som problem. Problem som det bland annat syntes vara vetenskapens uppgift att lösa – vilket banade väg för den heterogena verksamhet inom olika samhälleliga sfärer som kom att formera grunden till medieforskningen. Särskilt i en svensk kontext utmärks denna process av en stark tilltro till politiska lösningar, vilket exempelvis gjort att medievetenskap och det offentliga utredningsväsendet legat nära varandra.

Parallellerna till, såväl som skillnaderna från, dagens (minst lika föränderliga) medielandskap torde vara uppenbara för var och en. Om 1960-talets gryende svenska medieforskning drevs fram i en tidsanda – artikulerad i samhällsdebatt kring medier och i samhällsstyrning av medier i samverkan med akademi – är frågan hur det egentligen är ställt med den samtida medieforskningen; går den på samma sätt i takt med sin tid? Det här efterordet kan ses som en uppmaning att fundera i sådana banor. De *akademiexterna* krafterna bakom mediestudiets formering som diskuterats i denna bok har tveklöst förändrats. Mediebranschen har under det senaste årtiondet genomgått ett veritabelt stålbad med tydliga reminiscenser till den tidningsdöd som grasserade ett halvt sekel tidigare. På grund av svikande annonsintäkter har mediebranschen (minus public service) tvingats acceptera de grundläggande strukturella förändringar som digitaliseringen inneburit. Sedan en längre tid försöker tidningarna – uppdaterade till mediehushus – därför febrilt att hitta nya lösningar och locka kunder att betala *också* för digitalt publicistiskt innehåll. Som den här boken visat fanns det en tid när exempelvis journalistiken i sig utgjorde en så attraktiv och exklusiv produkt, att den både kunde säljas till mediekonsumenter *och* generera lukrativa reklamtyor i tidningarna. Den modellen är idag inte längre hållbar. Generellt faller mediebranschens blickar idag snarare på de stora it-giganternas sätt att tjäna pengar. Utöver annonsförmedling och nätverk blir det därför allt vanligare att medieföretag förlorar pengar på själva huvudverksamheten (publicistisk), medan andra verksamheter under den egna koncernens paraply (som bolån, jobb, pension eller väder) genererar intäkter. Såväl innehåll som annonser *anpassas* till individuella mottagare, allt till användares och annonsörers fromma. Därför blir det intressant för mediebolagen att äga allehanda plattformar på vilka konsumentbeteenden äger rum och kan kartläggas, och kanske rent av blir en ny slags vara att sälja. Där tidningarna nyss levde på att saluföra annonsplats, saluför mediehushuset nu högst specifik kunskap om sina användare. Och därför blir det också intressant för de

internetföretag som äger plattformarna att köpa upp eller liera sig med publicister. Det är i ljuset av denna diversifiering man bör förstå mediehusens satsningar inom till synes aparta verksamheter som exempelvis klickmaximerande sajter, åsiktsdriven tyck-journalistik eller webbteve.

Mediebranschen har emellertid också beklagat sig över att staten inte tar sitt ansvar för dessa genomgripande förändringar. Efter mycket om och men tillsatte Sveriges regering till slut våren 2015 en medieutredning (under ledning av Anette Novak) för att uppdatera landets mediepolitik. Förhoppningarna från en krisande mediebransch är stora, men det finns skäl att tro att inte heller mediepolitiken är vad den varit. Under den period som den här boken undersökt fanns en betydande tilltro till olika *nationella mediepolitiska instrument* – vilka idag genom såväl globalisering som digitalisering framstår som alltmer tandlösa. Icke desto mindre kan man i regeringens kommittédirektiv, "En mediepolitik för framtiden" läsa att medielandskapet är under stark förändring: "utvecklingen drivs hela tiden framåt av internationalisering och ny teknik. [Den] har lett fram till att medierna konvergerar, eller smälter samman, och skillnaden mellan t.ex. press och radio och tv blir därmed mindre tydlig. Konkurrensen ökar när nya aktörer med nya tjänster träder in på marknaden samtidigt som de befintliga aktörerna försöker möta utmaningarna." Utredningen har därför att analysera behovet av nya mediepolitiska insatser, framför allt eftersom det aviserats att presstödet i dess nuvarande form kommer att upphöra. Tanken är därför *änyo* "att lämna förslag till nya mediepolitiska verktyg".³

Till skillnad från tidigare medieutredningar – vilka som den här boken visat i hög grad fungerade som drivkrafter för mediestudiets formering i landet – ska det nya medieutredningen *inte* initiera eller bedriva någon forskning. I kommittédirektivet finns bara en enda (och komplett intetsägande) rad om medieforskning: "Det finns många aktörer både nationellt och internationellt som bedriver forskning och publicerar statistik med anknytning till mediemarknaden, medieutbud och medieanvändning."⁴ Visserligen ska medieutredningen publicera en forskningsantologi med drygt 30 kapitel, men *nyttan* av akademiska mediestudier liksom sådana studiers *relevans*, framstår i kommittédirektivet som begränsade. Som den här boken visat är det en betydande skillnad mot hur mediestudier tidigare uppfattades av såväl mediebransch som statsapparat. Där 1960-talets embryonala medieforskning kunde framstå som en central del i strategierna att parera dåtidens hot mot press och journalistik, kan

dagens medieforskning istället betraktas som försvarare av ett slags medie-offentlighet som mediebranschen själv alltmer ser sig tvungen att överge. Och där mediepolitiken och medieforskningen en gång syntes växelra varandra i utformningen av såväl administration som vetenskap, tycks tilltron till akademins relevans även i detta fält svikta.

Just medieutredare Novak frågade sig exempelvis i en debattartikel våren 2014 om dagens medieforskare ställer fel frågor: "medieforskningen behöver uppdateras: ställa nya frågor i det nya medielandskapet och få en mer tvärvetenskaplig approach." Samtidigt som utgivargruppen för Mittmedia några månader senare skarpt ifrågasatte en rapport från Södertörns högskola, "Landsbygd i medieskugga", och påtalade att "forskningen har stannat i det förflutna, medan branschen är stadd i snabb förändring". Sveriges Radios biträdande programdirektör Martin Jönsson har i flera sammanhang uttalat sig kritiskt om den samtida medieforskningen. Beträffande den forskarförfattade Demokratiutredningens rapport, "Demokratin och det förändrade medielandskapet" (2015) påpekade han elakt att "perspektivet på digitala/sociala medier i demokrati-rapporten är så trångsynt att man blir mörkrädd". Under sommaren 2015 anordnades till och med ett seminarium i Almedalen under rubriken, "Medieforskningen idag – vad saknas?".⁵ Som medieforskare kan man givetvis välja att strunta i den här typen av invändningar, men de visar att avgörande förändringar har ägt rum i relationerna mellan medieforskningen-politiken-branschen – det vill säga det sammanhang i vilket det akademiska mediastudiet formades. En slutsats av den här boken är därför att det – i jämförelse med den studerade perioden 1960 till 1980 – föreligger en *diskrepans* vad gäller det samtida mediastudiets koppling till och relevans för såväl mediebransch som mediepolitik.

En viktig bakgrund till detta bokprojekt är vår iakttagelse av mediastudiens paradoxalt dubbla förhållande till historien. Å ena sidan framstår – och framställs – ofta den instituerade medieforskningen som historieblind, blind för såväl sin egen historia som för mediernas föränderlighet och förgänglighet. Att medieforskare som framgått på några ställen i denna boks olika kapitel stundtals sökt definiera ut historiska perspektiv från medieforskningen bär här syn för sägen. Å andra sidan framstår mediastudier, som de bedrivits under mer än ett halvt sekel, idag alltmer som en del av historien. Dels i bemärkelsen att deras existens tycks så historiskt betingad av ett komplext och fascinerande samhälleligt sammanhang, dels då deras traditionellt sett mest primära studieobjekt – pressen, radion och

teven – obevekligen tillhör ett faktiskt då. Detta är alltså inte med nödvändighet en pejorativ uppfattning. I ljuset av samtidens mediala förändringar blir konturerna kring dåtidens mediastudier helt enkelt skarpare, både i positiv och negativ bemärkelse. Positivt i främst mediehistoriskt avseende där mediastudiets formering tydligt framträder som del av mediernas nationella historia, och där den typen av breda utblickar som den här boken anlagt komplicerar medieutvecklingen – snarare än att beskriva den i enkla och linjära termer. Negativt i den bemärkelsen att mediastudier generellt tycks behöva *återuppfinna* sig själva för att mer adekvat beskriva *både* samtidens mediala tendenser och mediernas historia i mer generella termer. Medielandskapets digitalisering har exempelvis accentuerat att mediehistoria inte längre bör vara en samling *mono-mediala* historier (med fokus på press, radio, teve eller film) som beskriver mediers utveckling linjärt. Snarare bör inter- och multimedialitet betonas, exempelvis med utgångspunkt i ett bredare mediebegrepp, fokus på mediers inbördes relationer eller på materiellt handfast mediering (snarare än svävande representationer). Den ambitionen fanns delvis redan hos Massmedieforskningsutredningen på 1970-talet, och den serie som den här boken publiceras i – Mediehistoriskt arkiv – har under snart ett decennium strävat efter att vara en plattform för just den typen av mediestudier.

Att mediastudiet genom digitaliseringen blivit *konkurrensutsatt* – såväl historiskt som i samtida bemärkelse – var också något som Claus Pias oroade sig över i sina funderingar kring vad medier var för något. Han har bland annat påpekat att mediastudier under 2000-talet generellt präglades av ett slags ”Krise des Erfolgs”, det vill säga en sorts ämnesmässig *framgångskris* som orsakats av att de flesta humanistiska och samhällsvetenskapliga discipliner alltmer ägnade sig åt medier – men på högst olika sätt.⁶ Stig Hadenius farhåga från 1976 om att *allt* till slut kan ”bli massmedieforskning” förefaller i så måtto ha besannats. Men frågan är om denna slags gränslöshet i så fall utgör ett (nytt) problem. En påtaglig effekt av förändringen – det vill säga, att medier *per se*, eller synsätten på dem ändrat karaktär – från ett akademiskt perspektiv, är att nya discipliner och forskningsfält uppstått. Fält som inte bara skiljer sig från de sätt som mediastudiet formerades inom (framför allt den bitvis dominanta samhällsvetenskapliga ramen), utan också från dess humanistiska varianter som exempelvis filmvetenskap. När ett medium kan beskrivas som ”algorithms + a data structure”⁷ blir både traditionella humanistiska och

samhällsvetenskapliga medieperspektiv i vissa avseenden obsoleta. Just fallet filmvetenskap kan exempelvis tyckas särskilt berört då dess kärna i den biografvisade långfilmen numer utgör en fullständig anomali i det audiovisuella medielandskap där all film i princip är digital, till och med den i arkiven. Samtidigt ger den filmvetenskapliga disciplinens tradition av fokus på innehåll, form och kontext ett visst skydd från hotande datering då den öppnar för historiska frågeställningar, och inte principiellt läser studiet av rörlig bild vid specifika tidsbundna – men förment tidlösa – perspektiv.

Den sedan länge tongivande medie- och kommunikationsvetenskapliga forskningen om medieanvändning med fokus på dagspress, radio och teve står ännu relativt stark i Sverige. Men i stort framstår de metoder som lanserades när mediastudiet formerades (åtminstone i dess mer samhällsvetenskapliga variant) som desamma. Medievanor studeras alltså med sedan länge etablerade analoga metoder, surveyundersökningar, enkäter, fokusgrupper och intervjuer. Årligen tas analog mediestatistik fram med metoder vars värde i relation till digitala mätmetoder kan diskuteras när det gäller att nå kunskap om medievanor. I en tid då *alla* digitala aktörer på fältet har mer detaljerad användardata än någonsin kan exempelvis självuppskattat mediebruk framstå som en daterad metod för att kvantifiera medieanvändning.⁸ Och om nu den digitala statistik som produceras, exempelvis det så kallade KIA-index, inte är tillförlitlig, ja då framstår det i så fall som än mer angeläget för en digitalt uppdaterad medieforskning att värdera existerande digital statistik, och själv (eller i samarbete) producera digital mediestatistik som forskare kan använda och lita på.

En avslutande rimlig tankefigur i den här boken om *Massmedieproblem* är följaktligen att relatera vår egen samtid till den mediehistoriska epok som primärt har undersökts i de olika kapitlen. Vissa frågeställningar med betydande genomslag i offentligheten – som dem kring demokrati och ”nyhetsundvikare” – har en slående likhet med den medieforskning som PUB ägnade sig åt i mitten av 1970-talet i det så kallade Informationsklyfteprojektet.

I medievetenskapens kärna finner vi ännu det starka intresset för metoder som central, metoder vars värde, åtminstone från avnämarnas perspektiv, i hög grad genererats av dess funktioner i ett samhällsbyggande vars ambitioner inte längre syns realistiska. Om avnämarna i det omgivande samhället kan – eller skulle kunna – få mer relevant data om

medier och medieanvändning från annat håll än från akademien, ja då ställs givetvis nya krav på medieforskningen. Krav som kan avse både metodutveckling och att utveckla nya intellektuellt hållbara sätt att analysera medier som kanske bättre passar med ett medielandskap som, på relativt kort tid, förändrats i grunden. Och om mediebransch och politik skulle kapitulera inför detta medielandskaps förändringar, om mediehus och samhällsförvaltning söker förhålla sig till förändringar snarare än delta i konstitueringen av dem, ställs än andra krav på medieforskningen. I annat fall finns risken att mediestudiet snart står inför andra, betydligt svårare *problem*.

Dagens medieforskning är synnerligen heterogen, det är viktigt att påminna om. Det finns därför all anledning att likaså påminna om att somliga medieforskare alls inte delar Claus Pias farhågor. Om den nationella medieforskningens formering mellan 1960 och 1980, som den här boken visar, delvis kan betraktas som en effekt av att politik och mediebransch ville ha adekvata underlag vad gällde frågor kring exempelvis mediepåverkan eller mediepublikers sammansättning, så förefaller varken politiken eller mediebranschen, om man lyssnar till kritiken, ha någon större användning av medieforskningens resultat idag. Det är att generalisera – men likväl är det bekymrande. Som den här boken visar formerades (och finansierades) mediestudier ur ett upplevt samhälleligt behov för ett halvt sekel sedan. Idag föreligger inte längre detta behov, och för att legitimera mediestudier och den egna verksamheten som medieforskare blir därför honnörsord om autonomi och fritt sökande efter ny kunskap viktigare än någonsin. I så måtto framstår det som något av en *mediehistoriens ironi* om sådana metoder (som i hög grad formerats som verktyg för samhällsbygget) nu börjar försvaras som en oantastlig del av ett fritt inomakademiskt kunskapssökande.

Att forskningen bör vara fri är en sak. Att (delar av) ett forskningsämne som medie- och kommunikationsvetenskap blir negligerat av den bransch man studerar är en annan. I en tid när hum-samforskning är forskningspolitiskt ifrågasatt kan det vara en problematisk hållning att ignorera kritiken. Hårdrar man resonemanget har de centrala avnämarna inte längre lika stor nytta av den akademiska medieforskningen vilket, inte minst givet den svenska medieforskningens förhistoria som skisserats i denna bok, kan innebära ett legitimitetsproblem. Frågan är också i vilken utsträckning *medieforskningens legitimitet* behöver vila på medieinstitutionell – snarare än på inomvetenskaplig – grund. Historia, estetik

och tolkning tycks under de decennier då ämnet MKV etablerades i Sverige varit konceptuella fält som många velat *exkludera* ur medieforskningen. De matchade inte den samhällsvetenskapliga tradition som dominerat ämnet, men samtidigt har ändå ämnets tvärvetenskapliga orientering gett utrymme för en rad mer humanistiskt orienterade perspektiv – som diskursanalys, antropologi eller retorik. Sådana synsätt har varit betydligt mindre känsliga för medielandskapets digitala och globala förändringar. Snarare tycks olika slags förändringar tvärtom kunnat ge dem ökad aktualitet. Antropologiska studier av medieanvändning – eller stil- och innehållsanalys av medieinnehåll – torde således ha en väl så tidlös förmåga att följa med i det digitaliserade medielandskapets förändringsprocesser som kvantitativa metoder.

Noter

1. Claus Pias, *Was waren Medien?* (Zürich: Diaphanes, 2011).
2. Friedrich Kittler, *Grammophon Film Typewriter* (Berlin: Brinkman & Bose, 1986).
3. För en vidare diskussion, se regeringens kommittédirektiv, ”En mediepolitik för framtiden” från den 5/3 2015 – <http://www.regeringen.se/contentassets/37c5138b3218403f8c31bbf1658c4e48/en-mediopolitik-for-framtiden-dir.-201526> (senast kontrollerad 15/8 2015).
4. Ibid.
5. Annette Novak, ”Ställer dagens medieforskare fel frågor?”, Sveriges Radio 5/5 2014 – <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=3938&artikel=5801410>; Mittmedias utgivargrupp, ”Lokalmedia lever i en verklighet långt ifrån forskarnas bild”, *Medievärlden* 8/12 2014 – <http://www.mediavarlden.se/diskussion/2014/12/sodertornsrapporten-missar-mycket>; Martin Jönsson, tweet 14/4 2015 – <https://twitter.com/mjsverigesradio/status/587858729552498688>; ”Medieforskningen idag – vad saknas?”, modererat av Brit Stakston, Almedalen 2/7 2015 – <http://hejdigitalt.23video.com/medieforskningen-idag-vad-saknas> (samtliga sajter senast kontrollerade 15/8 2015).
6. Pias, 15.
7. Lev Manovich, *Software takes command* (London: Bloomsbury, 2013).
8. Som inspel i diskussionen kring Novaks medieutredning skrev en av oss redaktörer (Snickars) i maj 2015 en debattartikel på Mittmedias kultursidor om hur enkätforskning inte alltid längre ger en adekvat bild av medieanvändning. Trots att artikeln uttryckligen *inte* hade för avsikt att vara ”inom-akademiskt kritisk” svarade *fem* MKV-professorer att de traditionella sätten att mäta mediebeteenden fortsatt var de som fungerade bäst. För en diskussion om denna medieforsknings-

debatt, vars fyra artiklar samtliga publicerades på Mittmedias kultursidor i ett tiotal regionala dagstidningar – samt på sajten helahalsingland.se, se Pelle Snickars, "Så trångsynt att man blir mörkrädd", 11/5 2015; Ulla Carlsson, Lars Nord, Jesper Strömbäck, Ingela Wadbring och Lennart Weibull, "Vi kan inte lita på maskinernas statistik", 31/5 2015; Gunnar Nygren, "Löst tyckande – inte fakta", 31/5 2015; Pelle Snickars, "Förakt för medieforskningen", 31/5 2015.

Litteratur

- Albinsson Bruhner, Göran, *Dagspressens politiska ekonomi* (Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och samhälle, 1998).
- Albinsson, Göran, *Svensk populärpress 1931–1961* (Stockholm: Industriens utbildningsinstitut, 1962).
- Ambjörnsson, Gunila, *Skräpkultur åt barnen* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1968).
- Andersson, Per, *Stenbeck: Ett reportage om det virtuella bruket* (Stockholm: PAN, 2002).
- Andrén, Carl-Gustaf, *Visioner, vägval och verkligheter: Svenska universitet och högskolor i utveckling efter 1940* (Lund: Nordic Academic Press, 2013).
- Andrä, Carl Göran, "Clio inför automationen", *Historisk Tidskrift*, 1966.
- Ang, Ien, *Desperately seeking the audience* (London: Routledge, 1991).
- Asp, Kent, *Mäktiga massmedier: Studier i politisk opinionsbildning* (Stockholm: Akademilitteratur, 1986).
- Assmann, Aleida, "Canon and Archive", *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook*, red. Astrid Erll & Ansgar Nünning (Berlin: Walter de Gruyter, 2008).
- Back, Rolf, & Lars-Gunnar Mattsson, red., *Människor och företag i kommunikations-samhället: Några bidrag till debatten om medinflytande, konsumentfrågor och företagsbeslut* (Stockholm: Prisma, 1971).
- Backberger, Barbro, *Det förkrympta kvinnoidealet* (Stockholm: Bonnier, 1966).
- Baude, Annika, "Könsroller i ungdomsböcker och massmedia: Diskussionsinlägg i anslutning till Rita Liljeströms uppsats", *Kynne eller kön: Om könsrollerna i det moderna samhället*, Per Holmberg m fl (Stockholm: Norstedts/PAN, 1966).
- Becker, Peter & William Clark, "Introduction", *Little tools of knowledge: Historical essays on academic and bureaucratic practices*, red. Peter Becker & William Clark (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001).
- Benjamin, Walter, *Bild och dialektik* (Staffanstorps: Bo Cavefors bokförlag, 1969).
- Benner, Mats & Sverker Sörlin, *Samverkansuppgiften i ett historiskt och institutionellt perspektiv* (Stockholm: Vinnova, 2015).
- Benner, Mats, *Forskning, samhälle och stat: En studie av nya forskningsområden och samhälleliga kunskapsnätverk* (Lund: University of Lund, Research Policy Institute, 1993).

- Bergquist, Mats & Bengt A. W. Johansson, "Statsvetenskapens metodologi – några synpunkter", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, nr 5, 1966.
- Biocca, Frank A., "The breakdown of the 'canonical' audience", *Communication Yearbook 11*, red. James A. Anderson (Newbury park: Sage, 1988).
- Björk, Lars-Eric & Jaak Savig, *Datorer – på våra villkor* (Stockholm: LiberLäromedel och Sveriges Radios förlag, 1975).
- Björk, Ragnar, "Hjärne-traditionen", *Historieskrivningen i Sverige*, red. Gunnar Artéus & Klas Åmark (Lund: Studentlitteratur, 2012).
- Björkman, Stig, "Jag kände aldrig Harry Schein", *Citizen Schein*, red. Lars Ilshammar, Pelle Snickars & Per Vesterlund (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2010).
- Björlin, Lars, "Ny kunskap", *Historisk Tidskrift*, 1972.
- Björnberg, Alf & Lars Lilliestam, *Schlagerns mystik: En analys av musiken i den svenska Eurovisionsschlageruttagningen 1980* (Göteborg: Musikvetenskapliga institutionen, 1980).
- Björnberg, Alf, *En liten sång som alla andra: Melodifestivalen 1959–1983* (Göteborg: Musikvetenskapliga institutionen, 1987).
- Block, Eva, *Amerikabilden i svensk dagspress 1948–1968* (Lund: Liber Läromedel/Gleerup, 1976).
- Block, Eva, *Kodschema och registreringar till Amerikabilden i svensk press 1948–1968* (Lund: Liber Läromedel/Gleerup, 1976).
- Blumler, Jay G., "Vulnerable values at stake", *Television and the public interest: Vulnerable values in West European broadcasting*, red. Stig Hadenius & Jay G. Blumler (London: Sage, 1992).
- Boalt, Gunnar, *Masskommunikation: Forskningsmetoder och resultat* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1965).
- Boethius, Ulf, *När Nick Carter drevs på flykten: Kampen mot "smutslitteraturen" i Sverige 1908–1909* (Stockholm: Gidlund, 1989).
- Bolin, Göran & Michael Forsman, "Från filantropi till akademi: Det svenska filmvetandets framväxt och formationer", *Nordicom Information*, nr 1–2, 1998.
- Bolin, Göran & Michael Forsman, "Medien- und kommunikationswissenschaft in Schweden: Zergliederung oder ko-existenz?", *Montage*, nr 1, 2000.
- Bolin, Göran och Michael Forsman, "Ett kritiskt tillstånd: Det svenska filmvetandets framväxt och formationer", *Filmhäftet*, nr 96, 1996.
- Bolin, Göran och Michael Forsman, "Ett kritiskt tillstånd: Det svenska filmvetandets framväxt och formationer", *Filmhäftet*, nr 99–100, 1997.
- Bolin, Göran och Michael Forsman, "Film studies in Sweden: cinema arts and back again?", *Screen*, nr 3, 1996.
- Bolin, Göran och Michael Forsman, "Remapping: Another look at cinema studies in Sweden", *Screen*, nr 2, 1997.
- Bolin, Göran, "Medieforskning mellan kultur och samhälle: För en integrativ medievetenskap", *Mångfald i medieforskningen: Symposium, Malmö högskola 24–25 april*, red. Ulla Carlsson (Göteborg: Nordicom, 2003).

- Bondebjerg, Ib & Ulla Bondebjerg, *Medier og samfund* (Copenhagen: Borgen, 1990).
- Bondebjerg, Ib, "Opbruddet fra monopolkulturen: En institutions- og program-historisk analyse af dansk tv", *Sekvens: Filmvidenskabelig årbog* (København: Københavns universitet, 1989)
- Boorstin, Daniel J., *Skenbilden: Vad som hänt med drömmen om Amerika* (Stockholm: Norstedts, 1968).
- Bounds, Philip & Mala Jagmohan, *Recharting media studies: Essays on neglected media critics* (Oxford: Peter Lang, 2008).
- Boyd, Danah & Kate Crawford, "Critical questions for big data: Provocations for a cultural, technological, and scholarly phenomenon", *Information, communication & society*, vol. 15, nr 5, 2012.
- Brante, Thomas, *Vetenskapens struktur och förändring* (Lund: Doxa, 1981).
- Broman, Sven, red., *Vårt behov av press, radio och TV: Reflexioner kring en undersökning* (Stockholm: Svenska Tidningsutgivareföreningen, 1968).
- Bull, Edvard, "Den moderne pressen som historisk kilde", *Scandia*, nr 1, 1929.
- Carlsson, Anders och Jan Ling (red.), *Nordisk musik och musikvetenskap under 1970-talet: En kongressrapport* (Göteborg: Musikvetenskapliga institutionen, 1980).
- Carlsson, Ulla, "Masskommunikationsforskning i Sverige: En översikt", *Masskommunikation och kultur: Symposium 4-6 maj 1987*, red. Ulla Carlsson (Göteborg: Nordicom, 1988).
- Carlsson, Ulla, "Media and mass communication research: Past, present and future: Reflections from a nordic horizon", *Media, structures and practices: As time goes by...: studies and reflections from a Scandinavian horizon*, red. Ulla Carlsson & Knut Helland (Göteborg: Nordicom, 2007).
- Carlsson, Ulla, "NordMedia: A vital venue, then as now: Reflections on media research 1973-2013", *Nordicom Review*, vol. 35, 2014.
- Carlsson, Ulla, Cecilia von Feilitzen, Johan Fornäs, Tove Holmqvist, Sven Ross & Hans Strand, red., *Kommunikationens korsningar: Möten mellan olika traditioner och perspektiv i medieforskningen* (Göteborg: Nordicom-Sverige, 1994).
- Carlsson, Ulla, red., *Mångfald i medieforskningen: Symposium, Malmö högskola 24-25 april* (Göteborg: Nordicom, 2003).
- Cashmore, Ellis, *Celebrity culture* (London och New York: Routledge, 2014).
- Castells, Manuel, *Communication power* (Oxford: Oxford University Press, 2009)
- Castells, Manuel, *Networks of outrage and hope: Social movements in the internet age* (Cambridge: Polity Press, 2012).
- Cerha, Jarko, *Selective mass communication* (Umeå: Umeå universitet, 1967).
- Collins, Richard, "Ises' and 'oughts': Public service broadcasting in Europe", *The television studies reader*, red. Robert Clyde Allen & Annette Hill (New York: Routledge, 2004).
- Cooper, Geoff, "A disciplinary matter: Critical sociology, academic governance and interdisciplinarity", *Sociology*, nr 47, 2012.

- Cronholm, Margareta, Lilian Nowak, Birgitta Höijer, Ulla B. Abrahamsson, Ingegerd Rydin & Ingela Schyller, "I allmänhetens tjänst: Ett kvartssekel med publik- och programforskningen vid Sveriges Radio", *Medie-Sverige: Statistik och analys*, red. Magnus Anshelm & Ulla Carlsson (Göteborg: Nordicom-Sverige, 1993).
- Dahlbom, Bo, "Introduction", *Essays on infology: Summing up and planning for the future*, red. Börje Langefors (Göteborg: Göteborg Studies in Information Systems, 1993).
- Dahlström, Edmund & Gösta Carlsson, red., *Svensk samhällsstruktur i sociologisk belysning* (Stockholm: Svenska bokförlaget, 1965).
- Daston, Lorraine, "Taking Note(s)", *Isis*, nr 3, 2004.
- Datorn och du* (Uppsala: Brombergs förlag, 1978).
- Dir. 2011: 51, *Radio och tv i allmänhetens tjänst*. Kommittédirektiv.
- Dir. 2015: 26, *En mediepolitik för framtiden*. Kommittédirektiv.
- Djerf Pierre, Monika & Lennart Weibull, *Spegla, granska, tolka: Aktualitetsjournalistik i svensk radio och tv under 1900-talet* (Stockholm: Prisma, 2001).
- Djerf-Pierre, Monika & Jenny Wiik, "Journalistiken och journalisterna", *Medierna och demokratin*, red. Lars Nord & Jesper Strömbäck (Lund: Studentlitteratur, 2012).
- Docherty, Peter, *Att etablera facklig forskning: Om samspelet fack-företag-forskare inför projektet "Datorisering av tjänstemännens arbete"* (Stockholm: Arbetarskyddsfonden, 1979).
- Ds U 1976:14, *Dagspress på mikrofilm: Filmning – arkivering – läsning: Tidningsfilmningskommitténs andra rapport*.
- Ds U 1976:15, *Massmedieforskning i Sverige*.
- Edin, Anna, *Den föreställda publiken: Programpolitik, publikbilder och tilltalsformer i svensk public service-television* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2000).
- Edin, Anna, "I takt med tiden: Om tv-tablån som mediehistorisk text", *Svensk television: En mediehistoria*, red. Anna Edin & Per Vesterlund (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008).
- Ekecrantz, Jan & Tom Olsson, *Det redigerade samhället: Om journalistikens, beskrivningsmaktens och det informerade förnufts historia* (Stockholm: Carlsson, 1994).
- Ekecrantz, Jan, "Collective textual action", *Nordicom Review*, nr 2, 1997.
- Ekecrantz, Jan, "Media and communication studies going global", *Nordicom Review*, Jubilee Issue 2007.
- Ekecrantz, Jan, "Media, communication and social critique", *Nordicom Review*, nr 1, 1998.
- Ekecrantz, Jan, *Makten och informationen* (Lund: Studentlitteratur, 1975).
- Ekman, Stig, "Projektet 'Sverige under andra världskriget'", *Projekt och perspektiv: Rapport från Gunnar T Westins jubileumsseminarium* (Stockholm: Almqvist & Wiksell international, 1979).
- Ekman, Stig, "Sverige under andra världskriget: Presentation av ett forskningsprojekt", *Historisk Tidskrift*, 1970.

- Engblom, Lars-Åke, "Tidningar dör men pressen lever", *Den svenska pressens historia. 4, Bland andra massmedier (efter 1945)*, red. Engblom, Gustafsson & Rydén (Stockholm: Ekerlid, 2002).
- Engblom, Lars-Åke, & Nina Wormbs, *Radio och TV efter monopolet: En kamp om politik, pengar, publik och teknik* (Stockholm: Ekerlid, 2007).
- Engblom, Lars-Åke, *Radio- och TV-folket: Rekryteringen av programmedarbetare till radion och televisionen i Sverige 1925–1995* (Stockholm: Rabén Prisma, 1998).
- Enzensberger, Hans Magnus, *Avantgardets dilemma* (Stockholm: Bonniers, 1964).
- Ericson, Staffan, *Kort lägesbeskrivning: Ämnets utveckling* (Stockholm: Vetenskapsrådet, 2014): http://www.vr.se/download/18.99b1fc2149c1bee1a3de24/1416302189832/Medie+och+kommunikationsvetenskap_Ericson.pdf (senast kontrollerad 15/8 2015)
- Erik Norberg, *Mellan tiden och evigheten: Riksarkivet 1846–1991* (Stockholm: Riksarkivet, 2007).
- Facklig datapolitik: Rapport från LOS dataråd* (Stockholm: Landsorganisationen/Tidens förlag, 1981).
- Falkheimer, Jesper, "Jag tänker kommunikation, alltså är jag", *Mångfald i medieforskningen: Symposium, Malmö högskola 24–25 april*, red. Ulla Carlsson (Göteborg: Nordicom, 2003).
- von Feilitzen, Cecilia, "Den kulturella vändningen – och sedan...?: Om tvärvetenskap i medieforskningen", *Kommunikationens korsningar: Möten mellan olika traditioner och perspektiv i medieforskningen*, red. Ulla Carlsson, Cecilia von Feilitzen, Johan Fornäs, Tove Holmqvist, Sven Ross & Hans Strand (Göteborg: Nordicom-Sverige, 1994).
- Fjæstad, Björn & Kjell Nowak, *Massmedia och företagen* (Stockholm: EFI, 1972)
- Fjæstad, Björn, *Hallå, hallå! Rapport från ett symposium om telekommunikationernas samhällsroll* (Stockholm: Riksbankens Jubileumsfond, 1977).
- Fjæstad, Björn, red., *Dialog: Ett meningsutbyte om kommunikationsteknologi och demokrati mellan Lennart Larsson & Lennart Weibull och företrädare för politiska partier, fackförbund, intresseorganisationer, massmedier, universitet och högskolor, departement, affärsverk, sjukhus, forskningsråd, museer, handel och industri* (Stockholm: Riksbankens Jubileumsfond 1978).
- Fjæstad, Björn, red., *Planera numera* (Stockholm: Riksbankens Jubileumsfond, 1979).
- Fleischer, Rasmus, *Musikens politiska ekonomi: Lagstiftningen, ljudmedierna och försvaret av den levande musiken, 1925–2000* (Stockholm: Ink bokförlag, 2012).
- Fornäs, Johan, *Tältprojektet: Musikteater som manifestation* (Stockholm: Symposion, 1985).
- Forser, Thomas & Ingvar Johansson, "Vänsterns år", *Efter arbetet: Studier i svensk fritid*, red. Peder Aléx & Jonny Helm (Lund: Studentlitteratur, 2000).
- Forskning – en fråga för fackföreningsrörelsen: Ett diskussionsunderlag* (Stockholm: LO, 1978).

- Foucault, Michel, *Diskursens ordning: Installationsföreläsning vid Collège de France den 2 december 1970* (Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1993).
- Freedman, Des, *The politics of media policy* (Cambridge: Polity, 2008).
- Freese, Jan, *Ger datalagen dig något skydd?* (Lund: Studentlitteratur, 1979).
- Frenander, Anders, "Kulturpolitikens långa våg", *KulturSverige 2009: Problemanalys och kulturstatistik*, red. Svante Beckman & Sten Månsson, (Linköping: Sörllins förlag, 2008).
- Frenander, Anders, *Kulturen som kulturpolitikens stora problem: Diskussionen om svensk kulturpolitik fram till 2010* (Möklinta: Gidlund, 2014).
- Friedan, Betty, *Den feminina mystiken* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1968).
- Fröberg, Johan, Lars Geschwind & Carl Sundström, red., *Att utvärdera tvärvetenskap: Reflektioner utifrån Högskoleverkets utvärderingar 2001–2005* (Stockholm: Högskoleverket, 2007).
- Furhammar, Leif & Folke Isaksson, *Politik och film* (Stockholm: PAN/Norstedts, 1968).
- Furhammar, Leif & Gösta Ohlsson, "Filmkunskap som upplevelsekunskap", *Bild+Ljud, tidskrift för film, television och AV-teknik*, nr 6, 1966.
- Furhammar, Leif, "Film", *Ergo*, nr 11, 1960.
- Furhammar, Leif, "Regissörsskola? Filmakademi", *Filmrutan*, nr 4, 1960.
- Furhammar, Leif, *Fem essäer om film* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1964).
- Furhammar, Leif, *Filmen i Sverige* (Höganäs: Wiken, 1991).
- Furhammar, Leif, *Filmpåverkan: Socialpsykologiska uppsatser* (Stockholm: Norstedt & Söner, 1965).
- Furhammar, Leif, *Från skapelsen till Edvard Persson: "Fem essäer om film" omarbetade och ytterligare tre* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1970).
- Furhammar, Leif, *Med tv i verkligheten: Sveriges television och de dokumentära genererna* (Stockholm: Stiftelsen Etermedierna i Sverige, 1995).
- Furhoff, Lars & Hans Hederberg, *Dagspressen i Sverige* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1965).
- Furhoff, Lars, *Makten över journalistiken* (Stockholm: Natur och Kultur, 1986).
- Furhoff, Lars, *Makten över medierna* (Stockholm: Cavefors, 1974).
- Furhoff, Lars, *Pressens förräderi: Om tredje statsmakten i landsorten* (Stockholm: Bonnier, 1963).
- Gardeström, Elin, *Att fostra journalister: Journalistutbildningens formering i Sverige 1944–1970* (Göteborg: Daidalos, 2011).
- Giddens, Anthony, *Modernity and self-identity: Self and society in late modern age* (Stanford: Stanford University Press, 1991).
- Gitelman, Lisa, *Paper Knowledge: Toward a media history of documents* (Durham: Duke University Press, 2014).
- Gustafsson, Tommy & Klara Arnberg, *Moralpanik och lågkultur: Genus- och mediehistoriska analyser 1900–2012* (Stockholm: Atlas, 2013).
- Guyard, Carina, "Didaktikens anpassning till en förändrad verklighet: Om seminarier och medieteknik", *Tradition och praxis i högre utbildning: Tolv ämnesdidak-*

- tiska studier*, red. Anders Burman & Johan Rönby (Huddinge: Södertörns högskola, 2010).
- Göransson, Anita, "Fältet, strategierna och framtiden", *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr 3-4, 1989.
- Habermas, Jürgen, *Knowledge and human interests* (Cambridge: Polity, 1987).
- Hadenius, Stig & Lennart Weibull, *Massmedier: En bok om press, radio och TV*, 4 uppl. (Bonniers, Stockholm 1989).
- Hadenius, Stig & Lennart Weibull, *Press, radio, tv: En bok om massmedia i dagens samhälle* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1970).
- Hadenius, Stig, "En kvantitativ innehållsanalys av dagspressen: Teknik och användning i modern historisk forskning", *Opinion och opinionsbildning som historiska forskningsobjekt: Föredrag vid Nordiska fackkonferensen för historisk metodlära på Hässelby slott 4-6 maj 1967* (Oslo: Universitetsforl., 1968).
- Hadenius, Stig, "Partiers beslutsprocess och tjänstepensionsfrågan", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, nr 4, 1965.
- Hadenius, Stig, *Kampen om monopolet: Sveriges radio och TV under 1900-talet* (Stockholm: Prisma, 1998).
- Hadenius, Stig, Lennart Weibull & Ingela Wadbring, *Massmedier: Press, radio och tv i den digitala tidsåldern* (Stockholm: Ekerlid, 2011).
- Hadenius, Stig, Lennart Weibull & Jan-Olof Seveborg, *Partipress: Socialdemokratisk press och presspolitik 1910-1920* (Halmstad: Rabén & Sjögren, 1970).
- Hadenius, Stig, Lennart Weibull & Jan-Olof Seveborg, *Socialdemokratisk press och presspolitik 1899-1909* (Stockholm: Tiden, 1968).
- Hadenius, Stig, *Nyheter från TT: Studier i 50 års nyhetsförmedling* (Stockholm: Bonnier, 1971).
- Hall, Stuart, "The emergence of cultural studies and the crisis of the humanities", *October*, vol. 53, 1990.
- Hallingberg Gunnar, *Massmediekunskap* (Lund: Gleerup, 1973).
- Hallingberg, Gunnar, "Svensk massmedieforskning: Ett humanistiskt perspektiv", *Mediaforskning: Kommunikasjon og samfunnsansvar: Rapport fra en nordisk konferanse i Oslo, 18.-21. juni 1973* (Oslo: Universitetet i Oslo, 1973).
- Hallingberg, Gunnar, *Radiodramat: Svensk hörspelsdiktning - bakgrund, utveckling och formvärld* (Stockholm: Sveriges Radio, 1967).
- Hallingberg, Gunnar, *Radioteater i 40 år* (Stockholm: Sveriges Radio, 1965).
- Hanson, Håkan, *Anders Persson har vrickat foten: En debattbok om bygdejournalistik och returinformation i landsortspressen* (Uppsala: Verdandi, 1968).
- Harding, Tobias, "Var finns den statliga kulturpolitiken? Inte bara på kulturdepartementet", *Arkitekter på armlängds avstånd? Att studera kulturpolitik*, red. Anders Frenander (Borås: Institutionen Biblioteks- och informationsvetenskap, Högskolan i Borås, 2011).
- Harry Schein: *En viss tendens i svensk filmpolitik*, filmfront-70/Arbetsgruppen för kritiska filmstudier i Uppsala, 1970.

- Hassner, Rune, *Bilder för miljoner: Pressfotografi och bildreportage under 100 år* (Malmö: Malmö konsthall, 1977).
- Hederberg, Hans, *Press på villovägar: Dokument och förslag* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1969).
- Hedlund, Ragnar, *Så drabbar oss reklamen!* (Stockholm: Natur och kultur, 1969).
- te Heesen, Anke, *The newspaper clipping: A modern paper object* (Manchester: Manchester University Press, 2014).
- Hellmark, Christer, Bernt Lindberg & Karl-Ola Nilsson, *Ni har väl läst tidningen idag? En kritisk analys av nyhetsförmedlingens innehåll och syften* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1969).
- Hermansson, Bengt, "Pressdebatten om biskopsval 1950-1963", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, nr 5, 1965.
- Hessler, Carl Arvid, "Ett politiskt klipparkiv", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, nr 1, 1951.
- Hessler, Carl Arvid, *Statskyrkodebatten* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1964).
- Himmelstrand, Ulf, *Världen, Nigeria och Biafra: Sanningen som kom bort* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1969).
- Hirdman, Yvonne, *Genus: Om det stabila föränderliga former* (Malmö: Liber, Malmö, 2001).
- Hjelte, Roland, Lasse Krantz & Carl Torell, *Tre på tv ser på tv: Ett inlägg om programpolitiken inför TV2* (Göteborg: Zinderman, 1968).
- Holm, Lennart, *Strategi för kultur* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1964/1971).
- Holmlöv, Per Gunnar & Kjell Nowak, *Kontaktmönster bland svenska masskommunikationsforskare: En förstudie* (Stockholm: EFI, 1980).
- Horkheimer, Max, *Traditionelle und kritische theorie* (Stuttgart: Fischer, 1992).
- Hovland, Carl I., Irving L. Janis & Harold H. Kelley, *Communication and persuasion: Psychological studies of opinion change* (New Haven: Yale University Press, 1953).
- Hultén, Olof & Lennart Weibull, "Mass communication research in Sweden", *Current theories in Scandinavian mass communication research*, red. Mie Berg & Jan Ekecrantz (Grenaa: GMT, 1977).
- Hultqvist, Per, "Nya former för metodutbildningen i Göteborg", *Historisk Tidskrift*, 1969.
- Hård af Segerstad, Thomas, *Dagspressens bildbruk: En funktionsanalys av bildbruket i svenska dagstidningar 1900-1970* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1974).
- Häggqvist, Björn & Harry Schein, *Kulturattityder: En opinionsundersökning* (Stockholm: PAN/Norstedts, 1967).
- Häggström, Nils, "Libanonkrisen i svensk debatt sommaren, 1958", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, nr 2-3, 1963.
- Högskoleverket, *Utvärdering av medie- och kommunikationsvetenskapliga utbildningar vid svenska universitet och högskolor* (Stockholm: Högskoleverket, 2001).
- Höijer, Birgitta, "Mångfald i medieforskningen", *Mångfald i medieforskningen: Symposium, Malmö högskola 24-25 april 2002*, red. Ulla Carlsson (Göteborg: Nordicom-Sverige, 2003).

- Höijer, Birgitta, red., *Informationsklyftorna: En utmaning för etermedierna* (Stockholm: Sveriges radio, Publik- och programforskningsavdelningen, 1976).
- Höjer, Torvald, "Den internationella kongressen för historiska vetenskaper i Berlin 1908", *Historisk Tidskrift*, 1908.
- Höjer, Torvald, "Till frågan om den nyaste historiens källor: Några metodologiskt-kritiska anmärkningar", *Historisk Tidskrift*, 1938.
- Ingvarsson, Jonas, *En besynnerlig gemenskap: Teknologins gestalter i svensk prosa 1965–70* (Göteborg: Daidalos, 2003).
- Instant world: A report on telecommunications in Canada* (Ottawa: Information Canada, 1971).
- International commission for the study of communication problems, *Many voices, one world: Communication and society, today and tomorrow: Towards a new more just and more efficient world information and communication order* (London: Kogan Page, 1980).
- Ivre, Ivar, *Tvivelstrutan: 15 år med TV* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1969).
- Jacobsson, Bengt, *Kulturpolitik: Styrning på avstånd* (Lund: Studentlitteratur, 2014).
- Jansson, André, "Tids nog märker man att man vill göra något eget: Om forskares självförverkligande och fältets förvandling", *Mångfald i medieforskningen: Symposium, Malmö högskola 24–25 april*, red. Ulla Carlsson (Göteborg: Nordicom, 2003).
- Jarlbrink, Johan, "Historien i tidningsklipp – tidningsklipp i historien: Klipp i arkiv, dagbok och bokfilm", *Historisk tidskrift*, 2010.
- Jarlbrink, Johan, "Tidningen som läsning, papper och skräp", *Läsning*, red. Jenny Björkman & Björn Fjæstad (Göteborg: Makadam, 2013).
- Jockers, Matthew, *Macroanalysis: Digital methods & literary history* (Urbana: University of Illinois Press, 2013).
- Johannesson Lena, *Den massproducerade bilden: Ur bildindustrialismens historia* (Stockholm: AWE/Geber, 1978).
- Johannesson, Lena, *Xylografi och pressbild: Bidrag till trägravvyrens och den svenska bildjournalistikens historia* (Stockholm: Nordiska museet, 1982).
- Johansson, Alf, *Finlands sak: Svensk politik och opinion under vinterkriget 1939–1940* (Stockholm: Allmänna förlaget, 1973).
- Johansson, P.-O, *Pressetik i upplösning: "Södertäljemannen"* (Uppsala: Verdandi, 1972).
- Jolin, Christopher, *Vänstervridningen* (Malmö: Vox/Bernce, 1972).
- Jonsson, Sverker, *Bland gnetar och rödhättor: Den socialistiska vänsterns press 1965–2000* (Göteborg: Nordicom-Sverige, 2002).
- Järpvall, Charlie, "En länk i enhetlighetens kedja: Blanketter i kontorets pappersmaskineri", *Mediehistoriska vändningar*, red. Marie Cronqvist, Johan Jarlbrink & Patrik Lundell, (Lund: Lunds universitet, 2014).
- Jönsson, Anna Maria, "Mångfaldens välsignelse och förbannelse", *Mångfald i medieforskningen: Symposium, Malmö högskola 24–25 april*, Ulla Carlsson (Göteborg: Nordicom-Sverige, 2003).

- Kalman, Hildur, "Tvärvetenskap: Möjlighet och begränsning för feministisk forskning", *Häften för kritiska studier*, nr 3, 1996.
- Katz, Elihu & Paul F. Lazarsfeld, *Personal influence: The part played by people in the flow of mass communications* (New York: Columbia university, 1964).
- Katz, Elihu, "Communicatiuon research since Lazarsfeld", *Public Opinion Quarterly*, vol. 51, 1987.
- Key, Emil, *Försök till den svenska tidningspressens historia* (Stockholm: Bonnier, 1883).
- Kihlberg, Mats & Gunnel Höijer, "Pressdebatten kring den svenska hjälpen till mindre utvecklade länder under 1950-talet", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, nr 4, 1960.
- Kittler, Friedrich, *Grammophon film typewriter* (Berlin: Brinkman & Bose, 1986).
- Klapper, Joseph T., *The effects of mass communication* (New York: Free Press, 1960).
- Kleberg, Madeleine, "Medieforskningens känsla för kön", *Mediers känsla för kön: Feministisk medieforskning*, red. Anja Hirdman & Madeleine Kleberg, (Göteborg: Nordicom, 2015).
- Kleberg, Madeleine, *Genusperspektiv på medie- och kommunikationsvetenskap* (Stockholm: Högskoleverket i samarbete med Nationella sekretariatet för genusforskning, 2006).
- Klockar Linder, My, *Kulturpolitik: Formeringen av en modern kategori* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2014).
- Konflikter och massmedia: Nordisk konferens om konflikt- och massmediaforskning: Historiska institutionen, Lunds universitet, den 6-7 april 1973* (Lund: Lunds universitet, 1973).
- Krajewski, Markus, *Paper machines: About cards & catalogs, 1548-1929* (Cambridge Mass.: MIT Press, 2011).
- Krantz, Lars, *Så ser vi på TV* (Stockholm: Tiden, 1974).
- Kristiansson, Lars, *Datorer, modeller, verklighet* (Norrköping: Förlagsgruppen, 1982).
- von Krogh, Torbjörn & Göran Svensson, "Medieetik, mediekritik och ansvar", *Handbok i journalistikforskning*, red. Michael Karlsson & Jesper Strömbäck (Lund: Studentlitteratur, 2015).
- von Krogh, Torbjörn, *Understanding media accountability: Media accountability in relation to media criticism and media governance in Sweden 1940-2010* (Sundsvall: Mittuniversitetet, 2012).
- Kronvall, Kai, *Massmedieforskning i Sverige: Rapport från Massmedieforskningsutredningen* (Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förlaget, 1976).
- Laclau, Ernesto & Chantal Mouffe, *Hegemony & socialist strategy* (London: Verso, 1985).
- Lagerkvist, Amanda, "Fler mediehistorier! Att värna medie- och kommunikationsvetenskapens privilegierade position", *Mångfald i medieforskningen: Symposium, Malmö högskola 24-25 april*, red. Ulla Carlsson (Göteborg: Nordicom-Sverige, 2003).
- Lagerlöf, Karl Erik, *Strömkantringens år och andra essäer om den nya litteraturen* (Stockholm: PAN/Norstedts, 1975).

- Langefors, Börje, *System för företagsstyrning* (Lund: Studentlitteratur, 1968).
- Langefors, Börje, *Theoretical analysis of informations systems* (Lund: Studentlitteratur, 1966).
- Larsson, Leif, "Fem föränderliga år", *Arkivet för ljud och bild: De fem första åren 1979–1983* (Stockholm, 1983).
- Latour, Bruno, "Visualization and cognition: Thinking with eyes and hands", *Knowledge and society: Studies in the sociology of culture past and present*, vol. 6, red. Henrika Kuklick & Elizabeth Long (Greenwich, Connecticut: JAI Press, 1986).
- Leschke, Rainer, "Medienwissenschaften und ihre geschichte", *Handbuch medienwissenschaft*, red. Jens Schröter (Stuttgart: Metzler Verlag, 2014).
- Lewin, Leif, "Historiens mening", *Festskrift till professor skytteanus Carl Arvid Hessler utgiven till 80-årsdagen den 10 februari 1987 av hans lärjungar*, red. Carl Arvid Hessler & Leif Lewin (Uppsala: Uppsala universitet, 1987).
- Liljeström, Rita, "Könsroller i ungdomsböcker och massmedia", *Kynne eller kön: Om könsrollerna i det moderna samhället*, Per Holmberg m fl (Stockholm: Norstedts/PAN, 1966).
- Lindahl, Rutger, *Broadcasting across borders: A study on the role of propaganda in external broadcasts* (Lund: LiberLäromedel/Gleerup, 1978).
- Lindberg, Bo & Ingemar Nilsson, *Göteborgs universitets historia. 2: Ett växande universitet* (Göteborg: Rektorsämbetet, Göteborgs universitet, 1996).
- Lindblad, Ingemar, *Etermediernas värld: Radio och tv: Arbetsformer, program, publik* (Stockholm: Bonnier, 1970).
- Lindblom, Bo, red., *Fallet Båstad: En studie i svensk opinionsbildning* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1968).
- Lindblom, Paul, *Politik för massmedier* (Stockholm: Tidens förlag, 1974).
- Lindhagen, Jan & Macke Nilsson, *Hotet mot arbetarrörelsen* (Stockholm: Tiden, 1970).
- Lindhoff, Håkan & Folke Ölander, "Konsumenternas inflytande på företagens produktutveckling", *Människor och företag i kommunikationssamhället: Några bidrag till debatten om medinflytande, konsumentfrågor och företagsbeslut*, red. Rolf Back & Lars-Gunnar Mattsson (Stockholm: Prisma i samarbete med EFI vid Handelshögskolan i Stockholm och Svenska civilekonomföreningen, 1971).
- Lindqvist, Sven, *Gräv där du står: Hur man utforskar ett jobb* (Stockholm: Bonnier, 1978).
- Lindqvist, Sven, *Myten om Wu Tao-tzu* (Stockholm: Bonnier, 1967).
- Lindqvist, Sven, *Reklamen är livsfarlig: En stridsskrift* (Stockholm: Bonnier, 1957).
- Lindroth, Bengt, "Den statliga kulturpolitiken före 1960-talet", *Idéer i kulturpolitiken*, red. Erik Gamby, Bengt Lindroth & Sven Nilsson (Stockholm: Allmänna förlaget, 1970).
- Lindstedt, Gunnar, red., *Datorer på svenska: Om effekter, inflytande och offensiv teknikutveckling* (Stockholm: Arbetslivscentrum 1981).
- Lindström, Matts, "Där papperet slutar tar filmen vid: Överflöd och mikrofoto-

- grafisk reproduktion, 1900–1940”, *Information som problem: Medianalytiska texter från medeltid till framtid*, red. Otfried Czaika, Jonas Nordin & Pelle Snickars (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2014).
- Ling Jan, ”Samhällsinriktad musikvetenskap: Förnyelse eller återvändsgränd?” *Humanistisk Forskning*, nr 2, 1976.
- Lundberg, Dan & Olof Hultén, *Individen och massmedia* (Stockholm: Norstedt, 1968).
- Lundberg, Dan, *Svensk massmediaforskning: Med speciell hänsyn till pressmedia* (Stockholm: Svenska Tidningsutgivareföreningen, 1969).
- Lundgren, Lars, ”You know nothing of my work! Tankar om medie- och kommunikationsvetenskapens historia”, *Nordicom-information*, nr 3, 2011.
- Lundstedt, Bernhard, *Sveriges periodiska litteratur* (Stockholm: Publicistklubben, 1895–1902).
- Lundström, Gunilla, ”Otto Sylwan”, *Ständigt dessa landsortstidningar*, red. Karl Erik Gustavsson & Per Rydén (Göteborg: Nordicom-Sverige, 1998).
- Läroplan för grundskolan (Stockholm: Skolöverstyrelsen, 1962).
- Maletzke, Gerhard, *Psychologie der massenkommunikation: Theorie und systematik* (Hamburg: Verlag Hans Bredow-Institut, 1963).
- Manovich, Lev, *Software Takes Command* (London: Bloomsbury, 2013).
- Marcuse, Herbert, *Den endimensionella människan: Studier i det avancerade industrisamhällets ideologi* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1968).
- Mercer, Ben, ”The paperback revolution: Mass-circulation books and the cultural origins of 1968 in Western Europe”, *Journal of the History of Ideas*, nr 4, 2011.
- Moran, Joe, *Interdisciplinarity* (Abingdon: Routledge, 2010).
- Mussell, James, *The nineteenth-century press in the digital age* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012).
- Naur, Peter, *Datamaskinerna och samhället: Med ett tillägg om svenska förhållanden av Sten Henriksson* (Lund: Studentlitteratur, 1969).
- Nerman, Bengt, *Demokratins kultursyn* (Stockholm: Bonniers/Tribun, 1962).
- Nerman, Bengt, *Massmedieretorik* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1973).
- Nilsson, Göran B., ”Om det fortfarande behovet av källkritik: Jämte några reflexioner över midsommaren 1941”, *Historisk Tidskrift*, 1973.
- Nilsson, Macke, *Frihet i etern: En pamflett mot reklam i TV* (Stockholm: Tiden, 1971).
- Nilsson, Sven, ”Den kulturpolitiska debatten under 1960-talet”, *Idéer i kulturpolitiken*, red. Erik Gamby, Bengt Lindroth & Sven Nilsson, (Stockholm: Allmänna förlaget, 1970).
- Nilsson, Sven, *Kulturens nya vägar* (Malmö: Polyvalent, 2003).
- Nissen, Jörgen, ”Tvärvetenskap och/eller gränsöverskridande?”, *Utbildning och Demokrati*, nr 2, 2006.
- Nord, Lars, *Medier utan politik: En studie av de svenska riksdagspartiernas syn på press, radio och TV* (Stockholm: Santérus, 2008).
- Nordin, Jonas, Pelle Snickars & Otfried Czaika, red., *Information som problem: Medianalytiska texter från medeltid till framtid* (Stockholm: Lunds universitet, 2014).

- Norlander, Kerstin, "Kvinnoforskning och statsfeminism – en ohelig allians?", *Häftet för kritiska studier*, nr 4, 1997.
- Norlander, Kerstin, "Vad gör strukturerna med oss? Feminismens akademiska dilemma", *Häftet för kritiska studier*, nr 4, 1994.
- Nowak, Kjell & P. G. Holmlöv, "Teknologi för mänsklig kontakt", *Dialog: Ett meningsutbyte om kommunikationsteknologi och demokrati mellan Lennart Larsson & Lennart Weibull och företrädare för politiska partier, fackförbund, intresseorganisationer, massmedier, universitet och högskolor, departement, affärsverk, sjukhus, forskningsråd, museer, handel och industri*, red. Björn Fjæstad (Stockholm: Riksbankens Jubileumsfond 1978).
- Nowak, Kjell, Benny Carlman & Karl-Erik Wärneryd, *Masskommunikation och åsiktsförändringar* (Stockholm: Norstedt, 1966).
- Nowak, Kjell, *Masskommunikationsforskning i Sverige: En översikt samt en annoterad bibliografi* (Stockholm: Företagsekonomiska forskningsinstitutet vid Handels-högskolan i Stockholm, 1963).
- NU 1976:33, *Nordiskt samarbete inom massmedieforskningen*.
- Nurminen, Markku, *People or computers: Three ways of looking at information systems* (Lund: Studentlitteratur, 1988).
- Nybohm, Torsten, *Motstånd – anpassning – uppslutning: Linjer i svensk debatt om utrikespolitik och internationell politik 1940–1943* (Stockholm: LiberFörlag, 1978).
- Nycander, Svante, "Pressen i tre valrörelser", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, nr 1, 1958.
- Nycander, Svante, *Makten över åsikterna: DN under Olof Lagercrantz och Sven-Erik Larsson* (Stockholm: Atlantis, 2014).
- Nycop, Carl-Adam, *Makt som säljer: En bok om pressmoral* (Stockholm: Forum, 1973).
- Odén, Birgitta, "Historiens plats i samhällsforskningen: Ett diskussionsinlägg", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, nr 1, 1968.
- Olsson, Jan, "Remapping: Another look at cinema studies in Sweden", *Screen*, nr 2, 1997.
- Palm, Göran, *Indoktrineringen i Sverige* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1968).
- Palm, Göran, *Vad kan man göra?* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1969).
- Parikka, Jussi, *What is Media Archaeology?* (Cambridge: Polity, 2012).
- Park, David W. & Jefferson Pooley, red., *The history of media and communication research: Contested memories* (New York: Peter Lang, 2008).
- Pers, Anders Yngve, *Den svenska pressen* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1964).
- Pers, Anders Yngve, *Innan pressen avskaffas* (Västerås: VLT-press, 1974).
- Petersson, Olof, *Mediernas integritet* (Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och samhälle, 2005).
- Petersson, Olof, *Statsvetaren: Jörgen Westerstål och demokratins århundrade* (Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och samhälle, 2011).
- Pias, Claus, *Was waren Medien?* (Zürich: Diaphanes, 2011).
- Pierce, David, "The survival of american silent feature films: 1912–1929", *Library*

- of Congress, 2013: http://www.loc.gov/today/pr/2013/files/2013silent_films_rpt.pdf (senast kontrollerad 15/8 2015).
- Pålsson, Roland, *Det möjliga samhället: Tankar om politik och kulturpolitik* (Stockholm: Bonnier, 1967).
- Queckfeldt, Eva, *"Vietnam": Tre svenska tidningars syn på Vietnamfrågan 1963–1968* (Lund: CWK Gleerup 1981).
- Qvist, Gunnar, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846: Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena* (Göteborg: Göteborgs universitet, 1960).
- Renvall, Pentti, *Den moderna historieforskningens principer* (Stockholm: Natur och kultur, 1965).
- Rikardsson, Gunnel, *The middle east in the Swedish press: A content analysis of three daily newspapers 1948–1973* (Stockholm: Esselte stadium, 1978).
- Rosengren, Karl Erik, "Medie- och kommunikationsvetenskap: E pluribus unum!", *Forskning om journalistik, medier och kommunikation: Ämnesområdet idag och i framtiden*, red. Ulla Carlsson & Anders Lindblad (Göteborg: Nordicom-Sverige, 1992).
- Rosengren, Karl-Erik, "Forskningsprogrammet Kulturindikatorer", *Reklam och samhällsförändring: Variation och konstans i svenska populärpressannonser 1950–1975*, red. Kjell Nowak & Gunnar Andrén (Lund: Studentlitteratur, 1981).
- Rosens, Jay, "The people formerly known as the audience", inlägg på bloggen *Pressthink* 27/6 2006: http://archive.pressthink.org/2006/06/27/ppl_frmr.html (senast kontrollerad 15/8 2015).
- Rydén, Per, *Nerskrivning: Egensinniga sidor, kvarglömda dagar* (Stockholm: Carlsson, 2015).
- Rydin, Ingegerd, "Att lägga smaken till rätta", *Tvärnsnitt: Humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning*, nr 3, 2001.
- Sandlund, Elisabeth Gräfvart & Jarl Torbacke, "Hundred years of swedish press history: From general surveys to problem-oriented research", *Scandinavian Journal of History*, nr 1, 1981.
- Schein, Harry, "Konst och trädgårdsskötsel", *Tiden*, nr 6, 1955.
- Schein, Harry, "Yttrandefrihet och maktkoncentration", *Medierna i samhället: Igår, idag, imorgon*, red. Ulla Carlsson (Göteborg: Nordicom, 1996).
- Schein, Harry, *Har vi råd med kultur* (Stockholm: Bonniers, 1963).
- Schein, Harry, *I själva verket: Sju års filmpolitik* (Stockholm: P.A. Norstedt & Söners förlag, 1970).
- Schein, Harry, *Inför en ny mediepolitik: Kabeltelevision- bildskval eller kommunikation* (Stockholm: Allmänna förlaget, 1972).
- Schein, Harry, *Kulturindustrins negativa verkningar* (Köpenhamn: Nordiska ministerrådet, 1982).
- Schein, Harry, *Sluten: 15 oktober till 15 november 1994* (Stockholm: Bonniers, 1994).
- Schramm, Wilbur, red., *The process and effects of mass communication* (Urbana: University of Illinois Press, 1954).

- Simon, Herbert A., *Automationens betydelse för samhälle och företagsledning* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1968).
- Sjöblom, Gustav, red., *Dagligvaruhandelns datorisering före 1985: Transkript av ett vittnesseminarium vid Tekniska museet i Stockholm den 20 oktober 2008* (Stockholm: 2009).
- Skoglund, Erik, *Filmcensuren* (Stockholm: Norstedts, 1971).
- Snickars, Pelle, "Vad är kvalitet?", *Citizen Schein*, red. Lars Ilshammar, Pelle Snickars & Per Vesterlund (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2010).
- Snickars, Pelle, "Information overload", *Information som problem: Medieanalytiska texter från medeltid till framtid*, red. Otfried Czaika, Jonas Nordin, & Pelle Snickars (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2014).
- SOU 1951:36, *Arkiv- och biblioteksfilming: Betänkande avgivet av 1949 års sakkunniga rörande arkiv- och biblioteksfilming.*
- SOU 1965:20, *Radions och televisionens framtid i Sverige. 1, Bakgrund och förutsättningar, programfrågor, organisations- och finansieringsfrågor.*
- SOU 1965:21, *Radions och televisionens framtid i Sverige. 2, Bildnings- och undervisningsverksamhet, forskningsfrågor.*
- SOU 1965:22, *Dagstidningarnas ekonomiska villkor: Betänkande.*
- SOU 1967:31, *Filmens inflytande på sin publik. Rapport från Svenska Filminstitutets filmforskningsgrupp. Filmcensurutredningen I.*
- SOU 1968:48, *Dagspressens situation: Betänkande.*
- SOU 1969:48, *Vidgad samhällsinformation: Betänkande.*
- SOU 1972:66, *Kulturrådet: Ny kulturpolitik, Nuläge och förslag.*
- SOU 1972:9, *Samhället och filmen 2. Film och tv-undervisning: Kortfilm.*
- SOU 1973:53, *Samhället och filmen 4. Slutbetänkande.*
- SOU 1973:8, *Radio i utveckling: Lokalradio, samhällsinformation, utbildning, sändningsutrymme, stereo: Betänkande.*
- SOU 1974:102, *Svensk press. 1, Presstödet och tidningskonkurrensen: En forskningsrapport.*
- SOU 1974:94, *Bevara ljud och bild: Förslag om arkivering av radio- och tv-sändningar, grammofonskivor, spelfilmer m.m.*
- SOU 1975:78, *Svensk press. 3, Pressens funktioner i samhället: En forskningsrapport.*
- SOU 1975:79, *Svensk press. 4, Statlig presspolitik: Betänkande.*
- SOU 1976:68, *Moderna arkivmedier: Beständighet, förvaring, tillhandahållande: Betänkande.*
- SOU 1977:11, *Forskning om massmedier: Betänkande av massmedieforskningsutredningen.*
- SOU 1977:19, *Radio och TV 1978-1985: Betänkande.*
- SOU 1979:69, *Nya vyer: Datorer och nya massmedier - hot eller löfte: Rapport från Informationsteknologiutredningen.*
- SOU 1980:32, *Stödet till dagspressen: Slutbetänkande.*
- SOU 1988:48, *Reformerat presstöd: Betänkande.*
- SOU 1988:52, *Att följa medieutvecklingen.*
- SOU 1995:84, *Kulturpolitikens inriktning: Slutbetänkande.*

- SOU 1996:29, *Forskning och pengar: Slutbetänkande*.
- SOU 2009:16, *Betänkande av Kulturutredningen: Grundanalys*.
- SOU 2012:59, *Nya villkor för public service: Betänkande*.
- Steiner, Ann, *I litteraturens mittfärd: Månadens bok och svensk bokmarknad under 1970-talet* (Lund: Makadam, 2006).
- Stiernstedt Fredrik, red., *Mediekritik* (Lund: Studentlitteratur, 2014).
- Stigbrand, Karin, *Mediekunskap i skolan: En studie av massmedieundervisningens ABC* (Stockholm: Stockholms universitet, 1989).
- Strömbäck, Jesper, *Demokratin och det förändrade medielandskapet: Mot ökade kunskapsklyftor och deltagandeklyftor?* (Stockholm: Demokratiutredningen, 2015).
- Svensson, Arne, *Den politiska saxen: En studie i Statens biografbyrås tillämpning av den utrikespolitiska censurnormen sedan 1914* (Stockholm: Stockholms universitet, 1976).
- Svensson, Göran, "Mediekritik och mediemakt: Bidrag till en kartering av mediekritikens fält", *Sociologisk forskning*, nr 3-4, 1998.
- Svensson, Göran, *Att förstå mediekritik: Begreppsliga, empiriska och teoretiska studier av svensk mediekritik 1998-2013* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2015).
- Svensson, Lennart G., *Från bildning till utbildning. D. 3, Universitetens omvandling från 1870-talet till 1970-talet* (Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet, 1980).
- Svensson, Ragni, "Bo Cavefors BOC-serie, den nya vänstern och pocketrevolutionen", *Biblis: Tidskrift för bokhistoria, bibliografi, bokhantverk, samlande*, nr 68, 2015.
- Syvertsen, Trine, *Public television in transition: A comparative and historical analysis of the BBC and the NRK* (Oslo: Norges allmennvitenskapelige forskningsråd, 1992).
- Søndergaard, Henrik, *DR i tv-konkurrencens tidsalder* (Fredriksberg: Samfundslitteratur, 1994).
- Søndergaard, Henrik, *Public service i dansk fjernsyn: Begreber, status og scenarier* (København: Medieudvalget, Statsministeriet, 1995).
- Tagg, Philip, "Kojak" – 50 seconds of television music (Göteborg: Musikvetenskapliga institutionen, 1979).
- Thompson Klein, Julie, *Interdisciplinarity: History, theory, and practice* (Detroit: Wayne State University, 1990).
- Thunberg, Anne-Marie, red., *Samverkansspiralen: Människan i informations- och kommunikationssamhället* (Stockholm: LiberFörlag, 1978).
- Thurén, Torsten, *Källkritik* (Stockholm: Liber, 2013).
- Thurén, Torsten, *Ljusets riddare och djävulens advokater: En bok om den journalistiska yrkesrollen* (Stockholm: Tiden, 1988).
- Thurén, Torsten, *Medier i blåsväder: Den svenska radion och televisionen som samhällsbevarare och samhällskritiker* (Stockholm: Norstedt, 1997).
- Tingsten, Herbert, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling. 1* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1967).
- Torstendahl, Rolf, *Introduktion till historieforskningen: Historia som vetenskap* (Stockholm: Natur och kultur, 1966).

- Torstensson, Rolf & Birgitta Odén, "Den weibullska riktningen", *Historieskrivningen i Sverige*, red. Gunnar Artéus & Klas Åmark (Lund: Studentlitteratur, 2012).
- Tubin, Eino, *Förfäras ej: 50 år med det psykologiska försvaret: En biografi om en svensk myndighet* (Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar, 2003).
- Tvårspelet – trettioen artiklar om musik: *Festskrift till Jan Ling* (Göteborg: Musikvetenskapliga institutionen, 1984).
- Ulvenstam, Lars, *TV – dumburk eller väckarklocka?* (Stockholm: Bonnier, 1967).
- Van den Bulck, Hilde, "Towards a media policy process analysis model and its methodological implications", *Trends in communication policy research: New theories, methods & subjects*, red. Manuel Puppis & Natascha Just (Bristol: Intellect, 2012).
- Vedin, Bengt-Arne, *Datorer med ett mänskligt ansikte?* (Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och samhälle, 1981).
- Vesterlund, Per, "'Stoppa kabel-tv!'" – Det offentliga mottagandet av Harry Scheins utredning Inför en ny mediapolitik 1972", *Spår och spridning: Perspektiv på internet*, red. Bengt Bengtsson & Eva Ekstrand (Gävle: Gävle University Press, 2013).
- Vesterlund, Per, "Arkivvärde, programvärde, marknadvärde", *"Skosmörja eller arkivdokument?": Om filmarkivet.se och den digitala filmhistorien*, red. Mats Jönsson & Pelle Snickars (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2012).
- Vesterlund, Per, "När medier blev vetenskap: Om tre nordiska massmediekonferenser 1972–1974.", *Återkopplingar*, red. Marie Cronqvist, Patrik Lundell & Pelle Snickars (Lund: Mediehistoriskt arkiv/Lunds universitet, 2014).
- W:son Schyberger, Bo, *Methods of readership research: A thesis on some of the methodological problems encountered when studying certain consumer habits and attitudes from a marketing point of view* (Lund: Gleerup, 1965).
- Wallenberg, Louise, "Eleganten", *Citizen Schein*, red. Pelle Snickars, Lars Ilshammar och Per Vesterlund, (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2010).
- Waller, Sture M., "Historisk opinionsundersökning och tidningsforskning: Några reflektioner kring metodfrågor", *Historisk Tidskrift*, 1961.
- Waller, Sture M., "Opinionsbegreppet vid studiet av svensk utrikespolitisk debatt under 1860- och 1870-talen", *Opinion och opinionsbildning som historiska forskningsobjekt: Föredrag vid Nordiska sackkonferensen för historisk metodlära på Hässelby slott 4–6 maj 1967* (Oslo: Universitetsforl., 1968).
- Weibull, Curt, "Bismarcks fall", *Historiska problem och utvecklingslinjer*, red. Curt Weibull (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1962).
- Weibull, Jörgen, "Metodologiska problem i modern historia", *Scandia*, nr 1, 1969.
- Weibull, Lennart, "Forskaridentitet i förändring: Några personliga reflexioner kring svensk medieforskning", *Mångfald i medieforskningen: Symposium, Malmö högskola 24–25 april*, red. Ulla Carlsson (Göteborg: Nordicom-Sverige, 2003).
- Weibull, Lennart, "Fyra decennier i Mediesverige", *Mediesverige 2014: Statistik och analys*, red. Ulla Carlsson & Ulrika Facht (Göteborg: Nordicom-Sverige, 2014).

- Weibull, Lennart, "Masskommunikation som ämnesområde: Ett försök till empirisk bestämning", *Forskning om journalistik, medier och kommunikation. Ämnesområdet idag och i framtiden*, red. Ulla Carlsson & Anders Lindblad (Göteborg: Nordicom-Sverige, 1992).
- Weibull, Lennart, "Om olika studentgrupper", *Frihetens och upproriskhetens bakterier: Studentrörelse vid Göteborgs universitet under 60 år*, red. Martin Dackling, Lina Söderström & Caroline Tigerberg (Stockholm: Premiss i samarbete med Göteborgs universitets studentkårer, 2014).
- Weibull, Lennart, *Tidningsläsning i Sverige: Tidningsinnehav, tidningsval, läsvanor* (Stockholm: LiberFörlag, 1983).
- Westerståhl, Jörgen & Carl-Gunnar Jansson, C-J, *Politisk press: Studier till belysning av dagspressens politiska roll i Sverige* (Göteborg: Göteborgs Universitets årsskrift, 1958).
- Westerståhl, Jörgen, *Vietnam i Sveriges Radio: En studie av opartiskhet och saklighet i nyhetsförmedlingen utförd på uppdrag av Radionämnden* (Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet, 1968).
- Wickström, Bo, *Tidningsföretagens konkurrensmedel: En studie av beslutssituationer* (Göteborg: Handelshögskolan i Göteborg, 1958).
- Williams, Raymond, *Television: Technology and cultural form* (London: Fontana, 1974).
- Virman, Aants & Jenny Johannisson, "Makten över kulturpolitiken", *KulturSverige 2009: Problemanalys och kulturstatistik*, red. Svante Beckman & Sten Månsson, (Linköping: Sörlins förlag, 2008).
- Wolfenstein, Martha & Nathan Leite, *Movies: A psychological study* (Illinois: The Free Press, 1950).
- Wolvén, Lars-Erik, *Kabelvision Kiruna: Försök med ett annorlunda medium i närsamhället: sammanfattning och analys av resultaten från första försöksperioden* (Umeå: Umeå universitet, 1976).
- Wormbs, Nina, "Harry Schein och framtidens kommunikationsteknologi", *Citizen Schein*, red. Lars Ilshammar, Pelle Snickars & Per Vesterlund (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2010).
- Worrall Redal, Wendy, "Making sense of social change: Studying media and culture in 1960s Britain", *The history of media and communication research: Contested memories*, red. Jefferson Pooley & David W. Park (New York: Peter Lang, 2008).
- Wärenstam, Tore G., "Mot 70-talet", *Mot 70-talet: Pressproblem idag och imorgon*, red. Ivar Hallvig (Stockholm: TU:s förlag, 1968).
- Wärneryd, Karl-Erik, *Amerikansk masskommunikationsforskning: Några intryck från en studieresä* (Stockholm: Handelshögskolan i Stockholm, 1963).
- Ytreberg, Espen, "Hva er medievetenskap: Om å tegne medievetenskapens kon-turer", *Nordicom Information*, nr 4, 2009.
- Zanderin, Lars, Göran Körner, Hans Henrik Rönnow, Arne Grip & Hans Björk, red., *Moment: samhällskunskap. 22, Samhälle och datorer: Hur behandlar våra myndigheter uppgifter om dig?* (Lund: Studentlitteratur, 1975).

- Zetterberg, Hans L. & Hans Alfredson, *Introduktion av Obläs: En undersökning av tidningsläsning i Malmö 1970–71* (Stockholm: SIFO/SAFO, 1972).
- Zetterberg, Hans L., *Arbetslivets slutanvändare av databehandlad information: En rapport om läget i Sverige 1979* (Stockholm: SIFO, 1979).
- Åmark, Klas, "Den franska revolutionens förbannelse: En undersökning av modellens och metodens effekter på forskningsresultaten i aktuell svensk pressforskning", *Historisk Tidskrift*, 1973.
- Åmark, Klas, "Teoriernas intåg i svensk historieforskning", *Historieskrivningen i Sverige*, red. Gunnar Artéus & Klas Åmark (Lund: Studentlitteratur, 2012).
- Åmark, Klas, *Makt eller moral: Svensk offentlig debatt om internationell politik och svensk utrikes- och försvarspolitik 1938–1939* (Stockholm: Stockholms universitet, 1973).
- Östberg, Kjell, *1968 när allting var i rörelse: Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna* (Stockholm: Prisma i samarbete med Samtidshistoriska institutet vid Södertörns högskola, 2002).
- Østgaard, Einar, *Nyhetsvärdering* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1968).

Medverkande

MATS BJÖRKIN är docent och universitetslektor i filmvetenskap vid Göteborgs universitet. Han har bland annat forskat om företags och myndigheters användning av informations- och kommunikationsteknologier under 1950-talet. Hans aktuella forskning handlar om kulturhistoriska perspektiv på mjukvaruutveckling och datorspelsestetik.

ANNA EDIN är gästprofessor i medie- och kommunikationsvetenskap vid Luleå tekniska universitet. Hennes forskning befinner sig, utifrån ett huvudsakligen kulturteoretiskt perspektiv, i skärningspunkten mellan medier/teve, publik och politik. Hon har bland annat forskat om public service, reality-teve och celebritetspolitik. Hennes aktuella forskningsprojekt handlar dels om förhållandet mellan svensk public service, medialisering och publikforskning, dels om celebritetspolitik ur ett genusperspektiv.

ANNIKA EGAN SJÖLANDER är FD och docent i medie- och kommunikationsvetenskap vid Umeå universitet. Merparten av hennes forskning har fokuserat på journalistiskens och mediernas roll när det gäller komplexa beslutsprocesser och samhälleliga utmaningar, likt hantering av kärnavfall, spridning och användning av kemikalier samt omställningen till miljövänliga bränslen inom transportsektorn. För närvarande studerar hon kommunikation och medborgerligt deltagande i samband med samhällsomvandlingen i Kiruna orsakad av malmbrytningen.

LEIF FURHAMMAR var radio- och teveproducent innan han 1978 utnämndes till professor i filmvetenskap vid Stockholms universitet. 1990 bytte han jobb igen och blev tevekrönikör i *Dagens Nyheter*. Han har bland annat skrivit böckerna *Filmen i Sverige* (1991), *Med TV i verkligheten* (1995) och en mängd andra arbeten inom massmedieområdet, mest om film och teve. Han är dessutom en riktigt bra filmklippare om han får säga det själv.

MATS HYVÖNEN är FD i medie- och kommunikationsvetenskap och postdoktor vid Mittuniversitetet. År 2014 utkom hans avhandling *Lokalpressens självbilder 1920–2010: Exemplet Gävleborg*. För närvarande forskar han bland annat om mediekritik, mediepolitik och *media governance*.

JOHAN JARLBRINK är docent i mediehistoria och lektor i medie- och kommunikationsvetenskap, Umeå universitet. Han har bland annat forskat om journalistikens små vardagstekniker och tidningsläsningens historia. För närvarande arbetar han med ett projekt om digitala metoder och historisk digitaliserad tidningspress.

MY KLOCKAR LINDER är FD i idé- och lärdomshistoria. Hon disputerade 2014 vid Uppsala universitet på en avhandling om kulturpolitikens formering i Sverige under 1900-talet och uppkomsten av ett modernt kulturpolitikbegrepp. Sedan juni 2015 har hon en postdokanställning vid institutionen för litteratur, idéhistoria och religion vid Göteborgs universitet där hon ska forska om barnlöshet som politisk och social kategori under det tidiga 1900-talet.

HÅKAN LINDHOFF är tidigare universitetslektor vid Mittuniversitetet (Institutionen för kommunikationsvetenskap, 1979–94) och tidigare universitetslektor vid Stockholms Universitet (Institutionen för mediastudier, 1979–2011). Han har främst ägnat sig åt utbildning (administration, undervisning och handledning i en rad medieteoretiska kurser med olika inriktning). Hans forskning har rört konsumentinriktade reklamstudier, transformationen av mediasystemet i Kina, lokal mediehistoria och medieekonomi i Sverige, samt ekonomijournalistikens inriktning och expansion.

LARS NORD är professor i politisk kommunikation vid Mittuniversitetet i Sundsvall och ledare för forskningscentret DEMICOM, Centrum för studier av demokrati och kommunikation. Hans forskning är framför allt inriktad mot politisk journalistik, mediepolitik och strategisk politisk kommunikation. Han var ledamot av den senaste public service-utredningen 2011–12 och har publicerat ett stort antal böcker, bokkapitel och artiklar om medier och politik.

PELLE SNICKARS är professor i medie- och kommunikationsvetenskap med inriktning mot digital humaniora vid Umeå universitet. Han har bedrivit forskningskring såväl äldre som nya medier, och redigerat en mängd forskningsantologier i framför allt bokserien Mediehistoriskt arkiv. 2014 utkom hans *Digitalism: När allting är internet* på Volante förlag. Snickars leder för närvarande tre större forskningsprojekt: om strömmande medier och kulturarv (Vetenskapsrådet), om filmarkivforskning.se (Riksbankens jubileumsfond), och om digitaliserad äldre dagspress (Söderbergstiftelsen). För mer information – www.pellesnickars.se

PER VESTERLUND är universitetslektor i filmvetenskap och medie- och kommunikationsvetenskap vid Högskolan i Gävle. Hans *Den glömde mannen: Erik "Hampe" Faustmans filmer* lades fram 2000 vid Stockholms universitet. Han har sedan dess bland annat forskat om filmpolitik, den svenska arbetarrörelsen och filmen, samt om relationen mellan biografen och televisionen. Han har varit redaktör och medredaktör för flera antologier, som *Svensk television: En mediehistoria* (2008) och *Citizen Schein* (2010). Under 2015 avslutar han ett VR-finansierat forskningsprojekt kring Harry Scheins karriär och personarkiv i vilken artikeln i föreliggande bok är en del.

LOUISE WALLENBERG är docent och universitetslektor i modevetenskap vid Stockholms universitet och var mellan 2007 och 2013 etablerande föreståndare vid Centrum för modevetenskap vid samma universitet. Hennes forskning rör genus, film och mode och till hennes publikationer hör bland annat antologierna *MODE: En tvärvetenskaplig introduktion* (2009); *Modernism och mode* (2014) och den kommande *Revisting the 1960s: Fashion, film, modernities* (2016).

LENNART WEIBULL är professor emeritus i massmedieforskning vid Institutionen för journalistik, medier och kommunikation samt seniorprofessor vid SOM-institutet, båda vid Göteborgs universitet. Hans forskningsintresse är mediestruktur, medieutveckling och opinionsbildning. Han har publicerat studier av bland annat socialdemokratiska press, aktualitetsjournalistik i radio-teve, medieägande, pressetik samt dagstidningsläsning och andra medievanor. Han var 1987–2013 medredaktör för SOM-institutets årliga volymer om svensk opinionsbildning och är medförfattare till läroboken *Massmedier* som utkom med sin första upplaga 1970.

Index

STATLIGA UTREDNINGAR

Kulturpolitiska utredningar

Kulturutredningen 1969 (Kulturrådet) 250, 257–264

Kulturpolitikutredningen 1972 15, 249–250, 262, 264

Kulturutredningen 1993 249

Kulturutredningen 2007 249

Massmedieforskningsutredningen (MMFU)

1976 36–41, 55–58, 65, 92, 95, 136 (bild), 139 (bild), 146–147, 148 (bild), 150–155, 195, 204, 362, 401

Medieutredningar

Filmutredningen 1971–1973 36, 71, 83

Informationsteknologiutredningen 1979 269–273

Medieutredningen 2015 375, 399

Pressutredningen 1962–1963 27, 28–29 (bilder), 31, 140, 380–381

Pressutredningen 1965 132, 140, 381

Pressutredningen 1967–1968 132, 140, 382

Pressutredningen 1972 36, 132, 141, 145, 367–369, 383

Pressutredningen 1974–1975 36, 384

Pressutredningen 1978 (Dagspresskommittén) 384

Pressutredningen 1983 389

Radioutredningen 1960 19, 27, 36, 62–67, 70, 76–77, 107–108, 132, 144–145, 378–380

Radioutredningen 1974 36, 145

KONFERENSER / SYMPOSIER

Medieforskningskonferenser

Voksenåsen, Oslo (1973) 142, 369

NordMedia-konferenser 193

MKV:s ämneskonferenser

Uppsala (1989) 153

Gävle (1999) 197

UNIVERSITET / HÖGSKOLOR / INSTITUTIONER / UNIVERSITETSÄMNE

Centrum för masskommunikationsforskning, Stockholms universitet (Se även JMK) 141, 155, 195

Drama-Teater-Film 33, 70

Dyrk-kurser 131, 141

Ekonomisk historia (som universitetsämne) 135, 136 (bild), 154 (bild), 391

Filmvetenskap 9, 17, 31, 33, 43, 70–71, 88,

167, 202, 206, 215–216, 222–223, 332, 355, 402

Filmvetenskapliga institutionen, Teater- och filmvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet 33, 70, 88, 167, 202, 215–216, 223, 332

Företagsekonomi 19–20, 135, 136 (bild), 137, 140, 154 (bild), 175

- Genusvetenskap 194, 208
- Göteborgs universitet 20, 34, 38 (bild), 39, 90, 127, 141–143, 151, 154 (bild), 166–168, 172–174, 201, 233, 383
- Handelshögskolan 24, 40, 128–129, 149–150, 154 (bild), 167–168
- Historia (som universitetsämne) 34, 78, 135, 136 (bild), 154 (bild), 225–243
- Högskolan i Sundsvall/Härnösand (Se även Mitthögskolan och Mittuniversitetet) 43, 169–184
- Informationsutbildning (Informationsteknik, Informationskunskap, Informationsvetenskap, Informationsbehandling) (Se även Medie- och kommunikationsvetenskap) 43, 125–126, 131, 141, 149, 153, 154 (bild), 165–184, 201
- JMG (Journalistik och masskommunikation vid Göteborgs universitet) 168, 173
- JMK (Institutionen för journalistik, medier och kommunikation vid Stockholm universitet) 171, 349
- Journalisthögskolan, Göteborg 130, 134, 136 (bild), 166, 173, 370
- Journalisthögskolan, Stockholm 132, 134, 136 (bild), 166, 170–173, 378
- Konstvetenskap, Konsthistoria 20, 31, 33–34, 136 (bild), 138, 154 (bild), 201
- KTH (Kungliga Tekniska Högskolan) 180, 277
- Litteraturvetenskap, Litteraturhistoria 31–34, 78, 127, 135, 138, 154 (bild), 201, 207
- Lunds universitet 33, 70, 83–84, 127, 138, 141, 154 (bild), 201, 204, 240
- Massmediekunskap, Mediekunskap (som skol- och universitetsämne) 145, 220, 379
- Medie- och kommunikationsvetenskap (MKV) (som universitetsämne) (Se även Informationsutbildning) 9, 17, 33, 41–43, 106, 111, 125–156, 173–184, 191–208, 402–403
- Mittuniversitet, Mitthögskolan (Se även Högskolan i Sundsvall/Härnösand) 8, 183–184
- Pedagogik (som universitetsämne) 19–20, 37, 136 (bild), 154 (bild), 219, 356
- Pressvetenskap (som universitetsämne) 33
- Psykologi (som universitetsämne) 20, 136 (även bild), 154 (bild), 201, 240, 356
- Sociologi (som universitetsämne) 19–20, 113, 130, 135–137, 140–141, 154 (bild), 171, 175, 201, 240–241
- Statsvetenskap, Statskunskap (som universitetsämne) 19–20, 26, 34, 39, 135–137, 140–141, 154 (bild), 166, 168, 229–233, 241, 382–383, 391
- Stockholms universitet 13, 33, 70, 77, 88, 127, 141, 155, 167, 196, 202, 216, 223, 237–238, 277, 332, 349
- Teatervetenskap (som universitetsämne) 20, 154
- Tema K, Tema Kommunikation, Temaforskning, Linköping 150, 202–203, 205
- Umeå universitet 43, 141, 154 (bild), 171, 191, 198–207

FORSKNINGSPROJEKT / FORSKNINGSPROGRAM / FORSKARGRUPPER / FORSKARCENTRUM / FORSKNINGSinSTITUT

- Ekonomiska Forskningsinstitutet (EFI):
Sektionen för ekonomisk psykologi (Psektionen) vid Handelshögskolan i Stockholm 24, 40, 129, 136 (bild), 150, 154 (bild), 167–169, 173
- Informationsklyfteprojektet (Forskningsprojekt på PUB) 111–114, 118, 402
- Informationsstrategier – analys och utvärdering av u-landsinformation (Forskningsprojekt) 113, 140
- Sverige under andra världskriget (Forskningsprojekt) 70, 237–241
- Teknologi för mänsklig kontakt (Forskningsprojekt) 282
- Televisionens idévärld (Forskningsprogram) 141
- Världsbildsprojektet (Forskningsprogram) 141

PERSONNAMN

- Adorno, Theodor 304
 Albinsson, Göran 13-15, 18-19, 23
 Ambjörnsson, Gunila 292 (bild), 320-321
 Andersson, Sten 385-386
 Assman, Aleida 226, 228, 242
- Backberger, Barbro 25, 292 (bild), 318-319
 Benjamin, Walter 35
 Berelson, Bernard 233, 240
 Bergman, Ingmar 219, 337-339, 359
 Boorstin, Daniel J. 32
 Brante, Thomas 125-126, 152, 155
- Carlsson, Ingvar 36, 74, 92, 361
 Carlsson, Ulla 191, 205, 349
 Castells, Manuel 106
 Cnattingius, Claes M. 72-75, 78-81
- Edenman, Ragnar 73-74, 383
 Ekecrantz, Jan 170-174, 181
 Engberg, Arthur 259
 Enzensberger, Hans Magnus 35, 370
 Erlander, Tage 30-31, 220, 341
- Findahl, Olle 202-204
 Foucault, Michel 199
 Fredriksson, Gunnar 24, 316
 Freese, Jan 273-275
 Furhammar, Leif 20, 31-32, 43, 62-63, (215-224), 332, 355
 Furhoff, Lars 133, 140, 150, 166, 290, 359, 381-382
- Galtung, Johan 240
 Giddens, Anthony 333
 Gustafsson, Karl Erik 384, 389
 Göransson, Bengt 96, 389
- Habermas, Jürgen 37, 370
 Hadenius, Stig 24, 36, 40-41, 55-57, 195, 233-236, 242, 294, 297-298, 316, 332, 335, 344, 349, 367-368, 383, 401
 Hallingberg, Gunnar 22, 34, 142
 Hanson, Håkan 292 (bild), 294-295
 Haverling, Sven G. 74-77
 Hederberg, Hans 293 (bild), 295-299
 Hedlund, Ragnar 292 (bild), 309-310
 Hellmark, Christer 293 (bild), 298-300, 306
 Hessler, Carl Arvid 229-230
 Himmelstrand, Ulf 22, 113, 293 (bild), 294, 308-309
- Hjelte, Roland 292 (bild), 301-303
 Holm, Ingvar 33, 70
 Holmlöv, P. G. 154 (bild), 282
 Horkheimer, Max 35
 Hultén, Olof 24-25, 168
 Hultman, Barbro 344-345
 Håkanson, Björn 317-318
 Häggqvist, Björn 354, 359-361, 371
 Höijer, Birgitta 192-193, 208
- Idestam-Almquist, Bengt (Robin Hood) 218
 Ingvarsson, Jonas 315, 317
 Isaksson, Folke 31-32, 222, 318
 Ivre, Ivar 293 (bild), 301-304
- Janzon, Åke 302, 304
 Johannesson, Lena 33, 202
 Johansson, Alf W. 239
 Johansson, P-O 293 (bild), 295-297
- Klapper, Joseph 13, 305
 Krantz, Lars 293 (bild), 301-303
 Kristiansson, Lars 273-275, 280
 Kromnow, Åke 69, 73-84, 93 (bild)
- Langefors, Börje 272-273, 277-278
 Larsson, Leif 91, 94-96
 Lauritzen, Bertil 218
 Lewin, Leif 230
 Liljeström, Rita 308, 319-320
 Lindberg, Bernt 293 (bild), 298-300, 306
 Lindberg, Folke 67, 75
 Lindblad, Anders 171, 205
 Lindblad, Inga-Britt 171, 201, 204
 Lindblom, Bo 292 (bild), 306-307, 309
 Lindblom, Paul 264, 293 (bild), 322-323
 Lindhagen, Jan 293 (bild), 294, 314
 Lindqvist, Sven 169, 290, 292 (bild), 314-318
 Lundberg, Dan 24-25, 167-168
- Marcuse, Herbert 35
 Mattsson, Lennart 255-256
 McLuhan, Marshall 25-26, 32, 304, 315, 324, 333, 363, 370
 Michanek, Germund 65-68, 79
 Möller, Yngve 256
- Nerman, Bengt 166, 358
 Nilsson, Karl-Ola 298-300, 306
 Nilsson, Macke 293 (bild), 294, 309-312, 314
 Nord, Lars 44, 55, 184, (375-393)

- Norrlander, Stellan 69, 79 (bild)
 Nowak, Kjell 18–26, 31, 40, 62–63, 128, 141, 150, 154, 167–168, 235, 240–241, 282
 Nycop, Carl-Adam 21, 293 (bild), 296–298
 Nyman, Sven 254–255
- Palm, Göran 292–293 (bilder), 314–317
 Palme, Olof 60 (bild), 131, 169, 321, 333, 336, 338, 340–342, 389
 Pers, Anders Yngve 299–300
 Präntare, Bo 380, 389
 Pålsson, Roland 291, 292 (bild), 312–314, 333, 338, 340
- Queckfeldt, Eva 240–241
- Rikardsson, Gunnel 240–242
 Roman, Ola 170, 175
 Rosengren, Karl-Erik 141, 193, 196–197, 202, 240–241
 Rönström, Robert W. 67–68
- Schein, Harry 9–10, 36, 44, 69, 81–83, 86–88, 92, 221–222, 293 (bild), 294, 296, 311–312, 316–317, 322, 324, 331–346, 349–371, 387
 Skoglund, Erik 32
 Stenbeck, Jan 389
 Stolpe, Sven 22
 Strömstedt, Bo 302
 Strömstedt, Margareta 321
 Sundgren, Nils Petter 89, 366
 Swedner, Harald 357–360
 Svenstedt, Carl-Henrik 222, 305
- Theorin, Maj-Britt 386–387, 389
 Thoor, Alf 311–312
 Thulin, Ingrid 331, 336, 339, 344–345
 Thurén, Torsten 166
 Tingsten, Herbert 24, 229, 233, 318
 Torbacke, Jarl 241, 280, 355, 364–369
 Torell, Carl 292 (bild), 301–303
- Ulvenstam, Lars 292 (bild), 301–304, 306, 311, 313
- Waldekranz, Rune 20, 33, 70–71, 88, 216, 218, 222–223
 Waller, Sture M. 231–235, 242
 Weibull, Curt 229
 Weibull, Jörgen 225, 236
 Weibull, Lennart 24 (bild), 43, (125–156), 173, 196, 202, 235–236, 240, 367
 Werner, Gösta 20, 218
 Westerståhl, Jörgen 38–39, 42–44, 56, 128, 140, 233, 235, 381
 Wickman, Krister 333, 338, 340, 362
 Widerberg, Bo 307, 337
 Wikström, Jan-Erik 70, 92, 94, 149–150
 Willers, Uno 60 (bild), 61, 69, 72, 80–82, 85–86, 96
 Williams, Raymond 114, 304
 von Feilitzen, Cecilia 40, 195–196, 208
 von Platen, Gustaf 300, 367
 von Ranke, Leopold 226
 Wärneryd, Karl-Erik 20, 40, 167–169, 235
- Zachrisson, Bertil 55, 57, 146, 389
- Åmark, Klas 235–236, 239, 242
- Östberg, Kjell 288–289

TITLAR (BÖCKER/TIDNINGAR/FILMER/TV-PGRAM)

- Anders Persson har vrickat foten* 133, 292 (bild), 294
Bevara ljud och bild (SOU 1974:94) 29 (bild), 55–57, 73, 77, 80, 83, 88
Dagstidningarnas ekonomiska villkor (SOU 1965:22) 27
Datorer, modeller, verklighet 274–275
Datorn och du 272–273, 277
Demokratins kultursyn 358
Den endimensionella människan 35
- Det förkrympta kvinnoidealet* 25, 292 (bild), 318–319
Det möjliga samhället 291, 292 (bild), 312–313
Effects of Mass Communication, The 13, 305
En mediepolitik för framtiden 375, 399
En orättvis betraktelse 292 (bild), 314–315
Filmens inflytande på sin publik: Rapport från Svenska filminstitutets filmforskningsgrupp (SOU 1967:31) 221, 360
Filmpåverkan 62, 220–221

- Forskning om massmedier* (SOU 1977:11) 16, 36, 39, 57 (bild), 58, 148 (bild), 225
- Frihet i etern: en pamflett mot reklam i TV* 293 (bild), 309–310
- Hotet mot arbetarrörelsen* 293 (bild), 294, 314
- I själva verket* 335, 337
- Indoktrineringen i Sverige* 133, 292 (bild), 314–317
- Inför en ny mediapolitik: Kabeltelevision – bildskval eller kommunikation* 293 (bild), 296, 311, 352, 354, 362, 370
- Imnan pressen avskaffas* 293 (bild), 299–300
- Instant World* 363
- Introduktion till historieforskningen: historia som vetenskap* 232
- Kulturattityder* 354, 356, 359–361, 369
- Kulturindustrins negativa verkningar* 370
- Kynne eller kön* 292 (bild), 319–320
- Makt som säljer: En bok om pressmoral* 293 (bild), 296–298
- Many Voices, One World* (MacBride-rapporten) 181
- Mass Communication and Advertising* 168
- Masskommunikation* 128–129
- Masskommunikation och åsiktsförändringar* 168, 235, 239
- Masskommunikationsforskning i Sverige* 18–20, 26–27, 62, 128
- Massmedieforskning i Sverige* 134, 136 (bild), 139 (bild), 146
- Moderna arkivmedier* (SOU 1976:68) 73
- Myten om Wu Tao-tzu* 292 (bild), 314, 317–318
- Mångfald i medieforskningen* 195
- Ni har väl läst tidningen idag?* 133, 293 (bild), 298
- Ny Kulturpolitik* 15, 28 (bild), 249, 257, 262
- Planera numera* 280 (bild), 281
- Politik för massmedier* 264, 293 (bild), 322–323
- Politik och film* 31–32, 222
- Press på villovägar* 293 (bild), 295–299
- Press, radio, tv* 24 (bild), 235
- Pressens förräderi* 133, 290
- Pressetik i upplösning* 293 (bild), 295–297
- Radions och Televisionens framtid i Sverige* (SOU 1965:21) 62–63
- Reklamen är livsfarlig* 290
- Samhället och filmen 2. Film och tv-undervisning. Kortfilm* (SOU 1972:9) 28 (bild), 71
- Samhället och filmen 4. Slutbetänkande* (SOU 1973:53) 83
- Sluten* 337, 339, 346
- Strategi för kultur* 357
- Svensk Populärpress 1931–1961* 13–15, 18–19, 23
- Så drabbar oss reklamen!* 292 (bild), 309–310
- The Middle East in the Swedish Press* 240
- Tre ser på TV* 292 (bild), 301–303, 313
- TV – dumburk eller väckarklocka?* 292 (bild), 301, 304–306
- Twivelsrutan* 293 (bild), 301–304
- Understanding Media: The Extensions of Man* 25
- Vad kan man göra?* 293 (bild), 314–315
- Världen, Nigeria och Biafra* 293 (bild), 294, 308–309

SAKINDEX (FENOMEN/FÖRETELSER ETC)

- ABC 80 (Persondator) 180
- Arbetarnas Bildningsförbund (ABF) 222, 357
- ADB (Administrativ databehandling) 74, 277–278
- Antinazism 236, 299–300
- Användningsmodellen 168–169
- A-pressen 30–31, 354, 380
- Arbetarrörelsen 30, 322–323, 380, 385–389
- Arkivet för ljud och bild (ALB) 42, 58, 73, 85–96
- Artificiell intelligens 273
- Beredskapsnämnden för psykologiskt för-
svar 20, 129, 136 (bild), 140, 146
- Big Data 241
- Birminghamskolan 196
- Bonniers förlag 288, 292–293 (bilder), 364–365
- Centerpartiet 252–255, 263, 383
- Cybernetik 128, 278, 315, 370
- Dagstidningskommittén 389
- Dataarkiveringskommittén (DAK) 55–57, 66 (bild), 69–72, 74, 93 (bild)
- Databärare 58, 72–74, 79, 84
- Dataforskning
- Akademisk 270–273, 278–282
- Facklig 270–276

- Datainspektionen 74, 273–274
 Datalagen 274
 Dataregistrering 234, 239, 296
- Ecklesiastikdepartementet 73, 251, 259, 312
 Ekonomisk psykologi 128, 135, 136 (bild),
 140, 167–169
 Etermediemonopol 15–16, 23, 106–108, 120,
 310, 350, 352, 379
- Filmarkiv (Se Mediearkiv)
 Filmcensur 32, 218, 220–221, 355–356, 359–
 361
 Filmgranskningsrådet 221–222
 Filmkritik 59, 89, 217, 222, 331, 349, 351
 Filmpolitik, Filmstöd 9, 15, 32, 294, 345,
 353, 359, 361, 364
 Folkpartiet 70, 254, 263, 365, 367, 383, 388,
 390
 Folkkrörelser (Se även Arbetarrörelsen) 109,
 146, 175, 310
 Fonogram 58, 73–74,
 Forskningsfinansiering
 Akademisk 138–141, 144, 147–151, 195,
 403
 Offentlig- och myndighetsfinansierad 39,
 138–141, 355, 403
 FoU (Forskning och Utvecklingsarbete)
 139–140
 Frankfurtskolan 34–35
 FSM (Föreningen för svenska masskommu-
 nikationsforskare) 143–144, 149–151, 153,
 154 (bild), 193
 FSMK (Föreningen för svensk medie- och
 kommunikationsforskning) 126, 193–195
- HSFR (Humanistiskt-samhällsvetenskapliga
 forskningsrådet) 150
 Högertrafikkommissionen 140, 169
 Högskolereformen (1977) 132, 169
 Högskoleverket 196, 198, 204
- IAMCR (International Association for Mass
 Communication Research) 143
 Industriens utredningsinstitut 13, 19
 Infologi 277–278
 Informationsklyftan, Informationsklyftor
 111–114, 118–120, 295, 402
 Injektionsnålsmodellen 129
 Inter-test Marketing AB 19
- Justitiedepartementet 79
- Kabel-tv 36, 133, 152, 180, 296, 310–311,
 352–354, 361–365, 369, 386–390
 Kanalklyvningen (1969) 350
 Kassettband 90
 Kassett-tv 310, 386
 Kommunikationsdepartementet 251
 Kooperativa förbundet 19
 Kriminalvårdsstyrelsen 222
 Kulturdepartementet 223
 Kulturkonsumtion 252–254, 357–360
 Kultursociologi 145, 254, 357–361
 Kungliga Biblioteket (KB) 9–10, 58–62, 65,
 69, 72, 75, 80, 85–86, 95
 Kvalitativa forskningsmetoder 196, 230, 232,
 236, 240
 Kvalitetsbegreppet (i konstnärlig aspekt)
 259, 335
 Kvantitativa forskningsmetoder
- Landsortspress 290, 295, 335
 LO (Landsorganisationen) 30–31, 265–276
 Lokalpress 133, 384
 Lokalradio 133, 378, 383–384
 Lokal-tv 180, 378
 Läroplan för grundskolan (1962) 220
- Magnetband 73–74, 226, 237
 Marknadsforskning 130
 Marxism, Marxistisk teori 235, 307, 316
 Massdata 232, 241–242
 Medieanvändning (Läsarvanor, tv-tittande,
 dagspressläsning) 168, 242, 256, 358–359,
 381–382, 391, 399, 402–404
 Mediearkiv 56–96, 226
 Filmarkiv 59–62, 71, 80–87
 Pressarkiv, Klipparkiv 75, 178, 226–230,
 234
 Mediepolitik, Massmediepolitik 15–17, 44,
 92, 96, 151, 176, 263–264, 271, 287–324,
 331, 349–354, 361–370, 375–391, 399–402
 Mediepåverkan, Medievetenskaplig effekt-
 forskning 14–17, 22–26, 35, 62–63, 108–
 110, 128–129, 137, 140, 145, 168, 176,
 219–222, 288, 305, 310–314, 320–324, 334,
 344, 355–360, 385, 391, 403
 Mikrofilm 57–58, 62, 74, 81, 92, 95, 178,
 226–228, 235, 238, 242
 Militärpsykologiska Institutet 19
 Moderaterna, Moderata Samlingspartiet
 383, 388, 390
 Monopol-tv (se Etermediemonopol)
 Mångvetenskap (Se Tvärvetenskap)

- Nationalfonoteket 60 (bild), 61, 69, 72, 75, 79–80, 85–87
- NBC 13
- Nordicom 126, 142–143, 147, 150, 174, 192, 199
- Nordiska museet 59
- Nordsat 133
- Nordvisionen 142
- Norstedts förlag 220, 222, 288, 292–293 (bild)
- Nyhetsprogram (tv, radio) 112–120, 133, 252, 306–312, 384, 402
- Nykterhetsrörelsens Landsförbund 149
- Närradio 96, 378
- OCR-läsning 242
- Opinionsbildning 16, 23, 27, 30, 62, 73, 77, 90, 107, 109–110, 128, 132–135, 140, 217, 233–235, 239, 290, 296, 303–307, 354, 356, 365, 369, 380–382, 388–389
- Opinionsforskning 18, 20, 26, 32–33, 130, 231–240, 356–361
- Opinionsundersökningar 20, 356, 360
- Orvesto 130
- Personaladministrativa rådet 19
- Pliktexemplarslagen 59, 62, 68, 83–85, 92, 96
- Pressarkiv (Se Medicarkiv)
- Pressens samarbetsnämnd 90
- Presstöd, Produktionsbidrag, Driftsstöd 15, 30, 132, 290, 300, 364, 369, 375, 380–391, 399
- PTK (Privattjänstemannakartellen) 275
- PUB (Sveriges Radios avdelning för publik- och programforskning) 40, 42, 61, 64, 68, 106, 111–119, 129, 134–137, 145–148, 154 (bild), 167–168, 173, 192, 202, 383, 402
- Public service 42, 61, 105–120, 133, 313, 349–350, 365, 369, 388
- Publicistklubben (PK) 90, 130, 149, 165–166, 343
- PUKAS ("Palmes UKAS") 131
- Radionämnden 139 (bild), 254, 364
- Radioteater 34, 258
- Radiotjänst (Se även Sveriges Radio) 61, 111
- Receptionsforskning 196
- Regional-tv, Regional radio, Regionala nyheter 78, 83, 132–133
- Reklam-TV 169, 271, 309–310, 388–390
- Riksarkivet 66 (bild), 73–74, 80
- Riksbankens Jubileumsfond (RJ) 68, 113, 139 (bild), 144, 279–282
- SAF (Svenska Arbetsgivareföreningen) 149, 169
- Samarbetskommittén för långsiktso-motiv-rad forskning 144
- Satellit-tv 133, 180, 287, 310, 352, 387–390
- Sektorsforskning 138–141, 145
- SIDA 113, 139 (bild), 140
- SIFO, SIFO-undersökningar 130, 156
- Sigtunastiftelsen 227
- Skolöverstyrelsen (SÖ) 149, 218, 220
- Socialdemokraterna 30, 151, 236, 256, 312, 322, 332, 338–341, 354, 356, 359–367, 378–390
- Socialpsykologi 128, 167–168, 173, 220, 231
- Språkvetenskap, Språkvetare 129, 145
- Sveriges Radio (SR) 19, 40–41, 58, 61–64, 67–71, 75
- Statens Biografbyrå 32, 221
- Statens Kulturråd 89, 322
- Statens Ljud- och Bildarkiv (SLBA) (Se Arkivet för Ljud och Bild)
- Statens råd för samhällsforskning 127, 139
- Statistiska Centralbyrån (SCB) 381
- Styrelsen för teknisk utveckling (STU) 141
- Svensk Filmindustri 61–62
- Svenska Filminstitutet (SFI) 58, 61, 65, 69, 71, 75, 80–87, 221–223, 294, 332–337, 344, 352–356, 360–362, 366
- Svenska Filmsamfundet 59, 61
- Svenska Journalistförbundet (SJF) 90, 130, 149, 166
- Svenska Kommunförbundet 89–90, 139 (bild), 384
- Svenska Telegrambyrån 139 (bild), 168
- Svenska Tidningsutgivareföreningen 90, 130, 149–150, 166, 289, 380, 382
- Sveriges Filmthyrarförening 87
- Sveriges Offentliga Informatörer (SOFI) 183
- Sveriges Radio (SR) 19, 40–41, 58, 61–84, 109, 129, 134–135, 136 (bild), 139 (bild), 145–147, 154 (bild), 222, 258, 270, 301–302, 349–350, 363, 379, 384
- Sveriges Television (SVT) 219, 390
- Tekniska Museet 59
- Telefax, Telefaksimil 270
- Telekommunikation 149, 281
- Teletex 180
- Televerket 180, 270, 311, 362–363

Tele-x-projektet 387
 Text-tv 180, 270, 279
 Tidningsfilmningskommittén 92
 Tittarstatistik, Tittarsiffror 110
 Tryckfrihet 19, 69, 299-300
 TT (Tidningarnas Telegrambyrå) 270
 TV-monopol (Se Etermediemonopol)
 TV2 132, 169
 TV3 388
 TV4 109
 tv-teater 257-260
 Tvärvetenskap, Tvärvetenskaplig forskning,
 Mångvetenskap 36, 43, 129, 141-155, 165,
 171, 191-208, 241, 279, 378, 400, 404
 UHÄ (Universitets- och högskoleämbetet)
 149-151
 UKAS 131
 UKÄ (Universitetskanslerämbetet) 89, 131
 Uppdragsforskning 63, 155
 Uppsala Studentfilmstudio 216
 Utbildningsdepartementet 36, 55-58, 71, 92,
 132, 145, 170, 251, 311, 355, 361, 363
 Utbildningsradion (UR) 275
 Videogram, Videoband, Videokassetter 57,
 73, 82, 87-91, 362, 386
 Vänsterpartiet, Kommunisterna 253, 256-
 257, 289, 365

Under 1960-talet blev begreppet *massmedia* ett nytt modeord i svenskt samhällsliv. Med televisionens intåg, populärkulturens uppsving, och häftiga debatter runt filmpolitiken kom behovet av kunskap om medier att framstå som akut. De så kallade *massmedieproblemen* turnerades ständigt i den allmänna diskussionen.

MASSMEDIEPROBLEM – MEDIESTUDIETS FORMERING handlar om hur den svenska medieforskningen etablerades. Det skedde i hög grad i ett tämligen diffust gränsland mellan bransch, politik och akademi – detta är en av bokens centrala tankar. De expanderande massmedierna tycktes erbjuda såväl löften som ständiga problem. Perioden mellan 1960 och 1980 var en tid som utmärktes av en stark tilltro till politiska lösningar på olika samhällsproblem, och den gryende medievetenskapen och det offentliga utredningsväsendet kom därför tidigt att vävas samman. I boken fokuserar forskare ur flera generationer och från olika discipliner den svenska kunskapsproduktionen kring medier under 1960- och 1970-talen. Historien kastar emellertid långa skuggor framåt i tiden; den svenska medievetenskapens förflutna präglar fortsatt mediestudiets formering. Om 1960-talets medieforskning drevs fram i en tidsanda – artikulerad i samhällsdebatt och i samhällsstyrning av medier i samverkan med akademi – är frågan hur det egentligen är ställt numera. Går dagens medieforskning i takt med sin tid?

MEDIEHISTORISKT ARKIV NR 30

LUNDS UNIVERSITET

ISBN 978-91-981961-4-6